

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

IX. KÖTET. — 1. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
CANTÙ CAESAR

KÜLSŐ TAGRÓL.

ÓVÁRY LIPÓT

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia II. osztályának 1897. márcz. 8. tartott ülésén.)

ARCKÉPMELLÉKLETTEL.

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1897.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól	» 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	» 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	» 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadár</i> rendes tagtól	» 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	» 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr

Canlù Caesar.

CANTÙ CAESAR.

I.

1895. márczius 11-én egy csillag tünt le a tudomány egéről, melynek messze a láthatáron túl sugárzott fénye még letűnte után is maradandón fogja jelezni hosszú pályafutásának áldásos nyomait. Cantù Caesart értem, a nagy történetirót és költőt, kit nemcsak Itália, de az egész művelt világ magáénak vall, ki monumentális világtörténetével és egyéb nagyszabású műveivel oly kiváló becsű kincsekkel gazdagította a tudományos világot, hogy méltán kiérdemelte magának a világpolgári nevet. E nagy férfiút, nemcsak mert világtörténete régibb kiadását magyar nyelven is birjuk, de mint Akadémiánk tagját s nemzetünk őszinte barátját magunkénak is valljuk, s illőnek tartom, hogy halála második évfordulóján életéről, 70 évi írói működéséről e helyen is megemlékezzünk.

Cantù irodalmi működése csakis kapcsolatosan életrajzi adataival méltatható kellőleg; ezek adván meg a kulcsot azon bölcsészeti, valláserkölesi és politikai irányhoz, mely összes műveinek főjellemvonását képezi; és szükségesnek tartottam különös figyelmet fordítani életrajzi adataira már azon téves vélemény helyreigazítása czéljából is, mely szerint némelyek Cantù vallásosságát clericalismusnak, guelf érzelmeit pedig igen helytelenül hazafiatlanságnak tüntetik fel.

Cantù 1804. december 8-án szegény szülőktől született Lombardia legkiesebb vidékének, a festői Brianzának egyik félreeső városkájában, Brivióban. Már kora gyermek-

ségében magára vonta élénkségével, eszességével a helybeli értelmiség s különösen az ottani pap figyelmét, kitől első oktatását nyerte s ki papnöveldei ösztöndíjat eszközölvén ki számára, a kis fiú középiskolai tanulmányait papi ruhában Sondrióban, majd Milanóban végezte; de már 17 éves korában árvaságra jutván, kénytelen volt lemondani a papi pályáról, hogy mint legidősb fiú édesanyja és 8 kisdud testvére eltartása érdekében azonnal kereset után láthasson. De a mély vallásos érzelem ekkor már oly erős gyökereket vert Cantù fogékony lelkében, hogy az a világi pályán is, élete utolsó perczéig, valamennyi más érzelem fölött határozott fölényvel bírt.

Cantù a tanári pályára lépett s előbb Sondrióban, majd Comóban, végül Milanóban, az ottani lyceumban a nyelvészeti tanára volt, minden szabad idejét önképzésére fordítván. Ekkor adta ki, 21 éves korában, első verses költeményét: *Algiso e la Lega Lombarda*, melyet az ifjúságnak ajánlott: »*alla gioventù cui stringe l'amor del loco natìo*« (melynek keblét a honszeretet lelkesíti). Cantù e művében Tommaso Grossinak akkor divatban volt novelláit választá mintául. Ezt követték rövid időközökben: *Como Története*, 10 kötetben, *Ragionamenti sulla storia Lombarda nel secolo XVII.* (Elmélkedések Lombardia XVII. századbéli történetéről), magyarázatul Manzoni »*Jegyesei*«-hez, ki maga szolgáltatta neki a szükséges adatokat. Cantùnak e műve az *Indicatore Lombardo* című folyóiratban is megjelent egyéb becses tanulmányaival együtt, minők: *Discorso intorno a Lord Byron*, *Studio su Victor Hugo ed il Romanticismo*, *Saggi sulla Letteratura Tedesca*. Ugyane folyóiratban kezdte meg, 1833-ban, nagyszabású monographiáját: *L'Abbate Parini ed il suo secolo* (Parini apát és kora), melyre alább vissza fogok térni. Ekkor írta meg *La Rivoluzione della Valtellina* című művét, melynek folytatását képezi *Il Sacro Macello della Valtellina, episodio della Riforma Religiosa* című később megjelent nagybecsű munkája.

Cantù ifjú lelkére az 1821-ki olasz forradalmi mozgalom emlékei mély hatást gyakoroltak; különösen a Car-

bonarik szövetekeze, melynek a későbbi években külön könyvet is szentelt. A *Giovine Italia* titkos összejöveteleiben ő is részt vett, és az 1831-ki modenai fölkelés vezérének, a hóhérbárd által kivégeztetett Menottinak emlékére sír-iratot is készített, melyet azonban az őt mindig gyanús szemmel kísérő osztrák rendőrség idejében elkobzott. Az újabb időben napvilágra jött sírirat így hangzik:

*Poichè le Austriache bajonette
E dei mal redenti Francesi l'inganno
Conculcarono la favilla di libertà
Ciro Menotti modenese
Martire dell' Italica speranza
Alla vendetta del Falaride Estense
Cadde immolato
Il Maggio 1831
Fia suo sangue
Bello di gloria e di vendetta
Se farem prò della parola
Che dal palco gridò
Italiani
Non vi fidate a promesse di stranieri!*

(Miután az osztrák szuronyok s a francziák árulása elfojták a szabadság szikráját, a modenai *Ciro Menotti*, Itália reménységének vértanúja, áldozatul esett az estei boszújának 1831. májusban. Kiontott vérét dicsővé fogja tenni a boszú, ha követni fogjuk a vérpadról hangoztatott eme szavait: Olaszok, ne bizzatok az idegenek ígéreteiben.)

E sírirat okozta elfogatását, mint maga bevallja: »*Per questa epigrafe fui processato dall' Austria.*« *Cantù* 1833 végétől 1834. októberig volt börtönben s fogsága alatt, bár minden írószerétől megfosztva, fogpiszkálóból tollat és gyertyakoromból tentát készítve, apró papirdarabkákon írta meg *Margherita Pusterla* című érdekesítő regényét s itt vetette meg Világtörténetének első alapjait. A börtönből való kiszabadulása után végkép eltiltatván a tanítástól, kizárólag tollára volt utalva. Ekkor adta ki paedagogiai műveinek

első sorozatát, melyekre alább visszatérendek. Oriási világ-története, melynek első füzetei 1838-ban jelentek meg a turini Pomba-czég kiadásában, alig néhány év múlva teljesen befejezve került a közönség elé.

Cantù ez időtájt hazafias költeményeket is irt. Legismertebb »*Il Febbrajo del 1831*«, melyben a haza reményeinek meghiúsulását siratván, egy agg harczost szólaltat meg, ki így szól barátjához:

Fa conto

D'un braccio uso a ferir tedesche spalle

D'un cuor che canta al par servaggio e tomba.

Számits e karra, mely németet sujtani kész,

S e szívre, mely szolgaságot halálnak néz.

Érdekes egy *Sermone* cím alatt megjelent gúnyverse, melylyel Como városát állítja pellengérre, a miért a nagyhirű Giuditta Pasta énekesnőnek emlékkövet állított, holott a szintén comói Volta Sándornak még mi sem jelezte emlékét.

A 40-es években Cantù körútat tett Olaszországban, több tudományos congressusban részt vett s nagyhatású beszédjeivel általános figyelmet vont magára. Legemlékezetesebb az 1847-ki velencei vasúti congressuson elmondott beszédje, melyben az olasz hazafiak által akkor szinte istenített IX. Pius pápát s az olasz függetlenséget dicsőítette s azon óhaját fejezte ki, vajha a vasútak által egyesítendő olaszok méltókká válnának a testvéresülésre. — E beszédjével Cantù annyira felzúdította maga ellen az osztrák hatóság haragját, hogy kénytelen volt Piemontba menekülni. Csakhamar azonban, az 1848-as események bekövetkeztével, ismét Milánóban találjuk mint a *Guardia Nazionale* című hirlap szerkesztőjét. E lap tárczájában kezdte meg Cantù *Carlabrogio da Montev ecchia* című oriási elterjedést nyert népies munkáját, mely oly népszerűvé lön, hogy czíme alatt egy még maig is fennálló s Lombardia földművelő népének kedvencz olvasmányul szolgáló hetilapot alapítottak. A milánói eseményekben tevékeny részt vett, Litta, Fanti és

Anelli társaságában a nemzeti kormány tagja volt; és midőn az olasz ügyek rosszra fordultával Károly Albert piemonti király vert hadaival visszavonulni volt kénytelen, Cantù a milanói ifjúságot buzdította, hogy hátvédül szolgáljon a felszabadítására jött s visszavert piemonti hadseregnek. — A kiáltvány, melyet ekkor a milanói nemzeti kormány az ifjúsághoz intézett, s melyet maga Cantù fogalmazott, így hangzott:

»Minden veszve van... és ismét kénytelenek vagyunk gyászfátyolt borítani háromszínű lobogónkra. Nektek azonban, ifjak, kötelességetek ünnepélyesen tiltakozni az idegen erőszak ellen. Nem, az olasz nemzet nem adja meg magát a barbár idegének. Vándoroljunk ki mindannyian, de fegyverrel kezünkben, követvén e dicső hadsereget, mely levertve visszavonulni kénytelen e tartományból, melynek felszabadítására oly nagylelkűen sietett közénk. Menjünk a szabad Piemontba, második hazánkba, hol eszményeinkben egyesülve, állandó tiltakozásképen, magasán fogjuk lobogtatni Milano torlaszain dicsőn megvédett zászlónkat, hogy azt majdan, isten segélyével, diadallal visszahozva, újra kitűzhessük városunk tornyaira. Mi veletek leszünk s istenhozzádot mondvá e drága földnek, kiáltjuk: Éljen a szabad s független Itália!« Aláírva: Litta, Fanti, Anelli, Cantù.

II.

Az olasz függetlenségi harczoknak véget vetett az Európa-szerte diadalmaskodó reactio. Itália nagyobb-kisebb zsarnokai, kik csak az imént az olasz ligában egyesülve fennen hirdették Itália szabadságát és függetlenségét, nevezetesen a nápolyi király, ki Pepe tábornok vezérlete alatt Velenczének segélysereget is küldött az osztrák ellen, engedve a reactionárius áramlatnak, Piemont kivételével mindannyian visszavonták a tőlük állítólag kierőszakolt alkotmányt; a szabadság zászlóját hóhérbárd váltotta fel, a börtönök zsufolásig megteltek a nép martyrjaival, és az így vérbe fojtott s rabbilincsekkal megfűkezett forradalom zaját általános síri csend követte.

Cantùt e szomorú fordulat kétszeresen sújtotta. Sujtotta ugyanis hazafiúi érzelmeiben Itália kétségbeejtő helyzete; de mélyen bántotta különösen az, hogy régi elvtársai, kikkel hosszú éveken át együtt lelkesült, együtt fáradozott Itália függetlenségéért, most az események folytán oly útra tértek, melyen őket elveinél fogva többé nem követhette, valamint nem is követte soha. Cantù szenvedélyesen szerette hazáját, de guelf módra; ő Itália szabadságát csakis egy, a szabadelvű IX. Pius pápa fenhatósága alatt megalkotandott olasz confoederatio által vélte elérhetőnek, s ezt a nézetet vallotta 1848-ig a *Giovine Italia* is, mely azonban IX. Piusnak Gaetába való futása s a római köztársaság kikiáltását követett francia invasio után, végkép szakított a pápával s tudni sem akart többé annak világi hatalmáról.

Cantùt e változás mélyen elszomorította; s míg a zsarnokok megtorló boszúja elől menekülő olasz hazafiak az egyedül szabad Piemontban kerestek menedéket, onnét buzdítván a további kitartásra rabságban szenvedő honfitársaikat, Cantù egyedül maradván a külföldre bujdosott, honnét, amnestiát nyervén, egy év múlva került vissza Milanóba. Ekkor Cantù teljesen visszavonulva, kizárólag az irodalomnak szentelte életét, s befejezván Pariniról megkezdett munkáját, melyben remek tollal illusztrálja a XVII. századbeli Milano történetét, kiadta a guelf szellemtől áthatott »*Ezzelino da Romano*« című munkáját, továbbá: »*La Letteratura Italiana per via d'esempi*«, »*Storia della Letteratura latina*«, »*Storia della Letteratura italiana*« és »*Storia di Cento anni*« című nagybecsű műveit, mely utóbbi világtörténetének ügyesen összeállított kivonatát képezi. Levéltári kutatásairól »*La scorsa di un Lombardo negli archivi di Venezia*« című munkájában számol be.

Az olasz írók igen sokat foglalkoztak Cantùval mint politikussal; holott e minőségében Cantù, különösen 1848 után, nagyobbára csak negatív szerepet játszott, a meny nyiben mindig csupán saját elveit követte. Ő buzgó katolikus volt, de nem clerikális, liberális, de csak a catholi-

cismus szigorú korlátai közt, a miért is sem a clericálisok, sem a liberálisok táborában nem voltak hívei, s így önkénytelenül azok közé soroztatott, kikről Dante azt mondja:

»A Dio spiacente ed a' nimici sui.«

Az ötvenes években tanúsított magatartása miatt a liberálisok hazaárulással is vádolták; holott Cantù sohasem szünt meg hévvel szeretni Itáliát. Az olasz függetlenségi mozgalmakban, mint láttuk, neki is jelentékeny része volt. Berchet hazafias dalai, Mazzini lelkesítő szózata reá sem maradtak hatás nélkül; de elveinél, erős meggyőződésénél fogva az új irányzatot követni nem volt hajlandó soha. Hazafias érzelmeiről különben az ötvenes években kiadott munkái is fényes tanúságot tesznek, s az osztrák rendőrség nem szünt meg soha éber szemmel kísérni irodalmi működését. Az olasz egység megalkotása után a *Gazzetta di Milano* 1860-ki évfolyamában több érdekes osztrák rendőri iratot bocsátott közre az ötvenes évekből, s ezek közt a milánói rendőrigazgatónak jelentéseit Cantù megjelent műveiről. *Ezzelino da Romano*-ról följegyzí a rendőrfőnök, hogy Cantù annak bebizonyításán fáradozik, hogy a német császárok mindig káros befolyással voltak Itália függetlenségére és jólétére. Az olaszok történetét s az olasz irodalomról irt munkáját ismertetvén, kiemeli a »cinque giornate« név alatt ismeretes 1848-ki fölkelésre vonatkozó következő felségsértő passust: »Ki felejtheti el azon általános örömet, mely minden olasz honfi keblét eltölté, midőn Milano 5 napi hősiess küzdelemmel megboszulta 34 év szenvedéseit?« s megjegyzi, hogy »Cantù minden törekvése oda irányul, hogy az austriai ház s a vele rokon olasz dynastiák iránt gyűlöletet szítson az olasz népben, hogy Cantù az olasz függetlenség mellett kardoskodik« stb.

Az ötvenes évek derekán azonban nagy változás állott be Lombardiában. Miksa főherczeg mint lombardiai kormányzó conciliáns modorával igen kedvelté vált Milanóban; és bár a nép zöme sohasem mondott le olasz egységi érzelmeiről, a felsőbb körök hajlandóknak mutatkoztak elfo-

gadni a népszerű főhercegnek a lombard-velencei királyság alkotmányos szabadságát kilátásba helyező liberális terveit. Ekkor alakult meg az úgynevezett *Conciliatorik* (békítők) pártja, melyet a milánói nép *addormentatorik* (altatók) pártjának gúnyolt. E pártnak, mely kedvencz eszméjét, a már országszerte népszerűtlenné vált olasz confoederatio tervét is fölvette programjába, tagja volt Cantù is, ki gyakran szívesen látott vendége volt a főhercegnek s őt néha utazásaiban is kísérte; a mi azután végkép elidegenítette tőle az olasz hazafiakat.

A rohamosan egymást követett események azonban megghiúsítottak minden confoederationális törekvést. — Az 1859-ki háború, Lombardia és Közép-Olaszország annexiója, Garibaldi szicíliai expedíciója, a nápolyi Bourbon-ház bukása, az 1866-ki háború, Velence, majd Róma felszabadítása halomra döntötték a *Conciliatorik* terveit. Itália egygyélőn az Alpesektől Sziciliáig; Cantù pedig saját belátása szerinti hazafiúi érzelmeihez híven megmaradt holtáig liberális pápai foederalistának. — Az annexiót követett első években Cantù tagja volt a turini parlamentnek is; de itt mint hal a szárazon, teljesen elemén kívül találta magát. Még az akkori klerikális párt híres matadorjai: D'Ondes, Reggio és Crotti di Costigliolo is elfordultak tőle. Lemondván tehát végkép ifjúkori ábrándjairól, elkeseredett lélekkel távozott a politikai küzdeletről, s miután e fölötti feljajdulásának *Gli Eretici d' Italia* (Az olasz eretnekek) című művében adott kifejezést, a *Cronistoria dell' Indipendenza Italiana* című óriási fölháborodást keltett munkájával lerombolta maga mögött a hidat is, melyen oda még visszatérhetett volna. Cantù ez utóbbi művében szinte keresve keresi a népszerűtlenséget, maga ellen zúdítván az olasz liberális közvéleményt. Mint utolsó bajnoka a lombardiai neo-guelfeknek megrögzötten ragaszkodik régi elveihez, s bár történeti szenvedélyének engedve, később az olasz kormánytól hivatalt is vállalt, nem békült ki soha a pápát detronizált egységes Itáliával. Ezért nem jutott be Cantù az olasz senatusba.

Főlemlítendőknek tartom Cantúnak a 60-as évek elején

megjelent következő műveit is: »*Gli illustri Italiani*«, *Sull' origine della lingua italiana*.

Volt egy pillanat 1883-ban, midőn úgy látszott, mintha közte s a hivatalos Olaszország közt némi megértés jöhetne létre; a midőn ugyanis egy nemzetközi bizottság nagy aranyéremmel tüntette ki az agg tudóst s az olasz kormány egyidejűleg mellszobrát állította fel a milánói állami levéltár lépcsőcsarnokában, e felirattal: *A Cesare Cantù vivo*. De Cantù ekkor már politikai aszkétává vált s nem kívánt magának más részt az olasz közéletben, mint humanistikusan elveit érvényre juttatni s így, elszigetelve bár s félreértetve kortársaitól, saját hitfeleitől, Cantù, szinte óhajtván az egy-magában való független működést, még nagyobb buzgalommal folytatta munkálkodását, s miután megírta az »*Antologia Militare*«, 3 kötetű munkáját, *I caratteri storici, I diplomatici della Repubblica cisalpina e del Regno d'Italia* című műveit, mintegy pihenőre vonulva egy derültebb légkörbe, a nép alsó rétegei, a munkásosztály felé fordult, ennek sorsán igyekezvén könnyíteni, céljait előmozdítani »*Il portafoglio d'un operaio*«, »*Buon Senso e buon cuore*«, »*Attenzione*« című népies műveivel, melyek a már említett »*Carlabrogio*« című munkájának mintegy folytatását képezik s melyekkel egy egészen új népies irodalmat teremtett. Cantù e műveiben a munkásosztály nemesítését célozza s a keresztény erényeknek s a valódi humanizmusnak a nép alsó rétegeiben való meghonosítása által fölébresztteni igyekszik az önmegtagadás s önfeláldozás magasztos érzelmeit. Cantù e könyveivel, melyek óriási elterjedést nyertek egész Itáliában, osztatlan népszerűséget vívott ki magának minden oldalról, s e népszerűségnek köszönhetette azt a nyugodt és zavartalan derűtséget, melyben nagyszámú tisztelői és bámulói szeretetétől környezve, végnapjait eltölté.

Számnélküliek a kitüntetések, melyekkel külföldi államok megtisztelték Cantùt. A külföldi akadémiáktól nyert díszokleveleinek száma meghaladja a 200-at. Akadémiánk 1858. decz. 16-án választotta tagjává. Don Pedro braziliai császár s János szász király baráti levelezésben állottak vele, IX. Pius pápa nagyra becsülte s az 1869-ki zsinat

történetírójává nevezte, Thiers azt mondta róla: Nem szeretem Cantùt, de mint bölcset valamennyi kortársai fölé helyezem. Tagja volt a francia *Institut*-nek is, a nélkül hogy megszűnt volna gyűlölni Voltairét, kit nem egyszer valódi gonosztevőnek — *un vero malfattore* nevezett.

III.

Az irodalomban Cantù, mint hitbúzgó katolikus, s az általa oly ragyogó pompában fölelevenített középkori civilisatio lelkes bámulója, a romanticismus híve volt, melyet minden alkalommal erélyesen megvédett a classikusok gúnyolódásai ellen; midőn a többi közt egy Carlo Botta, egy Emiliani-Giudici, egy Luigi Settembrini gyerkőczöknek, hazáárulóknak nevezték a romantikusokat. Az olasz romanticismusnak Cantù szerint különleges jellege s céljai vannak és nem mások utánzásában, hanem azon hazafias törekvésben nyilvánul, hogy a hazai irodalmat odafejleszse, hogy attól a nemzet regeneratioja legyen remélhető. Azoktól, kik gyengeségeül róvják fel a romantikusoknak, hogy a kereszténység iránt lelkesülnek, azt kérdi Cantù: Vajjon az is gyengeségünkül tudandó be, hogy a nemzet jólétének előmozdítását tüztük ki célul? Hát mit is akarunk mi? kérdi. Mi nemcsak azt akarjuk tenni, mit mások is tesznek, hanem mindenekfölött ki akarjuk kutatni a valót, a szépet, gyakorolni a jót, azaz az irodalmat a szép által a jó s igaz útra téríteni. »El a kifényezett formák s classikus bóbiskolás üres cziczomaival — kiált fel Cantù, — ideje hogy eltérítsük az elméket a hazug káprázattól a nemzeti haladás eszméi felé, Arcadia bégetéseitől s a bérenczek bűzös apotheozisaitól az eszmék változatos kifejezéseire vezető inductiókra. A romanticismus, folytatja Cantù, nem egy megállapított alakja a fogalmazásnak és irálynak, hanem egy nagy, bár nem határtalan, sem nem szabálytalan tér. Célja diadalra segíteni a nemzeti eszményt az egyetemes művelődés keretében s tanulmányozván a letűnt korszakokat, példát meríteni a multból, hogy biztosan haladhassunk egy jobb jövő felé. Változván tehát a gondolat, változnia kell a kifejezésnek is; de ez a

classikusok nézete szerint az aesthetika rovására történik. A classikusoknak zajos cselekmények, csodák, scenikus átalakulások, válságok kellenek, míg a romantikusok türelmesen kutatják a valót, észlelik a fejlődést, tanulmányozzák az apró részleteket s mindenek fölött bámulják az ellentétek állhatatosságát.

Így vélekedett Cantù a romanticismusról; s ha e nézeteit kapcsolatba hozzuk mély vallásosságával, független gondolkozásával, nemes erkölcsi elveivel, hajlíthatatlan vasakaratóval, magyarázatát nyerjük azon soha meg nem változtatott vallás-erkölcsi és filozófiai iránynak, mely Cantùnak összes történelmi, szépirodalmi s paedagogiai műveit egyaránt jellemzi.

Érdekes Cantùnak ebbeli saját nyilatkozata, melyet világtörténete legújabb kiadásában olvasunk: »Szigorúan, sőt, mondhatom, makacsul ragaszkodtam mindig azon elvekhez, melyekből kiindultam . . . s nem hogy hajlandó volnék azokat ezentúl a divatnak vagy az eseményeknek alávetni, megvigasztal engem annak tapasztalása, hogy minden újabb támadásnál igazabbnak, helyesebbnek találom azokat.« (Stor. Univ. I. 12.)

Irodalmi criteriumával Cantù egészen sajátyszerű állást foglal el s mint egy egyedül önmagában összpontosult példaképet találjuk őt az irodalom mezején, hol azon magas talapzatról, melyre fényes tehetségével fölemelkednie sikerült, törvényt szab, ítél, büntet és dicsőít azon lelkében megjegeczesedett elvek alapján, melyektől soha el nem tántorodik. Cantù valamint nem követett, úgy nem is alapított iskolát, mert gondolkozása, eszméi szorosan sajátjai valának, mert műveinek sem iránya, sem formája nem találtak megfelelő visszhangra. Cantù valódi monolyth az irodalom terén, s minden tevékenysége oda látszik irányozva lenni, hogy magát minél inkább elszigetelje az irodalom többi munkáitól. Ő nem akar közösséget senkivel. Neki nem kellenek tanítványok, sem követők, s fényes tudásának ragyogó palástjába burkolózva daczosan állja meg helyét önemelte magas talapzatán.

Pedig Cantù nem tulajdonít az irodalomnak valami

új jelentőséget, nem alkalmazkodik eredetiséget affektáló új formákhoz. Alig egy évvel halála előtt ezt olvassuk tőle a *Nuova Antologia*-ban (1893. október 15.) »A nagy többségre nézve az irodalom semmi egyéb egyszerű időtöltésnél, de a mélyebben látók előtt az az emberi tehetségek legjavának érvényesülése, az emberi érzékenység jó vagy rossz iránti hajlamának leghathatós b mérséklője, a valónak tudományos és vallásos jelentkezéseiben való tanulmányozása, a szellemi élvezetek kiapadhatatlan kútforrása, mely üdítő hatást gyakorol kedélyünkre, midőn fáradtan vagy kijózanodva térünk meg az élet küzdelmeiből. Az irodalom adja meg nekünk az emberi méltóság tudatát, s nem létezik, hol nincs gyengeség, s a gyengeség nem lelhető fel ott, hol divatban van nem hinni semmit, eltűnni mindent, bár dühöngve, káromkodva, vásárra bocsátani az önmegaláztatást, lemondani a gondolat függetlenségéről. Ki saját gyönyörei iránt közönyösséget affektál, megfosztja magát az élvezettől, melyet az emotiók nyujtanak.«

Az irodalomtörténetet Cantù a történelem filozófiájának mondja, mely megállapítja az emberiség haladásának s fejlődésének törvényeit. Az irodalomtörténetnek tehát ki kell hatnia a haladás és fejlődés összes tényezőire. Cantù e szerint óriási tért szán az irodalomtörténetnek, belefoglalván a művészetet, a politikát, a kor s a környezet tanulmányozását, mindent egyszóval, mi az élethez tartozik. Nem azt tekinti továbbá Cantù az irodalomtörténész feladatául, hogy bíráljon meg minden egyes művet, hanem hogy a műnek csak egyszerű leírására szorítkozván, bírálja meg annak szerzőjét. Ez adja magyarázatát azon sajátosságának, melynél fogva Cantù olasz irodalomtörténete, módszer s felfogásra nézve egészen egyedül áll az összes irodalomban.

E hatalmas könyvében ugyanis Cantù azt a rendszert követi, hogy, a mennyiben indulatossága megengedi, egyszerű leírását adja egy-egy író művének, de aztán szigorú bonczkése alá veszi magát a szerzőt, művéből kiderített eszméit, érzelmeit, hitét, hibáit s erényeit, s a műből így kibontott szerzővel kiméletlenül bánik el, oda hurczolván őt

a maga hite s erényei által alkotott törvényszék elé, s mintegy pellengérre feszítve őt, a szó szoros értelmében megrakja, s addig ki sem bocsátja kezeiből, míg egész vallás-erkölcsi s irodalmi dühét rajta ki nem töltötte. Így bánik el Ariostóval, Macchiavellivel, Sarpival, Alfierivel stb.

Cantù különben azok irányában, kik általában véve osztoznak nézeteiben, tehát a hívőkkel és moralistákkal szemben, sem mondható nagyon kiméletesnek; kikutatja azok legapróbb hibáit is, azzal a különbséggel, hogy e hibákat nem közvetlenül a szerzőknek, mint inkább az azokat befolyásolt elveknek tudja be.

Csak három ember van, kikkel Cantù kivételt tesz. Alessandro Manzoni, kiben megtalálni véli az embert, kivel együtt él, gondolkozik, hisz és remél; benne lelkesedik a küzdelemre s munkára. A második Cesare Beccaria, a nagy jogász, s a harmadik Giuseppe Parini. Utóbbiról irt s már említett művében Cantù mély tudásának s fényes írói tehetségének oly gazdag kincseit találjuk felhalmozva, irányának finomsága, elméjének meggyőző ereje itt a tökély oly magas fokára emelkedik, hogy az összes olasz írók ítéllete szerint is Cantúnak e remek műve egyedül áll a maga nemében. Hetvenkét éve, hogy Cantù megírta e művét, a nélkül, hogy az reális értékében legkevesebbet is veszített volna, minek okát abban kell keresnünk, hogy Cantù e művében, mint egy nagy eszme előharczosa, az irodalom democratája lép sorompóba. Kiszemeli magának a földhöz tapadt szegénységű Parinit, kinek annyija sincs, hogy édes anyjának kenyeret adhasson, s ki elbájoló költészetével könyörületre bírja indítani a gazdagokat a szegények iránt. Cantù mesterileg rajzolja életét az irodalmi democratia e jeles bajnokának, ki *Giorno* című lapjában hallatta az első forradalmi szózatot. Cantù szinte azonosítani látszik magát Parinival, holott óriási távolság választja el egyiket a másiktól. Pariniban ugyanis a polgár és ember fölötte áll a vallásos szellemnek, míg Cantúban a vallásosság hátterbe szorít minden egyéb érzelmet.

IV.

Cantù a műbírálotól megkívánja, hogy neesak bírálni tudjon, de bírálatában saját alkotó erejéről is nyújtson bizonyítékot, hogy elmondhassa magáról: »*Son pittore anch' io!*« Hogy e mondást soha senki jogosabban nem alkalmazhatta önönmagára, mint Cantù, azt nagyszámú szépirodalmi, történelmi s népies munkái fényesen bizonyítják. Különösen mint történetíró Cantù magasan kiemelkedik összes kortársai fölött. Világtörténete, mely ma már minden művelt nyelvre le lett fordítva és számos kiadást ért, több mint egy félszázad óta elsőrendű helyet foglal el a világirodalomban. — Cantù ugyanis nem szorítkozik száraz tények krónikaszerű felhalmozására, hanem tekintettel az emberiség eredeti és végcéljaira, behatol a történelem legtitkosabb rejtekeibe, éles fürkésző tekintete kihat az élet összes tényezőire, az irodalomra, művészetre, a gazdasági viszonyokra, a néptömegek érzelmére, a népek történetének legnevezetesebb mozzanataira, az archeológiára, a hagyományokra, a törvényhozásra, hadi vállalatokra, egyszóval az egyének s nemzetek életének összes tényezőire. Kikutatja az okokat, levonja a következményeket, s így nyert gazdag adathalmazát nem csupán arra használja föl, hogy a kíváncsiságnak eleget tegyen s a népek jövőjére nézve oktatást nyújtson, hanem egyszersmind arra, hogy a népeket, mint a nagy emberi család egyes csoportjait, végcéljaik felé való együttes törekvéseikben tüntesse fel.

Vonzó irányával, fényes elbeszélő tehetségével Cantù világtörténete, mely valóságos történelmi encyclopaedia, a szó szoros értelmében megkedvelteti az olvasóval a történettudományt.

Cantù munkái az olasz írók részéről túlszigorú bírákra akadtak. Ráfogták, hogy különösen történelmi műveiben pártszenvedélytől hagyja magát befolyásoltatni. Bianchi-Giovini Cantù világtörténetéről, mindjárt megjelenése után, külön könyvet írt, *Studi Critici sulla Storia Universale di Cesare Cantù*, melyben egytől egyig feltünteti a Cantù

által elkövetett hibákat. Később Roux, Rovani, Settembrini, Niccolini, Monnier heves támadásokat intéztek ellene. De ez legkevésbé sem csüggesztette Cantùt, ki figyelemmel kísérve a történettudomány haladását, soha nem lankadó munkaerővel javítgatva elkövetett hibáit, pótolva az észlelt hiányokat, annál lázasabb tevékenységgel folytatta világ-története újabb meg újabb kiadásait. Az alaposan átdolgozott s élete utolsó éveiben megjelent 11-dik kiadás I. kötetében így fakad ki Cantù szigorú olasz bírálói ellen: »Daczára a heves támadásoknak, művünk mind nagyobb kiterjedést nyer azok körében, kiknek számára irtuk, kiknek nincsenek klikkjeik rágalmak kieszelésére, nincsenek hirlapjaik a kieszelt rágalmak terjesztésére; de van szívök, van érintetlen becsületességök, van érzékök az iránt, a mi hasznos, a mi méltóságunkat emeli s jövőnket előkészíti.«

Az igazságos bírálatot Cantù mindig szívesen fogadta, s maga is beismerte, hogy világtörténete megindításakor ő bizony még sokat nem tudott, s ebbeli beismerését a világtörténete újabb kiadásaiban eszközölt tetemes javításai és pótlásai bizonyítják. Hibáit tehát sohasem tagadta, de nem tartotta bűnöknek, mert, mint mondá, »bűn csak az, melyet akarathól követünk el«. (Ugyanott 12.) »De a pártok — mondja más helyütt — sohasem tekintenek arra, hogy vádjaik jogosultak-e vagy nem? A fődolog, hogy sujt-sanak. De ha ezen, az esztelenséggel határos vádakkal szemben akarnék védekezni, gyávává lennék önönmagam iránt.« (Stor. Univ. IV. 49.)

Valahányszor azonban elveiben, meggyőződésében támadták meg Cantùt, ő sem igen válogatta fegyvereit s szinte késhegyre ment azok védelmében. De soha semminemű támadás nem volt képes őt kihozni sodrából vagy akár egy hajszálnyira is eltéríteni elfoglalt álláspontjától; s alig mult év, hogy mintegy válaszul az ellene támadóknak egy-egy új könyvet ne vetett volna a porondra, a miért is némely olasz életírója az ellentmondás megtestesülésének szokta nevezni.

Cantù, mint láttuk, érdekekkel kísérte a történettudomány haladását, ismerte a specialisták munkálkodását, kik

szorgos levéltári buvárkodásaik segélyével kritikai vizsgálat alá vonják a történelem minden egyes mozzanatát, történelmi alapul csakis a megczáfolhatatlan tényeket ismervén el. De határozottan kárhoztatta a XVIII. századbeli francia iskolát, mely a tények kutatásában annyira ment, hogy félre dobva minden eddigi tant, egyedül a rombolást tűzte ki célul. Ebben a században, mondja Cantù, csak azokban hittek, kik nem hittek semmit, és Mably, Raynal, Diderot, Hume, Millot, Gibbon, Bailly, Dupuy s mások dicsőítése csakis így magyarázható. S rámutatván aztán a középkor megítélésében elkövetett tévedésekre, a sivár buvárkodással s forgalomba hozott új tanokkal szemben azt a kérdést teszi fel: vajjon képes-e az ember buvárkodó szelleme fölfedezni a teremtés rationális elvét, az emberi lét célját? Szerencsére, folytatja Cantù, sem a skepticismus, sem a hitetlenség nem voltak képesek kipusztítani az emberi szellemből azon magasztos erkölcsi elveket, melyek a pogányság bukása után abban oly mély gyökeret vertek. És különös, hogy a pseudo-filozófusok önkezőkkel rombolták le az alapot, melyen a szabadság, egyenlőség s egyéniségnek általuk oly fennen hirdetett elvei nyugodtak, azt sem ismervén el, hogy ez elveket nem ők találták fel, miután a nemzetek azokban nevelkedtek századokon keresztül. »Tudjuk mi azt — folytatja Cantù, — hogy a XVIII. század gazdag volt materialista tanokban, de az egységet nem ismerte, mert az egységet csakis a szellem adhatja meg, s egyedül a szellem képezi a valódi társadalmi hatalmat . . . A nagy többség a keresztény művelődés mellett van, és a népek mélyen érezvén azt, hogy a felsőbbség nem az erőben rejlik, hanem kizárólag az erkölcsi s szellemi fejlődésből származik, sietnek célja felé segíteni a nagy mozgalmat, mely már az olasz községek idejében megindult, érvényre juttatván a szellemi erőnek, azaz a tudománynak s culturának a nyers erő fölötti uralmát.« (Stor. Univ. I. 109.)

»A kereszténység emelte nagygyá s tette általánossá a történelmet, egy istent hirdetve, hirdette az emberi nem egységét, s megtanítván bennünket a Miatyánkra, meg-

tanított arra is, hogy mindnyájan testvérek vagyunk.» (Stor. Univ. I. 82.)

Ily szempontból tekintve, folytatja Cantù (Stor. Univ. XII. 423.) a történelem nem irodalmi gyakorlat többé, hanem társadalmi tudomány, mely nemcsak a tények láncolata, a népek viszonyai s politikai viszontagságainak kutatására, tanulmányozására szorítkozik, hanem kutatnia kell az emberi családban az élet problémáját s az anyagi tényekből kideríteni egy felsőbb szervezetet; tanulmány tárgyává tenni nemcsak a népek politikai életét, hanem a társadalmi együttlét összes elemeit, kor és nemzetek szerint osztályozva, hogy feltüntetnie sikerüljön az emberiség egyidejű haladását. Nem elég tehát könyvekből, szobrokról, hagyományokból tanulmányozni a történelmet, hanem meg kell ismerkedni a paleontológiával s palethnologiával is, melyek régebbi tényekre vezetnek vissza, egészen odáig, hol az ember állati fejlődését a szellemi fejlődés váltja fel.

Cantù megbocsáthatatlan hibájául rója fel a felületes francia történetírásnak, hogy a középkor alkotásaitól oly megvetéssel fordul el, mintha az előző civilisatio a középkorban teljesen szünetelt volna. A történelem filozófiája nem ismer szünetet, valamint maguk a tények is határozottan megczáfolják e téves tant. Mert alig hogy a tudományos világ közelebbről kezdte tanulmányozni a középkort, bámulatra lett ragadtatva irodalmi s szépművészeti alkotásainak nagyszerűsége s eredetisége által.

Világtörténete IV. kötetének bevezetésében Cantù költői lelkesedésének egész hevével magasztalja a középkort, fényesen bizonyítván, hogy a modern tudás alapelemei a középkori civilisatióban keresendők, s hogy az emberiség haladása nem szünetelhet soha.

V.

Meg kell emlékeznem Cantùról mint paedagogiai íróról is, a mint hogy, mint láttuk, a paedagogia terén kezdte meg nyilvános működését. A 30-as évek elején a milánói *Indipendente* és *Ricoglitore* című folyóiratokban a népeve-

lésről hosszabb cikksorozatokot irt, és tapasztalatból ismer-
vén a népnevelés hiányait, 1837-ben egy egész sorozatát
adta ki a később szinte nélkülözhetetlenné vált nevelési és
iskolai kézi könyveknek *Il buon fanciullo* (A jó gyermek),
melyet az elemi tanítóknak ajánlt, hogy értelmessé, felvilá-
gosodottá, szorgalmassá és vallásossá neveljék a haza ifjú-
ságát, *Il giovinetto drizzato alla bontà, al sapere, all'indu-*
stria, a jóra, a tudásra s szorgalomra oktató ifjú, melyben
előkészíti a gyermeket arra, mit kelljen majd mint felnőtt
embernek tennie; *Il Galantuomo*, a becsületes ember, mely
könyvében az ember jogait s kötelességeit ismerteti. Végül
Il Bambino és *Fior di memoria* című művei, melyek
együttvéve egy teljes s addig soha meg nem kísérelt neve-
lési encyclopediát képeznek.

E hasznos s vonzó tartalmuknál fogva a legkellemesebb
olvasmányul szolgáló könyvekkel Cantù ifjú lelkesedéssel egy
magasztos eszményének megvalósítását célozta. Ő ugyanis
azt tartotta, hogy új népet kell nevelni, mely tudatával
birjon emberi méltóságának, s e tudatához képest viselked-
jék az életben. Míg tehát mások a haza nagyságát az iro-
dalom s művészet fölvirágoztatásában, vagy a független-
ségért való hősiességekben keresték, Cantù magasra
törő lelkét az foglalkoztatta, miként kelljen nevelni az új
nemzedéket, hogy készületlenül ne találja magát magas
rendeltetésével szemben.

A romantikus iskola által elhintett magvak már gaz-
dagon csiráztak, de a regény- s novellairók egy már rege-
nerált nemzedéket tételeztek fel, s inkább a mulattatást,
mint az oktatást tűzték ki célul. Ezen a bajon vélt tehát
segíteni Cantù ifjúsági munkáival, sokoldalú tudásával mint-
egy segédkezet nyújtván a tanítónak, hogy az addig félem-
letes iskolát bizonyos családi otthonná varázsolván át, azt
a gyermekekkel megkedveltesse s bennök a tanulási vágyat
mindinkább fokozza.

Cantù ifjúsági művei óriási feltűnést keltettek, s több
mint 30 kiadást értek. Megjelentek francia, német, sőt
örmény fordításban is, s viszonyainkhoz alkalmaztatva, iro-
dalmunkba is nagy haszonnal volnának átültethetők.

A második sorozatot 1870-ben adta ki Cantù. *Buon senso e buon cuore* című könyvét, úgymond, a nép számára írta, mintegy vezeklésül a tudósok számára írt munkáiért. Ezt követte a már említett *Antologia Militare* című munkája, mely az olasz hadügyminiszter által díjjal kitüntetve, a katonák számára népszerű olvasmányul szolgál, s *Caratteri storici* című művével együtt, melyben a nevezetesebb történelmi alakokat s eseményeket ismertetvén, a hazaszeretetet szítja az ifjú katonai keblekben, mintegy bevezetésül szolgál a történelem tanulmányozásába. *Esempi di bontà* című könyvében a jó szegényekről, jó királyokról és jó könyvekről szól. 1876-ban megjelent s már fönjelzett »*Attenzione*« című munkájában megkedveltetni igyekszik a néppel az erkölcsi rendet, fölébreszteni benne a megfigyelés szellemét, melynek már annyi találmány köszönhető, ismertetvén a természet és tudomány csodáit.

A felsorolt műveken kívül Cantù egész halmazát adta ki a korszerű röpiratoknak: *I doveri di scuola*, *La libertà d'insegnamento*, *Carta e libri*, *Lavoro e socialismo*, *Sulla quistione operaia*, *Franklin*, *Il socialista onesto*¹⁾ stb.

VI.

Mint ember Cantù a legtüneményyszerűbb alakok közé tartozott. Szegényül, üldöztetve, bebörtönözve, számkivetve, gúnynak s gyaláztatnak kitéve, Cantù rendületlenül ragaszkodott elveihez, s utolsó lehelletéig hű maradt *perseverando* jelszavához, melyet névjegyein is mintegy címerül használt. Sokoldalú tudása, fényes szellemi tehetsége, óriási munkareje csodával határosak. Ellenségeinek száma végtelen, de bámulói is nagy számmal voltak, különösen Lombardiában. Fél századon át czéltáblálul szolgálva a leghevesebb támadásoknak, ő sem volt válogatós védelmi fegyvereiben. Írói dicsősége egy színvonalon állott népszerűtlenségével. Voltak olyanok is, kik lángeszét is tagadásba vonták, és ő mind-

¹⁾ Cantù paedagogiai művei különösen méltatvák Emilio De Marchi *Dizionario Illustrato di pedagogia* című művében, mely Valardi kiadásában Milanóban jelent meg.

azonáltal a jelen század írói közt egyik legkiválóbb helyet vívta ki magának.

Milanóban, a Via Morigi 5-ik számú ház, melyben Cantù 40 év óta lakott, az utolsó két évtizedben valóságos bucsújáróhely volt; mert Milano gazdag polgárságát kíváloán jellemzi az, hogy nagy tisztelettel viseltetik hírneves polgártársai iránt. Cantùt pedig a milanóiak a szó szoros értelmében bálványozták. Vasárnapi jourjai, melyek egyikén, 1878-ban, nekem is volt szerencsém megjelenhetni, valódi szépirodalmi s művészeti estélyek voltak; minden törzsvendeg köteles levén az előadásokban résztvenni, s gyakran maga a házigazda is igen érdekes felolvasásokkal örvendeztette meg vendégeit. A résztvevő hölgyeket az öreg úr rendesen önkészítette virágcsokrokkal, a gyermekeket pedig — mert voltak gyermekelőadások is — jó könyvekkel jutalmazta.

Cantù nőtlenül halt meg, de a gyermekeket nagyon szerette, s ezek mulattatására Sylvester estéjén, farsang utolsó napján s egyéb ünnepnapokon gyermekestélyeket rendezett lakásán, melyek Milanóban valódi esemény számba mentek. Ez volt ime a kör, melyben Cesare Cantù öreg napjait tölté.

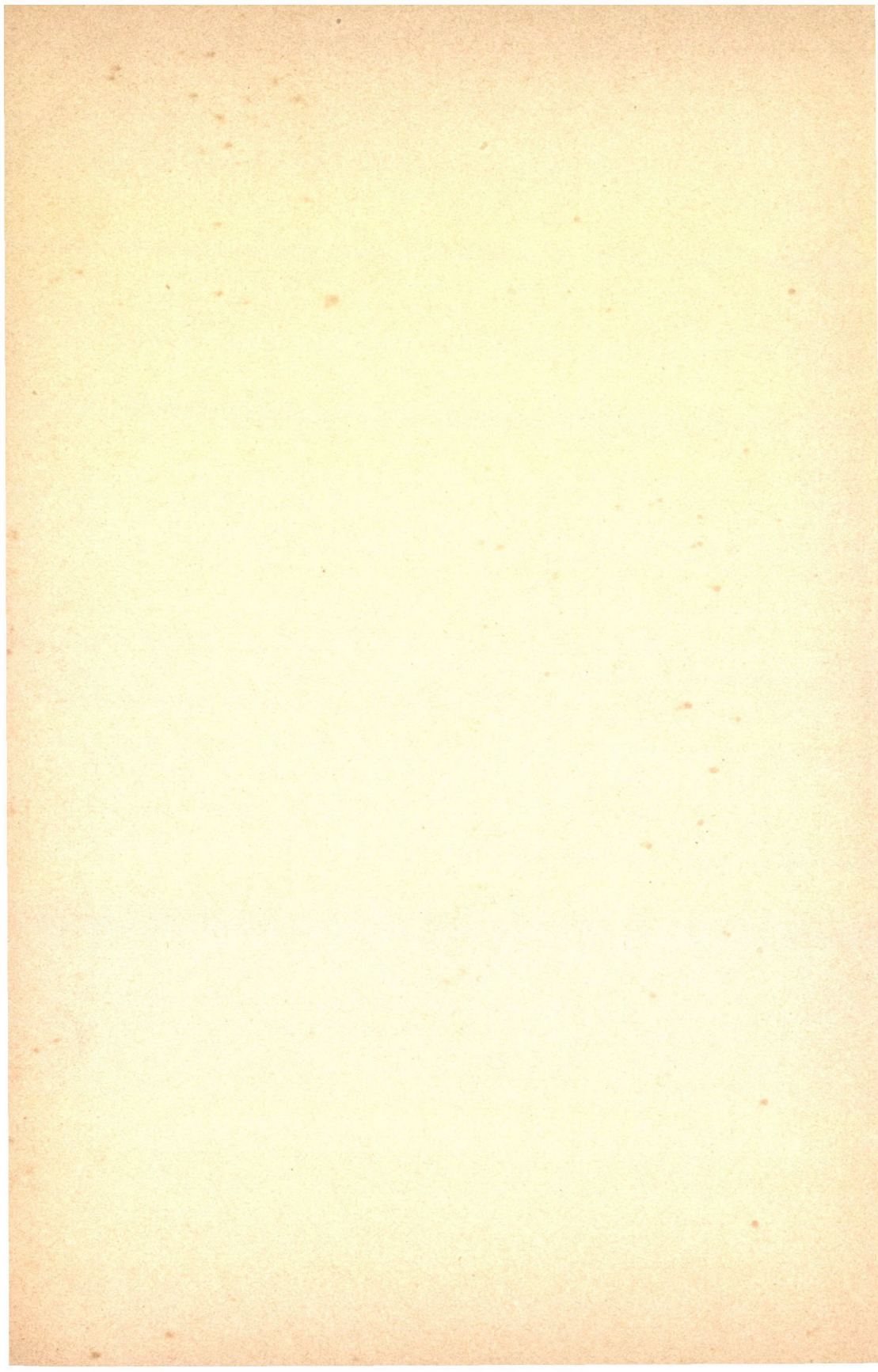
Mint a lombardiai állami levéltárak főintendánsa Cantù a milanói állami levéltárban hivatalnokoskodott, hol pedáns pontosságával tünt ki. A hivatalban mindig elsőnek jelent meg, s a hivatalos órákban nemez cipőkben nesztelenül surranván végig a termeken, gyakran észrevétlenül lepte meg alárendeltjeit. Mikor én a milanói levéltárban meglátogattam, Cantù már közel volt a 80-hoz, s bámulatba ejtett ez a kis vézna öreg, midőn élénk fürgeséggel láttam sűrögni-forogni a levéltári termekben, létrákon, hogy engem a vezetése alatti levéltárral megimertessen, s nagy örömeire szolgált, midőn a levéltár egyik-másik osztályában kutatgatva, több magyar érdekű oklevelet sikerült fölfedeznem. A milanói levéltárban gyakran megforduló jeles tudosunk, dr. Fraknoi Vilmos iránt is mindig a legnagyobb előzékenységgel viseltetett.

Cantù rendesen délutáni 3 órákor távozott a levél-

tárból, és gyorsan lépdelve, szinte szökdicsélve sietett fél-órai távolságra eső lakására. Midőn beszélt vagy olvasott, hasonló szökdélést lehetett észlelni rajta. Írása rendes és apró volt. Levelei valódi mintái a rövidségnek. Lakásán szinte eltemetkezve találtam őt óriási könyvhalmazai alatt. Írószobájában három szobrot láttam, a magáét, egyik testvérét s Tommaso Grossiét. — Nagyszámú rendjeleit egy üvegharang alatt őrizte, mely valódi ötvös-kirakathoz hasonlított.

1873-ban Cantù a milanói nyomdászsegédekhez intézett levelében ekkép adja elő saját rövid életrajzát: »Szegényül születve, miként önök, 20 éves koromban 9 árvának atyja, vagyon nélkül, pártfogó, rokon, jóbarát tanácsait nélkülözve, föltettem magamban, hogy saját erőmből biztosítani fogom munkám, elveim függetlenségét, s így kizárólag csak a közönségre támaszkodva, irtam inkább lelkiismeretes, mint tudományos könyveket (*più di coscienza che di scienza*). Megfosztva hazámtól s a szabadságtól, elvesztvén ifjúkori munkálkodásom gyümölcsét, megtámadtatva leggyöngédebb érzelmeimben, legőszintébb törekvéseimben, czimeremül, mint látják, e szót választottam: *perseverando*. Más nyereségem sohasem volt, mint a mit saját munkámmal szereztem.«

Utolsó napjairól följegyezték a milanói lapok, hogy, midőn híre terjedt, hogy a katasztrófa minden perczben várható, Cantù tisztelői s barátai nagy számban siettek lakására, s mily nagy volt meglepetésök, midőn mintegy 20 gyermeket találtak a beteg ágya körül, ki reszkető kézzel édességeket osztogatott apró barátai közt, kik fölvidítására éppen akkor végeztek egy rögtönzött színi előadást. Ez volt Cantù utolsó fogadó napja. Másnap már csak földi maradványait találták a Via Morigiba zárándokoló tisztelők ezrei.

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	» 10 kr.
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusstinián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmic László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldzieher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	» 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	Ara 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Rádsza Rádszendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> lev. tagtól	» 40 kr.
VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Dr. Lenhossék József rendes tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	» 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy Józ.</i> l. tagtól	» 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	» 1 frt.
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 40 kr.
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	» 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	» 50 kr.
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 30 kr.
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	» 30 kr.
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól	» 15 kr.
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 15 kr.
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 30 kr.
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 75 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TÁRTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

IX. KÖTET. — 2. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
DANKÓ JÓZSEF

LEVELEZŐ TAGRÓL.

PÓR ANTAL

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1897. április 26. tartott összes ülésén.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1897.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól	» 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	» 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	» 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	» 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	» 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

DANKÓ JÓZSEF L. T. EMLÉKEZETE.

PÓR ANTAL, r. tagtól.

(Fölolvastatott a m. tud. Akadémiának 1897. évi április 26-án tartott összes ülésén.)

I.

Szégyenkezve kell megvallanom, tekintetes Akadémia, hogy az egyetlen ember, kit életemben valaha amúgy igazán, lelkemből *nem* szerettem, az a férfiú volt, kinek emlékét a tekintetes Akadémia kegyes rendeletéből ez órában ünnepelni vagyok hivatva.

Pedig ismeretségünk elég barátságosan indult meg.

A nagyszombati papnevelő-intézet betegszobájában feküdtem 1851 őszén, midőn Dankó József, ez intézetnek akkor tanfelügyelője, egy este ágyam szélére ült azzal a barátságos indulattal, hogy szórakoztasson. Egy hétig, mielőtt fölépültem, folytatta az irgalmasság e cselekedetét. Órahosszat beszéltem neki ilyenkor egyebek közt a forradalom lefolyásáról. A tárgy őt, ki 1848-at és 1849-et részint szülővárosában Pozsonyban, honnét a csatazaj csakhamar eltávolodék, részint Bécsben, tanulmányait folytatva, tölté, szerfölött érdekelte. De akaratlanul magam is oly élénken adtam elő egyes jeleneteket, miszerint könnyű volt eltalálnia, hogy levitézlett honvéddel van dolga. Észrevehette azt is, hogy e fölfedezésre ugyan meghökkentem. Nem is vala tanácsos az időben ilyesmivel dicsekedni, legkevésbbé papnövendéknek! Hanem ő bizalmasan megszorította kezemet, megígérvén, hogy titkomat el nem árulja, de én is óvatos legyek! Igéretét megtartotta még oly időben is, midőn már nem

dicsekedhettem barátságos indulatával és egy áruló szava megronthatta volna egész jövőmet.

Dankót Nagy-Szombatból csakhamar áthelyezték Bécsbe, a sz. Ágostonról nevezett felsőbb papképző intézetbe, hol ernyedetlen szorgalommal folytatta theológiai, első sorban bibliai tanulmányait. Huszonegy hónap mulván, 1854 november 11-én előlépett a tudori fokra. Jelen valék, midőn nyilvánosan vitatkozott. E vitatkozások formaságnál ugyan egyebek nem igen valának; de az a tisztelet, melylyel a jeles emlékü Scheiner József, nekem is feledhetetlen tanárom a bécsi egyetemen, róla, mint annyi száz között legkitünőbb tanítványáról megemlékezett, az már nem volt formaság, ez jól megérdemlett elismerés számba ment.

Midőn a nyelvekből teszi a doctorandus theologiae a szigorlatot, többnyire 3—4 fejezetet jelöl meg, melyekből elkészült. Dankó oda nyújtotta az egész héber szentírást, mint a melynek minden lapjáról kész megfelelni. Scheinert, ki egyébiránt a magyar egyetemi hallgatókat, mint legképzetebbek és legszorgalmasabb tanítványait, kiválóan kedvelte, e készség örvendetesen lepte meg. »Te — úgymond — ebben engem utánoztál. Igen örvendenék, ha az egyetemi tanszéken is utódomat láthatnám benned.«

Dankó befejezván szigorlatait, ekkor már a Pázmány intézetében volt a tanulmányok fölügyelője, és jómagam, ki szerencsés valék négy évig növendéke lehetni ez intézetnek, ismét fölügyelete alá kerültem.

Engedje meg kegyesen a t. Akadémia, hogy nem épen kitérsképen, mert hisz Dankó életével szorosan összefügg az, elmondhassak némelyeket ezen elsőrendű papképző intézetről, melyet a nagy Pázmány Péter alapított magyar növendékek számára, hogy a bécsi, már a XIV. században keletkezett, hírneves egyetemen szíhassák magokba a tudományt, azt majdan édes hazájok szolgálatában értékesíten-dők. — Azért, hogy a Pázmány intézetének Bécs a székhelye, legkevésbbé se lehet állítani, hogy a növendék magyar papság hazafias érzületén e miatt csorba esnék. Ellenkezőleg a Pazmaneum a leghazafiasabb papi nevelő intézetek egyike volt mindenkoron, legkivált pedig az ötvenes években.

Szabadságharcunk leveretése után sok fiatal ember nem tudott hova lenni. A magyar embert mindenünnen kiszorították. Nem kevesen menekültek tehát a zárdákba és papnevelő intézetekbe. S ezek színe-javát küldötték azután a Pazmaneumba. Képzeltetni, milyen szellemet hoztak ezek az intézetbe! Szerettük egymást mint az árván maradt testvérek. Tanulni és egymást mívelni volt fáradhatatlan iparkodásunk.

Dankó ebben segítségét tőlünk meg nem vonta. Útbagigazítással, tudományos művekkel készségesen szolgált. Szívesen kalauzolt a bécsi dús muzeumokban, galleriákban, a császári székváros gazdag gyűjteményeiben, melyek mind mívelő hatást gyakoroltak reánk. Gondoskodott, hogy a négyhangú énekben oktatást nyerjünk, noha jómagának se halála, se hangja az énekhez nem volt. — Eleinte csak az istentiszteletnél szent énekekben gyakoroltuk magunkat, de később dúdolgattunk magyar népdalokat is. Csöndes estéken meg-megtelt kíváncsiakkal a kis Dominikaner-Platz, hova ablakaink nyíltak és kihallatszott énekünk. Dankó még azt is megmosolyogta, hogyan szedtük rá jámbor, de kissé tótízü lelki atyánkat. Népdalainkat az eredeti szöveggel természetesen nem énekelhettük. Némelyik közülök kispap ajkára nem való. Kicseréltük tehát a szöveget olyannal, melyben a gyanakvó lelkiatya, ki bekívánta az összes partitúrákat, se találhatott kifogást, csak a »Heje-huja hopp«-ot, melyet Kuliffay Ede, házi költőnk semmiképen se tudott megszéliíteni, nézte kissé betyárosnak.

Ezen »hazafias« lendület azonban, mely minden irányban mind nagyobb vehementiával ki-kitört, nem ritkán nyugtalanította Dankót . . . Nem jelent meg ama szomorú években magyar lap, magyar könyv, mely a pázmániták közt válogatás nélkül szorgalmas olvasókra ne talált volna. Hogy a szabadabb szellemű Pesti Naplót vagy Wanderert szívesebben olvastuk, noha csak titokban olvashattuk, mint a Wiener Zeitungot, melyet rendszeren ránk küldöttek, természetesennek találandja mindenki. — Minden nemzeti ügy, a Garay-árvák ellátásától a M. T. Akadémia palotája építései, valóságos forradalmat idézett elő nálunk. Lelkesedésünk

ráragadt a horvát, szláv és német anyanyelvű intézeti növendékekre is. Aggódo praefectusunk ebben a pohár vízben, a Pázmány intézetében a kitörő vihar előjeleit szimatolta.

Attól félt-e a jó Dankó, hogy a fegyelem, melyért első sorban ő volt felelős, meglazul ily viszonyok között? Vagy tán attól tartott, hogy mialatt a pázmániták figyelme mindenfelé oszladozni kezdett, a főczélt, a hittudományokban való mentül alaposabb előmenetelt szem elől tévesztik? Vagy hogy féltette-e saját reputációját, előmenetelét? Mert hisz világos lehetett előtte, hogy a bécsi egyetem tanári székére nem juthat, kinek aegise alatt a magyar »forradalmi« szellem mindinkább megerősödött Bécs egyik intézetében. Pedig ő akkor már lelke egész vágyával áhítja a bécsi egyetemi tanszéket.

Melyik volt e három indító ok közt a legerősebb; vagy hogy mind a három ok együttesen hatott-e rá: azt ma nehéz volna meghatározni; de annyit az időben súlyosan éreztünk, hogy Dankó szorosabbra fogta a gyeplőt. Ezentúl a legnagyobb óvatossággal folytathattuk csak »hazafias« igyekezeteinket; a *studium* vagyis a tanuló órák alatt mással foglalkozni, mint az előírt tananyaggal, szinte lehetetlenné vált. Ez bennünket, mint hittük, méltán elkésérített, és kezdtük őt nem szeretni, sőt gyűlölni. Midőn pedig Posilović Györgyöt, a mai zágrábi érseket, akkor az intézet egyik legkitünőbb tanítványát, ki irántunk való barátságból fogott a magyar nyelv tanulásához, azzal sértette meg, hogy magyar grammatikáját — sajnos, mindenkorra — becsapta és a dogmatika tanulására utalta: kimondottuk Dankóra a borzasztó pereatot.

Mosolyogva kértheti a t. hallgató: mit használt nekünk ez idéetlen haragunk és mit ártott az neki? Hát biz az szégyennek meglehetősen sokat ártott. Kezdtük őt nevetségessé, az egész országban, mert hisz valamennyi papnevelő intézettel sűrűn érintkezőnk, népszerűtlenné tenni. Ez, nem is nehezen, sikerült, minthogy egész Dankón csak egy volt szép, a szeme. Ezen azurkék szempár, melyből a szellem fényesen világított, és a szivesség arra, kit megszeretett, melegen kisugárzott. Minden egyéb: ösztövért termete, hosszú

kezei, imbolygó járása, savós színű, barázdás arcza, sörényes haja, éneklő hangja félszeg viselkedését rikítóbban kiemelte.

Megtudta ő ezt, hisz egy keskeny fal választotta el tőlünk szobáját, besúgók is találkoztak: de ő csak keserű megvetéssel nézett le reánk. Sokkal később, midőn már régen megtértünk gyermekes aberrációkból, és kezdtünk őt teljes érdeme szerint annál inkább méltányolni, mentül fáradságosabbnak találtuk az utat, hogy őt megközelítsük, — ő még mindig elzárkózott tőlünk.

Nekünk azonban akkor időben Hekuba volt Dankó neheztelése. Nagy terveken, országos magyar egyházi-irodalmi társulat megalapításán törtük fejünket. A pesti központi papnövelő intézetből, Dessewffy Sándor, immár csanádi püspöktől és Lassú Lajos, jelenleg pozsonyi kanonoktól indult ki az eszme, engem harmadikul vettek a szövetségbe. Ter-
vünk volt minden képesebb fiatal papot a magyar irodalom művelésére egyesíteni. Mindegyikünknek különösen képeznie kellett magát a tudományok valamely szakában, egy-egy idegen nyelvben és annak irodalmában, hogy egykoron számot tevő író váljék belőle és munkatársa legyen a nagy magyar lapnak, melyet kiadni tervezénk. — Titkos egyletünk, melyet szent László király lovagias védelmébe ajánlottunk és röviden *Láncznak* nevezénk, csakhamar megnépesedék. Még idősb férfiak, mint Mészáros Imre, az Akadémia tagja is hozzánk csatlakozott. — Az 1856—8-as években elég sűrűn találkozhatott az olvasó a Lászlófiakkal, kik ezen közös név alatt negyedévenként közölték irodalmi zsengeiket.

Dankó, ki valamikép titkunk mögé jutott, előre látta, hogy ez igyekezetünknek rövid lesz az élete. Úgy is volt. A lelkes növendékpapokat fölszentelték és szétszórták az ország kisebb-nagyobb hitközségeiben, kit káplánnak, kit tanárnak, mások kiléptek a papság kötelékéből. Ezzel megszakadt az összetartás, hiányzott a központ, mely nélkül egylet fönn nem állhat. Mindazonáltal a kísérlet meddőnek nem nevezhető. Az elvetett jó mag bőven kikelt; sarjadtak belőle lelkes hazafiak, írók is szép számmal. Vaszary Kolost, az ország bíboros hercegprimását, a t. Akadémia igazgató tagját a rövid életű egylet szintén szerencsés volt tagjai közé

számítani, kik közül Petrovich Ferencz, Alvinczy Ferencz, Zádori János, Méry Etel, Bogyay Géza, Buttykay Pál, Kullifay Ede, Fábíán János, Galambos Kálmán, Hatala Péter, Lóskay Jeromos, Mladoniczky Ferencz, Barina (Kuthen) Vendel, Vágner József, Varga Mihály, Winter Ágoston és mások többé-kevésbbé hasznos szolgálatot tettek a magyar irodalomnak.¹⁾

II.

Dankó — hogy hozzá visszatérjünk — e közben elérte czélját. Scheiner a bécsi székesegyházhoz kanonokká nevezetvéni ki, még 1856-ban meghítták Dankót a bécsi egyetemhez, hogy a héber nyelvet és az ó-szövegségi Szentírást helyettesként tanítsa; 1857 augusztus 12-ikén pedig már örvendezéssel jelentette, hogy az antiquissima alma mater nyilvános rendes tanári collegiumába fölvétetett a tanszékre, melyet háromszáz év előtt a magyar Erdősi (Sylvester) János méltóan betöltött. Ugyanazon tanévnek szünideje alatt azután bejárta Német-

¹⁾ Ez alkalommal, midőn a pázmániták hazafias viselkedéséről megemlékezem, van szerencsém ezen kis levelet a M. T. Akadémia leveles tárának, ha azt elfogadni kegyeskedik, följáánlanom.

A levél, helyesebben nyugta, így hangzik:

»A magyar Akadémia alaptőkéjének növelésére a bécsi Pazmaneum részéről küldött 25 frtot átvettem.

Pesten, aug. 10. 1857.

Hajnik Károly, s. k.«

Története pedig a következő:

A Pázmány intézeti magyar ifjak, midőn az Akadémia alapjának növeléséről volt szó, szintén részt akartak az adakozásban venni, de anyagi tehetségek nagyon mögötte maradt buzgó szándékuknak. Elhatározták tehát, hogy minden vasárnap egy-egy krajezárt adnak össze e célra. Bizony mondhatom, azt a néhány krajezárt is nem egyszer sok keresésbe került összehozniok, jóllehet — minthogy az időben 60 krt ért egy forint — 35 növendékpap vett részt ama néhány forint összehozásában. Engem biztak meg azon a napon, melyen a Pazmaneumnak végkép búcsút mondtam, hogy ezt a téglát, mint ajándékukat szerényen nevezték, Hajnik Károlynak, a Pesti Napló szerkesztőjének átadjam. Megtettem, és most negyven év múlván beszámolok vele azon két vagy három feledhetetlen barátomnak, a kik még élnek.

ország és Svájc egyetemeit, hogy azok theologiai kitűnőségeivel megismerkedjék. Meglátogatta Erlangent, Heidelbergát, Münchent, Tübingát, Würzburgot és Zürichet. Mily ideálok lebegtek előtte, azt Erdősi János életrajzában írta meg. Hogy elérte azokat, arról fényes tanúságot tesz három kötetes nagy műve, a *Historia Revelationis Divinae*, az isteni kinyilatkoztatás története.¹⁾

Dankó fáradhatatlan szorgalmának, széles irodalmi tudásának, mélyreható tudományának ezen korszakot képezett főműve nemcsak neki szerzett hervadhatatlan babérokat, hanem — a mire mindig törekedett — tiszteletet a magyar névnek, dicsőséget a magyar tudománynak. »Ezen mű — mondja egyik bécsi bírálója — nem csupán Ausztriának és Magyarországnak, de az egész kath. világnak becsületére válik. Sőt, a ki e könyv tartalmát elsajátítja, azt valóban tanult embernek kellend tartanunk.«²⁾

Megjegyzendő azonban, hogy éppen nálunk Magyarországon talált legkevésbé méltánylatra.

Magyarországot egykoron elnevezték a jogászok hazájának. És ha ez elnevezés reá illet is, a mennyiben nálunk a jogászok, egybevetve számukat a többi művelt osztályokkal, egykoron túlsúlyban voltak is: a szoros érteményben vett jogtudósok száma, a jogvégzettek számához képest, nem mondható nagynak. Ugyanez illet a theologusokra. Mert igaz ugyan, hogy az időben, századunk derekán a magyar papságot igen képzettnek, sőt voltak, kik a világ legműveltebb papságának tartották, mert olvasni, tanulni szeretett mindenkor, és műveltségének mindenki iránt kimutatott szívesességével nemcsak, hanem főleg azzal adta tanújelét, hogy a türelmetlenségnek, szeretetlenségnek még gyanúját is elűzte magától: de a mi a theologiai tanultságot illeti, annak csak kevesen hatottak mélyére. Kényelmesebbnek találták orthodox meggyőződésökhöz szigorúan ragaszkodni, a nélkül, hogy azt

¹⁾ *Historia Revelationis Divinae* 1. *Veteris Testamenti*, 2. *Novi Testamenti*, 3. *De Sacra Scriptura eiusque interpretatione Commentarius*, scriptore Josepho Dankó, Bécs, 1862—1867. Braumüller, 8-r. C. és 610., CXII. és 544., XV, és 368.

²⁾ *Litterat. Zeitg.* XIV., 20. szám 169. l.

meg is tudták volna tudományosan okolni vagy támadás ellen védelmezni. Még a szorosan vett theologusok, értem a theologiai tanárok jelentékeny hányadát, beérték vele, ha valamely latin vagy német tankönyvet »bemagoltak«; de vajmi kevesen valának, kik a theologiai kútfők mélyére hatottak, a hittudomány valamely szakában bűvádkodtak.

Innét van, hogy Dankó épen nálunk nem talált kellő méltánylatra.

A *Historia Revelationis* első kötete megjelenését a *Religio*ban, akkor a magyar papság nagy tekintélyű, mert csaknem egyetlen lapjában,¹ nagy lelkesedéssel említi ugyan valaki,² azon reményben, hogy találkozni fog e jeles műnek élesebb tollú bírálója is. A szerkesztő, Pollák János, szintén egy *Historia Revelationis* írója, örömmel néz e jelentékeny munka megszerezhetése elé, és az *elvnek*, mely abból különösen reá fog áradni; de Dankó könyve bírálatát, vagy csak szakszerű ismertetését hiába keressük a *Religio* további számaiban. — 1867-ben³ úgy látszik maga a szerkesztő, Palásthy Pál, tudósít a II. és III. kötet megjelenéséről, s azt addig is, míg hihetőleg nem sokára e téren kiválólag jártas szaktudós kiváló kezébe kerül, előlegesen a komolyabb tudományok szentélyétől nem idegen magyarhoni közönség figyelmébe ajánlja, minthogy ugyanazon tiszta kath. szellem, az egyházi tekintélynek hódoló s a sz.-atyák összhangzó ítéletét tisztelő józan értelmezési elvek, őszinte áhítattal párosult alapos tudomány s Isten ígését szerető jámbor lelkesültség ékesítik. Ezen nagyhangú ajánlat után fölemlíti, hogy a fáradhatatlan szerzőnek egyik legilletékesebb szigorú bírálója, dr. Thalhofer méltán kiemeli szerzőnek a bibliai szakba vágó legkisebb monografiák, folyóirati czikkek és értekezésekre kiterjedő roppant olvasottságát, nagy érdemül tulajdonítván neki azt, hogy régibb, már-már elfeledett, pedig valódi kincsekben gazdag s a dologhoz tartozó ismeretekre nézve sok mai divatos műnél jóval hasznavehetőbb kathol. irodalom

¹) 1862. évf. 30. szám.

²) Ezen *H* betűvel jelzett valaki, úgy hiszem, Hoványi Ferencz kanonok volt, ki azt az egyházi hatóság részéről megírálta.

³) *Religio*, 36. szám.

emlékét föleleveníti. A német eredetiben adja is Thalhofer citatumát; de bizony a szaktudós bíráló maig is várát magára.¹

Annál igazabb örömmel fogadták Dankó művét a kath. Nyugaton, sőt Amerikában, legkivált pedig Németországban, a hol régóta érezték szükségét annak, hogy a komoly, beható kritika a Bibliát, a kinyilatkoztatás depositumát alapjában és alaposan megvédelmezze. E föladatnak épen Dankó háromkötetes műve felelt meg emberül, mely napjainkig mintegy fegyvertárát képezi a bibliai tudománynak (studium biblicumnak).

A Szentírás ugyanis, mely a kereszténységnek alapja és talpköve, nagy támadásoknak volt kitéve egyszer azoktól, kik hitregéket, mythosokat kerestek benne, és addig forgatták egyes helyeit, mígnem azokat — mint hívék — észszerűen megfejténők sikerült; hasonlóképen mívelkedtek a csodákkal, melyeket a természet rendje szerint való eseményekül bemutatni vállalkoztak. Ezen iskola tanai ugyan hamar elavultak, sőt nevetségessé váltak, de annál nagyobb gondot okoztak a hívő theologusoknak az úgynevezett történeti ítések, kikben sem a szellem, sem a tanultság, sem az ügyes előadás nem hiányzott. Ezek a görög és latin klasszikusokon úzótt kritikai mérveket a Szentírásra, első sorban az ó-szövetségre átvitték, hogy azt gyökeréig ítési bonczkésők alá vegyék, elvül állítván, hogy mindazt, a mi a kor és héber nép szellemével ellenkezik, vagy Istenhez nem méltó, belőle kiirtanak. Mekkora pusztítást vihet véghez az efféle ítéset, ha szükséges kriteriona hiányzik, könnyen megértjük, tudván, hogy az új-szövetségi Szentírás az ó-szövetségin alapul és amannak hitele megingatásával ezé is meginog. — E támadókhoz számítandó a kereszténység iránt határozottan roszaakaratú új-tübingai iskola, mely C. Baur vezérlete mellett azt tanította, hogy az új-szövetségi szent könyvek sokkal későbbi eredetűek, az apostolok korával nem egyidejűek, és legalább a Krisztus utáni második század végéről valók.

¹) Behatóbban ismertette Dankó művét a *Magyar Sion* 1867. folyamában B. J. betük alatt — úgy vélem — Berger János, ez idő szerint budapesti tudom. egyetemi tanár.

A támadást még 1763-ban egy Astruc nevű párisi orvos indította meg,¹⁾ azon állítást kockáztatván, hogy Mózes I. könyve két régi iratból van összeállítva, melyek elsejében Isten mindig *Elohim*nak, a másikon mindig *Jehovának* nevezetetik. Kapva-kaptak ezen állításon a racionalisták, tovább haladtak Astruc nyomdokaiban, és már nem is két, hanem hat vagy hét darabból találták összeállítottnak Mózes I. könyvét; helyesebben szólva: foszlányokra tépték azt. Minthogy pedig Mózes I. könyve 3. fejezetében szó van már az eredeti bűnről, mely miatt szükségessé lett a megváltás, s így Mózes könyvének megtámadásával és szét tépésével a megváltás isteni művét, tehát magát a kereszténységet megtámadták a racionalisták: legelőbb is síkra szállottak ellenük a protestáns Hengstenberg, Ranke és Kurtz, kik sok elmével bebizonyították, hogy Mózes Isten nevét öntudatosan változtatja: a hol a teremtető, föntartó és világ-bíró Istenről emlékezik, mindig *Elohim*nek nevezi; a hol pedig Isten a megváltást megígéri, előkészíti s e végett a patriarchákkal szövetséget köt, mindig *Jehovának* hívja. Kurtz egész művet írt Mózes I. könyvének egységeről és kimutatta, hogy sem az elohista, sem a jehovista rész egymagában nem tartalmaz egyetlen egy összefüggő bibliai eseményt.

Dankó ugyanezen czélnak szolgálendő nagy tudomány-nal fejtegeti a kath. egyház tanait. Miután Mózes könyvének kútforrásairól behatóan értekezék, kimutatja, ha Mózes I. könyvét a többi négytől külön választjuk, lehetetlen volt volna a zsidóknak megismerniök, mily Istent imádtak őseik, kit királyokul és törvénykozójukul is tiszteltek; nem tudták volna, mily ígéretek tétettek elődjeknek. Különösen a Genesis számos helyéből kiviláglik, hogy Mózes I. könyvének tartalma oly szorosan összefügg a Pentateuchhal és Józsuá könyvével, a mily összefüggés létez a jövőndölés és a jövőndölés beteljesülte között. Ehhez járul, hogy az Exodus eleje visszatekint a Genesisre és hogy a Pentateuch számos chronoló-

¹⁾ Ily czímű művében: *Conjectures sur les mémoires originaux, dont il paroît, que Moyse s'est servi pour composer le livre de Genese*, Bruxelles, 1763.

gikus és történelmi része összeforr épp úgy a Genesis-sel, mint Józsva könyvével. Végre a Genesisben vannak letéve a theokratia alapelvei és a Mózes többi könyveiben kifejtve, miből szintén az következik, hogy Mózes mind az öt könyve összefüggő sort képez, melynek feje vétetik a Genesis elvé-tésével.

A Pentateuchot, úgy a mint jelenleg birjuk, a zsidó és keresztény régiségek egyaránt Mózesnek tulajdonítják, és pedig úgy logikai, mint nyelvészeti érvekkel. A Pentateuchban ugyanis a tények bámulatos összefüggése nyilvánul, mely nem keresett, hanem természetes, átlátszó, magától jelentkező és kielégítő. A tartalom megválogatása és elrendezése gondos, mert előkészít a törvényhozásra és theokratiára. A mind az öt könyvön végig vonuló chronologia is kifogástalan. A mi pedig a nyelvezetet illeti, a dictióban és írmódban még a legélesebb szem se talál oly különbséget, mely azon gyanút kelthetné, mintha Mózes könyveit többen írták, vagy valamit beletoldottak, interpoláltak volna. Számos szó és szólam csakis a Pentateuchban található, és e szók és mondatok annak minden részében visszakérülnek. A régi idők szokásai is benne iratnak meg a legtüzetesebben.

Ezen érvekhez járul még, hogy Mózes önmaga nyíltan és többször a Pentateuch szerzőjének vallja magát; előadja, hogy Isten parancsolta meg neki, hogy a törvényt, Isten jelenéseit, az Amalek elleni csatát, az Egyiptomból való kiköltözést sat. leírja. És miután megírta a törvényt, megparancsolá a levitáknak: Vegyétek — úgymond — e könyvet és helyezzétek a szövetség szekrénye oldalára és minden hetedik esztendőben olvassátok azt föl a sátorosünnepen a népnek.

Ezen belső érvekhez járulnak még a külső érvek, a történelmi adatok, melyek Mózes szerzőségét kétségtelenné teszik. Már Józsva, Mózes közvetlen utóda, Mózes könyveit Isten és Mózes törvényének nevezi. Dávid Salamon fiának tanácsolja, hogy tartsa meg a parancsokat úgy, a hogy megírva vannak Mózes törvényében. Amaziás nem végezteti ki azok fiait, kik atyját megölik, a Mózes törvénye szerint. Józsiás idejében megtalálták a példányt, melyet Mózes sajátkezűleg írt. A próféták több századon át szorgalmazták

Mózes törvényei megtartását. Hatalmas bizonyosság Mózes mellett a szamaritán Pentateuch létezése, melyet Jeroboam elszakadása óta Izráel országában is törvényül tekintettek. És noha a szamaritánusok folytonos ellenkedésben éltek a zsidókkal, az ő Pentateuchjuk mégis minden lényegesben megegyezik Mózes mazoretikus Pentateuchjával. Végre az újszövetségi Szentírás számtalán helye tanúskodik Mózes authentiájáról sat. sat.

Bocsánatot kérek, t. Akadémia, ha alapszabályaink ellen egy perczig theológiával foglalkoztam. De ha nem is kényelmesebbnek, czélszerűbbnek találtam Dankó theologiai nagy tudományát e csöppben bemutatni, inkább csak jelezni, mint a hosszú magasztalásokkal untatni t. hallgatóimat, melyekkel az ő művét, a bibliai tudomány e kincsesházát, mint általában nevezék, magasztalták.¹⁾

Meg kellene e helyt még ismertetnem Dankó egyéb theologiai műveit, értekezéseit és beszédeit;²⁾ de az idő int, hogy immár egyéb tudományos szakmákban kifejtett tevékenységére fordítsuk figyelmünket.

¹⁾ Dankó *Historia Revelationis* című 3 kötetes munkáját a már említettekén kívül még a következő hírlapok és folyóiratok ismertették: *Kathol. Litteraturzeitung*. Bécs. 1862: 22. és 23., 1867: 20., 22. és 23. sz. — *Katholik*. Mainz. 1862. nov. 633. 1867. II. 1. — *Časopis*. Prága. 1862. V. 396. — *Civiltà cattol.* Roma. 1862. V. 3. 340., 1867. XI. 339. — *Etudes littéraires*. Páris. 1862. 707., 1869. II. 306. — *Litterarischer Handweiser*. Münster. 1862. 10. sz., 1871. 101. szám. — *Wiener Kirchen-Zeitung*. 1863. 3. sz. — *Herold des Glaubens*. St-Louis (Amerika). 1863. — *Revue catholique*. Louvain. 1863. 188., 1867. 631. — *Österr. Vierteljahresschrift für kath. Theologie*. Bécs. 1863. 113., 1867. 521. lap. — *G. Werner*, Geschichte der kath. Theologie. München, 1866. 536. lap. — *Salzburger Kirchenblatt*. 1867. 22. szám. — *H. Theolog. Litteraturblatt*. 1867. 22. szám. — *Idők Tanúja*. 1867. 117. szám. — *Magyar Állam*. 1869. 100., 101., 103. szám. — *Sionulu Romanescu*. Viena. 1867. 10. szám. — *Vaterland*. 1867. 118. szám. — *Tiroler Stimmen*. Innsbruck. 1867. 100. sz. — *Schneemann*, Stimmen a. M. L. Freiburg. 1870. VIII. 114. sat.

²⁾ Melyek közül megemlítem: *Kath. lelki kalauz*. Bécs, 1866. — *Collationes Fr. Bernardi*. Mainz, 1868. — *Tiszteletes legyen mindenben a házasság*. Esketési beszéd. Esztergom, 1871. — *Triplex corona divi Josephi*. Esztergom, 1871. — *Sanctitas et doctrina D. Thomae Aquinatis*. Esztergom, 1874. — *Antirenaniana*. Relig. 1864. sat.

III.

Dankó első sorban tehát theologus, sőt nagyítás nélkül mondhatjuk: világhírű theologus volt. Theologiai tanulmányai mellett csakhamar kifejlett könyvgyűjtő és képgyűjtő szenvedélye azonban, melynek, pályája kezdetén legalább, nagy önmehtagadással áldozta filléreit, átcsábította a történelem tág mezejére, melyre kétségtelenül hivatott vala, hisz a theológiában is ennek főleg egyik történeti oldalát, a kinyilatkoztatás történetét művelte.

Ha azután bőven írt is egyháztörténelmi, műtörténeti, könyvészeti és irodalomtörténeti műveket, a tudomány e terein ő inkább műkedvelő maradt; de műkedvelő a szó legnemesebb értelmében, mert semmihez hozzá nem fogott alapos tanulmány nélkül. Kutató ösztöne, fáradni nem tudó, végső lehelletéig kitartó szorgalma és bámulatos emlékező tehetsége mellett, rengeteg ismeretei képessé tették őt a nevezett szakok mindegyikében maradandó becű műveket alkotnia. Sőt nem hiányzott benne, a mi őt folyton-folyvást ösztönte a munkára, s ez a varázs mellett, melyet a tudomány művelőire gyakorol, főleg hazaszeretete volt. Azaz világosan szólva: Dankó, a hol a magyar tudományt és műveltséget, főleg a külfölddel szemben, kiemelhette, ezt tenni soha el nem mulasztotta.

Közel százra menő kisebb-nagyobb dolgozata közt alig-alig találunk olyat, melynek nemes, közvetlen célja nem volna a »patriam illustrare.«

Ennek tulajdonítandó, hogy műveit a magyar mellett németül vagy latinul is kiadta. És habár többnyire megelégedett azzal, hogy a történeti igazságot szárazon állította oda, legfőlebb összehasonlításokat tett, melyek a magyar tudományosság előnyére szolgáltak: nem ritkán bátran síkra szállott, hogy némely külföldi, kivált elfogult német íróт megleczkéztessen.

Igy azon értekezésében, melynek címe: »Györmegyei Sabaria, vagyis pannonhalmi Szent-Márton, toursi sz. Már-

tonnak születéshelye«,¹⁾ és melyben azt vitatja, hogy szent Márton püspök Győr-Szent-Mártonban született, keményen megvágta a német történetírókat, ekképpen: »Fejtegetésünk folyama alatt kitűnt az is, mily gazdag és mívelt történeti irodalmunk a legközelebb lefolyt századokból. Midőn tehát némely külföldi, különösen német író, például Büdinger (Ein Buch ungarischer Geschichte, Lipcse, 1866. VI. l.) könnyelműen odaveté azon állítást, mintha Magyarország régibb története parlagon heverne: csak saját ismeretkörének korlátoltságát árulta el. Nem uszunk ugyan történeti források és dolgozatok bőségében; de annyira nem vagyunk még, hogy szomszédunk nélkül . . . szomjan halnánk. Ideje volna már egyszer, hogy ne csak kivételesen, hanem rendszeren tanulmányozza, a ki rólunk írni akar, ne csak régibb latin, de újabb nemzeti történeti irodalmunkat. A német büszke tudományára, és hogy büszkeségét táplálja, megtanulja a dánok, hollandiak, flandriaiak, belgák nyelvét is, tanulja meg tehát a német történetíró a magyar nyelvet is, mely — nem tudjuk — miért nem érdemelné meg, hogy a mívelt világ tagja legyen.«

És hogy e vágása ne sújtson a semmiségbe, kiadta Dankó ezen történeti tanulmányát németül is,²⁾ mely alkalmal nem hogy gyöngítené, de élesíti megrovását.³⁾

¹⁾ Megjelent a Knauz által szerkesztett *Magyar Sion* 1867-ik évfolyamában; külön lenyomatban is.

²⁾ *Österr. Vierteljahresschrift für kath. Theologie*, 1868, I. Heft. Külön lenyomatban is megjelent az Holzhausennál.

³⁾ Kezembe került Dankó ezen kifakadásának első fogalmazata, melyet jellemzésül itt adok: »Was nun aber die deutschen Gelehrten betrifft, so ist leider nicht zu verkennen, dass mit wenigen Ausnahmen, Leichtigkeit und Nachlässigkeit in den geschichtlichen Schriften überhaupt, und die manigfaltige Einseitigkeit der neueren Publicationen bemerkt werden muss; aus den sehr mangelhaften und geringschätzigen Ansichten von der ungarischen Kirchen- und Staatsgeschichte und von dem Werthe der ungarischen Litteratur.

Ohne in der Sprache und in den Quellen völlig einheimisch geworden zu sein, ist es immer ein sehr gewagtes, ja ein unmögliches Unternehmen eine wahre Geschichte zu schreiben. Der Deutsche, ohnehin seine Litteratur überschätzend und die fremde missachtend, ist nicht in der Lage die letztere vollständig zu kennen, und ihren spe-

Hasonlóképen járt el Erdősi (Sylvester) János életrajzában,¹⁾ melyet megjelenésekor szorgalmas kidolgozásánál fogva ritka és kiváló jelenségnek jelzett Ipolyi.²⁾

Erdősi a XVI. század közepén (1544-től kezdve) a bécsi egyetemen a héber nyelvnek volt tanára, tehát háromszáz év előtt ugyanott Dankó elődje. Mint ilyen és mint bibliafordító Dankót, a héber nyelv és biblicum professorát, élénken érdekelte honfitársa. Megírta tehát életrajzát, ismertetve műveit és hozzászólt a kérdéshez: Katholikus volt-e Erdősi? mint ezt Toldy Ferencz és gr. Kemény József állíták, avagy protestáns? a mit Érdy és Révész Imre vitattak.

Ezt az alkalmat is fölhasználta, kommentálván német kollegái azon elbizakodottságát, melylyel a magyar tudományos kutatásokat figyelemre se méltatták; azonképpen tudatlanságukat, melyet magyar kérdésekben lépten-nyomon elárulnak. Például pelengérre állítja Reusst, Németország egyik nagytekintélyű biblikusát, a miért a XV. századnál régibb magyar bibliai fordításokról szóló tudósításokat a regék országába utasítja. Ezzel szemben Dankó megmutatta, hogy a magyar tudományosság a középkorban is mindig lépést tartott az európaival, kivált a némettel. A nagynevű Gesenius ellenében pedig, ki Káldynak 1626. évi kiadása előtt magyar bibliát nem ismer, bebizonyítja, hogy már a XIV. századból birunk részleteket szentírási magyar fordításokból; hogy Báthory László, ki 1456-ban halt meg, az egész Szentírást magyarra fordította, melyet a M. T. Akadémia kiadni készül; hogy 1541-ben jelent meg Új-Szigeten

ciellen Werth zu würdigen, wie eben M. Büdinger, welchem nichts weniger als eigene Studien, Quellenkunde und Analyse zu Grunde liegt, manigfaltig beweiset.

¹⁾ *Joannes Sylvester Pannonius* (Erdősi) Professors der hebräischen Sprache an der Wiener Universität Leben, Schriften und Bekennntniss, von Joseph Dankó, Canonicus Theologus der Graner Metropolitankirche, ehemals Professor der hebräischen Sprache an der Wiener Universität. (Wien, 1871. W. Braumüller, 8-r. IV. 100 lap.) Megjelent magyarul az *Új m. Sion* 1870. évfolyamában.

²⁾ *Századok*, 1871. 44. l.

Erdősi magyar Uj-Szövetsége nyomtatásban, miután nyolcz évvel előbb Komjáthy kiadta sz. Pál leveleit; 1536-ban pedig Pesti Gábor a négy evangéliumot.

Dankó ezen érvelésével a magyar bibliai irodalom számára megköveteli az azt megillető polczot, és saját nyelvökön hangosan szemökre veti a német tudósoknak, hogy noha Erdősit, a sajtó alól kikerült magyar katolikus biblia újszövetségi részének szerzőjét, a magyar írók többszörösen ismertették, előttük — a kik ugyan nagyra vannak tudományokkal! — teljesen ismeretlen maradt, minthogy a magyar nyelvet nem értvén, a magyar kútfők számokra hozzáférhetetlenek.

Egy másik alkalma nyílik Dankónak kedves kollégáit fölvilágosítania, midőn Erdősi művei közt magyar nyelvtana irodalmi jelentőségéről értekezik. Fölvilágosítja őket, hogy egyéb európai nyelvtanok első kiadásával egybevetve, a magyar nyelvtan nem éppen elkésve jelent meg. Egy ilyennek szerzője volt már Janus Pannonius, pécsi püspök, a XV. század vége előtt, míg az első német nyelvtan 1499-ben, az első olasz pedig 1509-ben látott napvilágot. Erre 1539-ben nyomtatásban megjelent Erdősi újabb nyelvtana, mely a magyar nyelv alaktani tárgyalásában oly-helyesen értekezik, hogy tételeit újabban Kazinczy Ferencz is érvényesíté. Sőt mennyiben a magyart a héberrel egybeveti, az összehasonlító nyelvészetnek első jelensége hazánkban.¹⁾

Azonban nem csupán ilyféle polemikus alkalmakkor, hanem irodalmi folyóiratokban is többszörösen ismertette a magyar tudományos igyekezeteket. Hogy némelyeket említsek: megjelent tőle Knauz Nándor művének ismertetése a garam-szent-benedeki apátságról számos képpel;²⁾ továbbá a

¹⁾ Az önérzetes Dankót német kollégái (s itt névszerint Mayer Domokos tanárt, később tábori püspököt említette) ezen vilipensiója igen elkeserítette. Ismételve mondá nekem: »A pessimista, vagy mit én tudom: kosmopolita vagy idealista magyar ember, ki otthon nem tudja fáját és hazáját megbecsülni, azt vigye fátuma Bécsbe: ott megtanulja.«

²⁾ Münster und Abtei S. Benedicti (Szent-Benedek) an der Gran, von J. Dankó.

vatikáni magyar okirattár hat kötetének ismertetése;¹⁾ ismertette a Simor-féle esztergomi könyvtárt; Szent-Márton multját és jelenét;²⁾ írt adalékokat Magyarország egyháztörténetéhez;³⁾ archaeologiai aphorismákat Magyarországról⁴⁾ és számos egyebeket, melyekhez méltán sorakozik egy nagyobb füzete szent Jeromosról. Ez értekezésében nagy olvasottsággal vitatja, hogy sz. Jeromos a muraközi Stridonban született.⁵⁾

Egy másik értekezése, melyet *Kopernikus Miklós*nak születése négyszázados évfordulójára adott ki,⁶⁾ továbbá melyet arczképeiről írt; nemkülönben az Emléklap, melyet *Hosius Szaniszló* bíbornokról, ennek háromezázados emlékére vázolt⁷ — ezen értekezései megírására alkalmat szolgáltatott barátja, *Hipler X. F.* frauenburgi kanonoknak iratai, ugyanannak, ki mint fiatal pap a königsbergi könyvtárban buvárkodván, a magyar irodalomtörténetre igen becses úgynevezett *Königsbergi töredék* első részét fölfedezte.

Dankó ezen dolgozataiban is főleg a magyar vonatkozású adatokat emeli ki; pl. Kopernikus érintkezését Regiomontanus Müller János mesterrel, az Academia Istropolitana tanárával; Hosius viszonyát Oláh Miklós primáshoz, Dudich

¹⁾ Litterarische Rundschau für das kath. Deutschland, 1890. 3. szám.

²⁾ Sanct Martinsberg einst und jetzt. (Wiener Kirchenzeitung, 1855. évf. 63. sz. 503. lap.)

³⁾ Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns. (Oest. Vierteljahrsschrift f. kath. Theologie, 1867.)

⁴⁾ Archaeologische Aphorismen aus Ungarn. (Kirchenschmuck 1869.

⁵⁾ Divum Hyeronimum oppido Stridonis in regione interamna (Muraköz) Hungariae anno CCCXXXI. p. Ch. natum esse propugnat Josephus Dankó, Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis Canonicus Theologus. Accedit tabula veteris Pannoniae. (Moguntiae, sumptibus Fr Kirchheim. 1874. 4-r. 87. lap.)

⁶⁾ Nicolaus Kopernikus' vierhundertjähriger Geburtstag. (Katholik, 1873. I. 3. Heft.)

⁷⁾ Hosius Szaniszló bíbornok és életrajzírói. Emléklap arczképével. Esztergom, 1889. (Lenyomat a M. Sionból.)

püspökhöz, Báthory István lengyel királyhoz, Báthory Endre bíbornokhoz, nem feledvén megjegyezni, hogy Hosius (is) szenvedelmes könyvgyűjtő volt (mint ő), ki bárhol megfordult, a mint ideje engedte, a könyvkereskedőkhöz ellátogatott (épen úgy, mint ő).

Hasonló mellékcélja volt *Hofbauer Kelemen Mária* című hagiografiai vázlatának, melyet »különös tekintettel a megboldogultnak viszonyaira a magyar nemzethez«, helyesebben: néhány magyar főrangú úrhoz és asszonyhoz, kik Bécsben éltek, írt meg.¹⁾

Voltaképpen magyar egyháztörténeti munkálkodását kútfőpublikációval, a Szécsi Dénes bíboros által 1450-ben tartott esztergomi zsinat határozatainak kiadásával kezdette meg Dankó,²⁾ melyet szerényen magyar tanulmányai zsengejének nevezett.

Hogy ezen, egyetlen példányban fönmaradt ősnymtatványnak kiadásával, mely a XV. század műveltségtörténetére derűt vet, jól megkezdette történeti tanulmányai közlését, mondanom annál inkább fölösleges, minthogy e kiadást történeti előszóval és szakszerű jegyzetekkel kísérte. Véleménye azonban, hogy a zsinati határozatok hely és idő nélkül megjelent első kiadása Budán Hess András által nyomtatott, azért nem helytálló, mert Hessnek latin betűi voltak csupán, ama könyv pedig német (gót) betűkkel van nyomva, s ilyen betűi Hessnek nem voltak.

A mű szép kiállítása pedig nem csak Dankó jó ízlését, hanem maecenása, néhai Scitovszky János bíboros érsek bőkezűségét is magasztalja, ki Dankót tudományos igyekezetei méltánylásául még 1864-ben főszékesegyházi kanonoki címmel tüntette ki.

¹⁾ Esztergom, 1868. 8 rét 20 lap; különlenyomat a Magyar Sion 1865. évfolyamából.

²⁾ *Constitutiones Synodales Almae Ecclesiae Strigoniensis*, quas cum inaugurarentur aedes antiquissimi Seminarii s. Stephani cum Mariano convicti, ad fidem vetusti libri Biblioth. Caes. Vindob. edidit, Prooemio instruxit, notisque illustravit Jos. Dankó, E. M. S. Canonici honorarius. Strigonii, 1865. 2-r. XX. és 35. lap.

A művet a magyar, német, sőt a francia kritika is jóindulattal fogadta.¹⁾

Dankó munkái közt még két érdekes kútfőkiadással találkozunk, melyeket Hymnariumához toldalékol csatolt.

Ezek egyike az esztergomi egyház XIV. századi, ez idő szerint még legrégebbi kalendariuma, melyet Dankó a bécsi udvari könyvtárban őrizett kéziratos káptalani könyvből lemásolt és Hymnariuma végén kiadott.

E kézirat 1370-ben keletkezett és Nekrologiuma miatt igen fontos történeti kútfő. Nagy Lajos király halálózási napján kívül több érsek és számos főpap elhunyt van benne följegyezve 1533-ig, tehát 163 éven keresztül. — Szoktak hasonló kalendáriumokban jelentősebb események is följegyeztetni; ezen kalendáriumban azonban csak egy ily esemény volt följegyezve 1401 április 28. napjához, de utóbb azt is kitörölték, és ma az egész följegyzésből csak ennyi olvasható: *Sigismundus rex* . . . Helyesen sejtette Dankó, hogy e naphoz volt följegyezve Zsigmond király elfogatása és Visegrádon történt elzáratása.

A másik kútfő, melyet Dankó Hymnariumában kiadott, a XV. századból való, és a szepesi egyház számára készült esztergomi Ordinarius, vagyis, mint ma az efféle könyveket nevezzük, Directorium, mely a papságnak útmutatóul szolgált az istenszolgálat körül végzendőkre és magában foglalta a szabályokat, melyek szerint az egyházi szertartásokat az egész éven át végezni kellett.

Ezen kézirat a budapesti tudomány egyetemi könyvtárban őriztetik s ennek codexéből bocsátotta közre Dankó.

¹⁾ A würzburgi *Chilianum* (1865. VIII. kötet, 12. füzet) beható ismertetéséből a következő tételt, mely előre vetette árnyékát, említem meg: »Besonders schärfen diese Satzungen (der Synode von Gran) ein »Senioribus praebeat debitam reverentiam«, mit anderen Worten, das Alter muss man ehren. Eine Wahrheit, die in allen geistlichen Erziehungsanstalten unserer Tage *täglich* eingeprägt, von dem Clerus selbst befolgt, und fort und fort der Jugend eingeprägt werden solle, da die *Bubenherrschaft* heut zu Tage sich, gegenüber der legitimen Regierungen, wie überhaupt im corporativen Leben auffallend geltend zu machen sucht.«

A liturgikus kéziratok és könyvek kutatása úgy a könyvészetben, mint a középkori nyelvészetben, a híres trias: Mabillon, Martene és Ruinart fölfedezései óta fényes eredményeket mutat föl. Nálunk a középkori könyvészetre még sokkal fontosabb föladat várakozik. »Tudvalevő dolog — írta már pályája kezdetén Ipolyi, — hogy szűk irodalomtörténeti adataink mellett mi sem képes multunk művelődési és tudományos állapotáról való ismereteinket földeríteni, mint az akkori könyvkészletek ismertetése.« Dankó teljes egészében aláírta nem csak, de kifejtette barátja e tételét: »A ki művelődésünk történetét akarja megírni, vagy tudományosságunk fejlődését alaposan tárgyalni, — úgymond, — annak nem szabad elhanyagolnia liturgikus emlékeinket, melyek történeti egyéb kútfőinknél semmivel sem alábbvalók. Eltekintvén theologiai fontosságuktól, mellőzvéen paleografikus és grammatikus hasznukat, irodalmi és történeti becsökre kívánunk utalni. Tanúskodnak azok hazai egyházi szertartásainkról, föntartották összes egyházi rendeleteinket, közlik naptárainkat, nem egy személyi és helytörténeti adattal szolgálnak; megismertetnek régi műkincseinkkel, zeneszerzőinkkel, végre közbeszúrt vagy lapszéli jegyzeteikben sok ájtatos alapítvány eredetét föntartották.«

Az első, ki e nemű történeti műveinkre ügyet vetett, Horvát István volt. »E bámulatra méltó férfiú, — kiált föl Dankó — lehet mondani ösztönszerűleg, töretlen úton haladott, midőn a magyar liturgikus emlékekre vonatkozó kéziratokat és nyomtatványokat jegyzékbe vette, csak azért, hogy — mint naplójában írva hagyta — mind együtt legyenek.« Követték őt Knauz, Ipolyi, Dankó.

Innét előszeretete az Ordinariusok iránt, melyekről *Magyar egyházi bibliografiai érdekességek* czímen külön értekezést írt a Magyar Könyvszemlében.¹⁾

A ki Dankónak csupán ezen kisded művét olvassa el, bámulattal fog eltelni e férfiú rengeteg olvasottsága, tanultsága és bibliografiai tudása fölött. A laikus ugyan, ha nem

¹⁾ Megjelent különlenyomatban is Budapest, 1889. Hornyánszky-nál, 8-rét, 39. lap, négy hasonmással.

is meddőnek, de legalább száraznak találja e tömérdek ismeretét; Dankó azonban kimutatta az Ordinariumok hímes szirmait is, midőn a *Magyar szertartási régiségeket* és a *Régi magyar egyházban dívott husvéti isteni szolgálat* szebbnél szebb rajzait belőlök szedegette ki.¹⁾

Tudnunk kell ugyanis, hogy az 1630-ki nagyszombati zsinatig, melyben Pázmány a Tridentinum határozata értelmében a római liturgia elfogadását indítványozá, némi részekben külön magyar liturgiánk volt, melynek szépsége különösen a husvéti szent szertartásokban jelentkezett. A nagyszombati zsinat hozzájárult Pázmány indítványához, de azon kikötés mellett, hogy viszont a pápa Magyarország védőszenjteinek tiszteletére vonatkozó miséket és zsoltosmákat meghagyja. VIII. Orbán pápa erre nemcsak készségesen ráállott, hanem azon fölül szent István első apostoli királyunk nyilvános tiszteletét az egész katolikus világra kiterjesztette és kötelezővé tette.

Ekkor elfogadta a magyar egyház is a római Ordinariust, de a szent sír látogatása és a föltámadás megható ünneplése még mindig emlékeztetnek a régi magyar liturgiára.

A magyar liturgikus könyvek Dankót jellemző beható búvárlása (mert ő félig semmit se végzett!) az említetteknek sokkalta értékesebb gyümölcseit is megtermette; értem régi magyar Hymnariumát.²⁾

E mű keletkezéséről már közvetlen tapasztalásom után beszélhetek, mert a szerző, ki 1868 februárius 21-én valóságos esztergomi kanonokká neveztetett ki, e könyv megjelenésekor, 1889 óta, pozsonyi prépost és mint ilyen prelátusom volt.

¹⁾ E két értekezés megjelent az *Új magyar Sion* 1872. évfolyamában és innét különnyomatban. Megjelent németül is e czímen: *Die Feier des Osterfestes nach der alten römisch-ungarischen Liturgie.* (Bécs, 1872.)

²⁾ *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae.* Cura et impensis Josephi Dankó, praepositi s. Martini de Posonio. Budapestini, a. d. 1893. Arte chalcotypa in aedibus Franklinianis descriptum. (8-r., XV. és 598. lap.)

Mindig büszkén említette, hogy a régi magyar Hymnarium összeállítására őt tisztelt tagtársunk, Szilády Áron, a magyar költők nagyéremű gyűjtője serkentette. Szilády azon ohajtásának: »Bár legalább hazai breviáriumainkból és missaléinkból a magyar szenteknek, azokban nagy számmal rejlő latin himnuszát szedné össze valaki. Irodalmunk történetének ez is egyik feltörendő mezeje, s az eddigi fölsembevés helyett gondos figyelmet és munkát érdemelne«, Dankó, mint e munkára leghivatottabb, lelke egész odaadásával igyekezett megfelelni.

Dankó alapossága kellett is e nagy munkához. Ő leginkább ismerte régi szertartásos könyveinket. Aztán a magyar Hymnologia érdekében fölkutatta az összes könyvtárakat Münchentől Gyulafehérvárig, Krakótól Zágrábig. Sem a nevezett helyeken, se Lambachban, Göttweilban, Bécsben, se Pozsony, Szepes-Váralja, Esztergom, Budapest, Gyöngyös és Egerben nem kerülte ki figyelmét Agenda, Diurnale, Graduale, Horarium, Legendarium, Missale, Sacramentarium, szóval: oly szertartásos könyv, mely magyar egyházi énekeket tartalmazhatott. Műve száznegyven lapra terjedő, mindvégig tanulságos bevezetésében ötvenöt codexszel számol be e fajból, s e helyt elemében van a »Bibliografiai érdekességek« írója. A nyomtatásban megjelent és fölhasznált kútfők, ezek közt sok incunabulum, valamint a segédforrások, szaktudósok könyvei s értekezései pedig háromszor haladják meg a codexek számát. Dankó természetesen is, szükségesnek is találta, hogy ez összes: francia, angol, német, háromféle olasz (római, szicíliai és milánói), spanyol, ir, afrikai és keleti liturgiák és egyházi énekek gyűjteményeit áttanulmányozza. És a mit ő szükségesnek látott, azt a neki adott szorgalommal és türelemmel meg is cselekedte, hisz az volt jelmondata: Gaudet patientia duris.

Maga a Hymnarium két szakaszra oszlik. Az első szakasz a magyar szentekről írt — hogy úgy mondjam — hivatalos, vagyis az istentisztelethez közvetlenül tartozó latin énekeket, műnyelven: historiákat, rythmusokat, antiphonákat, memoriákat, himnusokat és sequentiákat, összesen százhuszonhatot tartalmaz. A másik szakasz hatvannégy népéneket (can-

tiones), a mint azokat a hívők gyülekezete a templomban és azon kívül, különféle alkalmatosságokhoz képest, énekelni szokta, foglal magában, melyek közül tizenhét szebbnél szebb magyar, kettő pedig latin-magyar olyféle egyveleg, mint az úgynevezett macaroni dalok; az egyik így kezdődik:

In dulei jubilo zengjen víg énekszó,
Mi megváltónk fekszik in presepio sat.

Dankó ambíciója azonban nem csak addig terjedt, hogy művét jól megírja, hanem arra is kiterjedt, hogy magyar Hymnariuma kiállítása minden ízében, részében magyar legyen. És a Franklin-társaság e kikötésének teljesen megfelelt. A 600 lapot meghaladó művet magyar papiroson, magyar betűkkel oly fényesen kiállította, hogy az ezredéves kiállításnak dísze legyen.

Szegény Dankó az ezredéves kiállítást, melyre annyira vágyódott, meg nem érte ugyan, de a t. Akadémia, a munka becsét megítélvén, ezen szép műve után is, mely középkori míveltségünk legbecsesebb emlékeit, a magyar szellem költői termékei színben gazdag, illatban dús virágos koszorúját mutatja föl, kedvteléssel tekinthetett vissza 1881 május 19-én megejtett választására, midőn Dankót levelező tagjai sorába fölvette.

Dankó, ki akkor már sok kitüntetésben részesült és fényes egyházi méltóságokat viselt, nagy megtiszteltetésnek vette e kitüntetést, és székét 1885 április 13-án foglalta el a Renaissance-korban virágzott francia könyvdíszről értekezvén.¹⁾

Az írott és miniature-ökkel díszített kéziratok végső korszaka s a nyomtatott könyvek zsengéi egy időre esnek, természetes átmenetként a xylografikus nyomatok tekintendők, melyeknél a szöveg és kép fába lőn vésve. Dankó, a

¹⁾ Az értekezés címe: *A francia könyvdísz a Renaissance-korban*. Harmincegy ábrával. Székfoglaló értekezés Dankó József levelező tagtól. (Fölvosta a II. osztály ülésén 1885 április 13-án.) Budapest, 1886. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. 8-rét, XII. és 194. lap.

szenvedelmes könyvbarát és képgyűjtő figyelmét a könyvdíszítés e neme, mint a teremő fantázia alkotása régtől fogva lekötötte. Bámulattal tekintett a francziákra, kik a könyvészetet nem csupán a tudomány, hanem a szépérzet álláspontjáról is fölfogván, azt legelőbb tették tanulmányaik tárgyává és a grafikus művészetnek ezen elhanyagolt fájából, a könyvornamentikából az ismeretek egy külön ágát alkották meg, kimutatván, hogy elsőrendű művészek elméjét foglalkoztatta ezen apró munka, midőn tevékeny fantáziájok az egyszerű czímerpajzstól a legfinomabb cartouche-ig, az arabeszkektől a történelmi képekig geniális alkotásokkal gyarapították a remekművek sorát, melyek még napjainkban is gyakorlati irányt adhatnak a stilszerű díszítésre, nem csak a nyomdászoknak, hanem az üvegfestőknek, kárpitosoknak, műasztalosoknak és egyéb műiparosoknak.

Ezen gyakorlati czélt tartotta Dankó szeme előtt, midőn örvendetesen tapasztalá, hogy hazánkban a magasabb műipar komoly érdeklődéssel találkozik és tartozó hűséggel — úgy mond — hazafias kötelességet teljesítendő, beküldötte, előbb ugyan az 1882. évi könyvkiállításra, több ezerre menő gyűjteményének legszebb példányait, hogy bennök a renaissance ornamentikának megközelítőleg teljes képét nyújtsa, a tanulmányozóknak némi áttekintést adjon, a nemesebb ízlést fejlessze, a szunnyadó erőket hasonló művek alkotására ébreszsze és a műipar föllendülésére közreműködjek.

Kiállításra, melyhez két füzetben bőséges katalogust írt,¹⁾ felöleli a műipar ez ágának tárgyait a XV. század végétől a XVII. századig, a műlapokat keletkezésök helyétől hat, úgymint: angol, franczia, német, németalföldi, olasz és svájci csoportra osztván.

Később pedig e helyről hirdette e nemben is alapos ismereteit, hogy magát e tudós társaság tagjai közé avassa és mintegy tudományos kommentárját adja gyakorlati czélú kiállításának.

¹⁾ *Dankó József esztergomi kanonok könyvornamentikai kiállítása.* Budapest, 1882. 1—40. lap, és *Adalék* czímen a II. füzet 41—134. lap.

Nem szándékozom e művéről, melyet nem oly régen, alig egy évtizede ajkairól hallottunk, bővebben tárgyalni, és gyöngé vázlatát adni tömör tudásának, a mi amúgy sem igen sikerülne, hanem csak mintegy átmenetül emlitem Dankónak Dürer-tanulmányaihoz és egyéb műtörténeti igyekezteihez.

IV.

Dankó azon helyes fölfogásból kiindulva, hogy hazafias dolgot végez, ki szépművészetünk nemzeti nyomait követni vállalkozik, hogy összegyűjtván emlékeit, kulturtörténeti álláspontunkat kiemelve: egész lelkével a magyar származású Dürer Albert tanulmányozására adta magát, minthogy abban különbséget nem látott, ha magyar szellem és magyar kezek hazai földön vagy idegen égalj alatt alkották meg műremekeiket. Birta könyvtárában a Dürerről tárgyaló összes műveket, sőt metszvényei oly nagyszerű gyűjteményével dicsekedhetett, melyhez hasonlót kevés magánember mutathat föl.

Már 1871-ben, midőn Esztergomban, a hol akkor a papnevelő intézetnek volt kormányzója, és Dürer Albert jubilaumát megünneplendő, a nagy mester műveiből tárlatot rendezett, mintegy hatvan darab Dürer-féle metszet volt tizenkét évi gyűjtésének jutalma s egy olajfestmény, mely a b. szűzet ábrázolta. Ezen Dürer-kultusz és gyűjtési szenvedély nem hagyta el mindvégig. »Én már csak a lenyomatok szépeit válogatom,« üzente egykor általam Ipolyinak büszke lelkesedéssel.

Főleg az ő bűvárlatainak köszönhetjük nem csupán azt, a mit egyébiránt Eötvös Lajos és Haan Lajos jeleseink nyomozásai után sejtettünk, hogy t. i. Dürer csont a mi csontunkból, vér a mi vérünkben, minthogy atyja Gyula város szomszédságában, Ajtósön született; hanem megállapítani sikerült azt is, hogy Dürert eredetileg Ajtósinak hitták, és hogy megnémetesítvén nevét, nem Dürernek, de Thürernek nevezte magát — például a híres fametszeten, mely »den Triumphwagen des Kaisers Maximilian« elne-

vezése alatt ismeretes és a német renaissance legszebb alkotásai közé tartozik. Ezen fametszet első, tudniillik 1522. évi kiadásának homlokán e fölíratot viseli: »Dieser Wagen ist zu Nürnberg erfunden, gerissen und gedruckt durch Albrechten Thuerer im jar M. D. XXII.« — Ezt a fölfedezést nem csupán Thausing Móricz, Dürer kritikai életírója méltányolta,¹⁾ hanem Haan Lajosnak e nyomon elindulva igazolnia sikerült, hogy az Ajtósi Ajtós nemes család Békés vármegyében még a XV. és XVI. században is a Gyula mellett fekvő Ajtós helységnek volt földesura.²⁾

Ezen kívül írt Dankó a nagy mesterről becses értekezéseket, melyek a Dürer-irodalomban mindenkoron számot fognak tenni, miután szerző bennök nagy műismeretét bemutatja. Ezen értekezések: 1. Dürer fájdalmas férfiáról, 2. a négy temperamentum című művéről, 3. vecsernye-képeiről és 4. hitvallásáról tárgyalnak.

Dürer Krisztusnak, a fájdalmas férfiúnak, az Ecce Homonak képét hétszer rajzolta: három passiója címképén kívül előkerül Dürernél a fájdalmas férfiú egyszer tárt karokkal, másszor kötött kezekkel, aztán ülve, végre Miksa császár imakönyvében. Dankó ezek közt (mondhatjuk: éles szakértelemmel) elsőbbséget ad annak, mely a kis passio címképe, és szavazatát így okolja meg: Dürer e helyütt Krisztust három-sugaras nimbuszszal köríti, a mint ülén, fejét jobb kezébe hajtja, és habár nagy fájdalommal van eltelve az emberi nem bűnei fölött, mégis irgalmasan gondolkodik azokra, kikért a megváltás munkáját elvállalta és emberré lőn. Dürer sz. Pál apostol közvetlenségével (Gal. 3. 1.) úgy szemünk elé rajzolta Krisztust, mintha közöttünk feszített volna meg; magába mélyedt arczáról pedig ama komoly intelmet (Zsid. 6. 6.) olvashatjuk, hogy az Isten fiát többet meg ne feszítsük, ne gúnyoljuk. A természet jelenségeit, építészeti vagy más dolgokat, általában mindent, mi a lélek beléletét zavarhatná, kiszámított elhatározással mellőzte. Ki-

¹⁾ *Beilage z. Wiener Abendpost.* 1878. 237. sz. 945. lap; — és *Zeitschrift f. bild. Kunst.* (Leipzig, 1879. 41. és köv. lap.)

²⁾ *Haan Lajos*, Dürer Albert családi nevről és családjának származási helyéről. (Békés-Csaba, 1878.)

meríthetetlen levén az istenember csodálatos és megfoghatatlan szenvedéseinek fogalmazásában, rajzolásában és festésében, itt mégis az üdvözítő cselekedetei hogyan-mikéntje előadásától tartózkodik, csak egyetlen alakban engedi meg a figyelmes szemlélőnek, hogy az isteni erő és emberi szenvedés magasztos époszába pillanthasson.¹⁾

Ime a theologus mindenütt öntudatosan helyet foglal! Dankóban a tudós magyar papot sem a történetírótól, sem a műkritikustól, sem a bibliografustól nem lehet elkülöníteni; ő mindenütt egész ember.

Ez készítette őt arra, hogy részt vegyen a vitában, mely Németországon elég hangosan folyt a fölött: híve maradt-e Dürer, egykoron Luther Márton személyes tisztelője, a reformációnak haláláig?

Dankó lelkiismeretes pontossággal állította egybe az összes tanúságokat pro et contra, és azon eredményre jutott, hogy alapos bizonyságokból és valószínű hozzávetésekből bizonyon következtethetjük, miszerint Dürer, csak úgy mint Pirkeheimer nevű testi-lelki barátja, a vallási újítástól visszatért a katolicismushoz, és a katolikus egyház kebelében boldogul elhunyt.²⁾

Elfogadták-e Németországban Dankó gondos kutatásának ez eredményét? bajjal hiszem. Magam is csak azon meggyőződésre jutottam, hogy Dürer hívő és buzgó keresztény volt egész életében, hanem a reformáció megindulásakor és hosszú ideig azután a vallásújítókkal tartott. Nem lehetetlen azonban, hogy utóbb megunván némely túlzásokat (gondoljunk csak a föléledt ikonoklastákra!) ismét visszatért őseinek a b. szűzet és szenteket, — kiket annyi bensőséggel rajzolt és festett, — tisztelő vallására.

De akár legyen igaza Dankónak, akár ne legyen: senki se tagadhatja meg tőle a dicséretet, hogy az igazságot nagy

¹⁾ Dürer A. »Fájdalmas férfiak« megjelent magyarul az *Arch. Értesítő* 1881. évi folyamában; németül: »Albrecht Dürers Schmerzensmann« az *Ung. Revue* 1882. évi folyamában.

²⁾ *Albrecht Dürer's Glaubensbekenntniss. Eine theologisch-kunstgeschichtliche Studie von Praelat Dr. Dankó in Gran. (Tübingen, 1888. 34 8-r. lap.)*

odaadással elfogulatlanul kereste és a polemiában a keresztény szeretet törvényeitől el nem tért.

Vecsernyeképek, németül Vesperbilder; olaszul Maria S. S. della Pietà, egyszerűen Pietà, vagy B. Vergine Addolorata; francziául: Vierge de pitié; magyarul helyesebben: a fájdalmas sz. szűz képei alatt öt megjelenítést érthetünk; úgy mint: Krisztus sz. tetemének a keresztről való levételét; a megholt üdvözítő siratását, melynek külön részlete, midőn szent anyja ölében utoljára nyugszik, továbbá sírbavitelét és végre temetését.

Kezdetttől fogva napjainkig a keresztény művészet nagy előszeretettel foglalkozott ezen öt kép megjelenítésével. Dankó széles ismereteinek egész bőségét kifejti e themát tárgyalván, miközben egybeveti Rafael Santi e nemű műveit Dürer hasonló tartalmú metszeteivel és festményeivel, rátér azon viszonyra is, mely e két egykorú nagy művész közt szövődött. Sok melegséggel előadott ezen értekezésében ¹⁾ oda concludál, hogy Dürer szerzeményei egy sorban állanak a legkitünőbb mesterek: Mantegna, Lionardo, Michel Angelo és Rafael műveivel. — Dürer réz- és fametszeteit már életében, még inkább elhunytával sokan másolták. E számtalan másolat, sőt hamisítvány, melyek az egész világon elterjedtek, tanúságot tesznek arról, mennyire kedvelték, megkivánták azokat, sőt e képek mind e napig gyönyörködtetik a művelteket és népet egyaránt. Nem csak a műérzék, hanem a vallásosságot is gerjesztik, a miért indíttatva érzi magát hálát szavazni a nagy művésznak, ki vér a mi vérünkől.

A négy temperamentum története pedig a következő: Dürer 1526-ban sz. Péter, Pál, János apostolok és sz. Márk evangelista embernagyságú alakjait fára festette, eredetileg mi végre? az iránt a műtörténészek eltérő véleményt vallanak. Valószínű az a vélemény, hogy Dürer e képet egyházi célra festette, de féltvén azt a föltámadt képrombolóktól, szülővárosának ajánlotta föl. Ő maga Nürnberg városa taná-

¹⁾ *Die Vesperbilder Rafael Santi's und Albrecht Dürer's von Dr. Dankó, Domecapitular in Gran. (Separatabdruck aus der »Theologischen Quartalschrift«, Heft IV. 1878. Tübingen, 8-rét, 48 lap.)*

csának azt írta, hogy rég elhatározott szándéka volt az érdemes tanácsot egy emléképpel megtisztelni, s minthogy az imént nagy szorgalommal egy táblát festett, ezen szándékát végrehajtja. — A tanács köszönettel fogadta ugyan a képet, de egyúttal elrendelte, hogy a művésznek megérdemlett díját, 112 rhénes forintot, kifizessenek.

Kétséggkívül protestáns fölfogásra vall, hogy a négy alakban nem az apostolokat nézték, hanem a négy temperamentumot, sz. Péterben a sanguinicumot, sz. Pálban a cholericumot, sz. Márkban a phlegmaticumot és sz. Jánosban a melancholicumot. Az emberi természetnek a vérmérséklet szerint való osztályozását az időben a psychologia, physiologia, medica és astrologia egyaránt elfogadta. Dürer tehát kortársait követte, midőn szentjeit a korszerű tudós mezbe öltöztette. E szép festményt Nürnberg városa 1627-ben Miksa bajor választófejedelemnek ajándékozta s jelenleg a müncheni Pinakothékában őrzik.

Hogy Dankó, ki ennyi kedvteléssel kutatta a mőtörténetet, annyi szetettettel gyűjtötte annak emlékeit, az elméletnél meg nem állott, hanem a hol és a mennyiben tehette a gyakorlati életbe is átvitte a műkedvelést, abban semmi föltűnő nincsen. Tudósok és művészek felé mindig vonzódott. E téren nem ismert kor-, vallás- és nemzetiségi különbséget, mit annál inkább érdemeül vehetünk, minthogy neveléséből kifejlett természetéhez némi elfogultság, mondhatnám: egyoldalúság férközött. Hogy külföldi tudós férfiak és művészek ismeretségét kereste s azt a magyar tudomány és művészet érdekében telhetőleg kihasználta, nála, ki évek során a külföldön tartózkodott, sokat utazott, érthető; hogy fiatal embereket buzdított, tanulásra serkentett, azt kötelességének ismerte és szívesen tette; barátjait azonban nagyon megválogatta, talán azért is, mert fölöttebb érzékeny levén, követelő is volt, és mert egyszer-másszor keserűen tapasztalta, hogy a kiktől szeretetet érdemelt és várt, azok — mint hívék — leereszkedését gúnynyal viszonzózták. Az ilyenek iránt az érdességig keserű tudott lenni. Ártani azonban, még ha módjában volt is, soha sem ártott senkinek; ellenben a kit becsülni tanult, azt egész lélekkel fölkarolta.

Bécsben tartózkodása idején megismerkedett Dobiaschowsky Ferencz jóhírű festővel, ki mint Führich és Kuppelwieser tanítványa a keresztény művészetre adta magát, e téren maradandó becsű műveket alkotott, de e mellett nem eléggé jutalmazta művészete. Dankó segítségével sietett; ajánlotta őt magyar főpapoknak, kik bőven ellátták megrendeléseikkel az érdeemes művészt, ez által templomaikat művészi becsű képekkel ajándékozván meg. Dankó maga is két képet, egy sz. István királyt s egy sz. Erzsébetet festetett általa, sőt miután 1867. december 7-én meghalt, megírta életrajzát.¹⁾

A művészetet más alakban is pártolta. Hogy csak néhány példát említsek: két pompás nagy ablakot festetett; egyet a pozsonyi prépostság temploma számára a keresztút fölött, melynél megkeresztelték; mást a garan-szent-benedeki apátsági templomban.²⁾ A pozsonyi prépostság ebédlőjét Storno Ferencz által nagy költséggel művészileg kifestette. Sok egyházi drága ruhát szerzett, melyeket végső rendeltében egyes templomoknak hagyott, kivévén azon drága casulát, melyre az összes magyar szenteket hímezte, de a melyről rendelkeznie már nem volt ideje. Ezt aztán Csanád püspöke váltotta magához. — Pozsonyi káptalanának egyebek közt egy művészi kivitelű, dúsan aranyozott pásztorbotot hagyott emlékül; az esztergomi káptalannak pedig egy ritka szépségű román kelyhet.³⁾

¹⁾ *Franz X. Dobiaschowsky. Eine Federzeichnung von Josef Dankó.* (Separatabdruck der österr. Viertel-Jahresschrift für kath. Theologie. VII. Jahrgang, 2. Heft.) Magyarul megjelent ugyane tollrajz Esztergomban 1872-ben.

²⁾ Ezt kiadta Knauz Nándor ily című műve: *A Garán melletti szent-benedeki apátság. A templom fölszenteltetésének emlékére kiadja az esztergomi főkáptalan.* Budapest, 1890. I., 14. tábláján.

³⁾ Ezen kehely, mely a XII. századi újabb román ízlésben van tartva és külidomára nézve hasonlít a képes publicatiók által ismeretessé lett wilteni ministerialis kehelyhez, azon különbséggel, hogy, miután az esztergomi kehely nem ministerialis, hanem misekehely, csészéje kisebb és nincsenek fülei. Ismeretes, hogy a román kelyhek alacsonyak, de széles talpúak, mi által a kehely feldőlésének veszélye

Az esztergomi főkáptalanban, melynek huszonegy esztendeig volt tagja, Dankó különböző hivatalokat viselt, sok és jeles szolgálatot tett. Ezek közül azonban csak az irodalmiakat említem, melyeket mint a főszékesegyház és kincstár gondviselője (subcustos) tartozó hűséggel végzett.

Megírta a Bakócz vagy mint közönségesen nevezik, a Bakács-kápolna monografiáját azon alkalomból, hogy Simor János hercegprimás ama kápolnát fényesen restauráltatta. A munka, mely az esztergomi főkáptalan költségén díszesen

élháríttatik. Ezek szerint a kehely arányai is következők: magassága 17, talpa átmérője 14, a tányéré 18 centiméter. A csésze nagynak látszik azoknak, kik a szűkkupájú renaissance-kelyhekhez szoktak; de épen ez a szélesség egyik ismerve az újabb románkori kehelynek, melynek csészéje a félgolyóhoz hasonlít és melynek függőleges átmetsete adja a román félkört. Ilyen széles a sz. Remigius neve alatt ismeretes, jelenleg a párisi állami könyvtárban levő kehely csészéje, ilyen a weingarteni, ilyenek voltak a sz. Bernátnak tulajdonított kelyhek. A Dankó kelyhe csészéje belül, de kívül is, a szélétől mintegy három centiméternyire sima, lejjebb hármast vonalak közt ó-gót maiusculában a következő verses fölírat olvasható: † Rex. Sedet. In. Coena. Turba. Cinctus. Duodena. Se. Tenet. In. Manibus. Se. Cibat. Ipse. Cibus. A fölírat alatt stilizált növénydísz futja körül a csészét. A kehely szára gömbölyű, közepén ül a lapos almához hasonlító erős pomellum, oldalai mint a granátalmáé, kivájjva, mely vájadékokban piros email-szeletek vannak. A pomellum alatt és fölött a magyar nemzeti viseletre emlékeztető aranyos zsinórba foglalva, kék zománcz falon stilizált növénydísz fonja körül a kehely szárát. A kehely lábát többszörösen egymáson fekvő arany szőlőlevelek borítják, emlékeztetve arra, ki mondá: Ego sum vitis vera. Ezeken kívül a kehelyből lecsöpögő piros email vércsöppök (email translucide sur relief) domborodnak ki. A levelek egyikén Dankó címere látható, a levelek lefelé függő csúcsai pedig ismét kék zománczos falon nyugosznak. A kehely talapzatán olvasható: Jos. Dankó Abbas B. M. V. de fonte Belae. F. F. A. D. MDCCCLXXI. A talapzaton pedig belül: Invenit Jos. Lippert 1871. — Nevezetes mind nagyságára, mind eredeti alakítására nézve a patena, melynek átmérője csaknem egyenlő a kehely magasságával és nincs is neki a más patenáknál szokásos, az ostya számára rendelt mélyedése, hanem e helyett a homorú tányér közepén al niello szívárványon ülő, lábait a földön nyugtató Üdvözítő alakja van, ki fölemelt jobbával áld, baljában ostyát tart. Körülötte szintén ó-gót maiusculában: † Huc. Spectate. Viri. Sic. Vos. Moriendo. Redemi. A kehely a patenával együtt 67 és fél latot nyom.

jelent meg, sok eddig kiadatlan adatból gondosan és érdekesen van egybeállítva.¹⁾

A másik munka, melyről bővebben kell szólanom, az esztergomi kincstár leírása, a *Historia Revelationis* és *Hymnariuma* mellett Dankó harmadik főműve. Sőt vannak szaktudósok, kik állítják, hogy Dankó munkái és hiadványai közt az első helyet foglalja el ezen nagyszabású munkája, melyet 1880-ban, »*Történelmi, műirodalmi és okmánytári részletek az esztergomi főegyház kincstárából*« czímen Simor János hercegprimás megbízásából és költségén, nagy folio alakban, ötvenöt darab nagy folio fényképpel adott ki. — Ezen munka azért is figyelemre méltó, állítja ugyanazon szaktudós barátom, — kinek alkalma volt a munka keletkezését folytonos figyelemmel kísérnie, — mert Dankó ebbe helyezte egész ambícióját, s e művében iparkodott műismeretének egész készletét föltárni.

Szaktudós barátom e megjegyzését szívesen aláírom, mégis azon hozzáadással, hogy Dankó minden műve megírásához hozzákötötte ambícióját és minden művébe bevitte tudásának odavaló összes készletét.

A Dankó kiadványait jellemző nyomdai külső csín e munkán is teljesen ki van fejtve és a könyvnyomdász, Dankó művezetése mellett, remek alkotással lepte meg azokat, kik szerencsések valának ezen, a könyvkereskedésbe nem szánt és nem is jutott munkának birtokába jutni.

E mű két nyelven jelent meg: magyarul és németül.²⁾ Az okiratos részletek gondos föltárása, a legrégibb leltá-

¹⁾ Czíme: *De ortu progressuque Capellae Bakácsianae commentariolum. Strigonii, 1875.*

²⁾ Teljes czíme: *Quinquaginta et quinque tabulae photographicae, quibus insigniora Thesauri ecclesiae metropolitanae Strigoniensis monimanta adumbrantur, praemissis thesauri eiusdem historiis, additis item adnotationibus tabulas illustrantibus et inventariis E. M. S. — Jussu impensisve Joannis S. R. E. tit. S. Bartholomei in insula presbyteri cardinalis Simor, inc. regni Hungariae primatis E. M. S. archiepiscopi edidit Josephus Dankó, s. Sanctitatis s. Pontificis praelatus domesticus E. M. S. Canonicus. Strigonii A. D. MDCCCLXXX.*

Az esztergomi főegyház kincstára LXXIX műtárgyának LV fényképe; főmagasságú herceg-primás, esztergomi érsek Simor János

raknak a legújabbakig való lelkiismeretes kor szerinti összeállítás, a történelmi részben az apróságig kiterjedő pontosság Dankó nagy buvári szelleméről tanúskodik, mondja ugyanazon szaktudós barátom; ellenben Dankó előadása ellen van kifogása, mely — szerinte — mint majdnem minden tudósé, ki sokat olvasott, tanult és tud, pongyola, sőt formátlan előadás. Ennek magyarázatát még a következőkben adja: A két szöveg közül Dankó eredetileg nem a magyart, hanem a németet írta, és ez igen természetes. A nálunk használatos műtörténelmi szakkönyvek túlnyomó részben német nyelven írvák. Dankónak ilyen munkákból és kiadványokból egész külön könyvtára volt, telé nagybecsű ritkaságokkal. E munkákból merítvén és gyarapítván ismereteit, magyar tudós létére se volt abban a helyzetben, hogy terminus technikusokban nem éppen bővelkedő nyelven fejezze ki azt, a mit németül tudott. Kényelmesebbnek találta tehát, hogy forrásainak nyelvén írja meg, a mit előadni akart. Viszont fordítója — úgy látszik — a műtörténelmi ismeretek terén nem volt annyira jártas, hogy kellően visszaadhassa azt magyarul, a mit Dankó németül megírt.

E magában véve nem lényeges körülmény volt az oka annak, hogy Dankó ezen, tagadhatatlanul nagybecsű munkáját nem méltányolták érdemlegesen. Sőt a kicsinyes fölfogás, mely nem szokott eszközeinek megválasztásában nagyon lelkiismeretes lenni, odáig ment, hogy a bőkezű maecénás előtt is iparkodott Dankó sok fáradságába került e munkája értékét lehetőleg lenyomni, kisebbíteni.

Annyi tény, hogy Dankó ezen nagy műveért elismerésben nem részesült ott, a hol azt várta.

úrnak, a római sz. egyház bíbornoka költségén kiadta Dr. Dankó József esztergomi kanonok. Esztergom, MDCCCLXXX.

Aus dem Graner Domschatze fünfundfünfzig photographische Abbildungen im Auftrage und Kosten seiner Eminenz des Hochwürdigsten Herrn Johann Cardinal Simor, Primas von Ungarn, Erzbischof von Gran, herausgegeben von Dr. Josef Dankó Domcapitular. Gran, MDCCCLXXX.

Eddig az én szaktudós barátom, melyhez én csak annyit mondhatok, hogy Dankó nem szeretett ezen esztergomi dolgokra visszaemlékezni. Midőn ezen irodalmi művének (a fotográfiák nélkül) egy példányát kértem tőle, azt kelletlenül megígérte ugyan, de soha meg nem adta.

A mi a mű nyelvezetét illeti, én azt korántsem találtam oly formátlannak, milyennek azt kényes ízlésű barátom látja. Azon egy-két szeplő mellett is, mely a magyar fordításra esett, annál könnyebben élvezhető, minthogy párhuzamosan foly vele a német szöveg.¹⁾

Dankó utolsó műve, melyet helylyel-közzel már remegő kézzel írt, saját könyvesháza kincseinek szakszerű leírása. Ezen tanulságos bibliografikus dolgozat két részével elkészült, s azokat, mint az esztergomi főmegyei könyvtár örökét, átnéztem.²⁾

Az első részt, mely könyvtára kézíratait foglalja magában, 1894 februárius 6-ikán kezdte megírni és április 10-én fejezte be. »Könyvtáram, legbecsesebb vagyonom megérdemli, de sőt tartozom vele magamnak, hogy mentül előbb leírjam; különben kifogyok az időből.« Ezt a választ adta nekem az időtájt, midőn sürgettem, gyűjtse még össze a magyar szentek ikonografiáját.

Ezen első rész huszonegy kéziratnak adja részben igen bő és sok tekintetben tanulságos leírását. Az első szám egy XIV. századbéli Antiphonarium két lapját adja, az utolsó saját atyja kézírata, melyben Dankó doktori értekezése foglaltatik ily czímen: *Symbolae ad illustrandum Jonam*. E munkája nincs kiadva.

¹⁾ Dankó e műve ismertetését l. *Mainzer Journal*, 1881. 59. sz. *Darmstädter Zeitung*, 1881. 69. sz.

²⁾ Előszava így hangzik:

Exiguum nobis vitae curriculum natura, Deo sic volente, praesidiis suis circumscripsit, magnum vero laboris: quod meum reputans, sexaginta et quatuor annos, e gratia Dei iam completos emensus, fructu posteritatis ductus, catalogum bibliothecae meae texendum esse statui, et a descriptione codicum manuseriptorum hodie coepi. Posonii, die 6. Februarii s. Tito s. 1894. Josephus Dankó, propositus s. Martini de Posonio.

A másik rész ötven incunabula leírását tartalmazza 1476-tól 1500-ig. Az első szám Viraggioi Jakab (Jacobus a Voragine) arany legendájának Hoemborch (vagyis Conradus Winters de Homburch) kölni 1476-iki kiadását írja le. Le van e részben egyebek közt írva: Thuróczi krónikájának 1488-iki, Sermones Michaelis de Ungaria 1490-iki, Pelbarti de Themesvar Sermones Pomerii 1499-iki kiadása s egyéb művek.

Ezzel emlékbeszédem végére értem.

Igyekeztem Dankó tudományos munkásságát föltüntetni, irodalmi arczképét híven megrajzolni és a t. Akadémiának, mely irodalmi munkássága révén hitta meg tagjai közé, emlékül bemutatni.

Dankó egyik művének (Erdősi Sylvester János) kézi példányába mintegy jeligéül ezeket írta:

»Legyen bár nem kevés, a mit az ember végzett, az még nem mindene, nem egész valója. Ajakin, ha azok mindenkorra lezáródnak, még mindig lebeg félig kimondott titokképen valami. Sejtven tehát, hogy az ember jóformán több mégis, mint mindaz, a mit mondott, írt vagy tett, oly képet alkossunk magunknak róla, hogy lelke fölfogható alakban egy ideig köztünk maradjon.«

En is érzem, hogy nem minden vonását rajzoltam meg.¹⁾ Nem ide valónak tartottam, hogy magasztaljam mocsoktalan jellemét, méltányoljam szigorát önmagával szemben, kiemeljem hűségét főpapjai iránt, és a mi újra a legbensőbbben egyesített bennünket, azon férfiú iránt, kit az isteni gondviselés végtelen kegyelmében egyházunk és hazánk főpásztorául küldött nekünk.

Még nagyon közel állunk a pozsonyi sírbolthoz, a hová még inkább mint életében, mert véglegesen, elzárkózott.

¹⁾ Életrajzát maga is megírta ily czímen: *Josef Carl Dankó selbstverfasste Lebensbeschreibung*. Als Manuscript gedruckt. Gran, 1872. Selbstverlag des Verfassers. — Élete összes adatai föltalálhatók Zelliger, *Egyházi írók csarnokában* (86. lap), a hol művei is fölsoroltnak.

Ha Dankó József soha egyebet nem írt volna, mint végső rendeletét, ez egymaga a derék emberek sorába emelné őt. Világi, családos embernél a végrendelkezés chablonszerű intézkedés; papnál, hogy úgy mondjam, az ő jellemének jegeczedése.

Mindenkiről megemlékezett végrendeletében Dankó, ki nek hálával vagy szeretettel tartozott. Legkevésbé talán azokról, kiket leginkább szeretett, kedves, őt mindvégig híven gondozó és ápoló rokonairól. De ez is csak úgy esett, hogy sokkalta többre becsülte vagyonát, mint a mennyit érte adtak. Különösen kiemelem alapítványát, melyet a végre tett, hogy a magyar istentisztelet a pozsonyi kapuczinus atyák templomában ismét behozassék és állandósíttassék.

Legföltettebb kincséről, könyveiről és gyűjteményéről úgy rendelkezett, hogy jórészen elosztotta az esztergomi főegyházmegyei könyvtár, a pozsonyi prépostsági könyvtár, a pozsonyi városi muzeum, az esztergomi papnevelő intézet és a pozsonyi legényegylet közt. A mi ezen fölül megmaradt, azt eladatni rendelte szegényebb papok fölsegélésére, kik mindenkoron áldani fogják emlékét, valamint mi is ezen szavakkal búcsúzunk tőle:

Ave pia anima!

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s. tisztt. tagtól	» 10 kr.
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Baintner János I. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tisztt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisztt. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf I. tagról. <i>Vadnai Károly</i> I. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János I. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István I. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon I. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldzieher Ignác</i> I. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> I. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> I. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> I. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	» 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> lev. tagtól	» 40 kr.
VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Dr. Lenhossék József rendes tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	» 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	» 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	» 1 frt.
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 40 kr.
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	» 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	» 50 kr.
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 30 kr.
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	» 30 kr.
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	» 15 kr.
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 15 kr.
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 30 kr.
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 75 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

IX. KÖTET. — 3. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
ALSÓSZOPORI NAGY IMRE

RENDES TAGRÓL.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémiának 1897. május 31-én tartott összes ülésén.)

Ára 25 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1897.

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> rendes tagtól	„ 10 „
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	„ 10 „
IV. Révész Imre lev. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	„ 20 „
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	„ 30 „
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	„ 10 „
VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	„ 10 „
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	„ 40 „
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	„ 20 „
X. Mihályi Károly lev. tagtól. <i>Domanovszky Endre</i> level. tagtól	„ 10 „

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> levelező tagtól	„ 10 „
III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> t. tagtól	„ 10 „
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	„ 40 „
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	„ 10 „
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	„ 10 „
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	„ 20 „
VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	„ 30 „
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	„ 30 „
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	„ 10 „

EMLÉKBESZÉD

ALSÓSZOPORI NAGY IMRE

A M. T. AKADÉMIA RENDES TAGJA

FELETT

FEJÉRPATAKY LÁSZLO

RENDES TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. TUD. AKADÉMIA 1897. MÁJUS 31-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1897.

Alsószopori NAGY IMRE r. tag

EMLÉKEZETE.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1897. május 31-én tartott összes ülésében.)

Kegyeletes tartozást rovok le, midőn felújítom azon érdemekben gazdag tagtársunk emlékezetét, kit most három éve vesztettünk el sorainkból. Kötelességet teljesítek ezzel a t. Akadémia iránt, mely megtisztelő bizalmával e tisztet reám ruházta, kötelességet az elköltözött iránt, kihez közel két évtizeden át az igaz tisztelet, a közös tudományszak művelése és az iránta érzett belső hála fűzött, kötelességet szaktudományom, a diplomatika iránt, mely az elköltözöttben avatott művelőjét vesztette el és neki sokat, igen sokat köszönhet.

Nagy Imre működése a magyar oklevéltan terén, az oklevél publikálás szempontjából új korszakot nyit meg. Fáradhatatlan buzgalma, lelkiismeretes pontossága századok mulasztásait tette jóvá. A tízezret meghaladó oklevéltömeg, melyet kiadványaiban a tudomány használatára közzétett, első ízben adott fogalmat arról a gazdagságról, melyet hazánk középkori oklevelekben felmutat. Nem volt feldolgozó történetíró a szó magasabb értelmében; hajlamait, erejét felülmúló munkára nem vállalkozott; de azt a munkakört, a melyet magának választott, és a mely egyéniségének legjobban megfelelt, becsülettel, eredménynyel és lel-

kesedéssel töltötte be. Abból a korból merítette lelkesedését, mely buzgó munkatársával, Paur Ivánnal, az oklevelek történelmi értékéről e szavakat mondatta: „Egy Árpádkori okmány felfedezése a magyar oklevelész előtt annyit tesz, mint egy erőd bevétele a hadvezér előtt, vagy egy sziget felfedezése a geographus szemében“. A tárgy szeretete, a nemzeti mult iránt való rajongás mondatta e lelkes szavakat és azokat, melyeket a Hazai Okmánytár előszavában olvashatunk, hogy a történelemírásnak biztos alapja az okmányok, s így a mult ezen emlékeinek megmentése, hazafiúi kötelesség. E hazafias érzületen kívül Nagy Imrénél birói állása, jogi képzettsége is nagyban közreműködött arra nézve, hogy szeresse a hazai régi jogszolgáltatás legbecsesebb emlékeit, az okleveleket.

Hajlamai az irodalom és a tudomány iránt korán mutatkoztak. Tizenhat esztendő s ifjúként¹ kerül a Dunántúl egyik kulturális középpontjába, Sopronba. Itt időzik két éven át az 1838—40. években, mint az ág. hitv. evangélikus lyceumon a bölcselkedés hallgatója.² Mint annyi más lelkes fiatal ember, ki utóbb a komoly tudománynak lett hivatott munkásává, ő is a szépirodalommal kezdte. Írt, fordítgatott színdarabokat, majd lyrai költeményeket; közülök nem egy társai teljes elismerését vívta ki; több költeménye a soproni „Magyar Társaság“ érdemkönyvébe kerül; ma is megvan kézirati hagyatéka között egy *Bimbók* című versfüzete, melynek több darabja nem közönséges tehetség nyomait mutatja. A társak elismerése a megkezdett pályán további működésre buzdítja; a szépirodalmat műveli tovább, akkor is, mikor 1840-ben a

¹ Született 1822. júl. 1-én Német-Keresztúrott, Sopronmegyében; atyja, István, a hg. Esterházy-féle uradalmak kerületi mérnöke, anyja Marton Eszter.

² Életrajzi adataira nézve l. br. Radvánszky Béla emlékbeszédét, Turul 1895. 1. l.

jogra Pozsonyba kerül; itt is munkás tagja a „Magyar Társaság“-nak.

A szépirodalmi működésnek a tanuló évek befejezése csakhamar véget vet. Még joghallgató korában, 1841-ben, írja le az első Árpádkori oklevelet és Horváth Elektől oktatást nyer a régi oklevelek írásmódja, rövidítései, értelmezése felől. A tizenkilenczéves ifjú annyira megkedveli a multak e közvetlen tanúságait, hogy csakhamar az lesz kedves foglalkozása, szórakozása, mulatsága, ha birói pályája gondjaitól megszabadulni, fáradoalmaitól megpihenni óhajt. Az egyszer megszeretett foglalkozást élte végeig nem hagyta el; nemcsak maga fáradozott abban, hanem buzdított, lelkesített, tanított, jóakarattal, őszintén örülve annak a lendületnek, melyet következetes működésével a hazai oklevéltan terén megérnie sikerült. Iskolát teremtett; miként eleintén a Dunántúl, utóbb az ország szívében körülötte csoportosultak mindazok, kik az eddig elhanyagolt disciplina titkaiba behatolni, az oklevéltannak oly fontos gyakorlati részével megismerkedni óhajtottak. A hetvenes évek elejétől kezdve nem jelenik meg oklevéltár, nincs mozgalom a hazai diplomatika terén, melyben neki része ne volna, ha másképp nem, az által, hogy a közlőt ő vezette be e szaktudomány ismeretébe. Akadémiánk tagjai közt is számosan vagyunk, kik nagyrészt neki köszönhetjük, hogy okleveleket olvasni és megérteni tudunk.

Ez eredményt azonban hosszú évek munkássága előzte meg. Elvégezve a jogi tanfolyamot, megkezdődtek a komoly munkák. 1843-ban a mosonyi követ oldala mellett működik mint országgyűlési irnok; és mint az országgyűlési ifjúság munkás tagja, pontos naplót vezet az 1843. országgyűlés kerületi üléseiről; az ott tartott beszédek feljegyzi, kivonatokat ad belőlük, mindenütt saját megfigyelései alapján. Naplója félév (máj. 14—nov. 27.) üléseiről számol be s mint a nevezetes országgyűlés egyik tanujának közvetlen megfigyelése, ma is nagyérdekű. — A szabadságharcz

őt is fegyverbe szólította; mint Sopronmegye tisztviselője lépett megyéjének nemzetőrei közé s egy csatában (Dobravánál) részt is vett. A táborozás csakhamar véget érven, a következő 1849. évben fokozódott buzgalommal látott régi történelmi emlékek felkutatásához és tanulmányozásához.

E tanulmányozásokra felette kedvezett a vidék, melynek lakója volt. Sopronmegye területe telve van régi levéltárakkal. Az 1841-ben először látott 1264. évi oklevél, a legrégibb, mely családja levéltárában volt, egyre felújult emlékezetében és vonzotta arra a térre, hol még annyi volt a felkutatni, ismertetni és feldolgozni való. A családi levéltárakról is lassan-lassan kezdett lehullani a zár, mely azokat 1848-ig rejtve tartotta a kutatók elől és a vigasztalan 50-es években szívesen fordult a nemzeti érzés a multak felé, ha már nem lehetett öröme a jelenben.

Sopron városának, a vármegyének, egyes családoknak levéltárai megnyíltak a tudnivágyó ifjú előtt, és ezek közt legelőször az Ostffy családnak dúsgazdag levéltára, a vármegye ősi családjáé, mely visszavarázsolta előtte az Osl nemzetség fényes multját, felidézte a megye régi történetét. Tán ekkor fogamzott meg a lelkes ifjúban a gondolat, hogy megyéje iránt kegyeletét és háláját egyszer, jobb időkbén, a vármegye történelmi monographiájának megírásával fogja leróni.

A csendesén, saját gyönyörűségére végzett kutatások csakhamar arra készítették, hogy azok eredményeit másokkal is megismertesse. Szerényen, *Répczemelléki* álnév alatt rejtőzve, tette közzé 1853-ban első közleményét az Új Magyar Múzeumban, egy 1613. évi magyar történelmi éneket, Báthory Gábor erdélyi fejedelem bucsúztatóját, az Ostffy család levéltárából; majd a következő 1854. évben ugyanott saját gyűjteményéből egy 1612. évi tárgyalási jegyzőkönyvet. Egy évre rá, 1855-ben, szintén az Új Magyar Múzeum lapjain tette közzé az első két középkori oklevelet, me-

lyeket azután annyi ezer meg ezer követett. E két oklevélnek (1264., 1269.) egyike ugyanaz, a mit az előtt tizennégy évvel atyja házánál leírt. E legelső oklevélközlésével már megmutatta az irányt, melyet oklevélpublicatióknál azután követett; azt az elvet, melyet a Hazai Okmánytár kötetei, a Zichy család oklevéltára és az Anjoukori Okmánytár első kötete megvalósítottak: a szó, betűszerinti hív közlést, mely az eredeti oklevélnek orthographiai ingadozásait, pontozási következetlenségeit, palaeographiai hűséggel visszaadja: már legelső közlésében is érvényre juttatta és attól utóbb nem szívesen tért el. Vitatkozni lehet a felől, melyik közlési mód a helyes; a gyakorlat eldöntötte a vitát; de hogy az ötvenes években a Fejér György-féle gondatlan közlési mód után a reactio, a Nagy Imre-féle lelkiismeretes ragaszkodás az eredetihez, teljesen jogosult volt és a szöveg hitelességét emelte, kétségtelen.

Ez időtájt, 1854-ben lépett Nagy Imre arra a pályára, melyen hajlamait, úgy szólván, hivatalos működésével egyeztethette össze. Előbb a kaposvári törvényszéknél tanácsos, majd 1856-tól ugyanott úrbéri törvényszéki ülnök, 1861-ben Magyar-Óvártt uradalmi ügyész, de még ugyanez évben, mint a dunántúli kerületi tábla jegyzője, kedves megyéjének közelébe, Kőszegre került; egy évre rá a kerületi tábla bírójává lett.

A kőszegi tartózkodás Nagy Imre tudományos életében forduló pont, és új korszak történelmi irodalmunk fellendülése terén. A Dunántúl levéltárainak buzgó kutatója társakra talál, kikkel munkáját megosztja; felmerül egy közös célra, a nemzeti mult felderítésére szolgáló szövetkezés eszméje, mely szerény eszközeivel is csakhamar szép eredményeket hoz létre.

A társadalomra hatni, érdeklődést kelteni a multak emlékei iránt, organumot teremteni a történelmi tudományos czélok szolgálatára, volt e szövetkezés célja. Mind a háromra nagy volt a szükség. Egyletek, társulatok még nem voltak, melyek a hazai törté-

nelmi kutatások eredményeit folyóiratokban a nagy közönséggel közlik. Organumunk, melyet csakis történelmi kérdések foglalkoztattak volna, hiányzott. Bármily nagy szolgálatot tett történetünk ismeretére a *Tudományos Gyűjtemény*, kivált abban a korszakban, mikor Horvát István volt a szerkesztője; de mert az a tudományok összeségét felölelte és különben is 1841-ben megszűnt, nagyobb hatással nem lehetett a történelmi kutatások fellendülésére. Hasonló volt az Akadémia által kiadott, de 1844-ben szintén megszűnt *Tudománytár*, melynek vegyes tartalmában bár oklevél-közlések sűrűn találhatók; de egyetemlegességénél fogva nem szentelhetett annyi teret a magyar történelemnek, a mennyi ezt megilletné. Különben is még ez időtájt a levéltári kutatás és az eredmények közzététele sok nehézségbe ütközött. Ezekre kedvezőbb idő csak azok actualis értékének megszűntével következett be. E korszak lassanként meg is teremté az eredmények közzétételére szükséges eszközöket. 1856-ban megindult a *Magyar Történelmi Tár*, mely időhöz nem kötött füzetekben lehetővé tette, hogy az egyre élénkebben meginduló levéltári kutatások eredményei, kisebb oklevélcsoportok, kivonatos közlések napvilágot lássanak. Valóságos szükségletet töltött be az Akadémia több tagjának kiadásában 1850-ben megindult *Új Magyar Múzeum*, melynek buzgó szerkesztője, Toldy Ferencz, előszeretettel közölt történelmi értekezéseket, sőt — mint éppen Nagy Imre első közléseiből láttuk — nyers okleveles adalékokat is. E hézagot betöltő folyóirat is megszűnt 1860-ban, és a hiányt nem pótolhatta az 1857-ben megindított *Buda-pesti Szemle*, mely sem céljánál, sem közönségénél fogva nem vállalkozhatott a levéltári kutatások eredményeinek közzétételére.

Ily körülmények között merült fel a Dunántúl néhány történetkedvelőjében a szövetkezés eszméje.¹

¹ Lásd ennek történetét Nagy Imrétől, Emlékkönyv a M. Tört. Társ. 25 éves fennállásának alkalmára. 71.

A kapocs, mely őket addig az Új Magyar Múzeum lapjain egybefűzte, a folyóirat megszűntével meglazult. Ezt hosszú ideig levelezés pótolta. A szövetkezet egyik fejevel, a győri Ráth Károlylyal, Nagy Imre már 1856. óta élénk levelezésben állt. A levelezés tudományos érdekű. Ráth Károly ekkor gyűjti az anyagot okleveles alapon a magyar királyok itinerariumához, melynek megállapítása oklevéltani szempontból oly fontos. Az addig megjelent diplomatariumok e célra elégtelenek. Fejér György nagy gyűjteménye hibákkal teljes, Telekié csak a Hunyadiak korát öleli föl és ezt sem teljesen; a kiadatlan oklevelek tömegéhez kell fordulnia; de ebben munkatársakra van szükség. Ily munkatársul a legalkalmasabbak egyike volt Nagy Imre, ki 1850. óta nagyszámú családi levéltárat kutatott át Sopron-, Somogy- és Vas megyékben. Az eredményeket úgy ő, mint más munkatársak közlik Ráth Károlylyal, és e közös együttműködés eredménye az 1861-ben megjelent „Magyar királyok hadjáratai és utazásai” című kiadvány, mely nemcsak abban a korban volt hézagot pótló, hanem még napjainkig is, kivált azóta, hogy régebb része 1864-ben új, javított és bővített átdolgozásban is napvilágot látott, kellő kritikával használva nélkülözhetetlen segédkönyv.

Az Új Magyar Múzeum, a Ráth-féle munka már kapocs volt a Dunántúl néhány buzgó történetkedvelője között; ez a kapocs csak szorosabbá vált azóta, hogy Győrött két férfiú, Ráth és Römer Flóris buzgólkodása által, Simor János akkori győri püspök pártolása mellett, folyóirat keletkezett, a *Győri történelmi és régészeti füzetek*, mely 1861-től 1868-ig időhöz nem kötött füzetekben, négy kötetben megjelenve, első sorban a Dunántúl történelmi emlékeinek méltatását tűzte ki céljául és ez által önként a dunántúli történetkedvelők eddig hiányzó organumává lett.

Az első kötetet még, úgy szólván, csakis a szerkesztők közleményei töltik meg; a második, 1863-ban kiadott kötet már munkatársak hosszú sorát mutatja.

Ebben tette közzé Nagy Imre első rövidebb topographiai czikkét, melyben négy régi sopronmegyei község helyét állapítja meg. A következő két kötet már telve van dolgozataival. Ez közli első nagyobb dolgozatát az almádi conventről, a gr. Széchyek kőszegi tartózkodásáról, és a legterjedelmesebbet, melyben Sopron városának délnyugati környékét XIII. századi oklevelek alapján topographiailag tisztázza. A genealogia terén itt lépett fel a Nagymartoni és Fraknoi grófok történetével, melylyel első ízben bizonyította be igazi hivatottságát speciális okleveles kutatások és a történelmi kritika terén.

A dunántúli történetkedvelők nemcsak a győri füzetek lapjain adtak egymásnak találkozót, hanem az érintkezést, a közös célra való törekvést a társadalmi térre is átvitték. Megszületett az első történelmi társaság; tagjait azonban nem alapszabályok, nem ügyrend, hanem a vágy a mult történelmi emlékeit felkutatni, lemásolni, egymással az eredményeket megismertetni — tartotta össze. Barátságos összejegyzetek voltak azok, melyeket első ízben 1863. decz. 27-én Répcze-Szemerén, majd 1864. febr. 8-án Csöngén (Vasmegyében), május 19-én ismét Répcze-Szemerén, aug. 31-én Győrött, 1865. febr. 26-án Répcze-Szemerén, ápr. 17-én Csepen, aug. havában Kőszegen és 1866. decz. 27-én Répcze-Szemerén tartottak. Az összejegyzeteknek lelke Ráth Károly volt, a legbuzgóbb munkások egyike Nagy Imre. Részt vettek azokban kívülők Paur Iván, Véghely Dezső, Mersics Miklós, Horváth Elek, Hencz Antal, a későbbiekben Ebenhöch Ferencz, Rozsos Miklós, Thaly Kálmán és mások.

Ez összejegyzetek célja első sorban levéltárak átkutatása, belőlük másolatok készítése, ezeknek, valamint egyéb dolgozatoknak bemutatása volt. Ez által váltak ismeretessé az Amade, Szelestey, Kisfaludy, a Kőszeg városi, koltai Vidos, Káldy, Spissich, Thaly, Bezerédj, Zombath, a győri káptalani, megyei, városi, Vitnyédy, felsőbükki Nagy, Ajkay, gr. Niczky, a szom-

bathely-vasvári káptalani, a zalavári apátsági, veszprémi káptalani, a gr. Festetich, Inkey, gr. Erdődy, Ebergényi, Baditz, Rummy, hg. Esterházy stb. nagy levéltárak egyes darabjai, melyek aztán külön kiadványban láttak napvilágot.

A felolvasások során Nagy Imre gyakran szerepelt. Itt mutatta be mindazon dolgozatait, melyek aztán a győri füzetekben jelentek meg, s ezeken kívül olyanokat is, melyek napvilágot nem láttak.

A történetkedvelők figyelmüket nemcsak a Dunántúlra, hanem az ország egész területére kiterjesztették. Kezökbe vették a megyei monographiák ügyét. Első sorban a dunántúli megyék történetéről gondoskodtak; így vállalta el a társaság törzse: Nagy Imre Sopron, Ráth Károly Győr és Mosony (ez utóbbira később Sztachovich Remig is vállalkozott), Paur Iván Zala, Véghely Dezső Veszprém, majd Thaly Kálmán Komárom és Csapó Kálmán Fehér vármegyék történetének megírását. A szűkkörű társaság által keltett mozgalom csakhamar nagyobb hullámokat vetett. Fraknoi (akkor Frankl) Vilmos újabb tervezetet dolgozott ki megyei monographiákra nézve, és ő maga Nyitra megyét vállalta magára; egyre-másra érkeztek a tudósítások, hogy új meg új szakférfiak ígérk meggyőzők történetének megírását. Botka Tivadar Bars, Pesty Frigyes Temes, Nagy Iván Nógrád, Lehoczky Tivadar Bereg, Csery József Zólyom, Szontagh Dániel Árva, ifj. Kubinyi Ferencz Hont, P. Szathmáry Károly Kraszna, Mészáros Károly Ung vármegyék történetének megírását helyezték kilátásba. Mennyi meg nem valósult tervet, mennyi hiúvá lett reményt foglal magában e sorozat; még az sem valósíthatta meg teljesen ifjúkori álmát, kinek emlékezetét ma üljük; nem írhatta meg történetét annak a vármegyének, melyen szeretettel csüggött, és melyre adatait kora ifjúsága óta lelkiismeretesen gyűjtötte.

Az elmondottak is igazolják, hogy a szerény eszközökkel dolgozó, a hazafiságra, lelkesedésre és a

nemzeti mult szeretetére támaszkodó társaság, mely az 1865. év közepe táján akart rendes, alapszabályokkal bíró társulattá alakulni, mily eredményeket ért el nemcsak működése szűkebb terén, hanem országszerte. Ez eredmények közül kettő maradandó és hatását ma is érezzük. Az egyik a Hazai Okmánytár, a másik a Magyar Történelmi Társulat. Mindkettőre a dunántúli történetkedvelők készítették elő a talajt; az első pedig éppen azoknak a szülöttje.

A társas összejövetelek, az egyre nagyobb mértékben megnyíló levéltárak az oklevelek másolatainak oly tömegét hozták napfényre, hogy azoknak tudományos értékesítéséről kellett gondoskodni. Harmadik összejövetelükön, 1864. aug. 31-én határozták el, hogy az egybegyűjtött anyagot egy új diplomatariumban, melynek szerkesztését és kiadását Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső vállalták magukra, teszik közzé. A kötetet 1865. ápr. 17-én mutatta be teljesen készen Ráth Károly, ki annak létrejöttében legtöbbet fáradt. Az anyag a négy szerkesztő másolataiból került össze; mástól alig találunk benne közlést. A közzétett 283 oklevél az 1141—1622. éveket öleli föl; belső szerkezet, az anyag összeállítása szempontjából nem egységes; nem ölel föl teljesen egy családi levéltárat sem, nem vonatkozik egy területre, hanem úgyszólván mutatványokat közöl a Dunántúl levéltáraiból; meglátszik rajta, hogy mihelyt az anyag egy kötetté nőtt, közzétették.

A társaság nagy szorgalommal dolgozott tovább. Még az első kötet megjelentének évében, mint alkalmi kiadvány az Akadémia palotájának megnyitási ünnepélyére, megjelent a második kötet 1199—1625. évekből 296 okmányt, csupa királyi és fejedelmi kiadványt tartalmazva. Egy évre rá a 3-ik; 1867-ben a 4-ik, a szerkesztéstől megvált Paur Iván helyett Ipolyi Arnold közreműködésével. Eddig tart a dunántúli történetkedvelők működése. A támogatást a vállalat 5-ik kötetétől kezdve a M. T. Akadémia vette át. A szerkesz-

tés főgondja Ráth Károly elhunytával Nagy Imrére szállt, ki a míg egyrészt az oklevéltárat szűkebb korbeli határok közé szorítja, másrészt a közlendő anyagot az ország egész területére kiterjeszti. A 6-ik kötet már csakis Árpádkorbeli okleveleket közöl; a 7-ik túlnyomó részben Árpádkoriakat, míg a 8-ik, mely 1891-ben, egyedül Nagy Imre szerkesztésében látott napvilágot, ismét tisztán az Árpádkornak van szentelve. A szerény vállalatból tehát tekintélyes diplomatarium lett, mely újabb köteteivel csakis történelmünk legrégibb korszakának okleveles emlékeit öleli fel.

Hazai oklevél-publicatióink terén a Hazai Okmánytár kiadása forduló pont, korszakot alkot. Ismeretes, hogy e téren mily későn tettünk eleget a mindinkább követelő szükségletnek. Az a modor, a hogy mult századi történetíróink, Farlati módjára, történelmi munkáikat oklevelek közlésével tették teljesebbé, az igényeknek meg nem felelt. Sem Pray, sem Katona, sem mások oklevélközléseinek a diplomatikus nem veheti hasznát. Az a néhány kézirati másolat-gyűjtemény, melyet történetíróink sűrűn használnak, Prayé, Kaprinayé, Hevenessyé, nem elégíthette ki sem a közszükségletet sem az igényeket. A féltékenyen őrzött levéltárak darabjait, a birtokjognak forrásait, legtöbb esetben tilos volt egész terjedelmökben lemásolni, a birtoknevek, a személynevek elmaradnak, az oklevél formai részeit lényegteleneknek tekintik, az alaki hűségre nincsenek tekintettel, sokszor a tartalmira sem. Szóval hátra, nagyon hátra voltunk.

A nyomtatott munkákban szétszórt, a kézirati gyűjteményekben lemásolt, és a könnyebben összegyűjthető szövegek egybeszedését vállalta magára Fejér György, mikor 1829-ben *Codex diplomaticus*át megindította. Elismerésre méltó, ma is nélkülözhetetlen munkát nyújtott, mely azonban a megbízhatóságtól nagyon távol áll. Alig van a nagy gyűjteményben oklevél, mely kifogástalanul volna közölve, alig hely- vagy tulajdonnév, mely híven adná vissza az eredeti

írásmódját; egy ugyanazon oklevél különböző évszámokkal négyszer-ötször is szerepel; az addigi közlések hibáit teljes mértékben átveszi és megtoldja újakkal, kritikai és magyarázó jegyzetei a legalacsonyabb színvonalon állanak és hibákkal telvék. A gyűjtemény használata folytonos elővigyázatra int. Ha még historikus, ki csak az oklevél tartalmi részét vizsgálja, veszi is hasznát, de a diplomatikust legtöbbször cserben hagyja, mert a szöveg alaki hűségét semmibe sem veszi. A hány oklevél, annyiféle orthographia, annyiféle közlési mód.

A publicatiók terén a javulás hosszú ideig vártott magára. Horvát István, Waltherr László, Gyurikovits György hivatva lettek volna, kivált az első, reformok kezdésére; de munkásságuk részben más téren folyt s az óhajtott javulás későbbi időkre maradt.

Waltherr László Fejér Codex diplomaticusáról írott bírálatában¹ erélyesen sürgette, hogy oklevelek közzétételénél a legszigorúbb pontosságra van szükség, azokat csak az eredetiről szabad közölni oly aprólékos gondnal, hogy a másolat mintegy magát az eredetit, minden sajátságaival együtt adja vissza. Ez a szigorú elv azonban, leszámítva egyes kísérleteket, nagyobb mértékben követőkre nem talált. A legközelebbi nagy oklevélkiadásnak, az 1860-ban megindított *Árpádkori új okmánytár*nak szerkesztője, Wenzel Gusztáv, védekezik a Waltherr-féle szigorú felfogás ellen és annak keresztülvitelét opportunusnak nem tartja. Valóban nem is az; ezzel régóta tisztában vagyunk. De azért az *Árpádkori Új Okmánytár* nem haladás, legalább nem nagymérvű haladás a publicatiók terén. A mily becses tartalmilag, a mily sokoldalú az egybegyűjtött, az ország különböző részeiről, a legnevezetesebb és legismeretlenebb levéltárakból származó anyag: a közlés módja, a források pontos

¹ Figyelmező 1837. II. 12—17.

megjelölése és mérlegelése, a szöveg correctsége, az orthographia és az oklevélkivonatok egyöntetűsége annyi kívánni valót hagy.

A Hazai Okmánytár kiadói teljes mértékben magukévá tették Waltherr László merev álláspontját és elveit kiadványaikban megvalósították. Hozzájuk csatlakozott ifj. Kubinyi Miklós, ki különben is érintkezésben volt a dunántúli történetkedvelőkkel, 1867-ben kiadott „Árpádkori okleveleiben“, Knauz Nándor 1874-ben közzétett Monumentáiban, és mások; úgy, hogy e szigorú hűséget, lényegeshez-lényegtelenhez való ragaszkodást követelő módszer teljesen uralkodóvá lett és uralma 1881-ig, az Anjoukori Okmánytár második kötetének megjelentéig tartott.

Előnyei a megelőző kor kiadványaihoz képest szembeötlők. Megbízhatóság szempontjából kiadványaiknak új korszaka nyílt meg; de annyi tény, hogy e közlési mód ok nélkül nehezítette meg úgy a kiadó, mint az olvasó munkáját. Alaki hűséget kiadás soha sem adhat teljesen vissza, arra a technikának más eszközei állanak rendelkezésünkre; a kiadónak első sorban a tartalmi hűségre, az oklevél belső tulajdonainak hív visszaadására kell törekednie. Hogy ez miként eszközölhető, arra megtanítottak régen Böhmer, Waitz, Schreckenstein, újabban Delisle, Sickel, Posse munkái és kiadványai, nálunk Zimmermann elvei és számos újabb kiadvány, a gr. Károlyi, gr. Sztáray stb. családok oklevéltárai, sőt magának Nagy Imrének is újabb oklevélkötetei. Látjuk ezekből, hogy az oklevél tartalmi hűségén nem esik csorba, ha a kiadó a kuszált szöveget előbb rendbeszedi és ha mindenképen azon van, hogy az érthetőséget tőle telhetőleg előmozdítsa. Mindazonáltal a 60-as években meghonosodott közlési mód, mint ellenhatás a korábbi kiadók tág lelkiismeretéhez képest, s mint természetes átmenet az észszerű, s mostani kívánalmaknak megfelelő közlési elvekhez, elismerésre méltó helyet foglal el gyakorlati oklevéltanunk történetében.

A dunántúli történetkedvelők társaságának üdvös működése négy éven át tartott. Utolsó összejevetelükön, 1867. szeptember havában kimondták, hogy a már akkor megalakult „Magyar Történelmi Társulatba” olvadnak és további működésüket annak szentelik. A történelmi célokra való társulás eszméjét kétségtelenül ők teremtették meg és előkészítve a talajt, lehetővé tették, hogy az új társulat, melynek alakításában és további működésében Nagy Imre élénk részt vett, rövid idő alatt virágzásnak induljon nem csak tagjainak száma, hanem az elért tudományos eredmények által is.

Az új társaság átvette a feloszlottnak örökét, és működését az ország egész területére kiterjesztve, csakhamar nagyobb eredményeket ért el, mint a Dunántúl szerény történetkedvelői. Az évente rendezett vidéki ülések levéltárak hosszú sorát nyitották meg a tudomány használatára. A régi dunántúli összejevetelek nagyobb arányokban keltek életre; s a levéltárak buzgó munkása, az oklevelek kitünő ismerője, működésére tág teret nyert. A hol Árpád- vagy Anjoukori oklevelet látott, vagy olyat, a mi a Dunántúlra, Sopronra, Vasra, Zalára, Somogyra vonatkozott, lemásolta.

Rengeteg anyagot gyűjtött össze. Gyakorlata, tudása őt az ország legjobb oklevélismerőjévé avatta, ki útbaigazítással, tanítással, buzdítással iparkodott híveket szerezni a nemzeti mult ez emlékeinek.

Igazi tevékenysége az időtől kezdődik, hogy 1869-ben a kir. tábla újjászervezésekor, mint annak bírāja, pesti lakossá lett; a kir. kuriánál 1875-ben foglalta el rendes birói állását. miután ott már 1870 óta kisegítő biróként működött; ez állásában 1891 óta az egyik polgári tanács vezetését bízták reá. Nem tartozik tisztemhez, őt jogi téren kifejtett működéséért és szerzett érdemeiért méltatni; itt, ebben a körben, hol e szavak elhangzanak, a történettudós, az oklevélismerő volt a miénk. Ez nyerte el tiszteletünket, becsülésünket.

Akadémiánk 1870. május 25-én választotta őt levelező tagjai sorába. Ez időtől tudományos működését mindaddig, míg 1883-ban a M. Heraldikai és Genealogiai Társaság meg nem alakult, Akadémiánk és a M. Történelmi Társulat között osztotta meg. Levelező tagi székét sietett elfoglalni, alig egy évre megválasztatása után „A Lajta mint határfolyam“¹ című székfoglalójával. A cím keveset ígér, az értekezés sokat nyújt. Bámulatossággal átszőtt adatokon alapuló tanulmány, mely a nyugati országhatár egy részének topographiájával és birtokjogi változásaiával foglalkozik. Magvát őt, a Lajtán innen fekvő helység multja képezi, melyeket már a XVI. század óta Alsó-Ausztriához csatoltak, noha országos törvények, egyességek, bizottsági megállapodások, sőt fejedelmi ígéretetek is biztosították és elismerték Magyarország jogát.

Levelező tagi székfoglalója után csak egyszer láttuk őt felolvasó asztalunknál, akkor, mikor rendes tagi székét foglalta el. 1886. május 6-án lett r. taggá és 1892. okt. 10-én „A Pécz nemzetség örökösödési pere“ című értekezésével lépett rendes tagi jogaiba. Ismétlődik 1871. évi székfoglalójának esete. Keveset várunk és sokat kapunk. Ismeretes szerénységével e cím alá rejtette hazánk egy kiváló nemzetségének, melyből a többi közt a Marczaliak és Apponyiak erednek, genealogiai bonyodalmait, melyeket egy, a M. Nemzeti Múzeumban őrzött ítéletlevél ismertetése kapcsán, előttünk mesteri kézzel feltár. Szeretettel űzött szaktudománya, a genealogia mellett, megszólal benne a jogtudomány, a jogtörténet avatott ismerője, ki csaknem fél ezer éves jogi fogalmakat teljesen átért és érthetővé tesz.

Bár többször hallhattuk volna őt e helyről, ismeretve, tanítva, alapos tudással méltatva multunk okleveles emlékeit, régi igazságszolgáltatásunk menetét. A vágy azonban, mennél több ismeretlen oklevelet ismertté

¹ Megjelent Századok 1871., 369 – 449.

tenni, a hazai rejtett levéltárak közül mennél többet átadni a tudomány közkincsévé, visszaterelte őt arra a mezőre, a melyen 1853. óta annyit fáradozott. A Történelmi Társulat, az Akadémia bizalma őt, a leghivatottabbat, kereste fel mindannyiszor, valahányszor középkori oklevelek kiadásáról volt szó.

A Tört. Társulat nógrád-hontmegyei vidéki ülése, a grófi család áldozatkészségéből létrehozta a gr. Zichy család id. ágának oklevéltárát, melyből az első kötet 1871-ben Nagy Imre, Nagy Iván és Véghegyi Dezső szerkesztésében látott napvilágot. A szerkesztőség lelke, a kiadás gondozója Nagy Imre volt, ki azt az ötödik kötettől kezdve egy maga folytatta. Két kötetet adott ki ily módon; sajnos, a 6-iknak megjelentét 1894-ben már nem érhetette meg.

Még egy oklevéltár szerkesztésében vitt főszerepet a Történelmi Társulat megbízásából. A Hazai Oklevéltárnak, mely a társulat vidéki gyűlésein egybeült és buzgó munkatársak által lemásolt anyagot volt hivatva összefoglalni, Deák Farkas és Nagy Gyula társaságában ő volt 1879-ben szerkesztője. Mindezen kiadványoknál már lelkes ifjú csapat volt segítségére, kiknek csaknem mindegyikét szeretettel, elnézéssel ő vezette be az oklevél-ismeret előcsarnokába.

Az Akadémia történelmi bizottsága, melynek csaknem akadémiai taggá választatása óta tagja, 1877-ben nagy munkát bízott rá, mely éveken át minden idejét lekötötte. A Fejér-féle Codex diplomatikus Árpád-kori részének kiegészítéseként megjelenvén, az Árpád-kori Új Okmánytár tizenkét és a Hazai Okmánytár hat kötete óriási Árpád-kori oklevélanyaggal, elérkezettnek látszott az idő, hogy a következő Anjoukor oklevelei, melyek, bár fönmaradt számukban messze felülmúlják a megelőző három század emlékeit, elenyésző csekély mennyiségben találhatók Fejér gyűjteményében, hasonló, legalább relativ teljességre törekvő kiadásban lássanak napvilágot. Így jött létre, a minden oldalról nyilvánuló kívánságnak megfelelően, az

Anjoukori Okmánytár, melynek szerkesztésével a tört. bizottság Nagy Imrét bízta meg. Az első kötet 1878-ban látott napvilágot. Az új vállalathoz nagy várakozások fűződtek; egyetemleges, az ország összes vidékeit felölélő gyűjteményt vártunk, korrekt, az új igényeknek megfelelő kiadásban. A relativ teljesség az első, 1321-ig terjedő kötetnél még megvolt, mert az nem kevesebb, mint 46 különböző levéltárból merítette anyagát; a közlési mód ellen azonban a szakkritika kifogásokat emelt. A betűhív, az eredetinek orthographiai és pontozási ingadozásaihoz mereven ragaszkodó közlés, melyet a Hazai Okmánytár honosított meg, továbbra fenntartható nem volt. A kiadvány többi köteteinek ragaszkodnia kellett ahhoz a módhoz, azokhoz az elvekhez, a melyek a külföldön régóta uralkodtak.

Nagy Imre a sorozat második kötetében a Történelmi Bizottság határozatából el is tért azoktól; de egyszersmind kénytelen volt a következő köteteknél oly utasítás szerint eljárni, melynek üdvös voltát sem ő, sem vele együtt egy diplomatikus sem látta át. Az oklevelek szövegéből a gyakrabban visszatérő formai részeket ki kellett hagynia, noha a kihagyás néha alig egy-két szóra szorítkozik; a helybeli megtakarítás pedig, mely a határozat legfőbb indító oka volt, és a mit az anyag szigorúbb megválogatásával jobban el lehetett volna érni, szóba sem jöhet azon veszteség mellett, hogy teljes oklevél-szöveg helyett csonkát kapunk. Nem is követte e reá erőszakolt újítást oly oklevéltárakban, melyeknek szerkesztésébe — kívüle — másnak nem volt beleszólása.

Mintha e megkötöttség elkedvetlenítette volna, mintha a további kötetekre nem fordított volna annyi gondot, a mennyi összes oklevélkiadásait jellemzi. A 2-ik kötettől kezdve a levéltári forrás, melyből merít, egyre apad; Budapest, a maga nagy levéltáraival, uralkodik az anyag fölött. Változatos, tanulságos, merőben ismeretlen az az anyag, a melyet így közzétesz; de az első kötet teljességét, melyet megszokott, leg-

jobbnak tartott rendszerében bocsájt világá, a későbbiek nem érik el. Gondosan kiválogatja másolatai tömegéből mindazt, a mi kedvelt megyéinek, Sopronnak, Zalának multjára vonatkozik; ezeket félre teszi régi tartozása törlesztésére, régi vágya betöltésére, hogy megalkossa e két terület multjának képét, melynek megrajzolására kötelezettséget vállalt.

Csakis ily módon érthetjük, hogy az Anjoukori Okmánytár hatodik kötetével, 1891-ben, eljutott az 1357-ik évig, holott a források kibővítésével, hazánk XIV. századi okleveles gazdagságát tekintve, a vállalat hatodik kötete, még 1321-en túli nagy megváltással is, alig járna a század negyvenes éveinek kezdetén.

Okleveles publicatióival a nyolczvanas évek végén ritka tevékenységet fejtett ki; mintha érezte volna előre, hogy a haladó kor sietésre int, a lejárát közeledik. Régi barátaival, Véghely Dezsővel és Nagy Gyulával Zalamegye történetének megírására vállalkozván, ezek társaságában a monographia előfutárjaként két kötet oklevéltárat tett közzé (1886—1890), harmincznál több levéltárból gyűjtven össze évtizedeken át a ritka becsű anyagot. Másik kiadványa, a Sopronmegyei oklevéltár (1889—1891), saját maga gyűjtése. A 833 darab oklevél negyvennél több levéltárból került elő. A kora ifjúságától érzett vágy, hogy szeretett megyéjét multja elmondásával ajándékozza meg, be nem teljesedhetett. A két kötetnyi oklevéltár nagybecsű, az ország minden részéről egybeszedett anyagával, az előrebocsájtott kisebb-nagyobb értekezések Sopronmegye multjáról, a Történelmi Társulat soproni ülésén, az Akadémiában, a dunántúli történetkedvelők összejövetelein, topographiai nyomozások a Győri tört. és rég. füzetekben, genealogiai fejtegetések Sopronmegye ősi családairól ugyanott, a Századokban s a Turulban, sphragistikai adalékok az Archaeologiai Értesítőben, mind megannyi előkészületek, czéltudatos törekvések arra, hogy szülőmegyéje multját ő, a legilletékesebb, ki évtizedek óta

ennek a czélnak él, ezért gyűjt, ezért fárad, írja meg. A végtelen gazdag anyag, melyet egy emberélet szorgalma hordott össze, elhunytával másra marad. Adja Isten, hogy más megvalósíthassa úgy, azon inteniók szerint azt a művet, a hogy azt az elhunyt elképzelte s a melyre egy emberélet tartama minden fáradság mellett is kevés volt.

Ezen bámulatos tevékenységben, mely birói terhes hivatása mellett mindig tudott időt találni kedves oklevelei számára, tudományos társulatainknak sem volt nálánál buzgóbb tagja, folyóiratainknak szorgalmasabb munkatársa. A Századok hasábjain 1867. óta nevével sűrűn találkozunk topographiai tanulmányok, levéltárak ismertetései, nevezetesebb oklevelek méltatásai révén. Az Archaeologiai Értesítőben sphragistikailag érdekes darabokat tesz közzé. Megalakulván 1883-ban a M. Heraldikai és Genealogiai Társaság, nem csak megalakításban vesz élénk részt, hanem annak másodelnökévé választatván, buzgón vezeti ügyeit mindvégig; az új folyóiratnak szorgalmas munkatársa. Kedves tárgyával, a genealogiával és a czímertannal, előszeretettel foglalkozik a szaklap hasábjain; a Turulban közli Sopronmegye egyik ősi nemzetségének, a Vezekény-genusznak és a belőle eredő gr. Czirákyaknak terjedelmes történetét, akkor még közzénem tett soproni okleveleinek adatai alapján. E folyóirat adja nyilvánosság elé utolsó, sajnós, befejezetlenül maradt nagy genealogiai tanulmányát az ősrégi Csák nemzetségről és a belőle származó Kisfaludy család legrégibb őseiről. A posthumus mű bizonyítja, hogy Nagy Imre genealogiai bonyodalmak megfejtésére, a rendelkezésre álló rengeteg oklevélanyag alapján kiválóan hivatott volt. Topographiai tanulmányainak koronája a vespérmi egyházmegye helyeinek megállapítása az 1332—1337. évi pápai tizedlajstrom alapján, mely 1891-ben a vatikáni okirattár bizottságának kiadásában látott napvilágot.

Levéltári ügyekben a legelső szakember. Nincs

senki, a több mint négy évtizedes tudományos pályája alatt annyi levéltárat átkutatott, ismertetett, a kinek kezén annyi középkori oklevél megfordult volna. Keze nyomát a Dunántúl nagy levéltáraiban, Keszthelyen, Kőrmenden, Zalavárott, Sopronban, Kismartonban, Szombathelyen, Győrött, mindenütt megtaláljuk. Családi levéltárakat rendez, darabjaikat kivonatolja; a Kisfaludy, Vidos, Niezky családok iratain és Vas-, Sopron-, Zalamegyék egyéb családi levéltárainak darabjain látjuk szorgalma, munkássága, tárgyszeretete jeleit. 1872-ben az országos levéltár felállítására egybehívott tanácskozás tagja, majd 1878 óta részt vesz az ott felállított szakvizsgálati bizottság működésében; 1883-ban a m. kir. Curia régi levéltárának kiselejtezése alkalmából kiküldött felülvizsgáló bizottságnak elnöke; a M. Nemzeti Múzeum is nem egyszer kéri tanácsát becslési és véleményét oklevélvásárlási ügyekben.

A vágy, hogy mennél többet használhasson tudományának, mennél többet tegyen közzé a mult okleveles emlékeiből, és a gyengülő életerő sietésre készítette. Némely kötetei, a Zichy családnak oklevéltára, a zalai, soproni oklevelek nem láttak oly gondos felszereléssel napvilágot, mint a hogy ezt a nagyérdemű kiadó maga legjobban szeretne volna. A sietésre valóban megvolt igazi oka; testi bajok elgyöngítették, lelki fájdalmak elkedvetlenítették; élte utolsó éveiben sokat szenvedett. 1894. május 5-én bekövetkezett a kikerülhetetlen végzet. A munkában kifáradt, megtört test örök nyugalomra tért.

Halála után tűnt ki még jobban, mily lankadatlan szorgalom, mily fáradhatatlan buzgóság lakozott az elköltözöttben. Irodalmi és tudományos hagyatéka adott számot erről. Sopronmegye multjának megvilágításához óriási anyagot gyűjtött össze; fejezetenként, tárgyaként csoportosítva, teljesen rendben maradtak fenn kora ifjúságától kezdve egybehordott jegyzetei, közzé nem tett oklevélmásolatai, szülő megyéje történetéhez; ügyes kéz a legjobban használhatja fel e nagy-

becsű adathalmazt. Ugyanígy tett Zalamegyével is. Alaposan készült arra, hogy Vas megye multját is, oklevéltára kiadásával, megvilágítsa. Somogymegye történetéhez is tekintélyes anyagot gyűjtött egybe. Az Anjoukori Okmánytár hetedik és következő köteteihez nagymennyiségű másolata volt már készletben. Összeállította és rendszeresen folytatta a középkori magyar méltóság- és hivatalviselők archontológiáját, beható tanulmányokat tett a régi magyar személynevekre, a magyar onomasticonra nézve, a magyar nemzetségekről stb. Számot adott e hagyaték arról, hogy elköltözött társunk minden idejét, melyet hivatalos pályája szabadnak engedett, tudományos kutatásban, munkásságban, oklevelek tanulmányozásában töltötte. Ez volt öröme, pihenése, megnyugvása, vigasztalása azon kellemetlenségek is csalódások után, melyekben, mint mindenkinek, neki is bőségesen volt része.

Huszonöt kötet oklevéltár kiadása, tízezernél több középkori oklevél ismertetése, hazai levéltári és oklevéltani ismereteink fellendülése fűződnek Nagy Imre emlékéhez; és ezen kívül még egy, a mi érdemei közt nem utolsó: új, fiatalabb nemzedék nevelése, mely őt ismerte el vezetőjének, oktatójának az oklevéltani szak tudás és a levéltári kutatások terén. A Hazai Okmánytár, a Zichy családé, az Anjoukori és a többi kiadvány mind megannyi gyakorlati iskola volt számunkra, mely megtanított arra, a mit az egyetem nem nyújthatott, a mire könyvek nem voltak képesek. Oklevéltárai előszavában megemlékezik fiatal munkatársairól, névszerint felemlítvén közreműködésüket. A hosszú sorozatba foglaltak mindegyike hálásan emlékszik vissza ma is arra az időre, mikor oklevéltani vezetőjük, mesterük az elköltözött volt, ki oktatott, buzdított, lelkesített, és őszintén örült a sikernek, mely fáradozásait e téren jutalmazta.

Ha Nagy Imre nem is foglalhat helyet feldolgozó történetíróink tisztelt sorában; érdemei azért nem csekélyebbek ezekénél. A történetírásnak szüksége van

búvárokra, önfeláldozó munkásokra, kik lehetővé teszik hogy az általok napfényre hozott adatok halmazából a nemzeti mult fényes épülete egykor készen álljon. Senki lelkiismeretesebben, legjobb tehetsége szerint és alkalmasabb időben e téren a tudomány iránt elvállalt kötelezettségeinek nem tett eleget. Hol állottunk okleveles emlékeink ismeretében a hatvanas évek elején, és hol állunk, éppen az általa elért eredmények alapján, ma?! Működése nélkül egy hivatott kéz nem alkototta volna meg nemzeti életünk első három százados képét úgy, a hogy azt ma látjuk; nem rajzolhatnánk összefüggő vázlatot művelődéstörténetünk, igazságszolgáltatásunk, diplomatikánk első századairól. A feldolgozást gyűjtésnek, közzétételnek kellett megelőznie; valakinek meg kellett vetnie az alapot, melyre a feldolgozó biztosan épít. Az ily alapvetőnek, önfeláldozó munkásnak biztosítva van helye a nemzeti tudomány történetében; és biztosítva számára a kegyeletes emlékezet szívében.

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól . . .	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	„ 10 „
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	„ 20 „
IV. Baintner János I. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól . . .	„ 10 „
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól . .	„ 10 „
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> t. tagtól .	„ 10 „
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	„ 20 „
VIII. Vandrák András lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	„ 20 „
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	„ 10 „
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> l. tagtól .	„ 20 „

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ignác r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól . . .	„ 10 „
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól .	„ 20 „
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	„ 30 „
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	„ 10 „
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól .	„ 10 „
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól . .	„ 10 „
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól . . .	„ 10 „
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól . .	„ 10 „
X. Korizmiés László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól .	„ 10 „

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor r. tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	„ 40 „
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	„ 10 „
IV. Fleischer Leberecht Henrik k. tagról. <i>Goldzichér Ignác</i> l. tagtól	„ 30 „
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól . .	„ 20 „
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	„ 20 „
VII. Boissier Péter Edm. k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	„ 20 „
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól .	„ 20 „
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól .	„ 10 „
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	„ 20 „

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól . . .	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	„ 20 „
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól . . .	„ 30 „

IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól . . .	Ára 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar k. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól . . .	„ 15 „
VI. Paúr István lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól . . .	„ 25 „
VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól . . .	„ 60 „
VIII. Heer Oszvald k. tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól . . .	„ 40 „
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól . . .	„ 60 „
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól . . .	„ 20 „
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól . . .	„ 30 „
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovich Sándor</i> l. tagtól . . .	„ 30 „
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól . . .	„ 60 „
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól . . .	„ 25 „
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól . . .	„ 30 „

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól . . .	Ára 40 kr.
II. Gorove István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . . .	„ 20 „
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . . .	„ 20 „
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól . . .	„ 30 „
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól . . .	„ 40 „
VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól . . .	„ 10 „
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól . . .	„ 50 „
VIII. Dr. Lenhossék József r. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól . . .	„ 45 „
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól . . .	„ 30 „
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól . . .	„ 30 „

VIII. KÖTET.

I. Szücs István l. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól . . .	Ára 30 kr.
II Renan mint orientalista <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól . . .	„ 1 frt
III. Pančić József k. tagról <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól . . .	„ 40 kr.
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . . .	„ 30 „
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól . . .	„ 75 „
VI. Sir Richard Owen k. tagról <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól . . .	„ 50 „
VII Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	„ 30 „
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól . . .	„ 30 „
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól . . .	„ 15 „
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól . . .	„ 15 „

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól . . .	Ára 30 kr.
II. Dankó József l. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól . . .	„ 30 „

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

IX. KÖTET. — 4. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
LUDWIG KÁROLY FRIGYES VILMOS

KÜLSŐ TAGRÓL.

KLUG NÁNDOR

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1897. decz. 20-án tartott összes ülésén.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1898.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól	» 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	» 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	» 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	» 10 kr.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Márgó Tivadar</i> rendes tagtól	» 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	» 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisztt. tagtól	» 10 kr.

LUDWIG KÁROLY FRIGYES VILMOS K. T. EMLÉKEZETE.

K L U G N Á N D O R, r. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1897. decz. 20-án tartott összes ülésén.)

Ha a physiológiának modern, a negyvenes évek második felében kezdődött, időszakát az ezt megelőzőtt időkzakkal összehasonlítjuk, olyan óriási haladást találunk az ismeretekben és eltérést a felfogásban, mint alig valamely más tudományban.

Az élő szervezeteken észlelhető jelenségekről és ezek okairól tudniillik a negyvenes évekig bizonytalan, homályos nézetek uralkodtak. Általában valamely hypothetikus erőt, melyet eleterőnek neveztek el, tekintették ama jelenségek okának. Ez erőről feltették, hogy minden physikai és chemiai erőtől lényegesen eltér, az egész szervezetet megeleveníti és áthatja. Az evett táplálékot megragadva felhasználja, s a mi hasznavehetetlenné lett, azt kiküszöböli. Ez életerő emészt, végzi a felszívódást és assimilatiót, a mirigyek útján az elválasztást, elkülöníti a szervezetre hasznos anyagokat a káros anyagoktól, minden mozgásnak, szellemi működésnek oka, fentartója. Ugyancsak ez az erő terjed a csírára át, a nélkül hogy maga fogyna, és irányítja az új egyén fejlődését.

Még 1844-ben megjelent tankönyvében, *Johannes Müller*¹⁾ az életerőt a jelzett értelemben tárgyalja. Szerinte ez az erő az élő lény végső oka, az anyagot célszerűen megválasztó, teremtő erő, a *primum movens*, a

¹⁾ Handbuch der Physiologie des Menschen. Coblenz, 1844.

szerves működések utolsó és egyedüli fentartója, mely az élő testet működéstörvényeinek megfelelően felépíti és fentartja, sőt a betegek gyógyulását is eszközli. Minden állat- vagy növényfaj termékei által tartja fenn magát változatlanul; valóságos átmenetek, a sok ezer növény- és állatfaj közt, nincsenek. Ez ismeretlen organikus erő hatása nyilvánul, midőn keményre fagyott, érzéstől és mozgástól megfosztott testrészeket az elevenen maradt részek lassan megelevenítenek, vagy midőn a valamely idegre gyakorlott nyomás miatt elzsibbadt végtagok, a nyomás megszűntével, újból visszanyerik működéskéességüket. A gyuladt helyeken kiizzadó rostanyag is megelevenül az életerő befolyása alatt. Ez gátolja meg a vérerek útján a vér megalvadását, mely megalvadás be szokott következni, mielőtt a vér az erekből kifolyt. Sőt a rohadástól is ez óvja meg a szervezetet és részeit. *Müller* kiemeli, hogy nem a levegő vagy benne levő részek a rohadás okai; szerinte, midőn valamely szervezet erői csökkennek, akkor ama szervezetben maguktól esnek szét a vér és a geny. Az élő szervezetek ez erőt hol veszítik hol pedig nyerik, úgy hogy néha rohamosan fogy vagy gyülik meg bennök.

Magától értetődik, hogy ilyen körülmények között a speculációnak tág tere nyílt. Eszközökre, fárasztó technikára semmi szükség nem volt: a teremő physiologus saját lelke szárnyain pihent. — Az azon időből való tankönyvek telve vannak speculációkkal; észlelt adatokkal és ezekből vont következtetésekkel, csak elvétve találkozunk bennök. Amaz idő élettanának igen érdekes képét nyújtja például *Leveling*-nek, előadásokra szánt két kötetes, a jelen század elejéről való tankönyve.

Mindettől lényegesen eltér ma a physiologia. Már a jelen század első felében megindították ugyan az új irányt *Magendie* a francziák, a *Weber* testvérek, különösen pedig *Johannes Müller* a németek részéről, de csak követők, a kik között első sorban *Cl. Bernard*, *Helmholtz*, *Du Bois-Reymond* és *Ludwig* tündököltek, voltak a modern physiologia megalapítói. *Ludwig* és kortársai az életjelenségeket a megfigyelés és kísérlet útján felismerni, a physika és

chemia általános törvényeiből megmagyarázni törekedtek és a physiologiát egészen természettudományyá változtatták át. Ezzel, igaz, a szép álom eltűnt; a physiologia azon körbe lépett, melyben természettörvények, kérlelhetetlen következetességgel, uralkodnak és a physiologus különböző eszközökkel felfegyverzetten kutatja az élettüneményeket, hogy megismerje a szervezet finom mechanizmusát. *Ludwig* e tekintetben való felfogására igen jellemző a lipcsei egyetemen tartott székfoglaló beszédének az a része, melyben a physiologiában történt nagy átalakulásról mondja: az által, hogy tudományunk költői mezét levette a valóság terére lépett, reményt nyújt arra, hogy az emberi jólétnek is nagy szolgálatot tehet majd. *Ludwig* bizvást reményli, hogy a physiologia vezetése mellett sikerülni fog, erőt és egészséget minden hivatásban élők juttatni; mert ha sikerülni fog, felismerni a feltételeket, melyek által az ember idegei és izmai, beható munkadaczára, munkaképességüket megtartják, melyek által az ember szervei az ipar káros behatásaitól megóvhatók, akkor lehetséges lesz a társadalomnak módot nyújtani arra is, hogy mindenki a más javára végzett munkája által önmagát boldogítsa. Ezen szándékkal lép a physiologia szülői, a physika és chemia mellé és segédkezet nyújt azon tudománynak, mely a testet a lélek engedelkeny eszközévé tenni akarja. A physiologianak ilyen *irányban* való fejlesztésében *Ludwignak* igen nagy része jutott.

Ludwig Károly Frigyes Vilmos 1816 szeptember hó 29-én született *Witzenhausenben*, hol atyja hivatalnok volt. Orvosi tanulmányait az erlangeni és marburgi egyetemeken végezte s az utóbbin 1839-ben orvosi oklevelet nyert. *Marburgban* 1841-ben az anatomiai intézetnél prosectorrá lett, 1842-ben pedig ugyanazon egyetemen a physiologia magántanárává és 1846-ban az összehasonlító boncztan rendkívüli tanárává nevezték ki. 1849-ben *Zürichbe* hívták meg az anatomia és physiologia egyesített tanszékére rendes tanári minőségben, a honnan 1855-ben a bécsi *Josephinumnak*, az akkori katonaeorvosokat képző akadémiának, physiologiai és zoologiai tanszékére jutott. *Bécsben*

10 évig működött, innen 1865-ben mint *Weber Ernő Henrik* utóda, a lipcsei egyetem élettani tanszékét foglalta el, melyen 30 évig, 1895. évi április hó 24-ig, 79 éves koráig maradt, midőn influenzára bekövetkezett szívhűdés, az élettanra oly áldás dús életének végét vetett. Felismerve tudományszaka körül szerzett elévülhetetlen érdemeit akademiánk már 1872-ben külső tagjának választotta meg.

Ludwig, úgy mint barátai, *Brücke*, *Du Bois-Reymond*, *Helmholtz* és mások át volt hatva azon meggyőződéstől, hogy az élettan majdan organikus physikánál és chemiánál nem lesz egyéb és 1852-ben megjelent tankönyve,¹⁾ éppen ezen iránya miatt, fordulópontot is jelent a physiologiában. Benne találjuk először a physikai felfogást egész következetességgel keresztül véve. Ez volt az első tankönyv, melyben meg van mondva, hogy az állatban látszólag önállóan fejlődő erők chemiai változások eredményei, hogy az anyagforgalom nagysága, az állat által bevett és kiválasztott anyagok mennyisége szerint, csökken az erő kifejtésre való képesség elfáradáskor, és nő üdülés alatt. A physiologia feladatát *Ludwig* abban mondja, hogy az állati szervezet működéseit megállapítsa és elemi feltételeikből szükségképen levezesse. E végből az élettani búvárlát feladatát első sorban abban véli, hogy az állati szervezetet a chemia, illetőleg anatomia segédelmével alkotó részeire bontsa fel, majd pedig a többé-kevésbbé összetett szerves működéseit mérje, így például a vérnyomást, az idegizgalom tovaterjedés-sebességét, a légcserét s másokat. Azonban, bár milyenek legyenek ez adatok, értékük inkább csak statisztikai mint tudományos, és tudományossá csak annyiban válnak, a mennyiben útmutatást nyújtanak az igazi physiologiai vizsgálatokhoz. A physiologiai kutatás legfőbb feladata tudniillik az a törekvés, mely az életjelenségeket ezek okaira visszavezetni akarja. E végből *Ludwig* két utat jelez követendőnek; az elméleti kombinációt a matematikai physika segédelmével és a physikai meg chemiai eljárásokat, kísérleteket. Végre ezeknél nem

¹⁾ *Lehrbuch der Physiologie des Menschen*. Heidelberg. 1852.

kevésbbé nehéz útja a bűvárlatnak az, midőn valamely életjelenség ismert vagy ismeretlen feltételeit csoportokba osztjuk s ezek némelyikét változatlanul meghagyva, a többieket ismert, mérhető módon változtatjuk meg.

Tankönyvében az állati szervezettől kiinduló működést, a physikai erők egymásra gyakorlott vonzó és taszító hatásából igyekszik megmagyarázni. Ennek megfelelőleg könyvének beosztása is lényegesen eltér az eddigi tankönyvekéétől és teljesen physikai alapon nyugszik. Az első kötet első fejezete a tömecsek, a második a halmazállapotok physiologiájáról szól. Ezt követi az idegrostok, sejtek és az ezek combinatiójából eredő működések, majd pedig az izmok és az ezek hozzájárulásával alkotott szervek működésének fejtegetése. És, mint a tankönyvből, úgy *Ludwig* minden közleményéből is kitűnik az a törekvése, a mely szerint a physiologiát az exact mechanika alapján művelni, fejleszteni akarja.

1842-ben *Marburgban* megjelent első, habilitationalis dolgozatában »Adatok a húgyelválasztás mechanismusának tanához« cím alatt, a húgyelválasztásnak physikai elméletét adja. Eddigelé természetesen azt is, mint minden működést, az életerőnek tulajdonították. *Johannes Müller* például, említett tankönyvében, 1844-ben még azt írja, hogy az elválasztás sajátsága és különbsége sem mechanikai okoktól, sem a mirigyek belső szerkezetétől nem függ. — *Ludwig* »Ueber endosmotische Aequivalente und endosmotische Theorie« cím alatt, 1849-ben és folytatólag 1856-ban, tisztán physikai vizsgálatokkal igyekezett még támogatni az elválasztásról szóló elméletét. Ezek szerint a vérkeringés módja a vesében és az a tapasztalat, hogy az állati szervezet számos hajszálérrendszere fehérjéket és zsírt nem bocsát át, azt a gondolatot érlelték meg *Ludwigban*, hogy a vesegomolyokban véredv, fehérje és zsír nélkül szűrődik keresztül a húgycsövecskékbe és mialatt ezeket átjárja, [endosmosis útján a hajszálerekben keringő besűrített vérrel kicserélődik úgy, hogy annak végeredményeként húgy kerül ki a veséből. Elméletét támogatja az a tapasztalat, mely szerint a húgyelválasztás a vérnek az érrendszerben való feszülésével egyenes viszonyban van,

a mennyiben a kiválasztott húgy mennyisége a veséken átáramló vér mennyiségével nő, illetőleg csökken. A diffusio-befolyását a húgyelválasztás körül is több-kevesebb biztossággal bizonyítja. Azonban elmélete nehézségeit is beismeri. Ilyen nehézség az, hogy, a vér ugyanazon nyomása és összetéte daczára, az időegységben elválasztott húgy mennyisége igen különböző szokott lenni, hogy nehéz belátni, miképen tud a szűrőnyomás ekkora chemiai különbséget létrehozni, mint milyen a kétféle folyadék közt van, annál is inkább, mert, ha vért éppen leölt állat veséjén keresztül fecskendezünk, szüntelen, fehérje tartalmú, a vérsavóhoz hasonló folyadékokat kapunk.

Ludwig tehát éppen nem volt elfogúlva elméletének értéke felett. Az elmélet utóbb módosítást is szenvedett, midőn bebizonyították, hogy a gomolyokban való szűrést, az ereket fedő hámsejtek szabályozzák, és hogy a húgy lényeges, szerves alkatrészeit, a csövecskék egy részét kibélelő hám választja el. E módosításokkal azonban az elmélet ma is föntartotta magát.

Úttörő volt a kymographion felfedezése is *Ludwig* által. Addig a nyomást a *Poiseuille*-féle higanymanometerrel mérték, mely kezdetén vízszintes, azután derékszög alatt lefelé hajtott és hosszú, részben ismét felfelé emelkedő, üvegsőből állott. Az üvegsőben foglalt higany magassági különbsége, midőn vízszintes része felől valamely ütőér vére a higanyt lenyomta, szolgált a vérnyomás mértékeül. *Ludwig* a függélyes szár higanyára úszójelzőt tett, melynek felső végét íróhegygyel látta el úgy, hogy mialatt a higany mozgásait híven követte, azokat, előtte ismert sebességgel, egyenletesen mozgó felületre írta fel. Ily módon nyomásgörbéket nyert, melyek magassága a nyomás, szélessége az idő értékeinek mértékeül szolgál. — Ma a kymographion nélkülözhetetlen készülék nemcsak a physiologus, hanem a pharmakologus, pathologus, sőt a klinikusra nézve is. Ugyancsak belőle fejlődött ki tudniillik az érlökésjelző, a sphygmograph, mely sokszor értékes diagnostikai eszköz a tudományosan képzett orvos kezében.

Kymographionjával *Ludwig* 1847-ben a graphikai

eljárást hozta be a physiologiába, mely mennyire kiterjedt szolgáltatokat tett a tudománynak, már abból is kitűnik, hogy ma már ez eljárást tárgyaló munkák száma kötetekre megy.

Ludwig általában sokat foglalkozott a physiologiai hydraulikával. Igy *Bécsben* létekor *Stefannal* a folyadékok áramlás-viszonyait szilárd és ruganyos falú csövekben tanulmányozta a végből, hogy tanulmányaiból a vérkeringés hasonló viszonyaira következtetést vonhasson. Kymographionjával főleg a vérnyomást és ennek mechanikai felteteleit, nevezetesen a vérerek és szív beidegzését kutatta. »A vérnyomás physiologiai hatása« cím alatt, a lipcei egyetemen 1865-ben tartott első előadásában vizsgálatainak ezen irányban eddig elért eredményeit foglalja össze átnézetesen. Ezek között nevezetes *Ludwig*-nak az a tapasztalata, mely szerint az agyban a vér igen változó nyomás alatt kering. Minden nyomásváltozás inger gyanánt hat az idegelemekre, s innen van, hogy igen eltérő hatásokban nyilvánulhat, hogy akaratunk csak bizonyos vérnyomás alatt képes az idegekre biztosan hatni. Minden, ama bizonyos vérnyomásnál nagyobb vagy kisebb nyomás, zavart okoz az akart cselekedetekben, mert a vérnyomás hol hozzáadódik az akarattal megindított ingerhez, hol pedig ellentáll annak. A mell-, szív- és vérereknek az akarattól független mozgásai is, az agyban levő vérnyomás befolyása alatt állanak. Innen van, hogy az agy igen tág határokon belől szabályozza a benne keringő vér nyomását. — Ugyancsak a vérnyomás határozza meg, mint *Ludwig* kimutatta, a szem belsejének nyomását is, mi által a szem belsejében a törőközegeknek biztos helyzetet és feszülést, az ideghártyának egyenletes kiterjedést biztosít. És mégis, physiologiai viszonyok között, a szem belsejében a nyomás független a szivveréssel és lélekezéssel járó nyomásingadozásoktól.

A vérnyomás következtében szűrődik véredv a hajszálerek falán keresztül a környező szövetekbe. Ez a szűrőnyomás állandó, míg a véráramlás mérsékelt akadályok közt történik. E mellett a vérér falán kilépő véredv összetétele sem egyenlő, hanem a hely- és viszonyok szerint, melyek közt a szűrés történik, más és más, sőt a szűrés tel-

jesen meg is akad, ha a vérnyomás bizonyos értéken alól süllyed. Ugyancsak a vérnyomás első oka annak is, hogy az átszűrű nedv nem marad ott a vérerek külső falán. A később átszűrődő nedv az előbb átszűrűtet tovább nyomja, végre pedig az ennek elvezetésére szolgáló külön nyirokérrendszerbe szorítja.

Mindezek felismerése arra indította *Ludwig*-ot, hogy a vérnedv áramlásviszonyait a nyirokérrendszerben úgy maga tanulmányozza, valamint tanítványai által tanulmányoztassa. Midőn a nyirok, illetőleg az átszűrű vérnedv, a szöveteket átjárja, akkor az ezek táplálására szükséges anyagot nyújtja nekik. E miatt minden változásnak a nyirokkerin-gésben az illető szerv működésére igen lényeges befolyása van. A bőrön történő vizelpárolás, az izommunka, a belekben lefolyó emésztés és felszívódás, az illető szervekben fokozódott véráramlással és nyirok-képződéssel járnak; vannak azonban szervek, melyekben a vértartalom csökkenésével fokozódik a nyirokképződés. Ilyenek azok a zárt üregek, melyeknek állandó a térfogatuk, mint például a koponya és más csontos üregek; ezekben, mint *Ludwig* kimutatta, a nyirok mennyisége éppen akkor fokozódik, midőn vértartalmuk, bármi okból, megkisebbedett.

Hogy a nyirok szerepét a szervezetben illető ismereteket mennyire bővítette *Ludwig* és iskolája, ez kitűnik az intézetéből e téren megjelent dolgozatok, bár csak futólagos, áttekintéséből is.

Ludwig első dolgozata e tárgyban »Ueber den Ursprung der Lymphe« cím alatt 1863-ban *Bécsben* jelent meg, benne fejtegeti és bizonyítja a fenti eszméket. Utána *Tomsa*, »Beiträge zur Lymphbildung« című vizsgálataiban, kísérleti adatokat nyújt annak bebizonyítására, hogy a nyirokerek gyökeit tényleg a vérnyomás tölti meg. *Dybkowsky* a mellhártya nyirokereit, a mellhártya-űrben történő felszívódást és elválasztást tanulmányozta, míg *Schweiger-Seydel* és *Dogiel* a nyirokerek összefüggését a hashártya-űrrel mutatták ki. *Ludwig* és *Schweiger-Seydel* a rekeszizom inas részében folyadékoknak a hasürből felszívódására és elvezetésére szolgáló készüléket ismertek fel, mely alka-

lommal egyszersmind igen elmés eljárást gondoltak ki a nyirokképződésnek, akár előadás alkalmával való, bemutatására. *Genersich* a nyirok felszívódását inakban és fasciákban vizsgálta meg s a többi közt azt találta, hogy a vérkeringésnek mesterséges fentartása mellett az állatot túlélő részekből valóságos nyirkot lehet nyerni. *Lesser* oly eljárást ír le, mely által az élő állattól felette sok nyirkot lehet nyerni; az eljárás lényege, mint *Genersich* vizsgálataiban, itt is a passiv mozgásban áll. Kitünt, hogy minden mozgás felette fokozza a nyirokkeringést. *Schwalbe* az üvegtest és ideghártya, *Michel* a keményagykér nyirokútjait tanulmányozta, míg *Paschutin* kutya lábán vizsgálta a nyirokképződést. Midőn *Emminghaus* az egyik végtagból kifolyó nyirkot felfogta, a másodikban a nyirok áramlása csakhamar megszűnt, azonban azonnal újból megindult, mihelyt a vérkeringés a vénákban akadályra talált. *Fleischl*, *Budge* a máj nyirokereit és nyirokját vizsgálták. A nyirokkeringést a hasi zsigerekben a muscarin, nicotin és veratrin befolyása alatt *Merunovicz*, a nyirokhajszálerek szöveti szerkezetét pedig *Gaskell* tanulmányozták.

Vizsgálatai közben *Ludwig* egyes szervekben, ezek működés-állapota szerint, igen különböző vérteltséget is talált. Kitünt, hogy a mirigyeken, izmokon keresztül kevés vér folyik, mialatt pihennek, ellenben hatalmas bennők a véráramlás akkor, midőn a mirigyek elválasztanak, illetőleg az izmok munkát végeznek. E változás oka gyanánt a véreerek falának izomelemei tűntek ki. A szervek szükség szerint való vérbőségét ez izomelemek, külön idegrendszer, a vérérmozgató idegrendszer befolyása alatt szabályozzák. Ezekből kindulólág úgy *Ludwig*, valamint tanítványai a véreerek és szív beidegzését tették igen beható tanulmányok tárgyává, melyek által ismereteinket a felfedezések egész láncolatával gazdagították.

Ludwig és *Thiry* észleletei szerint, a vérnyomás fokozódása alkalmával, például aorta elzárásakor, nő a szív-lökések száma. *Cyon* megmérte a szív munka változásait főgőleg a szív vérének hőmérsékétől és úgy találta, hogy hirtelen hőemelkedések a szív-lökések számát általában fokozzák,

míg lassú hőváltozások csökkentik. *Coats* a szív munkát a bolygóideg izgatása alatt vizsgálva a szívmozgások ritkulása mellett, de sőt sokszor e nélkül is csökkent szívösszehúzódásokat észlelt és azt következteti, hogy a bolygóideg a szív belsejében fejlődő izgalmakat alászállítja. *Schmiedeberg* a kutyaszív beidegzési viszonyait tanulmányozva, a gerinczagtól az utolsó nyaki és első melli duczhoz menő összekötő ágakban a szívmozgást siettető idegpályákat ismert fel, melyeket azért a lipcei intézetben n. accelerantesnek neveztek el. Ugyancsak *Schmiedeberg* észlelte a nicotin és atropin hatását a szívre és következtetést vont a szívbeidegzést illetőleg. *Bowditch* kivágott békaszíven figyelte meg, hogy a szívizom függetlenül az inger nagyságától, mindenkor maximalis összehúzódást tesz. *Luciani* ugyancsak kivágott, vérrel táplált békaszíven, sajátzerű periodikus összehúzódásokat írt le s megvizsgálta a villamos és erőművi ingerek hatását a szívre. *Rosbach* az izolált békaszív periodikus összehúzódásainak rhythmikus összehúzódásokra való átváltozását tapasztalta. *Merunovicz* a kivágott békaszívnek, idegelemektől ment csúcsán rhythmikus összehúzódásokat észlelt, midőn azt vérrel táplálta, a miből méltán következtethető, hogy a szív rhythmikus működése nem valamely sajátzerű beidegzés következménye, hanem magának a szívizomnak a sajátása; a kísérletek véres sóoldattal, centrifugált vérsavóval, sőt 0'6% konyhasó oldatokkal egymagában is sikerültek. *Stiénon* az utóbbiak hatását külön tanulmányozva a savó közömbösítésére csökkenteni, majd meg is szünni látta a szív működést, mely kevés szóda hozzáadására újból fokozódott. A fehérjetartalom is, úgy látszik, növeli a szív működéskéességét. A vérsavó sói határozottan fokozzák a szív működést, sőt 0'5—1'0%-os szóda jelenléte egymaga is élénkíti a 0'6%-os konyhasó oldat hatását. A szóda előnyös befolyását *Stiénon* onnan magyarázza, hogy a szénsavat, mely a szív működés alatt képződik, megköti. *Bart* a szív működést korlátozó n. vagus viszonyát az azt siettető n. accelerans cordis-hoz vizsgálta, szerinte az accelerans izgatása a vagushatást semmi képen sem késlelteti vagy csökkenti, viszont a vagus-

izgatás az accelerans hatását sem módosítja ugyan, azonban ennek létrejöttét meggátolja. Ugyancsak *Bart* észlelte, hogy úgy a szívösszehúzódás, valamint a szívszünet, accelerans-izgatás alatt, rövidebb ideig tart és következteti, hogy az accelerans rostjainak egy része a szívizom működését befolyásolja; ez ideg hatása általában nagyon hasonlít a melegnek a szívre való hatásához.

Wooldridge kutyán tett vizsgálatai szerint a szívgyomor idegei érző idegek; ezek középponti végeinek izgatására reflexhatást, nevezetesen érlökés-lassúbbodást észlelt. *Lahousse* a béka szívpitvarai válaszfalán előforduló idegplexusok szerkezetét írja le. *Paulow* a vagusoknak a szív munkára való befolyását vizsgálva úgy találta, hogy azok belső nagy ágainak izgatása fokozza a vérnyomást az aortában. Atropin adagolása után, midőn a vagusok korlátozó hatása ki van zárva, a vagustörzsök izgatása hasonló hatással van. Midőn *Hüfler* bevezetett áramcsapásokkal, pontosan szabályozható időközökben, izgatta a vagust és erősen ritkította a szív-lökést, akkor az utóbbit egyszersmind rendellenesnek is találta, és midőn az egyik vagus, a hosszabb izgatás miatt a szívre való hatását elvesztette, akkor a másodiknak izgatása sem volt hatással a szívre. Az elfáradás oka e szerint a szív izomelemeiben, nem pedig idegeiben van. *Ide* szerint a szív, a felmelegítés által okozott látszólagos halálból, lehülés által újból életre kelthető. Az átmetszett nyaki gerinczagy izgatására *Waller* a bal szívpitvart vérrel erősen megtelni látta, végre pedig a szív működés teljesen megállt. Ugyanezt a hatást lehet az aorta leszorításakor is észlelni. A tünetmény okát *Waller* abban véli, hogy a szívgyomor a túlságosan megtelt aortába képtelen szorítani a vért, e miatt nem ürülhet ki a bal szívpitvar sem. *Gompertz* a rana esculenta és bufo cinereus szívét és vérkeringési viszonyait vette beható vizsgálat alá. Végre *Öhwall* észlelte, hogy a szívgyomrok ingerei nem az előpitvarokban, hanem a szívgyomrokban támadnak és megerősíti a már mások által közölt az az észleletet, mely szerint az oxygen a szünetelő szívet is még, működésre bírja.

A vérnek beidegzését illetőleg kimutatta *Thiry*, hogy

a verőczeérnek változó tellődése által lényeges befolyást gyakorol az ütőéri vérnyomásra. *Lovén* az izmok ütőereinek tágulását mutatta ki, a megfelelő idegek izgatása alatt, míg *Asp* a n. splanchnicust — a nagy zsigerideget — mint a hasi zsigerek érmozgató idegét ismerte fel. *Cyon* a gerinczagy érmozgató idegeit, *Mohamed Effendi Hafiz* az ütőereknek az izmokban levő mozgató idegeit kutatta. *Owsjanikow* a vasomotorikus középpont helyét a nyúltvelőben alapította meg nyulakon, melyet később *Ditmar*, részletes átmetszések által, még közelebbről határozott meg. *Slavjanszky* a véráram sebességét vérérmozgató izgalmak befolyása alatt vizsgálta. *Worm-Müller, Lesser* kutatásaiból a vasomotorikus idegrendszernek olyan szabályozó befolyása tűnt ki, melynél fogva a szervezet a vérnyomást bizonyos magasságon még akkor is megtartani törekszik, mikor a vér mennyisége, bármi okból, tetemesen fokozódott, vagy csökkent. *Basch* vizsgálatai szerint a nagy zsigerideg átmetszésére e zsigerek hajszálerei és venái erősen megtelnek vérrel, a vér lassan folyik a szívhez, minél fogva az ütőéri vérnyomás tetemesen süllyed, ellenben ugyanazon ideg izgatására az egész vértömeg az ezen ideg által el nem látott érszakaszba szorúl s e miatt nő nagyon a vérnyomás. A vérnyomás változását *Basch* úgy a megfelelő szervek térfogatváltozása által, valamint szemtükörrrel is kimutatta. Ugyancsak *Basch* úgy találta, hogy a verőczeér alákötésére halált okozó vérnyomás-süllyedés következik be. *Gaskell*-nek a véráram sebességét az izmokban illető méréseiből kitént, hogy a mozgató ideg átmetszésére a véráram sebessége mulólag tetemesen gyorsul, sőt gyakran csekély fokú gyorsulás hosszabb időre vissza is marad; ezt a gyorsulást az értonusnak az átmetszés miatt történt megszűnése okozza.

A vérerek beidegzését illetőleg, úgy vérér-szűkítő, valamint vérértágító idegek közreműködését ismerték fel *Ludwig* laboratoriumában. *Frey M.* ama kétféle ideg befolyását a nyálmirigyek ereire kutatta. Vizsgálatai szerint az érszűkítő és tágító rostok nem egyszerűen antagonisták. Az érmozgató idegek eredését illetőleg, *Nicolaides* curari-

zált házinyulakon tett vizsgálatai szerint minden ér a gerinczvelő mindkét feléről nyeri mozgató idegeit. *Ustimowitsch* a gerinczvelő átmetszése után érreflexeket látott fellépni, melyek folytán az erek szűkülnek (nyúlnak), illetve kitágulnak (kutyán). A dyspnoe, lehülés fokozzák a gerincz-agyi tonust és reflexeket. A gerinczagy teljes kiirtását nem követi szükségképen azonnal a halál, mert a vérkeringés még fennállhat, mivel környéki izgalma bizonyos fokban még mindig fentartják az értonust. *Johansson* a vérnyomás sülyedését a nyaki gerinczagy átmetszése után és a gerincz-agy s nagy zsigerideg izgatásakor beálló vátozásokat a vérnyomásban figyelte meg.

Felette fontos volt *Ludwig* és *Cyonnak* az a felfedezése is, hogy a szívnek olyan érző idege van, mely izgalma által, reflex útján, a vérerek tágasságát szabályozza. Ezt az ideget n. depressornak nevezték el, mivel a vérerek annál nagyobb mérték benernyedtek el, mennél erősebben izgatták amaz ideget; e mellett az idegizgatás a szívmozgásokban legcsekélyebb változást sem okozott. Kiválóan nagy mértékben tágulnak ki, a n. depressor izgatása folytán, a hasi zsigerideg által ellátott vérerek. A depressor eme hatása onnan van, mert izgalma a nyúltvelőben levő vasomotorikus közép-pontok tonusát szállítja alá. A szív érző idegeinek ezen szerepe valóban életmentő is lehet; a mennyiben a szív esetleg rendkívülien fokozódott működése, mint olyan, a vérnyomást az ütőér-rendszerben veszélyes mértékben fokozni képes, s e veszélynek elejét veszi a n. depressor. A fokozott szív működés tudniillik izgatja a szívben levő érző depressor-ideget, ennek izgalma reflex útján alászállítja a vérnyomást, mivel a vasomotorikus idegek tonusának kisebbedése következtében a vérerek kitágulnak s ez által a vérútbeli akadályok kisebbednek. Ez a hatás egyszersmind arányban van a szív működéssel, a mennyiben a depressor izgalma annál nagyobb, mennél fokozódottabb a szív működés és megfordítva.

Vizsgálatok tárgya volt *Ludwig* intézetében az érlökés maga is. *Frey* és *Krehl* a vérnyomást a szívgyomorban és aortában egyszerre vizsgálták meg és a szívgyomor nyomás-

görbéjét egyszerűnek mondják, az aortában a nyomás emelkedése később kezdődött, mint a szívgyomorban és egyszerűen mind dikrot is volt. Szerintök a második, dikrot, emelkedés annál tovább esik a nyomásgörbe csúcsától, mennél csekélyebb a vérnyomás. Igen nagy vérnyomás alkalmával a két emelkedés csaknem összeesik. Ebből következtetik szerzők, hogy a dikrot pulsusnak hullámvisszaverődés az oka. Hogy azonban a vérnyomásgörbe a szívgyomorban is dikrot, s nem, mint a szerzők vélik, egyszerű, ez régebben már meg volt állapítva; *Frey* és *Krehl* eltérő eredménye, a követett eljárás hibáiból származik, melyek miatt ez elégtelen volt a dikrot szívölökés kimutatására. *Frey* egyszersmind szigorú bíráló alá vette a különböző sphygmographokat részint matematikai, részint kísérleti úton és a légátvitel s az író-emelő lehető legkisebb surlódásával bíró tonographokat mondja az érölökés jelzésére legalkalmasabbaknak. *Frey* szerint a szív-systole egyszerű emelkedés- és sülyedésből áll, az úgynevezett plateau nélkül, a plateau szerint csak rendellenes gyenge szív működés eredménye volna. Ebben is téved *Frey*, mert úgy manometrikus, valamint cardiographikus vizsgálatok a plateau jelenlétét minden kétségen felül bizonyítják.

*Ludwig*nak feltűnt vizsgálatainak közben, hogy működő szervekben, izmokban, mirigyekben, a vér hőmérséke és gáztartalma lényegesen megváltozik. E tapasztalatai miatt a vér és nyirok gázcseréjét is beható vizsgálat tárgyává tette intézetében, mely vizsgálatok alatt a működő izmokban és mirigyekben fejlődő gázokat a venosus és arteriosus vér légeit elemzés alá vették. *Kowalewsky* új eljárással mérte az oxigen-elhasználást és szén-savtermelést a szervezetben. *Schmidt* A. vérgázanalízisek útján meghatározta a vörsejtek szén-savtartalmát s utána a vérben magában történő légcserét. *Sanders-Ezn* a magas hőmérsék alatt a légcserében beálló változásokat vizsgálta meg, mialatt *Ludwig* és *Schmidt* a vérgázoknak működő izmokban elszenvedett változásait behatóan tanulmányozták. *Schere-metjewski* a keringő vérbe adott tejsavas natron, szőlőcukor, capronsavas-, ecetsavas-, hangyasavas- és benzoe-

savas-natrium, valamint a glycerin befolyását a légcserére vizsgálta meg. *Schmidt* a vesén, *Ludwig* és *Schmidt* az élő izmon átáramló vérben oxygenkötést és szénsavfejlést észleltek. *Müller J. J.* az előből éppen kivett tüdőn keresztül vezetett véren tett elemzéseivel arra az eredményre jutott, hogy magában a tüdőben is fogy a vér oxygenje és nő szénsavtartalma. *Müller* még tüdőt tiszta nitrogennel telített és vérerein keresztül fuladt állat vérét ezette; a nyert eredményekből következteti, hogy a tüdő a szénsavat valóban kihajtja, a mennyiben benne, kísérlet közben, sokkal nagyobbra nő a gáznyomás, mint midőn tüdő nélkül ugyanaz a gáz valamely edényben fuladásos vérrel érintkezik. Azonban a tüdőben a nitrogen sokkal nagyobb felületen érintkezik a vérrel, mint valamely edényben, e miatt a nitrogen és vér közt sokkal kiterjedtebben történhetik a gázcsere a tüdő alveolusaiban, mint különben, a nélkül hogy itt a tüdő a légcserénél active szerepelne.

Bernstein az ütőeres és venozus vér közt történő légcserét, *Worm-Müller* a vérsejtek oxygenjének feszülését *Hammarsten* a nyirok gázait tették vizsgálataik tárgyává. *Afonassiew* szerint a fuladt állat vérsavója nem képes, úgy mint maga a fuladásos vér, oxygent kötni és helyette szénsavat szabadon bocsátani. A vér savója tehát úgy viselkedik mint *Hammarsten* vizsgálataiban a nyirok; a vérben tehát az oxygenkötés és szénsavképződés a vérsejtekben történik.

A vér és nyirok gázainak különbségét illetőleg, *Tschiriew* a fuladt állat ütőeres vérsavóját sokkal szénsavdúsabbnak találta, mint ugyanazon állat nyirokját, valamint az izmokban semmi olyan anyagot nem talált, mely az oxyhaemoglobinnal szénsavat adna, vagy annak oxygenjét megkötné. *Sedgwich-Minot* szerint, ki a szénsavképződést nyugvó és izgatott izomban kutatta, a szénsav nem tartozik a szétesés azon termékeihez, melyek az izom összehúzódásai alatt képződnek. *Gaule* a szénsav feszülését a vérben, savóban és nyirokban határozta meg. Szerinte a savó szénsavtartalma nagyobb a vér szénsavtartalmánál,

azonban a szénsav feszülése kisebb a vérsavóban mint a vérben. *Gaule* szerint a vérben olyan test is van, mely a szénsavas natriumot felbontja, míg a vérsavóban eme test hiányzik.

Lahouse a peptonbefecskendezés által megalvadási képességétől megfosztott vér gázait vizsgálva, benne sokkal kevesebb szénsavat és valamivel több oxygent talált, mint a mennyi a vérben rendesen lenni szokott. *Blachsteiner* a peptonizált vér relativ szénsav-szegénységének okát csökkent szénsavképződésben találta. *Grandis* peptonizált állatokon vizsgálta a légcserét és a szénsav-kiválasztás náluk észlelhető fokozódásának okát a vérsavó növelt savi hatásának tulajdonítja, mely miatt az összes vér bazikus tulajdonságai kisebbedtek. *Ide Manille* az oxygen-feszülést határozta meg a vérben előhaladó fuladás közben. *Tangl* a bélítőterek lekötése közben beálló légsere-csökkenést, *Harley* pedig a czukorszétesés befolyását a vérgázokra tanulmányozták.

Ugyancsak *Ludwig* laboratóriumában történtek az első pontos mérések a véráram sebességét illetőleg. Ezeken kívül *Dogiel* és *Ludwig*, elmésen berendezett kísérlet által minden kétséget kizárólag kimutatták, hogy az első szívhangban az összehúzóató szívgyomor izomhangja is hallható. Emberen a bőr hajszálereinek vérnyomását mérni *Kries* tanított. *Stolnikow* igen különböző viszonyok között határozta meg a kutya aortáján folyó vér mennyiségét, *Lukjanow* pedig a vértelen emlősszív munkaerejét mérte meg. *Katzenstein* plethysmographikus megfigyeléseket tett, míg *Krehl* a szív háromhegyű billentyűjének mechanikáját tette vizsgálatá tárgyává.

Nem kevésbbé kiterjedtek azok a vizsgálatok, melyeket *Ludwig* és tanítványai a mirigyek működését és a felszívódást illetőleg tettek. A ki *Müller Johannes*-nek 1844-ben megjelent könyvében az emésztő szervek physiologiáját olvassa s ezt annak a *Ludwig* tankönyvében való leírásával összehasonlítja, meglepő különbséget talál. *Müllernél* kiterjedten van ismertetve az illető szervek összehasonlító bonczana, ellenben az emésztő nedvek elválasztása teljesen hiányzik ott, *Ludwig*-nál éppen ezt találjuk

részletesen tárgyalva; e tekintetben gazdagították is *Ludwig* és tanítványai ismereteinket. *Ludwig* derítette fel az idegek befolyását a nyáleválasztásra. A nyálmirigyeket beidegző idegeket és azok behatását a mirigyekre olyan pontosan írta le, hogy a nyálmirigyek beidegzése most is a mirigybeidegzés classikus példajaként szolgál. Ez irányu felfedezéseit számos tanítványaival bővítette ki. Így *Rahn* a glossopharyngeusnak a fültő-mirigyre való befolyását fedezte fel, *Bernstein* az idegeknek a hasnyál-elválasztásra való befolyását kutatta, *Schmulewitsch* az epeelválasztást vizsgálta meg, *Ustimowitsch* pedig új adatokkal szolgált *Ludwignak* a húgyelválasztást illető elméletéhez. A here szerkezetét *Mihálkovichs*, a máj nyirokutjait *Budge* ismertették meg. *Kufferath* az epeutak alákötése után csak akkor talált epesavakat a vérben, ha a duct. thoracicus egyúttal alákötve nem volt *Cash* észleletei szerint, a zsírok szétesése, zsírsavak lehasadása, nemcsak a bélben, a hasnyál befolyása alatt, hanem már a gyomorban is történik. Némi zsirbontást az élőgyomorban *Ogata* ki is mutatott. *Spiro* igen kiterjedt vizsgálatokat tett az epeelválasztást illetőleg. *Salvioli* a bél funkcióját különös tekintettel a bélmozgásokra tanulmányozta. *Ogata* az emésztés lefolyását olyan állaton vizsgálta, melynek gyomra el volt távolítva, valamint a hasnyálmirigy sejteinek elválasztás közben való változásait írta le. *Drasch* különböző élő mirigyeket vizsgált meg, úgy mi alatt idegeiket izgatta, valamint akkor is, midőn azok izgatva nem voltak. *Novi* az áll-alatti mirigy chlortartalmát függőleg a vér chlortartalmától, *Harley* a duct. thoracicus és choleochus lekötésének befolyását az epe elválasztására, összetételére, valamint a máj szövetére vizsgálták meg. *Gryns* a vesébe folyó vér és az abból kifolyó vizelet hőmérsékét egymással hasonlította össze és a vizeletet a vérnél melegebbnek találta; ez által a vese részéről való hőképződés be lett bizonyítva. *Lépine* a cukorerjesztők képződését és elterjedését az állatok mirigy-váladékaiban kutatta.

Kiterjedten gazdagították a *Ludwig* laboratóriumából kikerült dolgozatok a bélben folyó felszívódást illető

ismereteinket is. *Zawilski* meghatározta a zsíráramlás tartamát és kiterjedését a duct. thoracicusban felszívódás közben. *Mering* szerint a chylus- és nyirokereknek a csukor felszívódása körül semmi lényeges szerepök nem jut, ellenben a verőczeér vére, szénhydrátok emésztése közben, több czukrot tartalmaz s ezt a máj tartja vissza. *Schmidt-Mülheim* szerint a megemésztett fehérje felszívódást nem szenved a duct. thoracicus alakötése által. Ugyancsak *Schmidt-Mülheim* vizsgálataiból következik, hogy a fehérjék felszívódása azok emésztődésével nem tart lépést. *Frey* szerint pedig a zsírfejetet a chylusban, felette apró zsírsejcsók alkotják, melyek a fehérjében annyira suspendálva vannak, hogy az álló folyadékban fel nem szállhatnak. *Anrep* vizsgálati adataiból következik, hogy a gyomor szőlőczukrot és peptonokat felszívni képes. *Lebedeff* a zsírok felszívódását illetőleg tett beható tanulmányai közben, a chylusban, lenolajsavval történt etetés alatt, többnyire csak kevés zsírt, zsírsavat pedig éppen nem talált a májban ellenben szabad zsírsavat kimutatott. Nitrogen meghatározásokból következteti, hogy a szappan fehérjét kímél a szervezetben. *Meade Smith* a szőlőczukor és fehérje felszívódását vizsgálta a béka gyomrában. *Stolnikow*-nak a májsejtek változásait, főleg phosphormérgezés alatt, illető vizsgálatai szerint, a máj zsír-, főleg pedig lecithin-tartalma felette fokozódik a mérgezés következtében. *Frank* szerint a zsírsavak resorptiójának a ductus thoracicuson kívül más útja is van, ugyanez következik *Lebedeff* fentemlített vizsgálataiból is.

Az idegek, érzékszervek és izmok külön működései szintén nem kerülték ki *Ludwig* figyelmét, a mint erről a vizsgálatok egész sora tanúskodik. *Dittmar* az átmetszett gerinczagy hátsó kötegei ingerlékenységének jeléül, fokozódott vérnyomást észlelt. *Miescher* hasonló módon az érző izgalmak útját vizsgálta a gerinczagyban, vizsgálatait *Nawrocki* egészítette ki, midőn kimutatta, hogy a n. ischiadicus minden rostja, mely reflex útján a vérnyomást fokozza, az ágyéki gerinczagy felső részében, a fehér oldal-kötegeken megy keresztül. A harántcsikolt izomrostok

elfáradását és üdülését igen beható tanulmány tárgyává tette *Kronecker*. *Woroschiloff* kiterjedt vizsgálatok útján a nyúl gerinczagyának ágyéki részén, az érző és mozgató utakat állapította meg. *Owsjanikow*, kiegészítve *Woroschiloff* vizsgálatait, különbséget talált a nyúltvelőbeli és gerinczagi reflexek közt.

Müller J. a szem körforgásának befolyását a mélyégi látásra, *Paschutin* a béka regio olfactoria nyálkahártyájának szerkezetét vizsgálták meg; *magam* pedig a bőr hőérző képességét a thermaesthesiometer segédelmével állapítottam meg. *Kronecker* és *Stirling* a nyulak fehér és vörös izmain a tetanust vizsgálva úgy találták, hogy 20,000 lengés 1 mp. alatt még mindig tetanust okoz. *Kries* az ideghártya elfáradásának tünetényeit a vörös, zöld és ibolya színekből, mint alapszínekből magyarázza. A vele született színvaktságot illetőleg tanulmányt tettek *Kries* és *Küster*. A reakció-idő függését az ingerbehatás helyétől *Hall* és *Kries* irták le. *Ward* meghatározta azt az időt, mely után, egyenletesen beható gyenge indukált áramcsapásokra, az első reflex mozgás bekövetkezik s kitünt, hogy a lapangás időtartama tisztán az ingerbehatások számától függ. *Kries* és *Sewall* a submaximalis ingerek hatását idegekre és izmokra figyelték meg. *Kries* az izom mechanikai viszonyait illetőleg tett kiterjedt vizsgálatokat, *Frey* pedig az ideg tetanikus izgatását állandó áram által vette vizsgálat alá. *Canini* az idegvégződést a békaálca farkában, *Beevor* a kisagy kérgének szövettani szerkezetét kutatták. *Meade Smith* az izgatott izom hőtermelését tette tanulmánya tárgyává. *Frey* és *Kries* kimutatták, hogy azon egyéni különbségek, melyeket a színképi színek elegyítésekor jól színérző szemek közt találni lehet, egyedül a sárga folt festékszemcséinek különböző elrendeződésén alapúlnak.

Walton strychninnel mérgezett békán mutatta ki, hogy a strychninmérgezés a minimalis és maximalis hatások közt fennálló különbséget megszünteti: a legkisebb inger, mely általában rángást okoz, mindjárt maximalis rángást kelt. *Bohr* az ingerek nagyságának, szaporaságának és időtartamának befolyását a tetanusra alapította.

meg. *Birge* békán tett vizsgálatai szerint, a gerinczagy szürke állománya mellső szarvaiban, minden mellső gerinczagi idegrost számára egy-egy idegsejt létezik. Ugyanezen vizsgálónak sikerült a békagerinczagyat tetszés szerinti kis helyen erőművi úton izgatni s az ez izgatás következtében beálló hatásokat megfigyelni. *Tigerstedt* igen pontos vizsgálatokat tett az izomrángás lappangás-idejét illetőleg. *Lombard* az egyes izomrángások sorrendjét vizsgálta meg reflex útján. *Frey* a nyugvó és izgatott izom anyagcseréjét tette tanulmánya tárgyává. *Buckmaster* szerint, egyenlő ingerek egyenletes ismétlődésekor nyert tetanus által írt rángásgörbe, egyenoldalú hyperbolának felel meg; az ingerek szaporaságának semmi befolyása nincsen a maximumra, mely az ingernagyság arányában fokozódik. *Sirotnin* béka gerinczagján, finom, pontnak megfelelő, helyeket izgatott s következteti, hogy a gerinczagy hosszában közép-pontok vannak elhelyezve, melyek mindannyi izommal, különböző módon össze vannak kapcsolva. *Frey* vizsgálatai szerint, a maximális rángás nagyobb megterhelt, mint meg nem terhelt izmon, a rövidülés tetanus következtében pedig csak az előbbeninél fokozódik, az utóbbinál pedig nem. Indirecte izgatott izmok működéses áramait figyelte meg *Lee*. *Frey* az alig megterhelt izommal két rángást írt a myographion hengerére változó rövid időközökben és konstata, hogy az összeadódó rángások magassága az ingereket elválasztó idő tartamától függ. A *Sirotnin* által békán tett vizsgálatokat *Boeck* házinyulakon ismételte.

A vagus-átmetszést követő halál *Krehl* szerint azon rostok átmetszése miatt következik be, melyek az oesophagusban a gyomorhoz mennek. *Sobieranski* valamely ideget bizonyos helyen lehűtött, mialatt e hely fölött és alatt az ideget izgatta. E lehűtött ideget a 39—41 C° meleg éppen úgy indította tetanusra, mint a 40 C°-ra felmelegített ideget a fagyasztó hideg. Minthogy pedig a tetanus beálltáig percek múltak el, felteszi *Sobieranski*, hogy a megfelelő hőmérsék nem mint olyan hat ingerlőleg, hanem az által, hogy belső ingereket tesz működésképpessé az idegben. — Hogy az emlős állatok idegei éppen úgy nem fáradnak ki

mint a békák idegei, ezt *Bowditsch* kurarizált kutyán mutatta ki, melyen az ideget a kuraremérgezés egész tartama alatt izgatta és a mérgezés lejártával is az izmot összehúzódnásra indítani sikerült. *Thompson* a n. ischiadicus izgatására szűkülést észlelt a láb vénáiban. Ez a szűkülés némely visszéren hiányzott, máson a lumen teljes eltűnéseig fokozódott; a nyaki gerinczagy izgatása által a hasfal vénáit is sikerült összehúzódnásra indítani. Mindezek által, a vénáknak idegek befolyása alatt összehúzódnó képessége be volt bizonyítva.

A physiologiai chemia terén, különösen a későbbi időben került ki számos dolgozat *Ludwig* laboratoriumából. Vezetése alatt mutatott ki *Cloetta* inositet és húgysavat az állati szervezetben. *Tappeiner* a fehérje szétesését felmángánsavas kali befolyása alatt tanulmányozta. *Pribram* új eljárással a meszet és a phosphorsavat határozta meg a vérsavóban. *Tschiriew* a fehérje-forgalmat vizsgálta a szervezetben. *Grübler* a tüdőkből kiszorított nedv jegecedő alkatrészeit határozta meg s ezek közt phosphorsavat, sósavat, meszet, húgysavat, guanint, leucint és alkalisókat talált. *Drechster* a glyocol, leucin és tyrosin oxydatióját vizsgálva, carbaminsavat nyert s ebből következteti, hogy a carbaminsav mindenütt ott képződik, hol nitrogentartalmú szénvegyületek alkalikus oldatokban elégnék, illetőleg a hol szénsav és ammoniák képződésük alatt találkoznak. *Kunkel* a fehérjékkel felvett és az epében kiválasztott kén mennyisége közti viszonyt határozta meg. *Bleile* a vér czukortartalmát illető kísérleteket közölte. *Schmidt-Mülheim* a peptonokat tette igen beható tanulmánya tárgyává. *Schröder* madarakon és kígyókon bizonyította be, hogy itt a húgysav nem a vesékben képződik, és mivel húgysavat a legkülönbözőbb állatok szerveiben talált, következteti, hogy más állatoknál, valamint az embernél sem a vesékben képződik a húgysav.

Ehező és emésztés alatt levő kutyák vérsavójának és nyirokjának megalvadó fehérjei mennyiségét *Salvioli* határozta meg. *Fano* a pepton és trypton viselkedését a vérben és nyirokban vizsgálta. *Wooldridge* igen kiterjedt dolgoza-

tában a vérsejtek stromáját, a szintelen vérsejtek mennyiségi meghatározását és a szintelen vérsejtek átalakulását rostanyaggá illető vizsgálatok vannak leírva. *Brasol* vizsgálatokat tett arra nézve, vajjon a valamely vénába fecskendezett cukor a vérből miképen választatik ki. *Wooldridge* a vérplasmából új anyagot is állított elő, melynek befolyása a vérmegolvadásra a leukocytek hatásával azonos. *Gaglio* a vérben foglalt tejsavat és ennek képződése helyét határozta meg. *Klikowicz* sóoldatokat fecskendezett kutyák vena jugularisába és különböző időközökben a befecskendezés után összehasonlította az a. carotis vérét a befecskendezés előtti állapottal, hogy így a szervezet törekvését sótartalmának egyensúlyban tartására megismerje. *Carslaw* konyhasóoldatok tömörségének viszonyát ezek ingerhatásához vizsgálta meg. *Wissokowitsch* kimetszett májon keresztül különböző vért fecskendezett és meghatározta ama vér tejsavtartalmát; vizsgálatai szerint mint az izmokból, a vesékből és tüdőkből, úgy a májból is lehet tejsavat nyerni, sőt gyakran többet mint az utóbbiakból. *Slosse* a húgyot mindig savanyúnak s pepton és propepton tartalmúnak találta.

Weyert kutyák v. jugularisába czukoroldatokat fecskendezett s ezután a vérben és a nyirokban található, valamint a nyálban, húgyban kiválasztott czukrot határozta meg. *Drechsel* és *Abel* szerint a szénsavas mész a ló vizeletében carbaminsavas mész jelenlététől származik. *Drechsel* kiterjedt vizsgálataiból következteti, hogy az állati szerzetet alkotó fehérjéket ama szervezet építi fel azon töredékekből, melyekre az emésztés a táplálék fehérjeit hasítja. A növényi és állati fehérjék egészen különböznek egymástól. *Harley* a czukorszétesést vizsgálva, a vérérbe nagyobb mennyiségű czukrot fecskendezett s ugyanazon bomlástermékeket találta, mint melyek a diabetesnél is előfordúlnak. *Siegfried* izmokból hussavat állított elő, mely az izmokban phosphorsavval párosúlva mint phosphorhussav előfordúl; a phosphorhússavnak vassal való egyesületét carniferrinnek nevezi. A carniferrin könnyen felszívható ártalmatlan vegyület, melynek felszívódását *Hall* vizsgálta meg. *Rockwood*

hússavat a húgyban is kimutatott; melyben részben mint phosphorhússav jön elő.

Mind e röviden jelzett dolgozatok még nem adnak teljes képet a *Ludwig* vezetése alatt állott intézet működéséről. Kiterjedten folytak itt még vizsgálatok a szervek szöveti szerkezetét illetőleg is. Már 1848-ban maga *Ludwig* a béka szivpitvarainak válaszfalában idegdúcokat ismert fel; majd vizsgálatokat tett a vese, nyálmirigyek, máj, bél, hasnyálmirigy, bőr, izmok, gerinczagy és nyultvelő szerkezetét illetőleg. A gége, bélcsatorna, középponti idegrendszer, szem és fül szerkezetének ismeretét tanítványai által szintén lényegesen gyarapította.

Legnagyobb mértékben becsesek *Ludwig* és iskolájának azon munkái, melyek a nyirok- és vérkeringésre, a szív, vérerek és mirigyek beidegzésére valamint a légcsérére vonatkoznak. Az ez irányokban közzétett dolgozatok minden tekintetben maradandó új vívmányokkal gazdagították a physiológiát, sőt legtöbbször új irányt is adtak a búvárlatnak.

Ludwig 56 évi tanári működésének oly sokoldalú, bámulatra méltó eredményeihez hasonlókat csak ritka buvár tud felmutatni. Ezeket elérni, a szerencsés külső körülményeken, *Ludwig* nagy szorgalmán és körültekintő buvárképességén kívül, csak felette ügyes munkafelosztás mellett vált lehetségessé.

Egyéniségének varázsa serkentő, bizalmat keltő volt a kételkedőre, bátortalanra, valamint visszatartotta elhamarkodott közlésektől azt, a ki felületes dolgozattal is beérte volna. Az intézetéből megjelenő dolgozatokat mindenkor gondosan átvizsgálta, mielőtt azokat közölték volna, s érvényre hozta bennök tudományos meggyőződését, jellemző kifejezésmódját. A mint előadásaiban a kísérletekre s az ezekből vont tanulságok levezetésére, úgy laboratóriumában a vizsgálatok pontos keresztülvitelére fektette a főszólyt. Azért a legtöbb kísérletet maga is végezte tanítványaival. És valóban nehéz megmondani, vajjon *Ludwig*-ban nagyobb volt-e a tudós jelentősége a tanítóénál.

A kórtannal benső kapcsolatot törekedett fentartani. Min-

den beteg-eset, szerinte, élettani kísérlet, mely annál becsebb, mivel legtöbbször mesterségesen elő sem idézhető és megfordítva, minden élettani kísérlet mesterségesen okozott betegség, mely, mivel okát és következményeit illetőleg jobban ismerve van, a kórtanra nézve legnagyobb jelentőségű. A klinikus a beteg szervezetet egészségesse tenni törekszik, az életbúvár pedig az egészséges szervezet működését és e működés feltételeit kutatja. A pathologia a physiologiai kísérletekhez és a physiologia az orvos megfigyeléséhez van kötve. Ezeket mondja *Ludwig* 1869-ben a lipcei élettani intézet megnyitása alkalmával mondott beszédében.

Daczára annak, hogy élő állaton legtöbb kísérlet *Ludwig* intézetében történt, finom érzése csak nehezen bírta leküzdeni ellenszenvét az állaton való kísérletezés iránt. Minden hiábavaló állatkinzás ellensége lévén, 22 évvel ezelőtt a lipcei állatvédő-egyesület elnöke lett. Intézetében a legtöbb kísérletet maga végezte és mindig narkotizált állaton. Mennyire nem szerette az ok nélkül való experimentálást, legjobban bizonyítja az, hogy Lipcsében létemkor ketten *Gaule*-val, ki jelenleg a physiologia tanára Zürichben, midőn a n. accelerans funkcióját, melyről annyit hallottunk volt, egyszer már látni is akartuk, az intézet egyik souterrain helyiségét kerestük fel, a hol morphiummal mélyen narkotizált állaton, hogy »az öreg« meg ne tudja, zárt ajtók mellett tettük a kísérletet.

Ludwignak a tudomány terén elért vívmányai, szeretetreméltó, megnyerő egyénisége, mely által azt, a ki vele érintkezett, lebilincselni tudta, a világ tudományos orvosi közönsége előtt igen becsültté tették; azért szerencsésnek tartotta magát az, a kinek viszonyai megengedték, hogy vezetése alatt képezhesse ki magát. A lipcei egyetem élettani intézetét azért évről évre a világ minden részéből keresték fel tudományszomjas ifjak és az intézetben búvárkodó 9—10 orvosdoktor között nem ritkán alig találkozott 1—2 német, a többi mind külföldi volt. 300-nál többre megy azok száma, a kik *Ludwig* laboratoriumában dolgoztak. Az angol, dán, északamerikai, görög, magyar, német, olasz, orosz, svájci és svéd egyetemek physiologusainak

nagy része intézetéből került ki, vagy legalább abban is dolgozott.

Közülünk is, Bécsben *Jendrassik* búvárkodott *Ludwig* intézetében, míg *Genersich*, *Ajtai*, *Mihálkovic*s, *magam*, *Udránszky* és *Tangl* a lipcei élettani intézetet kerestük fel, hogy a mester vezetése alatt dolgozzunk, illetve az ott dívó vizsgálati eljárásokban jártasságot szerezzünk. Reám s nyilván mindnyájunkra, a tartozkodás *Ludwig* intézetében lelkesítő volt és mély nyomokat hagyott hátra. Tudománya iránt buzgólkodott ott mindenki, és annyit is ért, a mennyit tudományszakában produkálni képes volt. Ha valahol, úgy ott lehetett meggyőződni a kellő magaslapon álló egyetemi intézet hivatásáról. Ott lett ideálommá intézetemben majd oly életet teremteni, mint a minőt *Ludwignál* megismerni tanúltam; igaz, külső körülmények miatt, részben még mindig csak a törekvés útján vagyok az ideál felé.

Hogy *Ludwig* annyira nagy számú munkaerőt foglalkoztatni, mindenkinek, ki nála dolgozni akart, megfelelő helyet adni tudott, arra, tudományán, emberismeretén és tapintatán kívül még modern berendezésű nagy intézete és ennek a szükségnek megfelelő dotatiója is képesítette. *Ludwig* első dolga volt, midőn a lipcei tanszéket elfoglalta, modern új physiologiai intézetet létesíteni; mondhatni, az ő intézete volt az első ilyen intézet.

A physiologia, a mint *Ludwig* 1869-ben, intézete felavatása alkalmával mondta, a boncztanból fejlődött ki, a physikus- és chemikusnál tanult, azonban az ott megismert eszközökhöz ujakat csatolt és mindkettő felhasználásával újat létesített. Ennek megfelelőleg *Ludwig* az új intézetet három külön osztályra osztotta fel: az anatómiai-szövet-tani, physikai és chemiai osztályra és mindegyiket 1—1 többnyire rendkívüli tanár minőségében állandóan alkalmazott, szakavatott segéd vezetése alá helyezte. A szász királyi kormány, belátva ez intézet fontosságát, semmi költséget nem kimélt. Bőven volt az intézetben gondoskodva, az építés alkalmával a szükséges, czélszerűen berendezett

helyiségekről, majd pedig a berendezésről; az intézet évi dotációját is a szükségnek megfelelően 9000, majd 12.000 márkában állapították meg, valamint a kellő segítő- és szolga-személyzetben sem volt hiány.

Ludwig magának és a vezetése alatt állott intézetnek oly előkelő állást küzdött ki, az általa elért vívmányok oly elévülhetetlen nagy becsűek, hogy emléke fennmarad, a míg lesz ki a physiológiát tanítja, műveli. És a mint életében már tanítványai, tudós társaságok, kormányja és első sorban maga a tudományos törekvéseit nagyrabecsülő királya, szeretetük, tiszteletük és nagyrabecsülésük jeleivel halmozták el, úgy fáradhatatlan kutató lelke volt tanítványai közt élni fog továbbra is, példája pedig jövő nemzedékeknek követendő mintaképül szolgáland.

III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	Ára 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	> 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	> 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	> 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	> 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	> 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	> 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	> 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	> 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	> 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	> 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	> 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	> 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	> 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	> 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	> 10 kr.
X. Korizmic László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	> 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	> 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	> 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	> 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	> 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	> 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	> 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	> 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	> 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	> 15 kr.

VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	Ára 25 kr.
VII. Pauer János 1. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> 1. tagtól	» 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	» 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	» 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	» 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Péchy Antal</i> 1. tagtól	» 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> 1. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> lev. tagtól	» 40 kr.
VI. Kacs Kovács Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól	» 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy Józs.</i> 1. tagtól	» 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	» 1 frt.
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	» 40 kr.
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	» 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	» 50 kr.
VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 30 kr.
VIII. Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	» 30 kr.
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól	» 15 kr.
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 15 kr.
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 30 kr.
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 75 kr.

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	Ára 30 kr.
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	» 30 kr.
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	» 25 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

IX. KÖTET. — 5. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
KRONECKER LIPÓT

KÜLSŐ TAGRÓL.

RADOS GUSZTÁV

L. TAGTÓL.

(Olvasatott a M. Tud. Akadémia 1898. jan. 31-én tartott összes ülésén.)

Ára 15 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1898.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól	» 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	» 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	» 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	» 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	» 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

III. KÖTET.

I. Tarczay Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	» 10 kr.

KRONECKER LIPÓT K. T. EMLÉKEZETÉ

(1823—1891.)

(Előadta RADOS GUSZTÁV I. t. a január 31-iki összes ülésen.)

Midőn a század elején Németország a mindent letipró és leigázó franczia hatalom ellen nemzeti léteért élet-halál-harcot vívott, a német genius akkor legfényesebb képviselője, a nemzet koszorus költője, Goethe, nem törődve a haza veszedelmével, a harcosok lelkesítésével, a letiprás és megaláztatás fájdalmával, elég nyugodtságot talált arra, hogy a színek tanában szereplő néhány optikai jelenség kísérleti tanulmányozásával foglalkozzék. A szerencsétlen kimenetelű jenai ütközet mezején elhullt honfitársak kihúlt tetemeit meglátván, szíve nyugodt maradt; e látvány sem elégiák, sem ódák írására nem ösztönözte, ez áldozatokban csak dús anyagot talált osteologiai tanulmányainak folytatására. Ez epizodok talán aprólékosoknak látszanak; de mi sem mutathatná jobban, hogy mily mély volt az az álom, amelyben a német nemzeti szellem ez időben elmerült. E lethargiából Fichte lángoló beszédei csak pillanatokra rázzák föl és lelkesítik tettekre e nemzetet, a melynek elvont szemlélődései és álmadozásai között a valóság iránti érzéke teljesen eltompult. A napoleoni hadjáratok után a pillanatra felébresztett nemzeti szellemet Metternich messze nyúló keze majdnem teljesen elfojtja. A politikai reactio szolgálatába a vallási és philosophiai reactio szegődik; a romantika javában viruló kék virágja bágyasztó, mérges illatával áthatja az egész közszellemet, a mely most a valóság elől még jobban menekül. Ez egészségtelen lég-

körben a világ és a haladás iránt táplált gyűlölet a phantastikus és csodálatos felé vonzza a lelkeket, a melyek kezdetben a semmittevést és léhaságot ideálként ünneplik, míg végül önönmagukkal és a világgal meghasonlanak és a legsötétebb pietismusba merülnek. Az állami élet terén is ugyanez a szomorú kép tárul elénk. Az egész birodalom 300 souverain és ötször ennyi félsouverain uralma alatt áll, a kik a XVIII. század fölvilágosodott despotismusával boldogítják népeiket és igazgatják a kicsinyes, megcsontosodott állami és társadalmi életet. Nem csoda, ha ily körülmények között a német — kicsinylés, sőt gúnynak tárgya volt.

Mily kimondhatatlan ellentétben van e vigasztalan kép a mai Németország képével. Az egykor elaprított nemzetet ma hatalmas, tiszteletet parancsoló — és ha kell, félelmet keltő — egységbe látjuk foglalva. Ez az egység elnyelte a tuczat-államocskák feudális idylljeit, elfonnyasztotta a romantika egykor bűbájos kék virágát, elhantolta a ködös philosophusok gomba módjára termett rendszereit. A társadalom vérkeringése ismét rendes; a holdkóros romantikát, a multba és idegenbe kalandozó hellenismust, a beteges kosmopolitismust felváltották a valóság a reális iránti eleven érzék, a nyugodt és minden tulhajtástól tartózkodó, de erős nemzeti érzés. Az a nép, a mely romantikus álmában egykor Hamletben vélte nemzeti geniusának főképviselőjét selismerni, ma a tetőtől-talpig reális Bismarckot, a számító Moltkét imádja. Nem a szív problémái és titkai bilincselik e többé érdeklődésüket; ezeknél sokkal többre becsülik az exact tudást, a műszaki alkotást, az ipart és világkereskedelmet. Az egykor két balkézzel megvert ügyefogyott német ma két erős és ügyes jobb kéznek örvend, a melyet jólétének és hatalmának emelésére okosan is tud felhasználni.

És ha keressük azokat, a kik e csodás átalakulást létrehozták, a kik a német szellemét és jellemét ily halatlan mértékben átgyúrták, akkor a Bismarckok és Moltké mellett ott fogjuk találni a Liebigeket, Helmholtzokat, Kirchhoffokat, Du Bois Reymondokat, ott fogjuk találni az exact kutatók ama gárdáját, a kik szellemi erejük fényével, kor-

szakos alkotásaikkal hódították vissza a világtól elfordult, álomba merült nemzetet ismét a valóságnak.

E tudós gárda egyik kiváló alakja Kronecker, a hírneves berlini matematikus, a ki magasröptű bűvárszellemével, mélyreható kritikai eszével kétségtelenül korunk legkiválóbb gondolkodói közé tartozott. Kronecker Akademiánknak is külső tagja volt és a III. osztály engem tisztelt meg ama megbizással, hogy emlékéit a mai ülésünkön megünnepeljem.

Bevallom, hogy e megtisztelő megbizásnak némi aggodalommal felelek meg, mert attól tartok, hogy az a kép, a melyet róla és működéséről adhatok, csak hiányos lehet. De érzem vállalkozásom nehézségeit más irányban is. Exact kutatóról, matematikusról és matematikai művekről kell behatóan szólnom, holott a mi társadalmi műveltségünk majdnem kizárólagosan philologiai, történeti és politikai elemekből tevődik össze, míg az exact elem benne még mindig hiányzik. Az exact kutatást társadalmunk szélesebb rétegei még mindig csak gyümölcsöeiről ismerik, a melyeket jóleső érzéssel élveznek ugyan, de e gyümölcsök termelésének módja iránt még hiányzik az érdeklődés. Az exact ismeret műveltségünknek pusztán haszna miatt tűrt eleme, de egyenlő jogúsága a többi elemmel még elismerve nincsen, még várja a receptiót. Honnan ered ez az idegenkedés, honnan az előítélet, hogy az exact ismeretek sivár száraz területre vezetnek, a melyen a költői phantasia szárnyalása megszűnik?

Kétségtelen, hogy a kedély szükségletei és az exact kutatás eredményei között néha ellentét mutatkozik. A szív csak fájdalommal mond le amaz ábrándjáról, hogy a világ szebb és jobb legyen, mint a hogyan ez az elfogulatlan kutató szeme előtt mutatkozik; pedig tagadhatatlan, hogy épen e lemondás a jobb, az igazságosabb belátásnak föltétele. Alaptalan az az aggodalom is, hogy világunknak természettudományi és matematikai alapon való megismerése és felfogása a költői phantasia elevenességét és szabadságát korlátozza. A világnak jobb és közelebbi ismerete folytán, a költészet némely forrása elapadt

ugyan, de a felfedezések feltartóztatathatlan áradata a költészet számára is új forrásokat nyújtott. De attól sem kell tartanunk, hogy a kutató elme valamikor a világ minden titkát megoldván, oly szédítő magaslatra fog emelkedni, a melynek hideg légkörében a kedély minden melegét dermesztő fagy fogja fölváltani; megóv ettől nemcsak a tapasztalati mező mérhetetlen és ki nem meríthető terjedelme, hanem az a meggyőződés is, melyet Kant fejezett ki először és a melytől ma minden komoly kutató át van hatva, hogy az emberi megismerésnek át nem léphető határai is vannak. Megóv ettől az a tudat, hogy mi csak érzékeink világát ismerhetjük meg, hogy van ugyan physikai túlvilág, egy extraphaenomenalis világ, de hogy ennek megismeréséről végkép le kell mondanunk, mert ezt a mi intraphaenomenalis világunktól le nem bontható fal választja el, a melyen csak a legcsekélyebb kitekintést engedő rést ütni: minden emberi erőt felülmuló feladat. A természet megismerése hiányos fog maradni mindörökké, a természet magát teljesen leleplezni nem engedi; de talán épen e decolletében rejlik bájának és varázsának főforrása, a mely szünetlenül új meg új kutatásra ösztönöz. De magában a természettudományban is, a melynek eredményei nemcsak a kutató érznek, hanem egyszersmind a teremő phantasiának alkotásai, mennyi a költői elem! Hatalmasabb és merészebb metaphora még nem hangzott el költő ajkáról mint az, melyet Newton akkor mondott ki, midőn a világ legnagyobbyszerű jelenségeit, az égi és földi testek mozgását egy egyetlen nagyszabású képben foglalta össze, mely magasztosságából mit sem veszít az által, hogy minden eddigi tapasztalatunkkal összhangzásban van.

E mellett az exact kutatás is alkotásaiban az ízlés törvényeinek hódol. Még a matematikának is megvan a maga aesthetikája. Ebben is az épülő rendszer mivolta határozza meg az építő anyagot; itt is minden pillér, minden oszlop, minden bolthajtás csak úgy elégít ki, ha rendeltetésének megfelelő, egyszersmind az ész statikai törvényeinek is hódol. Az össze nem tartozó gondolatok és eszmék erőszakos egyesítése dissonans gondolataccordot

szolgáltat, csakugy mint az össze nem illő hangok kophoníája a zenében.

Hogy a matematikában nemcsak a külső csinosság és elegancia kérdésében, hanem a dolog velejében is az ízlés igényei érvényesülnek, az Kroneckernek köszönhető, a ki a legbonyolódottabb kérdések megoldásában nemcsak művészi intuitiójával, hanem finom ízlésével is meglepte a világot.

Kronecker Lipót a porosz-sziléziai Liegnitzen született 1823. december 7-én. Atyja, a ki nem mindennapi philosophiai képzettségnek örvendő, jómódú kereskedő volt, gyermekeinek neveltetésére nagy gondot fordított. Fiát kezdetben Wernerrel, a későbbi conrectorral otthon taníttatta, a ki utóbb a gymnasiumon is a görög nyelvre, propaedeutikára és a keresztény vallásra oktatta. Legnagyobb befolyással volt későbbi fejlődésére az a szerencsés körülmény, hogy már a gymnasiumon korának egyik legkiválóbb matematikusa, a számelmélet terén örökbecsű munkáiról híres Kummer vezette be a matematikába, a ki az ifjú Kroneckernek e szak iránti rendkívüli tehetségét és hajlamát felismerte, ápolta és nagyra nevelte. Kronecker azon ritka sokoldalú tehetségeknek egyike volt, a kik, bármely tudománynak is szentelik munkaerejüket, benne a közép-szerűség színvonalán felül emelkednek. Ő nem tartozott a szellem remetéi közzé, a kik egész életüket egyetlen tudomány oltárára szentelik; a classikus ó-kornak, különösen az antik görög műveltségnek mindvégig híve maradt; az államtudományok és nemzetgazdaság iránt élénken érdeklődött; sőt a politika terén a nyilvánosság elé is lépett Camphausen minister egyik törvényjavaslatát elítélő tanulmányával. Akadémiánk hírneves külföldi tagja, a francziák legkiválóbb matematikusa, Hermite, egyik Kroneckerhez intézett levelében annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy Kronecker, bármely téren is működnék, még a politika és diplomacia terén is munkásságát a legteljesebb siker kísérné.

Felsőbb tanulmányait a berlini egyetemen végezte. Itt is az a ritka szerencse érte, hogy szaktanulmányait a leg-

kiválóbb bűvárok, a nagyhírnevű matematikusok, Jacobi, Steiner és Dirichlet vezették. Ugyancsak itt nyílt alkalma Dirichlet-vel személyes vonatkozásba is lépni s ez az érintkezés fejlődésének későbbi irányára döntő befolyással volt. Dirichlet a maga szerénységében ugyan úgy nyilatkozik, hogy boldognak érezte magát Kroneckert az algebra és számelmélet alsó régióiba bevezethetni, a melyeknek magaslatain mesterként halad önállóan, de aki Kronecker legmélyebbre menő vizsgálatainak velejébe behatolt, félre nem ismerheti, hogy ezeket mennyire előmozdították Dirichlet eszméi. Később egy évet a boroszlói egyetemen töltött, a hol az időközben egyetemi tanárrá lett Kummer mélyremenő arithmetikai szemléldéseibe avatja be; 1844-ben doctori promótiója végett visszatér Berlinbe. Dissertatiója »de unitatibus complexis« úgy eredményeivel, mint pedig módszerével méltán keltett feltűnést. E dolgozatban az arithmetikának egyik legtövisesebb kérdését, valamely algebrai szám-tartományban tartalmazott egységeknek véges számú alap-egységekből való előállítását a körosztási tartomány esetére teljesen és kielégítően megoldja. 1844-ben életviszonyai oly fordulatot vettek, hogy a matematikai érdeklődésétől igen távol eső dolgokkal is kénytelen foglalkozni. De itt is ritka tehetségének és derekasságának nem egy tanújelét adta. Atyja kívánságára a neuguthi családi birtokukon mezőgazdaságot folytat, s midőn nagybátyja meghalt, az ettől vezetett banküzlet liquidálásának vezetésénél ügyességével és kereskedelmi szakértelmével családjának tetemes vagyont mentett meg. Ugyancsak Neuguthon unokanővérével benső viszonyba lépett, a kivel 1848-ban megesküszik. E szellemes és derék asszonynyal negyvenhárom éven át a legboldogabb házasságban élt. E házasságból hat gyermek származott. 1861-ben a berlini akadémia tagjául választja, a mivel egyszersmind az a jog is járt, hogy a berlini egyetemen előadásokat is tarthasson. Kronecker e jogával bőven élt és Kirchhoff-, Kummer-, Weierstrass és Zellerrel együtt a berlini egyetem fődíszei közé tartozott. Hírneve egyre jobban terjedt, 1868-ban a göttingeni egyetem megkínálja avval a tanszékkal, amelyet egykor Gauss elfoglalt, de

Weber Vilmos minden rábeszélése sem tudta Kroneckert megszeretett berlini köreiből kicsábítani. Működése az egyetemen és akademiában mind szélesebb és szélesebb alapot nyer, míg 1883-ban Kummer tanszékét foglalja el, a melyen 1891-ben bekövetkezett haláláig megmaradt.*)

Ime életének külső lefolyása, a mely a német tudós mintegy közepes életének képét mutatja; különös kalandok nélkül, kötelességeihez és ideáljaihoz híven, a tudomány azon magasabb régióiban élt, a melyek már önönmagukban is elegendők egy ideális hajlamu ember kielégítésére.

Kronecker teljesen eredeti észjárásu matematikus, a ki a legnehezebben járható és legrejtettebb területeken tett felfedezésein kívül a matematika teljes rendszerét is szemlélődésének körébe vonta. Főjellemvonása az eredetiség; minden értekezésének, minden megjegyzésének, minden előadásának bizonyos egyéni vonást tudott adni, a melynek révén mindig érdekes, mindig vonzó. Vannak írók — még a matematika terén is, — a kik csak az írás és nem a mondani valójuk kedvéért forgatják a tollat, a kik félig igaz gondolataikat bizonyos clair-obscurba szeretik burkolni, nehogy gyengeségük nyilvánvalóvá legyen, a kik gondolatok helyett rendkívüli szavakat bocsátanak áruba. Mennyire különbözik ezektől Kronecker, a ki közönséges szavakkal rendkívüli dolgokat szokott kifejezni és nem megfordítva; ő mindig csak fődolgot, quintessentiát ad és soha sem olyat, a mit az olvasó maga is kitalált volna; minden amit előad saját gondolkodásának terméke, előtte csak az áll meg, a mit saját eszével belátott. Irálya, eszmébősége mellett, a szófukarságig tömör, a mi a megértést bizonyára nem könnyíti. Igaza van Schopenhauernak, midőn azt mondja, hogy a gondolatok is némileg a gravitatio törvényét követik: mentül súlyosabbak, annál könnyebben szállnak a teremtő fölből a papírra, de viszont annál nehezebben a papírról az olvasó fejébe. Ha Kronecker valamely munkájának alap-

*) Bővebb életrajzi adatok Frobenius és Weber nekrológusai-ban találhatók. *Abh. der k. Akademie zu Berlin* 1893. évf. és *Jahresbericht der deutschen Mathematiker-Vereinigung* II. k.

eszméit fölismertük, nem győzzük eléggé bámulni írásmódjának szabatosságát és óvatosságát, a melynek folytán utólagos helyreigazítás sohasem vált szükségessé.

Mi sem bizonyítja jobban a matematikának vérrokonosságát a természettudományokkal, mint az a körülmény, hogy bennök közösen a buvárlatnak ugyanaz a három főiránya mutatkozik. Az első irány törekvése új tények felkutatásával, az ismeretek területét mindjobban tágítani. Ez az empirikus irány. Ennek a matematika fejlesztésében is nagyobb szerep jutott semmint hinnők. A szerencsés inductio gyakran fontos eredményekre is vezetett és nem ritkaság, hogy az évszázadok kutatásait magában foglaló formulákkal dolgozó toll, ily empirikus excursiók alkalmával, megelőzve a kutatóban a gondolatot, túltesz az eszén."

A második irány már magasabb feladatot tűz maga elé. A tényeket rendez, elemzi és az egyneműeket lehetséges számú alapalakokra, alapmechanizmusra, alapfogalomra való visszavezetése révén törvényeknek iparkodik alávetni. Feladata az elemi alakzatokból, melyeknek igaz mivoltával különben nem törődik, a tapasztalat tényeit synthesis útján megszerkeszteni. Ennek tendenciája az empirikus irány tendenciájával ellenkező, a mennyiben az alaptények körét összevonni iparkodik. A harmadik irány, a metamechanikai, metamatematikai irány nem éri be a természet felfogásának e synthetikus módjával; ez már amaz alapmechanizmusoknak, alapigazságoknak és alapfogalmaknak mivoltát is kutatja, a melyek a synthesis alapjául szolgáltak. Célját még akkor is eléri, ha kimutathatja, hogy e kutatások sikerét áthághatatlan korlátok hiusítják meg. Ide tartoznak pl. a tér, az idő, a távolba ható erők fogalmai stb.

Kroneckernek elévülhetetlen érdeme, hogy részletekbe menő vizsgálatokkal kimutatta, hogy a tiszta matematikában vagy, a mint ő nevezte, az általános arithmetikában, ily metamatematikai megfontolások nélkülözhetők. Ha tagadhatatlan is, hogy a tiszta matematika alapfogalmainak eredete a tapasztalatból való abstractióban keresendő, ez még nem zárja ki a matematikának mint aprioristikus tudománynak fölfogását. Ennek lehetősége azon alapszik,

hogy a matematikai abstractióknak jellege a természet-tudományokban megszokottaktól teljesen elütő. Ugyanis a matematika minden, a tapasztalati tárgyból eredő képzelemtől teljesen eltekint, és csak a fogalom megalkotásánál működő gondolkozási tevékenységnek elemeit tartja meg.

Igy a matematika fogalmai tisztán subjectiv elemeken épülnek fel. Innen ered alapelveinek evidentiája, és így ezek — általános érvényességükönél fogva — az emberi megismerésnek, a változó tapasztalatok esélyein kívül álló, forrásai. A geometria exact alakja daczára is hypothetikus alapon nyugszik. Alapelvei nem az emberi szellem változhatatlan törvényeiből folynak és így változatlanságuk sincsen biztosítva. Az alap megválasztásánál itt a szemlélet és az empirikus téren való alkalmazhatóság a mérvadó, de a szigorú rendszer felépítése — miként azt Bolyai hírneves hazánkfia is kimutatta — más alapon is történhetik. Ezért is hibás Kantnak az a föltevése, hogy a geometria synthetikus ítéletei egyszersmind apriori jellegűek. A tiszta matematika azonban a tapasztalásból való abstractiók és ezekből való inductiók, nem pedig szemléleti szerkesztés révén alkotja meg fogalmain. Így alakul meg a természetes számsor és a közönséges egész szám fogalma.

E közönséges egész szám pedig amaz alapelem, a melyből a tiszta matematika egész rendszere felépíthető. A legbonyolultabb tételek végső elemzésben közönséges egész számok közötti összefüggésekre vezethetők vissza.

A metemathetikába tartozó irrationalis számok, complex számok, határértékek mindannyija mellőzhető; ezek a geometriában és mechanikában előnyösen alkalmazható symbolumok, de ez csak gyakorlati és nem logikai értéküket állapítja meg. Innen ered Kroneckernek arithmetizáló törekvése; szerinte csakis a számlálás útján keletkezett egész számoknak van létjogosultságuk, minden egyéb — általánosítás révén származott — számnem használata csak a mechanika és geometria szükségleteinek tett concessio, csak átmeneti jelentőségű, és ismét elvetendő, mihelyt ezt a magasabb tökélyre emelt módszerek megengedik.

Kronecker e meggyőződésének, mely benne idővel dogmává izmosodott, maga volt leghívebb apostola; bizonyos fanatismussal hirdette azt és az ellenkező nézetnek jogosultságát soha sem akarta megengedni. »Az egész számok — így kiált fel — Istennek művei, minden egyéb csak gyarló emberi munka.«

Kronecker legfényesebb alkotásai az algebra, a számelmélet és az elliptikus függvények elméletének határterületén keresendők. E három disciplina módszereinek összeköttetése, kutatásainak különös vonzó erőt és példátlan termékenységet kölcsönzött. Az algebra és számelmélet az ötvenes években, midőn Kronecker ez irányu kutatásait megkezdte, még sajátos ellentétben állottak egymással. Míg a számelméletben a specialis jelenségeknek meglepő tömkelegével találkozunk, midőn az egész számot a maga sajátosságaiban és megszorításaiban tekintjük, addig az algebra a mennyiség fogalmát annyira általánosította, hogy annak igaz mivoltára úgyszólván nem tekint és csak vonatkozásainak formáit tartja meg. De Kronecker ez ellentétnek csak látszólagos voltát tisztán ismerte föl. Fölismerete, hogy mindkét elmélet számos vonatkozásban áll egymással, és ha az algebrai elem a számelmélet fejlődésére termékenyítőleg hatott, félre sem ismerhette az aritmetikai elemnek éltető szerepét az algebraiban sem. Sőt a Galois-tól ránk maradt combinatorius algebra igazi életet és tartalmat csak a Kronecker által beléje oltott aritmetikai módszerektől nyert. Galois, valamely algebrai egyenlet algebrai, azaz gyökjelek segítségével való megoldhatóságának, oly kriteriumait állította fel, a melyek alapvető jelentőségüknél fogva minden újabb vizsgálatnak kell hogy kiinduló pontjául szolgáljanak; de e kriteriumok mellett az egyenlet aritmetikai szerkezete még teljesen homályban maradt; még azt sem tudjuk, hogy vajon a körosztási és Abel-féle egyenletek osztályain kívül vannak-e még egyéb, algebrailag oldható egyenletek is; még kevésbbé lehetséges ez alapon algebrailag oldható egyenletek szerkesztése. Kronecker e homályt teljesen szétozlatta, midőn az összes algebrailag oldható egyenletek előállítására módszert nyújtott. Ő

ugyanis kimutatta, hogy minden egész számú, algebrailag oldható egyenlet gyökei egységgyökökből rationalisan tehetők össze.

Miután Abel kimutatta, hogy az ötödiknél magasabb foku egyenletek általánosságban algebrai megoldást nem engednek meg, az a feladat támadt, hogy a legegyszerűbb eszközök segítségével az 5-ödfoku egyenlet megoldására szolgáló módszer kifejtessék.

E módszert Kronecker Hermite-tel egy időben találta. Neki ugyanis sikerült az ötödfoku egyenlet gyökeiből oly rationalis kifejezést előállítani, a mely az alternáló csoport alkalmazásánál csak 12 értéket vesz fel, s a mely páronként csak az előjelben különbözik és így négyzeteik oly hatodfoku egyenletnek tesznek eleget, a melynek együtthatói az ötödfoku egyenlet együtthatóiból és discriminálásának négyzetgyökeiből rationalisan vannak összetéve. Ily módon sikerült az ötödfoku egyenlet megoldását elliptikus modulus-függvények segítségével megoldani, mert az említett 6-od foku egyenlet moduláregyenletre vezet.

A singularis modulusok elméletének kifejtésével Kronecker, a matematika két távol fekvő ága, a quadratikus alakok számelmélete és az elliptikus függvények elmélete között, meglepően szép összefüggéseket derített ki.

Még meglepőbbek, majdnem csodaszámba vehetők, az osztályszámrelációi, a melyek mindenkor az analitikai számelmélet legszebb eredményei közé fognak tartozni. De bármily becsesek ezek az elliptikus függvények elméletének segítségével nyert eredmények, mégis az ezen uton nyert megismerés bizonyos tekintetben hiányos. Épen az a körülmény, hogy ez eredmények csodálatosaknak tetszenek, mutatja, hogy megismerésük természetes forrása még nincsen felfedezve és ha az arithmetika törekvése ezeket saját ösvényein megtalálni, akkor nemcsak ismeretes eredmények új levezetéséről, hanem egyszersmind valódi fogyatkozás megszüntetéséről van szó. Magának Kroneckernek sikerült e fogyatkozást megszüntetni, a mennyiben egyik későbbi értekezésében e rejtélyes viszonyokat tisztán az arithmetika eszközeivel leplezte le.

Legfontosabb, élete munkájának java részét felölelő munkája, az a nagyszabású értekezése, a melyet Kummer 50 éves doctori jubileuma alkalmával irt és »Grundzüge einer arithmetischen Theorie der algebraischen Grössen« czímen tett közzé. Ez a matematika történetében korszakot alkotó munka a gondolatok és új eszmék oly tömegét tartalmazza, hogy az, az érdeklődés változó irányai között is, a jövő generációk elmemozgására hosszú időn át döntő befolyású lesz, hol az egyik, hol a másik eszméjével termékenyítve meg a mindenkori kutatást. E munkájában nemcsak az algebra és számelmélet legfontosabb alapproblemáit eddig el nem ért egyszerűséggel és általánossággal oldja meg, hanem az oszthatóság fogalmának legáltalánosabb alapon való felépítésével a vizsgálat számára egészen új, beláthatatlan nagy területeket hódított.

De elég legyen e száraz felsorolásból ennyi. Csak legkimagaslóbb műveiről emlékeztem meg, de azok is, melyeket hallgatással mellőztem, bármely matematikus büszkeségét képeznék. Ha igaz, a mit Virgilius a Georgiconjában mond, hogy

»Felix qui potuit rerum cognoscere causas,«

akkor Kronecker mindvégig boldog életet élt, mert éles látása, melylyel a legtitkosabb jelenségeket és azoknak okait felismerni tudta, teremtvő ereje késő vénségéig sem hagyták el. E teremtvő erőnek a matematika tudománya oly műveket köszön, a melyek daczolva a történeti távlat törvényeivel, a múlt századok messzeségében sem fognak eltörpülni. Mi matematikusok pedig áldjuk emlékezetét, mert ő tudományunkat nemcsak gazdagabbá, hanem szebbé, sokkal szebbé tette.

III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	Ára 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisz. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusstinián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	» 15 kr.

VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	Ára 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> lev. tagtól	» 40 kr.
VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	» 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	» 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	» 1 frt.
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 40 kr.
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	» 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	» 50 kr.
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 30 kr.
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	» 30 kr.
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól	» 15 kr.
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 15 kr.
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 30 kr.
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 75 kr.

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	» 30 kr.
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	» 25 kr.
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	» 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

IX. KÖTET. — 6. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
MARGÓ TIVADAR

T. TAGRÓL.

ENTZ GÉZA

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1898. márczius 28-án tartott összes ülésén.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1898.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól	» 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	» 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	» 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	» 10 kr.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	» 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	» 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	» 10 kr.

MARGÓ TIVADAR TISZTELETI TAG EMLÉKEZETE.

ENTZ GÉZA. r. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1898. márcz. 28-án tartott összes ülésén.)

Tekintetes Akadémia!

Eltűnt idők elmosódott benyomásai elevenednek meg emlékezetemben.

Látom férfi kora delén; hallom hévvel folyó fejtegetéseit, melyekkel oly sokakat vezetett be a tudományba s oly sokakat serkentett a tudomány cultusára. — S látom az elmúlás felé hanyatló aggastyánt, ki ugyanerről a helyről reszkető hangon terjeszti elő utolsó vizsgálatainak eredményét. — Ma a tavasz másodízben hímez virágokat a fakó hantra, mely alatt pihen, — s én, az elhúnytnak egykori tanítványa, meghatottan teljesítem kötelességemet s elevenítem meg Margó Tivadar emlékezetét e díszes gyülekezet előtt, melynek 36 évig volt egyik dísze ő maga is s hálás tisztelettel teszem egyszerű koszorúmat a kegyelet oltárára.

*

A tudós működésének közvetetlen sikere, a kortársakra s a cultura fejlődésére való közvetetlen hatása első sorban attól függ, hogy e működés a kor szellemétől egyik irányban se térjen el. Az e mögött maradó munka ép oly hidegen hagyja a kortársakat, mint az idő előtti. A magyar fauna első feldolgozójának, *Grossinger Jánosnak*, értékes adatokban

gazdag munkája ¹⁾ csaknem egészen hatástalan maradt, mert a *Linnét* megelőző encyclopaedisták avult szellemében volt írva; *Lamarck* pedig vakon, nyomorban, elfelejtve halt meg Párisban, mert a *Philosophie Zoologique* nagy eszméit csak a fél századdal később élő nemzedék tudta megérteni. — A tudósnek bele kell illenie a korba, melyben működik; de másfelől a kor szelleme s a külső körülmények hatalma ad irányt is szab határt a tudós működésének.

Ezeket tartva szem előtt, engedjék meg nekem, hogy mielőtt Margó életének folyását s a közügy, a tanítás, és tudomány terén fél századnál hosszabb időre terjedő munkásságát vázolnám, egy pillantást vethessek azokra a tudományos mozgalmakra, a melyek éppen abban az időben indultak meg, a melyben Margó pályáját megkezdette, ama mozgalmakra, a melyek a legtágabb értelemben vett biológiai tudományokat néhány évtized alatt teljesen reformálták s a melyeknek legjobbjainkkal együtt lelkesedéssel s a lelkesedéssel arányban álló tudással és tehetséggel szegődött zászlaja alá Margó is. E visszapillantásom nem szorítkozhatik kizárólag arra a tudományra, melynek tanszékét Margó a budapesti egyetemen 34 évig töltötte be, hanem az állattannal kissé távolabb viszonyban álló tudományokra is ki kell terjeszkednem; s ezt nemcsak a biológiai tudományok között levő kapcsolat, hanem még inkább az a körülmény parancsolja, hogy Margó eredetileg orvoskari tanszékre, első sorban physiologiára készült. De ha e tényt e helyen kiemelem, nyomban hozzáteszem, hogy a kiváló physiologus, összehasonlító anatomus és histologus hírében álló tudósnek a zoológiai tanszékre való kineveztetése csak ama köröket lephette meg, a melyek az újabb zoologia irányát, célját és törekvéseit nem ismerték.

Bizonyára nem tévedek, ha azt állítom, hogy a biológiának, s e tág tudománykörben a legtágabbnak, a zoológiának is, két korszakot alkotó felfedezés s egy eszmének évszázadok vajudása után végleges diadalra jutása szabott

¹⁾ *Universa historia physica Regni Hungariae. Posonii et Comaromii. 1793—1797.*

új irányt. E nagy felfedezéseknek s e nagy eszmének meg-elevenítő hatása alatt emelkedtek ki a biológiai tudományok a száználmas kiskorúságból s foglalhatták el méltó önérzettel azt a helyet, mely őket a tudományok összességében megilleti. Nagy igazságok kiderítését szülte az a kor, a melyre visszapillantok, a melyekért örökké emlékezetes marad az emberiség történetében, melynek nem azok a legfényesebb lapjai, s nem azokat forgatja hálás kegyelettel a késő utókor, a melyekre a nyers erő véres győzelmei, hanem azok, a melyekre a megismerés áldásaiért küzdő szellem diadalai vannak feljegyezve.

Az egyik nagy felfedezés *Schleiden* és *Schwann* nevéhez fűződik, a kik nem ugyan más bűvárok előmunkálata nélkül — hiszen minden nagy igazság felismerésének megvan a maga természetes fejlődésmenete — először fejtették ki határozottan s meggyőző módon csaknem egyidejűleg (1838—39), hogy az élőlények teste töménytelen sokaságú sejtből van összetéve, a melyek eredeti, egyszerű szerkezetüket majd megtartják, majd pedig a fejlődés menetében megváltoztatják; a sejtek mindegyike önálló életet él s a szervezet élete az őt alkotó sejtek életénekösszereedménye. Az új tan új területet nyitott s új irányt jelölt ki a biológiai bűvárlatok számára, melyek ezen túl szinte szédítő gyorsasággal vezettek új meg új igazságok kiderítésére. Ezentúl a sejt lőn a biológiai kutatások kiinduló- és középpontjává s e kutatások az előző idők bűváraitól nem is gyanított mély bepillantást engedtek tennünk az élőlények szerkezetének s ezzel együtt magának a nagy rejtélynek, az életnek titkaiba. A *Schleiden* és *Schwann* alapította sejtelmélet, mely a vizsgálatok folyamán nemcsak új részletekkel bővült, hanem egyszersmind lényegesen módosult is, de alaptételeiben helyesnek bizonyult, az élőlényekkel foglalkozó összes tudományokat gyökeresen átalakította. Nem szenved kétséget, hogy nagy részben a sejtelmélet továbbfejlődésének köszönhető az az óriás haladás, melyet a növények és állatok anatómiája, élet- és fejlődéstana, valamint a pathologia s ezzel az egész orvosi tudománykör az utolsó hat évtized alatt tett.

A másik korszakot alkotó felfedezés, melyet a negyvenes évek szültek, azt a nagy igazságot mondja ki, hogy az élőlényekben munkáló erők lényegökre nézve nem különböznek azoktól, a melyek az élettelen világ jelenségeit okozák. Egy orvos-természethúvár, *Julius Robert Mayer* ismeri fel először (1845) egész terjedelmében az erő megmaradásának törvényét, melyet *Helmholtz* méltán híressé vált munkájában (1847) nemcsak véglegesen bebizonyított, hanem egyszersmind a physika egyes disciplináin következetesen keresztül vitt. Az erő megmaradása elvének a biológiában való alkalmazása megdöntött egy százados tévedést, megsabadította a tudományt az életerő babonájától. Miként a sejtelmélet magalapítása, úgy az életerő kiküszöbölése is fordulatot jelez a biológiai tudományok történetében: a természetnek régi dualistikus felfogása megdől s helyét a mai monistikus természetnézet foglalja el, mely azt tanítja, hogy az élő és élettelen anyag ugyanazon erőknek, ugyanazon természettörvényeknek hódol. — »Az Amoeba legegyszerűbb táplálkozási jelenségeitől az ember legbonyolódottabb lelki működéseig minden életjelenség kivétel nélkül épen oly közvetlen és szükségképi következménye a szerves anyag bonyolódott összetételének és alakjának, valamint a kristály physikai tulajdonságai közvetlenül anyagának chemiai összetételéből s ettől függő alakjától erednek«. ¹⁾

E korszakot alkotó felfedezések s velök együtt s részben az ő befolyásuk alatt az összehasonlító anatómiának és histológiának gyors fellendülése, az élőlények keletkezésére vonatkozó avult nézetek megdöntése, a szaporodásnak, fejlődésnek, az élőlények háztartásának, életmódjának, térben és időben való elterjedésének tanulmányozása s e tanulmányoknak részben meglepő s az eddigi felfogásokat gyökeresen megmászító eredményei, az úgynevezett alsóbb állatoknak, melyeknek ismerete a gerincesek és rovarok mögött messze elmaradt, a vizsgálatok körébe vonása, az állatok és növények fajok szerint való ismeretének rohamosan haladó gyarapodása, — együttesen előkészítették a tudományt egy

¹⁾ *Haeckel*, Generelle Morphologie. 1866. I. 141. l.

nagy eszmére, a fajok eredetét magyarázó elméletre, a descendencia-elméletre.

Maga ez elmélet eszméje tudvalevőleg nem új, sőt azt mondhatnók, hogy ugyanoly régi, mint az emberiség kultúrája. Jóslatszerű divinációval kimondották azt már a régi görög bölcselek (*Aristophanes, Heraklitos, Empedokles*) egy fél évezreddel időszámításunk előtt; kimondotta és kifejtette *Benoit de Maillet* és *Erasmus Darwin* a múlt században, *Étienne* és *Isidore Geoffroy Saint-Hilaire, Lamarck, Oken* is mások a jelen század elején; de mint minden más idő előtt kipattant eszme, mely pusztá elmélkedésen, nem pedig tapasztalati tényeken alapszik, születésétől fogva magában hordta a sorvadás csíráját. Mikor *Darwin* epochalis munkája 1859-ben megjelent, a haladó tudomány már összegyűjtötte ama tapasztalati tényeket, a melyek a megújult tannak biztos alapúl szolgálhattak s a fajok természetes eredetét tanító elmélet — bár a minden irányban elfogulatlan kritika Darwinnak nem egy részletben való tévedését mutatta ki — a biológiának egyik sarkolatos alaptanává vált, mely a leíró természettudományokat, okokat kutató tudomány fokára emelte s a természetről való philosophiai felfogást teljesen megmászította.

Az előadottakban rövid, de úgy vélem, hű vonásokkal vázoltam azt a nagy haladást, melyet a biológiai tudományok az alatt a két évtized alatt tettek, mely Margó tanári működésének megkezdését megelőzte. Az új irányok befolyása alatt teljesen megújódott biológiai tudományok szellemét a a magyar tudományos életbe bevezetni s a haladó tudománnyal együtt haladó s a tudomány haladásában activ részt vevő nemzedéket nevelni, — ez lőn föladatává azoknak s ezt várta a haza azoktól a férfaktól, a kik a nemzeti fellendülés lelkesedett éveiben kezdték meg tudományos pályájokat, s a kik az elnyomatás sívár éveit után mint a megteremtendő nemzeti cultura vezérférfiai először hirdették magyar nyelven a tudomány igazságait.

Fölemelő, magasztos, de nem egy akadályba ütköző nehéz feladat a mi akkori tudományos viszonyaink között.

Nálunk a zoologia terén némileg élénkebb s a tisztán

leíró zoologusok között hazánk határain túl is figyelmet keltő munkásság jóformán csak a negyvenes években kezdődött. E korszaknak két, legkiválóbb zoologusa *Frivaldszky Imre* és *Petényi Salamon János*, kiknek a hazai fauna, sőt *Frivaldszky*nak a hazain kívül a balkán-félszigeti, kisázsiai és krétai fauna megismerése körül szerzett érdekeit méltányolja az utókor is. Ezekhez sorakozik *Lang Adolf*, *Sadler József*, *Gerenday József*, *Hanák János*, később *Frivaldszky János* stb. s a tudománykedvelők — többnyire entomologusok és ornithologusok — kis csapata. Mindezek, kivétel nélkül, a systematikai iskolának hívei, annak az iskolának, mely abban az időben európaszerte dominált, s a melynek az állattan magasabb problémái iránt érzéketlen követőit *Haeckel* — nem minden ironia nélkül a *gondolkodók* nemzetére — *exact empirikusoknak* nevezi.

Ezt az iskolát a biológia terén megindult forrongás hidegen hagyta, az ő bölcselei felfogásuk legfeljebb a természet czélszerűségének naiv csodálásában nyer itt-ott kifejezést. Az *Oken-Schelling*-féle elhamarkodott bölcelet, mely a természet törvényeit nem tapasztalati tények alapján megállapítani, hanem kigondolni, kitalálni iparkodott, hazánk tudományos köreit sem hagyta ugyan érintetlenül, de a mi empirikusaink ettől a speculativ iránytól határozottan távol állottak. Ellenben élesen kirí ez az irány több orvos-természettudósunk dolgozatából, például *Pólya József* egészen speculativ irányú physiologiai dolgozataiból; *Homoród-almási Barra István*, főnemes székely, inauguralis dissertatioja pedig¹⁾ egészen a német természetbölcselek szellemében írt s a kort és íróját jellemző természettudományi furcsaság.

Oken különben még más két irányban is befolyásolta ama kor magyar természettudósait. *Oken* alapította meg a német orvosok is természetvizsgálók vándorgyűléseit, a melyeknek mintájára alakultak a magyar vándorgyűlések is. Továbbá *Oken* volt az, a ki a német szakirodalomban a latin-

¹⁾ A három természetország lényei rokonságáról. Ajánlva Atilla és Árpád árnyék lelkeinek, a hunnok és magyarok hős atyái szent hamvainak. Pesten 1833.

görög műkifejezéseket jól-rosszul sikerült, sokszor egészen önkényileg képzett német kifejezésekkel helyettesítette. Ha valahol, úgy bizonyára nálunk érezték latin tannyelven nevelkedett apáink a nemzeti nyelv és irodalom fellendülésének korszakában a műnyelv hiányát, s apáink, *Oken* s a németek példáját követve, jobb ügghöz méltó buzgalommal láttak a műszók gyártásához és sok hiábavaló munkát okoztak maguknak meg az utódoknak is, a kik a tévedést belátva, csak nagy fáradsággal tudták az érthetetlen torz-kifejezéseket nyelvünkől kigyomlálni.

Az állattani disciplinák abban az időben az egyetem orvosi facultásán voltak képviselve. Azt, a mit akkor szorosabb értelemben vett állattan alatt értettek s a mi csak kevéssel volt több, mint a Linné-féle traditiók systematikai állattana, melyre az orvosi szempontok nyomtak — bizonyára nem a tárgy előnyére váló — specialis bélyeget, a *historiae naturalis specialis professor*a adta elő, ki felváltva az egyik félévben mineralogiát, a másikban zoológiát tradált orvos- és gyógyszerésztanulókból álló hallgatóságnak. Ezt a tanszéket 1807-től 1849-ig *Reisinger János* töltötte be ki inkább mint keresett és kedvelt gyakorló-orvos, mint zoologus minőségében élvezett köztiszteletet. Hogy mily szellemen és terjedelemben tanították egyedüli főiskolánkban a zoológiát, világosan kitűnik az előírt tankönyvekből. Ismeretes, hogy az orvosi kar tanárainak 1848-ig, úgy mint az egyetem többi karain is, megszabott könyvek szerint kellett előadni, melyeket a leczkekönyvben minden félévben hirdettek. A köteles könyvek nagyobbára ugyanazok voltak, mint a bécsi egyetemen; az állattanból 1812—32-ig *Blumenbach Specimen historiae naturalis*a, 1846-ig *Fischer* bécsi tanár kézikönyve (*Handbuch der Zoologie und Mineralogie*), 1846-tól *Reisinger Állattan a gerinczesekről* című munkája.¹⁾ Az első főiskolák használatára szánt állattani kézikönyvet az 1844. évi országgyűlésen alkotott 2-ik törvényezikk 9. §-ának határozata hozta létre, mely »az ekkorig latinul előadott

¹⁾ *Högyes Endre*, Emlékkönyv a budapesti kir. magy. tud. egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről. Budapest, 1896. 121. l.

állattannak rögtön honi nyelveni oktatását« rendelte el. Ez oktatás célját és feladatát *Reisinger* e szavakkal írja körül: »Mi tehát tanítványainkkal az állattannak ama lényeges szabályait és főelveit ismertetjük meg, melyeknél fogva képesek leendeneek nevét bármiféle ösmeretlen állatnak az osztályozásban fölkeresni, és meglegelni, miben úgy hiszem legüdvösb haszna és gyönyörűsége rejlik az állattannak.«¹⁾ *Reisinger* kézikönyve a kitűzött cél, mely azonban nem lehet célja az állattan főiskolai tárgyalásának, némileg elérhetette, de az állattan ügyét hazánkban előbbre nem vihette s messze mögötte maradt *Milne-Edwards* különböző nyelvekre lefordított kézikönyvének, mely Kolozsvárt 1847-ben *Nagy Péter* fordításában magyar nyelven is megjelent.

Az állattan disciplináinak igen jelentékeny részét, t. i. az összehasonlító anatómiát, histológiát és fejlődéstant nem az állattan, hanem a physiologia és felsőbb anatómia tanára (professor physiologiae et anatomiae sublimioris) adta elő s az élettan ebben az időben, mint *Jendrassik* megjegyzi, »nagyobbára csak az összehasonlító boncztan és szövettan terén forgott.«²⁾ E tanszéket 1820-tól 56-ig *Schordann Zsigmond* töltötte be, egy úgy puritán jellemével, mint nemes emberszeretetével, fényes tehetségeivel, nagy műveltségével és sokoldalú és mély tudományával magasan kiváló férfú, egyike a letűnt kor ama polyhistorainak, a milyenek ma már alig születnek. — És ez a *portentum scientiarum*, ez a *museum ambulans*, mint a hogy kortársai nevezték,³⁾ ez a nagy tudós, a ki mindig tanult s a ki ékesszólásának elragadó varázsával hirdette a tudományt, a ki magától a fösvényesség határáig menő takarékossgal vont meg minden nélkülözhetőt, hogy bőkezű alapítványokat tehessen az orvosi tudományok művelői számára, bizonyos tekintetben hasonló volt a zeneművészhez, kinek geniejét csak a kortársak ismerik, élvezik és csodálják: *Schordann* 23 lapra terjedő doctori dissertatioján kívül nem publikált semmit.

¹⁾ Állattan a gerinczesekről. I. köt. Budán, 1846. IV. l.

²⁾ Emlékezés néhai *Schordann Zsigmond* felett. Budán. 1862. 19. l.

³⁾ Gyógyászat, 1862, 344. l.

Szándékosan emeltem ki *Schordann* egyéniségének fényes tulajdonságait s az utóbbi némileg homályos vonását; mert e kiváló férfi oldalán tűnt fel először egy nagy reményekre jogosító fiatal tudós, *Margó Tivadar*. *Schordann* tanári működésének hét utolsó évében (1849-től 56-ig) *Margó* volt tanszéki segéde; őt szemelte ki az agg tudós utódjául s mikor az akkori *Thun*-ministerium 1857-ben nem *Margót*, a histologia magán- s a physiologia helyettes tanárát, hanem *Czermak Jánost* nevezte ki az üres tanszékre, első sorban *Margó* magyar volta volt az oka a mellőzésnek.

Nagy férfiak egyéniségek bélyegét rányomják a fogékony környezetre. Ez a fogékonyság megvolt *Margóban* s tudományos egyéniségének kikristályosodására *Schordann*ál nagyobb befolyást alig gyakorolt másvalaki. *Schordann* iskolájában tanulta meg az előadás művészetét; *Schordann* példáján indulva szerezte meg azt a mély mederben járó tudományos sokoldalúságot s azt az emelkedett philosophiai felfogást, melyvel mindenkit meghódított, a ki vele közelebb viszonyba tudott jutni; s talán *Schordann* befolyására vezethető vissza az is, hogy inkább a recipiáló s a tudományt szóval hirdető, mint az irodalmilag productiv tudósok sorába tartozott.

Tanár és assistens között, a szellemi rokonság kapcsán, az életkor nagy különbsége daczára is benső baráti viszony fejlődött, melynek csak a halál szakított véget. *Schordann*nak *Margó* iránt táplált nemes atyai barátságát igazolja végrendelete, melyben kedves tanítványáról is megemlékezett s nemcsak pénzbeli örökségben részesítette, hanem neki hagyományozta legnagyobb kincsének, könyvtárának nagy részét, valamint azt a híres nagy 1000 frtos mikroskopot, melyvel később *Margó* finom szövettani búvárlatait végezte. — Ennek a mikroskopnak történetét szívesen beszélte el *Margó* szövettani előadásain. 1848-ban a *Powell and Lealand* czég híres londoni műhelyében négy minden eddiginél tökéletesebb mikroskop készült. Mikor *Schordann* neszét vette, hogy a megrendelésre készült műszerek egyike eladó, agg kora daczára menten Londonba utazott, lefizette a 100 fontot

s diadallal hozta haza az angol technikának ezen sokat csodált remekét.

A Thun-aera, melynek erőszakos germanizálása oly gyászos emlékezetet hagyott hátra, másfelől nem egy oly üdvös reformot inaugurált az oktatásügy terén, mely teljes elismerésünket érdemli. Ily üdvös reform a természetrajzi tanszéknek külön ásványtanira és külön állattanira való kettéválasztása és a botanikai és chemiai tanszékekkel együtt az orvosi karból a bölcsészeti karba való áthelyezése, mint a hogy az egyetem ujjaalkotásának első éveiben 1783-ig volt, valamint az ásvány- és állattani tanszékek felszerelésének megkezdése és — bár egyelőre nagyon szerény — dolgozóhelyiségekkel való ellátása. El kell ismernünk, hogy a német tan nyelv uralkodása idejében idegen tanárok, *Langer Károly* (1850/1—1855/6) és *Brühl Károly* (1858/9—1860/1) kezdték az állattant egyetemünkön valóban tudományos szellemben előadni és művelni. *Langer* s a kitűnő physiologus, *Czermak*, honosították meg egyetemünkön a laboratoriumi dolgozást s a két magyarbarát tanár nem egy oly tanítványt nevelt, kik önálló bűvárlatokat tettek oly területen, melynek abban az időben alig volt nálunk művelője: legyen elég *Balogh Kálmánt* s a korán elhunyt *Tóth Sándort*, az élők közül pedig *Chyzer Kornélt* említenem. Margó, ki ekkor már mint szakbúvár a tudományos körök tiszteletét bírta s mint a histologia magántanára működött, *Czermak* és *Langer* tanárokkal szorosabb tudományos közlekedésben állott s munkálataik menetében részt vett, a mi későbbi működésére kétségkívül befolyással volt.

De befolyással volt Margó későbbi tudományos irányának kifejlődésére Schordannal közös barátja, a magán tudósok ritka rokonszenves képviselője, *Madarász Ede Zsigmond*, ki független vagyoni helyzetében, nemes hajlamait követve, egészen tanulmányainak, nevezetesen mikroszkopiai tanulmányoknak élt. Ez a ritka tudománykedvelő — diletans a szó nemes értelmében — gazdag könyvtárát, drága műszereit, remek készítményeit, sőt rajzait és jegyzeteit is a legnagyobb liberalitással bocsátotta rokontörekvésű bűvárok rendelkezésére. Margónak a mikrofaunára vonatkozó

későbbi dolgozatai, mint ismételten maga is kiemeli, igen sok becses adatot köszönnek Madarásznak, ki maga nem publikált semmit, de ritka önzetlenséggel közölte adatait másokkal, hogy a tudomány számára értékesítsék.

Tudományos életünk fellendülésének nem az az akadály, hogy a magyar iskolák nem tudnak a tudomány művelésére rátermett tanítványokat nevelni, hanem az, hogy tanszékeink és tudományos intézeteink szegényletesen csekély száma miatt a hivatottak nagy része vagy éppen nem, vagy kellő időben nem juthat a tudományos készültségének megfelelő hatáskörhöz. —

Sint Maecenates, non deerunt, Flacce, Marones!

S a mi nagy részt még napjainkra is talál, az még fokozódottabb mértékben nehezedett arra a korra, a melyre visszapillantok.

Bolyai a maros-vásárhelyi collegium szerény katedráján csak a tudomány elemeit taníthatja. *Brassai* évtizedekig nevelőskodik, tanítóskodik; már túl jár a férfikor derekán, mikor egy a kezdet nehézségeivel küzdő múzeumnak lett igazgatója s őre egy személyben; igaz, hogy végre egyetemi tanszékre jut, — csakhog 73 éves korában. — Megtörtént a negyvenes években, hogy két jeles készültségű fiatal doctor közül az egyik szemészetre, a másik chemiára aspirál; kellő időben lépnek az életbe, bizonyos tekintetben el is érik céljukat, csakhog a sors szeszélye az elsőt juttatja a chemiai, a másikat a szemészeti tanszékre. Ily mostoha viszonyok között már a negyvenes évek körül is nem egy fiatal tudósunk a külföldön keresett és talált is hatáskört. Így — hogy többet ne említsek — nagyváradi honfitársunk *Gruby Dávid*, a kóros szöveteknek egyik legelső vizsgálója s a cellularis pathológiának úttörője, a bőrbetegségeket okozó gombák egyik felfedezője, a jeles histologus és pathologus Budapestet, hol nem érvényesülhetett, elhagyva, Párisban telepedett meg s a tudós világ őt ma már nem mint magyar, hanem mint francia tudóst ismeri. Ugyancsak Párisban küzdött ki munkateret s futott meg fényes tudományos pályát a budapesti orvosi kar doctora, a párisi egyetem

tanára, a francia becsületrend vitéze, a bécsi és nápolyi, valamint szülőföldre Akadémiájának is *külső* tagja, *Mandl Lajos*, ki histologiai, pathologiai anatómiai és pathologiai munkáival a francia tudományos irodalomban vívott ki halhatatlan nevet.

Ezekkel a mostoha viszonyokkal, melyeket az ötvenes években a magyar tudós számára még mostohábbak váltottak fel, kellett megküzdnie Margónak is, ki 1850-től kezdve mint magántanár egy új tudomány, a histologia számára tört utat hazánkban.

A magántanári cím bizonyára a legszebb, legideálisabb cím fiatal tudós számára, mikor az életbe beköszönt. — Mennyi reménység fűződik e szép címhez! Csak-hogy ez a földiekkel játszó égi tünemény csak ígér, de a jelennek nem ad semmit. A magántanárságra valóban találón alkalmazható a régi mondás: *laudatur et alget*. — Margót kilencz esztendeig *dicsérték* mint magántanárt. Ez alatt az idő alatt az orvosi kar bizalma két ízben ajánlotta az élettani, majd az anatómiai tanszékre; a tanszékeket mások foglalták el, Margót pedig tovább dicsérték. Csak 1860-ban, 44 éves korában lett végre az elméleti orvosi tudományok (élet-, kór- és gyógyszer-tan) tanára, de nem a budapesti egyetemen, hanem a kolozsvári orvos-sebészeti tanintézetben.

A reménységeiben oly sokszor csalódott tudósnak még egy mellőzést kellett szenvednie. Az általános kór- és gyógyszer-tani tanszékre, az utolsó német tanár, *Seidl Manó* távozása után, az egyetem egyedül Margót terjesztette fel. A szakkörök közökhajtásának teljesülése egészen bizonyosnak látszott, — s íme, nem Margó, hanem egy rendelkezés alatti cs. kir. orvosi tanácsos lett a kór- és gyógyszer-tan tanára. — Jó éjszakát, hazám tudományegyeteme, — jegyzi meg e kinevezésre egyik orvosi folyóiratunk — ha arra vagy kárhoztatva, hogy megürült tanszékeidet szakértő tudománybúvárok helyett, rendelkezés alatt álló államhivatalnokok foglalják el!¹⁾

¹⁾ V. ö. Gyógyászat, 1861. évf. 791., 808. és 1862. évf. 63. 1.

E kinevezés nem csupán Margó, hanem Akadémiánk egy másik érdemes tagjának tudományos pályájában és fordulópontot jelez. Ugyanekkor került betöltésre az állattani tanszék is, melyre az egyetem jelölte *Chyzer Kornél* volt. Margó, ki mint physiologus és histologus közel állott ugyan az állattanhoz, de szorosabb értelemben vett zoologusnak ép oly kevésbé készült, mint egyik híres előde, *Langer*, az anatómus, csak a helytartótanács közvetítésével¹⁾ foglalta el 46 éves korában, de ifjú munkakedvvel és komoly elhatározással azt a tanszéket, melyen fényes tehetségeivel, sokirányú és alapos biológiai készségével, emelkedett philosophiai felfogásával s a tudomány haladásával lépést tartó kitartással 34 évig hirdette a tudományos állattan tanait. Az állattanon kívül 1863-tól kezdve, mint a szövettannak orvostani rendkívüli tanára, a szövettant is előadta élete végeig.

Évek hosszú sora után elmerengve s nem megilletődés nélkül olvasom volt tanáromnak 1862. okt. 14-én tartott megnyitó beszédének ama szavait, melyek 36 év előtt oly mély benyomást tettek rám és tanulótársaimra, ama szavakat, melyekkel a tudományos állattant körülírja és saját tanári feladatát jelzi:

»Tudományos állattan alatt azt a magasra törekvő tudományt értjük, mely minden eddig ismert állatot, a legparányibb ázalgától kezdve egész az emberig átvizsgál és tanulmányoz, nemcsak külalakra és belső szervezetre, hanem annak fejlődésére, élettani működésére és rendeltetésére nézve is. Szemelőtt tartva mindig a tudomány magasztos célját, mely nem egyéb, mint a sokféle alakok és szervezetek — e változó s gyakran lényegtelen jelenségek közt kilesni az *állandót*, a *törvényt*, az *egységet*.«

»Legforróbb kívánságom az állattant és összehasonlító boncztant úgy adni elő hallgatóimnak, hogy úgyszólván *átmeneti hidat képezzen a boncztan és élettan között*, s *alapkővet az egész orvosi tanulmánynak*. S e miatt igye-

¹⁾ V. ö. Gyógyászat, 1862. évf. 103. l.

kezni fogok a részletes adatok naponta növekedő halmazából önök számára kivált azokat kikeresni, melyek e roppant kiterjedésű tudományban, mint az aranyszemek, valódi értékkel bírnak. E tapasztalati aranyszemeket észszerű kapcsolatokkal egygyé fűzni, azokat általánosítani s azokból habár csekély számú, de annál lényegesebb törvényeket levonni s önöknek magyarázgatni, — ez ama cél, mely lelkem előtt lebeg, melyet habár részletesen is, elérni legfőbb feladatommak ismerem«. ¹⁾

Ime a tudományos állattannak s egy hosszú tanári pálya munkájának programja. — Margó hű maradt ehhez a programhoz s evvel érte el működésének sikereit.

*

Margó Tivadar 1816-ban márczius 5-ikén született Budapesten. Atyja *M. György* a budapesti görög-keleti szerb hitközség lelkésze, anyja *Szaranda Katalin*, egy ujvidéki városi tanácsos leánya volt. ²⁾ Középiskoláit a kegyesrendiek gymnasiumában, az akkori bölcsészeti tanfolyamot pedig a budapesti egyetemen végezte s 1834-ben, 18 éves korában bölcsész-doctorrá avattatott. A következő öt év alatt az orvosi tanfolyamot hallgatta ugyancsak a budapesti egyetemen s tanulmányainak kitünő eredménnyel való befejezése után 1840-ben nyerte el az orvos-doctori oklevelet. Az orvos-tudományokban való további kiképzés céljából Bécsbe ment a fiatal doctor; 1840—41-ben letette a sebész-doctori és szülésmesteri szigorlatokat és egyúttal a csász. köz-kórházban, *Seeburger* főorvos osztályán, mint gyakornok, majd mint segédorvos működött. A következő évben halálos betegen — kifelé fakadó genyes pleuriticus izzadmánnyal — került vissza a szülői háza s csak az anyai szeretet önfeláldozó ápolása mentette meg az életnek. Egészségét hosszas synylódés után visszanyerve, rövid ideig orvosi

¹⁾ V. ö. Gyógyászat, 1862. évf. 871. és 885. l.

²⁾ A Margó (eredetileg Margo) család Macedoniából származik, a honnét M. T. dédapja, György, a múlt század közepe táján költözött hazánkba, Fehérmegyébe, hol a család tagjai Eresi, Adony és Rácz-Almás községekben mint jobbmódú kereskedők és bérlők éltek.

gyakorlatot folytatott, melyen az alapos készségű, széles általános és finom társadalmi műveltségű, e mellett ritka szép megjelenésű és előkelő modorú fiatal orvos bizonyára előbb jut gondnélküli anyagi helyzetbe, mint a tudós pályán.

A szabadságharcz alatt a Margó-család híven teljesítette kötelességét: Tivadar mint honvédorvos szolgálta a hazát, Emil és Julián testvérei pedig mint honvédek harczoltak. A szabadságharcz vérbe fojtása után a rémuralom elfogatta a hazafias érzelmű agg papot, az újjépületbe hurczoltatta s rövid ideig tartó, de szigorú fogsággal büntette.

1849-ben végkép lemondott Margó a gyakorló-orvosi pályáról s lelke magasabb vágyait követve, a tanári pályára kezdett készülni, melyre az élettani tanársegédi állás elnyerése nyújtott alkalmat. 1851-ben habilitáltatta magát a szövettanból s mint magántanár 1860-ig működött; ő volt az első, a ki egyetemünkön a szövettant előadta s e fontos disciplinát meghonosította. Ugyanez idő alatt, mint helyettes tanár előadásokat tartott az előkészítő természettudományokból (physika, chemia és botanika) a sebészet hallgatóinak. Ugyancsak erre az időre esik másfél évre terjedő helyettes tanári működése az élettan tanszékén (1856/7. és 1857/8.).

1858-ban és a rá következő évben több hónapot töltött Bécsben, hol *Brücke* és *Ludwig* tanárok laboratóriumában dolgozott. Ekkor kezdte meg finom szövettani bűvárlatainak publikálását, mely nem csupán a szakkörök, hanem az oktatásügy élén álló férfiak figyelmét is annyira felkelte a jeles magyar bűvár iránt, hogy az akkori birodalmi közoktatásügyi miniszter, *Thun Leó* gróf tudományos érdemeinek elismeréseül — s talán a budapesti élettani tanszékért való kárpótlásul is — megkínálta a krakói, illetőleg grátzi egyetem élettani tanszékével, mit Margó nem fogadott el, hanem visszatért Budapestre magántanári működését s ama küzdelmet folytatni, melynek phasisait már fentebb volt alkalmam előadni.

1860-ban lépett Margó házasságra *Montedegoi Albert Annával*, néhai *Tognio Lajos* özvegyével, kinek hű szeretete a sírig kísérte. A családi élet legfőbb áldása nem fokozta

e frigy boldogságát; de pótolta a gyermekek hiányát nejének unokahuga, *Montedegoi Albert Mária*, ki az édes gyermek szeretetének egész melegével ragaszkodott nagybátyjához. E két nemes hölgy odaadó szeretetének nagy része van abban, hogy a gyakran betegeskedő tudós a késő aggkort megérhette s hogy oly boldog megelégedés derítette fel életének alkonyát.

Margó említett bécsi tartózkodásán kívül több nagyobb tanulmányutazást tett külföldön. 1853-ban mint magántanár *Schordann Zsigmond* és *Csausz Márton* tanárok társaságában beutazta Német-, Francia- és Spanyolországát, a honnét Afrika szomszéd partjait és meglátogatta. Ez érdekes utazás benyomásait »Spanyolországi levelek« cím alatt négy tárczaczikkban közzé is tette. 1863-ban három hónapig tartózkodott Istria s a Quarnero partvidékén, hol a tengeri faunát tanulmányozta. 1867-ben újra beutazta Német- és Franciaországot, Belgiumot és Svájcot. 1871-ben a budapesti egyetemen felállítandó modern állattani intézet és múzeum érdekében tett a kormány megbízásából tanulmányutat Németországban, Hollandban, Belgiumban és Angolországban. Ugyanekkor az angol természetvizsgálók társaságának (Society for the advancement of Sciences) Edinburgban tartott vándorgyűlésén, mint külső választmányi tag tevékeny részt vett, valamint *Huxley* és több más kiváló zoologus társaságában részt vett *Wyville Thomson* tanár vezetése alatt az Északi tengeren tett nagyobb szabású zoologiai kiránduláson. 1875-ben ismét meglátogatta a német és angol egyetemeket s ez alkalommal szerencsés volt *Charles Darwin*t, kinek tanait egyetemi és nyilvános előadásokon, szóban és írásban ő hirdette először hazánkban, saját otthonában meglátogatni s vele személyesen megismerkedni.

Margó irodalmi dolgozatai, a kórtan és pathologiai anatomia terén mozgó, a korabeli hasonló dolgozatoknál terjedelmesebb és tartalmasabb orvosdoctori disserratióján kívül, az élet-, szövet- és állattan között oszlanak meg. Élettani dolgozatainak egyike, mely két kivégezetten a fejevétel után $21\frac{1}{2}$ órával tett élettani kísérletekkel foglalkozik, értékes adatokkal gazdagítja a halál utáni ingerlékenység

tanát s mint ilyen, *Donders* physiologiai kézikönyve révén, megtette útját a világirodalomban. Szövettani munkái közül a »*Szövettani levelek*«, voltaképen szövettani előadásainak összefoglalása, mely a szakbúvár közvetetlenségével s a Margó összes dolgozatait jellemző világossággal tárgyalja a szövettant az azon időbeli, azaz az ötvenes évek közepén való állása szerint, bizonyára megteszi az őt megillető befolyást a tudomány ezen ágának fejlődésére és haladására, ha a szerzőt az akkori szegényes irodalmi viszonyok nem kényszerítik arra, hogy egy kis elterjedésű orvos-természettudományi folyóiratban tegye közzé.

Az ötvenes évek végére s a hatvanasak elejére esik Margónak, mint búvárnak, legtermékenyebb, legeredményesebb időszaka, amaz időszak, mely nevét, mint elsőrendű szövetbúvárét egyszerre hiressé, tiszteltté, sőt mondhatnók ünnepeletté tette, nemcsak a hazában, a hol e búvárlatok értékét abban az időben csak nagyon kevesen tudták méltányolni, hanem messze a haza határain túl. Margó a szövettannak egyik legnehezebb témáját, az izomrostok finomabb szerkezetének, fejlődésének, növekedésének, élet- és kóratanának s az izomidegek végződésének kiderítését tűzte ki feladatául, egy oly területet, a melyen csak kevés hasznavehető előmunkálat állott rendelkezésére s a melyen részben magának kellett ösvényt egyengetni, a melyen az utána dolgozók már kevés fáradsággal haladhattak előre. E búvárlatok, melyek részint Akadémiánk, részint a bécsi császári Akadémia kiadványaiban jelentek meg, a finom szövettani és szövetfejlődési búvárlatok valóságos gyöngyei, s köztök bizonyára első helyen az izomidegek végződése áll, melynek előterjesztésével Margó 1861. okt. 14-ikén székét Akadémiánkban elfoglalta. E búvárlat fontosságát nem az adja meg, hogy ismereteinket új adattal gyarapította — hiszen nem minden eddig ismeretlen részlet viszi előbbre a tudományt — hanem az, hogy arra az izom- és idegélettanra egyaránt fontos kérdésre adott feleletet, hogy mily közelebbi viszonyban áll a motorikus idegrost az elasticus sarkolemmával s az izomrost összhúzóköny állományával? E kérdés megoldása nélkül

pedig teljes lehetetlenség az élő izmon kísérleti úton szerzett tapasztalatokat kellőleg megmagyarázni. — Azóta, hogy Margó az izomrostokat s a motorikus idegek végződését fényes eredménnyel tanulmányozta, nagy idő telt el. Ma tökéletesebb eszközök és vizsgálati módszerek állanak a bűvárnak rendelkezésére; az új bűvárlatok új részletek egész sorozatát hozták napfényre, de azért az izomrostok finomabb szerkezetéről s az izomidegek végződéséről szóló akták lezárva nincsenek; s ha végig pillantunk a vizsgálatok hosszú során, a melyek Margó után ugyanezen tárgygyal foglalkoztak, jogos büszkeséggel tölthet el, hogy Akadémiánk egyik tagja volt az, ki a mikroszkopiai morphológiának és a physiológiának egyik homályos területére először derített fényt oly alapos bűvárlatokkal, melyeknek értékét a haladó idő nem csökkenti. Elhunyt tagtársunknak az izomidegek végződésének kiderítése körül szerzett érdemét annál inkább ki kell e helyen emelnem, mert egy közkézen forgó különben kitűnő histologiai kézikönyv az izomidegek végződésének historikumáról, Margót egészen mellőzve, ezeket mondja: »*Eine neue Wendung erhielt die Frage nach den Nervenenden in den Muskeln 1862 durch Kühne*«,¹⁾ holott világos, hogy e téren elhunyt tagtársunké a prioritás érdeme.

Sokak előtt érthetetlennek látszik, hogy Margó, ki oly fényes histologiai bűvárlatokkal alapította meg bűvár-hírnevét, ki a histologia egész területén jártas volt, s a ki előadásaiban a histologia gyors haladásával mindig lépést tartott, a zoologia ezen területén, melyet napjainkban — talán egy kissé a zoologia többi részeinek rovására — annyian és oly nagy sikerrel művelnek, mint bűvár nem lépett többé a nyilvánosság elé. Megvallom, hogy Margó e tekintetben előttem is ép oly érthetetlen volt, mint *Schwann*, a ki 29 éves korában megalapította a századnak a biologia terén egyik legnagyobb tanát s azután még 45 évre terjedő tudospályáján csak távoli szemlélője volt a sejttan fejlődésének. — Ma, miután alkalmam volt az élete vége felé egyre zárkó-

¹⁾ *A. Kölliker*, Handbuch der Gewebelehre. VI. Aufl. I. Bd. 1889., 386. l.

zöttabbá váló tudós félbeszakadt munkálatait átvizsgálni, Margóról, a histolog-búvárról, más a véleményem: értem s csak cunctatorságát fájlam. Két évvel halála előtt terjesztette Akadémiánk elé utolsó dolgozatát, melyben a *Ceratodus*-on tett vizsgálatainak főbb eredményeit összegezte. A részletes munka befejezése, fájdalom, örökre elmaradt s csak a számtalan jegyzet, a csonka kézirat s a *Ceratodus* finomabb anatómiájának egyes részleteit illusztráló remek kivitelű rajzok bizonyítják, hogy Margó mint bűvár is mindvégig mester maradt azon a területen, melyen férfikora delén tudományos babérait szerezte.

Az egyetemi állattani tanszék elfoglalása után azonnal hozzáfogott Margó egy nagyobb szabásu tudományos kézikönyv kidolgozásához, mely két kötetre, egy összehasonlító anatómiai s egy rendszeres állattani kötetre volt tervezve s e munka I. kötetének első része, mely az általános elveket, a sejtet, a szöveteket s az állatéleti szerveket tárgyalja, gazdagon illusztrálva 1868-ban hagyta el a sajtót. E kézikönyv úgy tudományos tartalmára, mint világos, praecis fejtegetéseire s az anyag kiválogatására nézve abban az időben, a melyben megjelent, határozottan túlszárnyalta a tudományos irodalom hasonló termékeit s legfeljebb beosztása ellen lehet azt az ellenvetést tenni, hogy a szerveket nem az állatok főcsoportjai szerint külön-külön, hanem az egész állatországon végigmenve tárgyalja, a minek következtében a kezdő könnyen elveszitheti a homologiák vezérfonalát s csak e tekintetben helyezhető föléje *Gegenbaurnak* az óta több kiadást ért összehasonlító anatómiája. De nem ez, hanem bizonyára az a legnagyobb hiánya a kézikönyvnek, hogy csonkán maradt, a mi annál megfoghatatlanabb, mert az összehasonlító anatómiának második része, három szakasz híján, a szó betűszerinti értelmében sajtókészen s az összes, mintegy 350, költséges metszetekkel, mondhatnám pedans scrupulositással felszerelve, megvan a boldogultnak hátrahagyott irományai között. A kézikönyv systematikai részének elmaradását némileg pótolja »*Az állatország rendszeres osztályozása*» (1883), egy az előadásokat látogató hallgatóknak szánt segédkönyv.

Margó, különösen fiatalabb éveiben, Schordannal és Madarászszal együtt sokat foglalkozott ugyan a systematikusoktól abban az időben még csaknem egészen elhanyagolt alsóbb állatok, különösen az édesvízi mikrofauna, valamint a dunai halak gyűjtésével és tanulmányozásával, egészben véve azonban egész életén át, mint önálló bűvár, inkább histologus, anatómus, physiologus és Darwin tanait követő természetbölcseelő volt, mintsem leíró zoologus; kétséget nem szenved, hogy faunistikai dolgozatai a histologiák mögött maradtak s ez az oka annak, hogy azok, a kik kizárólag leíró állattannal foglalkoztak, Margónak tudományos értékét soha sem tudták érdeme szerint méltányolni. Leíró állattani dolgozatai közül a legbecsesebb bizonyára a budapesti denevéreket tárgyaló tanulmány s kíváncsok, hogy e tanulmány a hagyatékában levő jegyzetek és művészi rajzok felhasználásával kiegészítettessék, amiben őt magát a halál akadályozta meg.

Margó tudományos értékét, tudományos karakterét, ismereteinek széles körét és mélységét irodalmi dolgozatai közül legtisztábban s leghívebben tükrözik vissza, kézikönyvén és histologiai dolgozatain kívül, mely utóbbiakat persze csak szűkebb kör tud kellőleg méltányolni, *Darwin és az állatvilág* című tanulmánya, akadémiai rendes tagi székfoglalója, mely egyúttal bevezetése az állatország rendszeres osztályozásához, továbbá az *Agassiz*, *Darwin* és *Owen* felett tartott emlékbeszédek.

De még jobban, még közvetetlenebbül tudják méltányolni Margó tudományos értékét mindazok, a kik 34 évre terjedő tanári működése alatt állat-, szövet- és fejlődéstani előadásait hallgathatták s a kik, mint magam is, szerencsések voltak oldalán s vele együtt működhetni.

Sokszor és sokan vitatták már meg az egyetemi tanár feladatát: a tudomány előbbrevitele, szakadatlan irodalmi productivitás, a haladó tudomány minden értékes új termékének gyors assimilálása, — mindezek bizonyára kiváló tulajdonságai egy ideális tudósnek; de a tanárnak e tulajdonságok mellett és felett még egygyel kell birnia: értenie kell, meg kedvének is kell lenni tudománya közléséhez, a taní-

táshoz; mert végre is minden rendbeli tanítónak legelső és legfőbb feladata — a *tanítás*. — Az égieknek ama kegyeltjei, a kik mint tudósok és mint tanítók egyaránt tökéletesek, ritka jelenségek az emberiség történetében: *Cuvier*-ket és *Johannes Müllereket* nem minden század szül s nem is minden nemzetnek. — Margóban késő aggkoráig nagy volt a tudós assimiláló ereje, nagy a tanár közlötehetsége és kedve s ebben volt egyéniségének és működésének legfőbb értéke: ő első sorban *kitünő tanár* volt.

Margó előadásának formáját legtalálóbban vélem jellemezhetni néhai *Bene Ferencz* ama szerény szavaival, melyekkel 1841-ben az összegyűlt orvosok- és természetvizsgálókhoz intézett üdvözlő beszédének egyszerűségét mentegeti: »Nolite a me expectare orationem elegantem, flosculis rhetoricis ornatam. — Ego sum simplex naturae observator et in docenda et exercenda arte mea sermone quidem claro et distincto, sed omnibus flosculis destituto uti asvetus sum«. ¹⁾ — Ez az igazi természettudós előadásmódja s ilyenek voltak forma tekintetében Margó előadásai is. Nem a szónoklat bájjával, hanem fesztelen, de mindig előkelő egyszerűségekkel s közvetetlenségekkel hatottak ez előadások, melyeknek tartalmat mély tudás, lendületet pedig emelkedett philosophiai felfogás adott. Mindig halkan, csaknem bágyadtan kezdte előadásait, de csakhamar belemelegedett, hévvel és élénkséggel folytatta s többnyire jóval eltelt az óra, mire fejtegetéseit abba hagyta. Különösen histologiai előadásait, melyeket az én időmben — a hatvanas évek elején — az esti órákban tartott, tudta nehezen befejezni; de mindnyájan áhítatos türelemmel hallgattuk a kedvelt tanárt jóval a kiszabott időn túl is s ünnepszámba ment, ha fejtegetéseibe belevonta a cellularis pathológiát is, mely éppen ez időtájt kezdte meg az egész pathológiát reformáló diadalútját. — Ilyen hosszúra nyúlt előadások után rendesen komikus indignációval zsörtölődött, hogy a famulus nem adott jelt az

¹⁾ A magyar orvosok és természetvizsgálók Pesten tartott első nagy gyűlésének munkálatai. 1841., 5. l.

óra végén, pedig hát a jámbor kifogástalan pontossággal és erélyvel rángatta a esengetyűt!

Margó hátrahagyott irományai között van egy irat-csomó, mely az 1884-ik évben a fejlődéstanból tartott előadási cyklus stenographiai feljegyzését tartalmazza. Átolvastam ez előadásokat s azt hiszem, hogy nemcsak a boldogult volt hallgatóinak szolgálna kegyeletes emlékül, ha az előadások hozzáértő által revideálva s a tudomány mai állása szerint itt-ott kipótolva, kiadatnának.

Az állattani oktatás, Margó hosszú tanári működése alatt, eredményes és foganatos is volt abban a mértékben, a melyet a mi viszonyaink egyáltalában lehetségesse tesznek. Az igaz, hogy a *Cuvier*éhez és *Johannes Müller*éhez, vagy a tudomány e koryphaeusainak tanítványaiéhoz fogható iskolát Margó nem nevelt, — de nem is nevelhetett; mert kettőt nem szabad szem elől tévesztetni: az egyik az, hogy a *Cuvier*-k és *Joh. Müller*ek hazájában a tudós megtalálja a maga munkakörét, ellenben nálunk, kevés szerencsés kivételével, nem találja meg s kénytelen a tudóspályáról a kenyeret adó pályára lépni. A másik pedig az, hogy a mai értelemben vett állattanról van szó, mely csak hosszas és alapos előtanulmányok után, de nem mindenütt és nem bármely hivatási kötelezettség alatt művelhető, nem pedig az állatokkal való olyanféle foglalkozásról, melyet alapos természettudományi iskolázottság nélkül is nemcsak sok élvezettel és gyönyörűséggel, hanem, mint adat-gyűjtő, a tudományra haszonnal is művelhet mindenki szabad óráiban.

Margó hosszú tanári működésének egyik legnagyobb sikere, Margónak legértékesebb hagyatéka, a mai kor igényeinek megfelelő állattani intézet és gyűjtemény, melyért szívós kitartással küzdött két évtizeden át, míg végre 1886-ban a három évig tartó építkezés befejezését megérte és berendezését és felszerelését megkezdhetette.

Mikor Margó tanszékét elfoglalta, az állattani intézet, melyet *Brühl* tanár rendezett be, a Kunewalder-féle házban, a Józsefműegyetem mai főépületének helyén az állatgyógyintézettől bérelt, bolthelyiségből adaptált szűk tanteremből, sötét raktárból improvizált gyűjteményhelyiségből s

két kis dolgozószobából állott: a mai zoologiai intézet, melyre külföldön tett tanulmányozás alapján a jelesebb német egyetemek, a nápolyi stazione zoologica, s a londoni College of Surgeons híres összehasonlító anatómiai múzeuma szolgált irányadóul, tudományos intézeteink sorában úgy berendezésének czélszerűségét, mint gyűjteményeinek s felszerelésének gazdagságát tekintve, a legelső helyek egyikét foglalja el. Amde Margó a tudomány e fényes palotáját csak sok fáradság, gond és részben egészen meddő munka árán foglalhatta el s teljesen méltányolhatjuk ama szavait, melyekkel féltett gyűjteményének ide-oda hurczolását és idejének haszontalan elfecserlését elpanaszolja: »Ha tekintetbe vesszük, hogy tanárságom első 23 éve alatt az intézetnek négyszer kellett hurczolkodnia oly gyűjteménnyel, mely eleinte 6—7000, később azonban 15—25,000 értékes készítményből állott — oly tárgyakból, melyek már természetüknél fogva törékenyek s a melyeknek átszállítása a legnagyobb óvatosság és elővigyázat mellett is kárral, sőt veszteséggel járt — akkor nincs mit csodálkozni, ha ily alkalommal a tárgyak és eszközök közül sok megkárosult s ha a finomabbak és törékenyebbek közül több hasznavehetetlenné vált, vagy egészen tönkrement. De még más tekintetben is károsnak mutatkozott a gyakori költözködés, a mennyiben az új helyiségben az intézetet és gyűjteményeket újra kellett rendezni, s az új helyi viszonyoknak megfelelően felállítani és csoportosítani; a mi néhány évi munkát vett igénybe s a tanárt, valamint a segédet nem kevésbé akadályozta más hivatalos teendők végzésében s a tudományos működésben.«¹⁾ Margó életének utolsó törekvése az volt, hogy nem többé a saját, hanem az utókor javára szolgáló alkotását, melyhez oly szeretettel ragaszkodott, mint az anya gyermekéhez, teljes rendben, lehetőleg tökéletes állapotban hagyja maga után. Az aggastyán utolsó éveit csaknem egészen intézete és gyűjteményei rendezésének szentelte, s mint a ki napi munkáját befejezve s mindent rendben hagyva, nyugodt öntudattal tér pihenőre: úgy ő is nyu-

¹⁾ A bpesti k. m. tud. egyet. állattani intézet. 1896. 10. l.

godt öntudattal tért örök pihenőre azon a napon, a melyben a befejezett és rendbehozott munkájáról beszámoló milleniumi díszes emlékkönyv megjelent.

Margó tudományos érdemei hosszú pályáján számos elismerésben és kitüntetésben részesültek. Akadémiánk 1860-ban választotta levelező, 1870-ben rendes, 1891-ben pedig tiszteleti tagjává. Ugyancsak tiszteleti tagjává választotta 1886-ban a kir. magy. természettudományi társulat, melynek évek hosszú során választmányi tagja, 1868—70-ig pedig egyik alelnöke volt. A magyar orvosok és természetvizsgálók nagygyűlése 1869-ben önálló búvárlataiért és kézikönyvéért a Balassa-féle 100 aranyos díjjal tüntette ki. Kartársai bizalmából az 1865/6. tanévben a bölesészeti kar dékáni tisztét töltötte be, az 1879/80. tanévben pedig ő viselte az egyetem rectori méltóságát, abban az emlékezetes évben, melyben a budapesti tudomány-egyetem újjáalkotása századik évfordulójának örömmünnepét a főiskola nagy jelentőségéhez méltó fénynyel ünnepelte meg. A király kegye ez alkalomból a tudomány és tanügy terén szerzett kiváló érdemeinek elismeréseül, a csász. Lipóttrend lovagkeresztjével tüntette ki.

Több hazai tudományos és közhasznu egyleten — az előkelő tudományos állás e nobile officiumain — kívül tagja volt Margó a bécsi csász. *Zoologisch-botanische Gesellschaft*-nak, a parisi *Société zoologique de France*-nak s a *British association for advancement of Sciences*-nek.

Az évek sebes röpte meghozta az őszi napok ünnepeit. 1884-ben ünnepelte bölesészetdoctori, 1890-ben pedig orvosdoctori felavatásának ötvenedik évfordulóját. A hosszú élet szerencséjének conventionális ünnepei ezek; ellenben az a két ünnep, melyet azon időbeli és az ország minden részéből összegyűlt egykori tanítványai 1885. decz. 7-ikén rendes tanári működésének 25-éves, 1892. máj. 31-ikén pedig budapesti tanári működésének 30-ik évfordulója alkalmából az agg tudósnaak rendeztek, nem a hosszú élet érdemtelen szerencséjét ünnepelte, hanem azoknak az érdemeknek volt őszinte és hálás visszhangja, melyeket Margó hosszú tanári pályáján szerzett. Margó mindezen ünneplésekért háláját a tudomány szolgálatára s az egyetemi hallgatók segélyezésére

szolgáló alapítványokkal fejezte ki; alapítványai, ama 3000 forinttal együtt, melyet végső akarata szerint Akadémiánknak s amaz 1000 forinttal, melyet a mensa academicának hagyott, mintegy 10,000 forintot tesznek.

Margó nem tartozott amaz egyoldalú, rideg tudósok közé, kik szaktudományukon kívül minden egyéb iránt érzéketlenek: őt az emberi tudás minden területe vonzotta s a tudományok különböző ágaiban való jártassága s ezen alapuló igazi műveltsége sok nála productivabb szaktudós fölé emelte.

A természettudományokon kívül behatóan foglalkozott philosophiai tanulmányokkal. Természetbölcselői felfogása teljesen ment volt az *Oken-Schelling*-féle iskola túlmerész speculációtól s elhamarkodott általánosításaitól, s mint kortársai közül a *Joh. Mülleré* és *Carl Ernst von Baeré*, tapasztalati tények szilárd alapján épült fel, s ez az, a mi fejtegetéseinek oly meggyőző erőt adott. Nem is mulasztotta el soha kiemelni, hogy a természettudósnak ha csak száraz adatgyűjtő maradni nem akar, mennyire szüksége van philosophiai gondolkodásra. Meglepetve — mert szokatlan helyen — olvassuk ezt orvosdoctori dissertatiójának praefatiójában, hol az orvos-természettudós philosophiai iskolázottságának szükségességére *Bouillaud Philosophie medicale*-jének szép szavait idézi.¹⁾ Ezt hangoztatta ama beszédében, melylyel tanszékét elfoglalta, valamint alkalom adtán mindig egyetemi előadásain. Ezt emelte ki rectori székfoglalójában: »Az ész bölcsészeti kiképzésének hiánya — mondja e beszédében²⁾ — az egyetemi tanulást egyoldaluvá, felületessé, sőt olykor teljesen sikertelenné teszi. E hiánynak káros hatása érezhető ugyan többé-kevésbbé minden tudományzakban, de legkárosabb befolyással van a természettudományi szakok hallgatóinál. — — Az egyszerű észlelőből tudományos kutató vagy bűvár csak akkor válhatik, ha a gyűjtött adatok, vagyis az észlelt tünetmények egész sorozatát szellemi kapcsolatokkal egész lánczolatná egybefűzni képes, vagy azokat legalább

¹⁾ Morbi lethales. Pestini. 1840., IX. 1.

²⁾ 13. és 14. 1.

összefüggésbe hozni, s így a sokféle alakok, a változó, gyakran lényegtelen jelenségek közt az állandót, az egységest kilesni, a törvényt megállapítani törekszik. E tulajdonság jellemzi leginkább a valódi, az igazi bűvárt, kinek jól gyakorlottnak kell lennie a bölcsészeti önálló munkában, a helyes gondolkodásban, következtetésben és kombinálásban. Bármily különbözők legyenek is a tudományok egyes szakai: abban megegyeznek mind, hogy tudományosan gondolkodni törek-szenek, s a tudományos-bölcsészeti felfogást egyik sem nélkülözheti«. — Szép, igaz és megszívlelésre méltó szavak; mert a tudományra a philosophiai feldolgozás az, a mi a művészetre az eszményesítés: e nélkül nincs művészet, ama nélkül nincs tudomány.

Magát Margót, a széles látókörű tudóst, a természet jelenségeinek pusztá registrálása nem elégítette ki, őt mindig magasabb szempontok vezérelték, ő a jelenségek törvényeinek megállapítására törekedett. Legfényesebben igazolja ezt, hogy a fajok természetes származásának elméletéhez, a *Darwin* természetbölcselei felfogásához csatlakozott egész határozottsággal abban az időben, a melyben a természet-tudósok nagy része még habozott s jobbnak látta egyelőre tartózkodó állást foglalni az új tannal szemben.

Margó, ki mint egykori tanára és barátja, Schordann, nagyobb súlyt fektetett arra, hogy a haladó tudománnyal lépést tartson s a tudomány színvonalán maradjon, mint az irodalmi productivitásra, másoknak az irodalom terén szerzett érdemeit mindig kellőleg méltányolta, sőt az irodalmi munkásságot pályatételek kitűzésére tett alapítványaival elő is segítette. De más felől alkalom adtán munka és munka között élesen distingvált. »Ki pusztán csak az adatok gyűjtésével és leírásával foglalkozik, — mondja rectori beszédében¹⁾ — a nélkül azonban, hogy a tényeket szellemi kapcsolatokkal egymáshoz fűzni, s köztük az okbeli viszonyt megállapítani törekednék, s így magukat a tényeket megfejtteni és megmagyarázni képes volna: annak lehet ugyan *tudása*, de valódi *tudománya* nincs; — ő csupán a köveket s egyéb

¹⁾ 13. l.

anyagot gyűjti, de házat nem épít. Ismerünk nem egy szak tudóst, ki a hernyóhoz hasonlóan, röghöz tapadva a szántóföld egyik barázdájában, látja ugyan a közvetetlenül körülötte levő tárgyakat, de nem látja a termő aranykalászból álló egész búzaföldet.«

Széles körű, alapos tudása és philosophiailag iskolázott és fegyelmezett esze éles kritika kifejtésére képesítette, mely főleg akkor nyilatkozott meg, esetleg egész kiméletlenséggel, ha a tudomány tekintélyének megvédésére került a sor; ekkor nem habozott, a különben tartózkodó természetű tudós, az ügy érdekében a legnagyobb erélylyel fellépni s vetőja nem egyszer akadályozta meg, hogy dilettansok hozzászóljanak a tudomány oly kérdéseihöz, a melyekre iskolázatlanságuknál fogva illetéktelenek. — Ez azután nem egy ellenséget szerzett Margónak.

Üdülő óráiban a késő aggkorig szívesen foglalkozott a világirodalom remekműveivel, a melyek eredeti szövegének élvezésében nagy nyelvismerete előnyére vált; mert a szülői házban használt magyar, szerb és német nyelven, továbbá a latinon és görögön kívül, bírta a franczia, angol, olasz és spanyol nyelvet.

A szépművészetek sem hagyták hidegen a komoly természettudóst. Kedvvel mívelte a classicus zenét, sőt maga is szerzett kisebb zenedarabokat; zongorázott, gitározott s a cellót fiatal korában valódi művészettel kezelte; szép bariton hangja volt s a classicus dalokat kedvvel énekelte.

Még a sír szélén álló aggastyán is leült néha a zongorához s reszkető ujjai elpengettek egy-egy dalt a régi szép időből. Ez történt 1896. aug. 25-ikén is, a mikor a zongorától felkelve, elsédült s alélva hanyatlott a földre. Csipőjén jelentéktelen zúzódással lefeküdt. Szeptember 3-ikán délután 3¹/₂ órakor hirtelen rosszul lett; gyomorvérzés lepte meg s 5-ikén éjfélután 1¹/₂ órakor, életének 81-ik évében, szerető neje karjai között csendesen kimult szent-lőrinczi tusculanumában.

*

Tekintetes Akadémia!

Látszólag csendes mederben folyó, tényleg küzdelmekben, de sikerekben is gazdag élet volt az, melynek főbb mozzanataira visszapilantottunk. Életének sikereit az elhúnyt egészen saját belső értékének köszöni. A szegény szerb pap gazdag tehetségű fia, telve nemes ambícióval és idealismussal, kizárólag önjerejére támaszkodva készül tudós-pályára; hosszú küzdelem árán és sok keserű csalódás után csak akkor jut tudományos készültségének megfelelő hatáskörhöz, a mikor más, szerencsésebbek, napi munkájok felén már rendesen túljárnak. A tanszéknek, melyet elfoglal, még alig van tudományos multja: hiszen, mint külön tanszék, mindössze csak 12 év óta állott s ez idő alatt hat tanár váltotta fel egymást, a kik közül csak egy volt szorosabb értelemben vett szakszerű zoologus, s ez is csak két évig működött. A tanszék berendezése elégtelen, kezdetleges, a zoologia pedig épen ez időben kezd a kiskorúságból kibontakozni s új irányú fejlődésnek indulni. De nem tévedek ismétlésekbe. — Az előadottak — úgy hiszem — magokban foglalják a feleletet arra, hogy Margó mint bűvár, mint tudós, mint a tudományos állattan tanainak hirdetője, hogyan felelt meg magas feladatainak. — A tanszéknek, melyen működött, *ma* már van tudományos multja, s hagyatékának, az annyi gonddal és szeretettel berendezett intézetnek bizonyára lesz a nemzeti kulturára kiható jövője. Amannak megteremtése, ez utóbbinak előkészítése, volt Margó életének munkája. Ez úttörő munka végzéseért emlékezünk róla hálásan első sorban mi zoologusok; de kegyelettel őrizi meg emlékezetét nemzetünk e legfőbb tudományos testülete is, mely a soraink közül kidőlt tudósban legkiválóbb tagjainak egyikét tisztelte.

Margó Tivadar irodalmi működése.¹⁾

1. Morbi lethales in clinico medico pestiensi. Pestini 1840.
2. Anatomisch-physiologische Untersuchungen an den Leichen von zwei Hingerichteten 1851. Zeitschrift f. Natur und Heilkunde in Ungarn 1851. Nr. 35. (Ugyanaz, Allg. medic. Centralzeitung. Berlin XX Jahrg.)
3. Ueber Graviditas extrantera. Zeitschrift f. Natur- und Heilkunde in Ungarn 1853. Nr. 17. (Ugyanez, Allg. med. Centralz. Berlin. XXI. Jahrg.)
4. Briefe aus Spanien (Pester Post, 1853., Nr. 203—).
5. Histologische Briefe I—VIII. — Zeitschrift f. Natur- und Heilkunde in Ungarn. 1855—57.
6. Resultate neuer Untersuchungen über die Entwicklung, den Wachsthum, die Neubildung und den feineren Bau der Muskelfasern. Wien, 1859. — Sitzungsberichte der Math.-naturwiss. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. (Ugyanaz, Moleschott's Untersuchungen zur Naturlehre des Menschen und der Thiere. Bd. VI.)
7. Ueber die Muskelfasern des Mollusken (Cephalopoden, Gastropoden und Acephalen). Wien, 1860. Mit 2 Tafeln. — Sitzungsberichte der math.-naturwiss. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften.
8. A puhányok izomrostjairól. Adalékok az izomszövet összehasonlító alak- és fejlődéstanához. I. Táblával. Pest, 1861. (A m. tud. Akad. Évkönyveiben).
9. Élettani és kórtani tanulmányok az izomszövetről. Buda. 1861. Gyógyászat. I. Évfoly. 10—14., 16. és 18. sz.
10. Neue Untersuchungen über die Entwicklung, den Wachsthum, die Neubildung und den feineren Bau der Muskelfasern. — Mit 5 Tafeln Abbild. Wien 1861. XX. Bd. d. Denkschriften der Math.-naturwiss. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften.

¹⁾ E jegyzékbe a nyomtatásban meg nem jelent jelentések nincsenek felvéve. — Ezekre, valamint a Margó vezetése alatt állott intézetből kikerült dolgozatokra nézve v. ö. A budapesti m. k. t. egyet. állattani és összehasonlító bonczatani intézet multja és jelene, Budapest, 1896. 54—59. l.

11. Az izomidegek végződéseiről. II. táblával. Pest 1862. — A m. tud. Akadémia Évkönyveiben.

12. Az állattan jelen állapotáról s annak fontosságáról és hasznáról. — Tanári megnyitó beszéd. (Gyógyászat 1862. évf. 42. és 43. sz.)

13. Ueber die Endigung der Nerven in der quergestreiften Muskelsubstanz. Mit 2 Tafeln. Pest, 1862.

14. Ázalatgani adatok és a Pest-Buda ázalatgfaunájának rövid rendszeres átnézete. Pest. A m. tud. Akad. math. és természettudom. közlemény. 2. köt. 1864.

15. Egy a búzavetéseket hazánkban pusztító igen kártékony légy faj. (*Cecidomyia destructor* Say.) Pest, 1864. Gazdasági Lapok 18. sz. (Ugyanaz, Pesti Napló, 1864., 104—105. sz.)

16. Nyilatkozat a dr. Bakody fonalócz ügyében. Magyar-Világ 1866. — (Eine Erklärung in der Trichinenangelegenheit. Pest. Lloyd, 1866 Nr 58.)

17. A tudományos állattan kézikönyve. I. rész. Általános állattan és összehasonlító boncztan. 202 eredeti ábrával. Pest, 1868.

18. Darwin és az Állatvilág. 3 táblával és fametszetekkel. Pest, 1869. (Term. tud. Közl. I. köt. 5. és 6. füzet és külön lenyomatban).

19. Néhány gabona-pusztító rovarról. (*Rhizotrogus solstitialis*, *Anisoplia agricola* és *Cephus pygmaeus*.) (Gazdasági Lapok 33. sz.) Pest, 1870.

20. A magyar gyógyszerkönyvben (*Pharmacopoea hungarica*) kidolgozta és leírta az állattani tárgyakat. (Az országos közegészségi Tanács megbízásából) Pest, 1871.

21. Előszóval ellátta Darwin »A fajok eredete« című munkájának magyar fordítását. Budapest, 1873. 2 köt. (Kiadta a k. m. Természettud. Társulat.)

22. Emlékbeszéd Agassiz Lajos felett. Budapest, 1875. (Akad. Értekez. a természettud. köréből. V. köt. 10. sz.)

23. Budapest és környéke állattani tekintetben. Budapest, 1879. (Budapest és környék. természettud., orvosi és közművelődési leírása. 295—433. l.)

24. Új denevérfajok leírása a budapesti és magyarországi faunában. (A magy. Orv. és Természetvizsg. XX. naggyűlés. Évk. 1879. 252—256. l.)

25. Az egyetem hivatása és jelentősége a nemzet culturéletében s az egyetemi tanítás és tanulás feltételei. Rectori megnyitó beszéd. Budapest, 1879.

26. Az egyetem multja és jelene. Ünnepi beszéd a budapesti m. kir. tud.-egyetem száz éves jubileuma alkalmával. Budapest 1880.

27. Egy év az egyetem történetéből. Rectori leköszönő beszéd. Budapest 1880.

28. Az állatország rendszeres osztályozása a főbb csoportok

rövid jellegzésével. Az összehasonlító boncztan és fejlődés alapján. Budapest 1880. 1—180. l.

29. Az állatország rendszeres osztályozása. Budapest, 1882—83. (Math. term. tud. Értesítő I. köt. 8—9 füz. I. tábl.) (Ugyanaz, Math. naturwiss. Berichte aus Ungarn, I. Bd. és. The Annals and Magazin of Natural History of London. Ser. V. Vol. 13.)

30. Emlékbeszéd Charles Robert Darwin felett. Budapest, 1884. (Akad. Értek. Arczképpel és jegyzetekkel.)

31. Darwin »Az ember származása és az ivari kiválás« című munkájának magyar fordítását az eredetivel összehasonlította és a Darwin életrajzát írta hozzá. Budapest, 1884. 2-ik köt. (A k. m. Term. tud. Társ. kiadványa.)

32. A zoologia és az orvosi tudományok. Budapest. 1892. (a Term. tud. Társ. 50 éves jubileuma alkalmával kiadott évkönyvben. Külön lenyomatban is).

33. Emlékbeszéd Sir Richard Owen felett. Budapest, 1894. (M. tud. Akad. Emlékbeszédek 1894.)

34. Adatok az ausztráliai Ceratodus pontosabb ismeretéhez. Önálló vizsgálatok alapján. Budapest, 1894. (Akad. Math. Term. tud. Értesítő XII. köt. 6. füz. Ugyanaz, Math. Naturwiss. Berichte aus Ungarn. Bd. XII. és Études sur le Ceratodus. 1895).

35. A budapesti kir. m. tud. egyetemi zoologiai és comparativ anatomiai intézet története és jelen állapotának leírása. Millenniumi emlékkönyv. Budapest, 1896.

III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	Ára 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisz. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adólf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	» 15 kr.

VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	Ára 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> lev. tagtól	» 40 kr.
VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	» 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	» 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	» 1 frt.
III. Pančič József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 40 kr.
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	» 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	» 50 kr.
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 30 kr.
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	» 30 kr.
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól	» 15 kr.
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 15 kr.
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 30 kr.
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 75 kr.

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	» 30 kr.
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	» 25 kr.
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	» 30 kr.
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	» 15 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

IX. KÖTET. — 7. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
GNEIST RUDOLF

KÜLSŐ TAGRÓL.

CONCHA GYÖZŐ

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1898. április 25-én tartott összes ülésén.)

Ára 40 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1898.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól	» 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	» 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	» 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Molnár Aladar levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	» 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	» 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. *Török József* r. tagtól... » 10 kr.
 II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. *Trefort Ágoston* igazg. s. tisztt. tagtól... » 10 kr.

GNEIST RUDOLF EMLÉKEZETE.

(1816. aug. 13. — 1895. júl. 22.)

CONCHA GYŐZŐ 1. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1898. április 25-én tartott összes ülésén.

I.

Szakadatlan, sikeres tevékenységben eltöltött hosszú életnél, — az emberinek akár magasb, akár alacsonyabb sphaerájában folyjon is, — szebbet, gazdagabbat a képzelet sem bír az ember elé rajzolni.

Hisz az élet mi egyéb, mint szakadatlan tevékenyülés?

Ahol a tevékenységhez, hosszas tevékenységhez siker társul, még inkább ahol e siker távol állók javára, boldogságára is kihat, ott az emberi élet a belső öntudat megnyugvása, az embertársak elismerése által eléri intenzitásának legmagasabb fokát, legnagyobb gazdagságát.

»Az az ember a leggazdagabb, mondja Ruskin az Unto this last záró szavaiban, aki saját életének teendőit teljesen betöltve, mások életére személye és javai által, messzemenő segítséggel lehet.«

Gneist Rudolfnak, Akadémiánk kültagjának élete ilyen harmónikus szép, ilyen gazdag élet volt.

Egy év hiján kerek 80 éven át, mondhatni utolsó lehelletéig munkálkodhatott élte céljaiért s azokat részint megvalósulva, részint a valóság útján látva szállhatott sírjába.

S Gneist Rudolf céljaiért érdemes volt fáradni. Élte egyik oldalával századunk legnagyobb eseményének, az egy-

séges német nemzet feltámadásának sodrába kerül, a másikkal a nagy német jogtudomány közjogi fordulópontjában jut neki hivatás.

Gneist Rudolf nevét együtt fogják említeni hazája első államférfiaiével a porosz nép átalakulásánál, közszabadsága intézményes lerakásánál, az egész német nemzetre kiható hegemon szerepe biztosításánál.

Nemzetének politikai életébe pozitív alkotások, új intézmények utján írta be egyéniségét.

A tudományban pedig éppen európai hatásu volt működése.

Közjogi irányával nemcsak nemzetbelieit terelte új utakra, hanem más nemzetek tudósait is kényszerítette, hogy eszméivel számoljanak, ha azoknak mindig megnyerni nem is tudta.

A főérdek azonban, amelyet elhunyt társunk élete bennünk kelt, — egyéniségének sajátága abban a kapcsolatban rejlik, mely az emberi munkának két oly különböző nemét, aminő a tudomány és a tényleges politika, nála egyesítette.

Nem a Königsberget soha el nem hagyó Kantnak, vagy a jenai ütközet alatt *Phenomenologie des Geistes*-ét befejező s az ütközetről mitsem tudó Hegelnek párja áll benne előttünk. De a nyelvészet és politikai bölcselés után miniszterkedő Humboldt Vilmos, vagy a diplomáciai pályáján vallásbölcséleti és egyházszerkezeti kérdések buvárlatával foglalkozó Bunsen szellemi egyénisége is egészen más, mint Gneist Rudolf-é, habár e két nevezetes férfinak a buvárlat és tényleges politika szintén egyesül.

Gneist Rudolf élte végéig megmarad kathedráján, folytatja buvárlatait, melyeknek utolsó terméke, *Die rechtliche Stellung des preuss. Gesamtministeriums*, halála évében jelent meg. Tanári és tudós hivatásához azonban egész életén keresztül hozzá bírja kapcsolni a bírói, a parlamenti pálya kötelességeit s a socialpolitika kérdéseinek megfejtésén számos társadalmi szervezetben, mint a német jogászgyűlésekben, a socialpolitikai egyletben, a munkásosztályok javára alakult központi egyletben évek során át fára-

dozott. A legnagyobb foku egyetemesség a legaprólékosabb szakszerűséggel egyesül Gneistban, az elméletnek és gyakorlatnak oly egyesítése, amely párját ritkítja.

Már Gneist pályája a birói és tanári hivatás kapcsolatával kezdődik, tanítása pedig a jognak egész vidékét felöleli tanárkodásának első 10 évében. Mint vagyontalan hivatalnokfiu önfentartásra utalva, az egyetemi docentura mellett birósági hivatalt is vállalt, mert a szabadversenyen nyugvó német egyetemi életben, tanítói pályája kezdetén, senki előre nem láthatja, mily siker koronázza működését, lesz-e üres tanszék, előadásainak minő látogatottságára számíthat mint magántanár?

23 éves korában a római jogból magántanárrá avatva a berlini egyetemen, 25 éves korában assessor, csakhamar segédbíró lesz a porosz kamarai és a legfőbb törvényszéknél, az egyetemen pedig magántanári sikerei következtében mint 29 éves férfi rendkívüli tanári címet kap. Jövedelmet sem ez, sem birói hivatala nem nyújt neki s létfenntartásának egyedüli alapja a docensi leczkepezés. Gneist azonban hűségesen kitart mind a két pályáján azzal a szívós kötelelességgérzettel, mely egész életén át kíséri.

A porosz magánjoggal, majd a büntető joggal, a büntető és polgári perrel kezdi docensségét s utóbbi leczkéi az egyetem körén kívül is azonnal nagy hatást érnek el. Élte eszményei: a helyes birói szervezet, a bíráskodás függetlensége, a nemhivatalnoki elem bevonása a jogszolgáltatásba, a vádelv, a polgár törvényes szabadságának biztosítása lelkesítették ez előadásokat, melyek különös eleven-ségöket Gneistnek angol- és francziaországi utazásaikor szerzett személyes tapasztalataiból nyerték, erkölcsi értékeket pedig attól a független érzülettől, mely a tanszabadsághoz szokott német egyetemeken még a 48 előtti Poroszországban is lehetséges volt. Az akkori porosz kormányzati és birói felfogásokkal ezeknek az előadásoknak iránya nem egyezett, de ellenök a kormányzat jobbnak látta egyenesen fel nem lépni, habár mint Gneist maga a berlini forradalmi állapotokra való visszaemlékezéseiben mondja, (Berliner Zustände 1849. 55. l.) egyszer szinte betiltották őket.

Mesterének, Savignynek visszavonulása után 1842-ben a fiatal magántanár a pandektákat is előadási körébe vonja. 1844-ben meghonosítja a praktikumokat, 1845-ben megjelent munkájával »Über die formellen Verträge des römischen Rechts« pedig megalapítja írói hírnevét.

Gneist magántanári sikerei rendkívül fényesek voltak és Savigny utódát, Puchtát a kathedrán teljesen elhomályosították, a hallgatóságot majd egészen hozzávonták.

Ily nagyfoku tudományos és tanítói elfoglaltság mellett Gneistnek ideje marad főtörvényszéki bírói hivatala ellátására, sőt egész életére kiható más működésre is.

Már ez időre esik Berlin községi életében való élénk részesedése. Világosan áll előttte ugyanis, hogy nemzeteknek alkotmányos szabadságra jutni lehetetlen a helyi önkormányzat terheinek viselése nélkül.

Gneistnek bírói, továbbá községi bizottsági tagi magatartása az 1848-ki berlini forradalomig és annak folyama alatt élénk veti a későbbi Geistnek, a nagy közjogásznak, a befolyásos parlamenti férfinak, bár gyenge körvonalakkal rajzolt, de mégis jellegzetes silhouette-jét.

A magántanár Gneist sokkal kevésbbé jelzi római, büntető és perjogi leczkéivel azt a Gneistet, akinek nyomait a tudomány és a tényleges politika egyaránt megőrizik.

Ekkori lelki világának csiráiban, amint azokat 1849-ben közzétett visszaemlékezései feltűntetik, (Berliner Zustände. Berlin, 1849. 146. l.) megtaláljuk állami, társadalmi és jogi elméletének összes alkotó elemeit s ebből az időszakból nézve előre élte későbbi folyamára, az úgy tűnik fel, mint egy mozaik egyberakása, melynek kockái, majdnem egész terve, már készen állanak.

Az alkotmányos szabadságnak akkori nagyon ködös képét, ahogy arról Poroszországban a szabadság barátai gondolkodtak, keserű, itt-ott játszi humorral ostromolja. »Mit használ szabadságvágyunk, így kiált föl, a gyakorlati eszközök ismerete nélkül, melyekkel e szabadságot elérni lehet és ha mindazokat reakzionáriusoknak bélyegzik, akik ily eszközöket javasolnak.« (Id. h. 25. l.) »A háttérben örökké az a gondolat lakozik, hogy a részvét a községi

igazgatásban csak jog, holott elsőben és túlnyomólag teher, gyakran súlyos teher.« (Id. h. 36. l.)

»Önkormányzat és önigazgatás egyáltalán nehéz. Ha kérdjük, mit értenek alatta, a felelet abból áll, hogy mindenki magát akarja kormányozni. Bizonyára igen kívánatos! De ezenkívül a közös dolgok intézésére törvények szükségesek Az önkormányzat őshonában a békebirák kézi könyveeskéje 100 iv terjedelmű«

A közéletnek törvényes rendezése, az önkormányzat mint a szabadság alapja, a részleteket nem tekintő általános elveknek, tervezgetéseknek kárhóztatása, Gneist későbbi tanainak szegletkövei, mind megvannak a viharos 48-as idők benyomásai közt is.

»A politika, mint minden művészet, formálás . . . Így kiált fel végül: Ti romantikusok hiába küzdetek a formák ellen. Keressetek helyes szempontokat, ahonnét a szabad államot tagjainak részarányosságában átpillanthatjátok s megtanuljátok a formákat felfogni. Balgatagok, akik az olympusi Jupiter szobra előtt azt hiszitek, hogy csak formák. E formákban nem külső mez van, amely a német fejlődéshez tapad: e formákban maga a külső szabadság él, amelyért küzdöttünk és küzdünk. Eszményeink szabadsága más, ha úgy tetszik, magasabb világba tartozik. Itt azonban a végeesség birodalmában állunk és körülírt eszközökkel harczolunk körülírt célokért. Azok a formák a szabadságnak látszólagos korlátai, de szükségességök felfogása által leszünk csak igazán szabadokká. E formákban minden szabadon fog mozogni, ami most a fejek- és szívekben életre kelt.«

Gneist lelki egyénisége mégis legfőképen abban a gyakorlati politikai szerepben tükröződik vissza, melyet a berlini községtanács tagjaként a 48-as alkotmányos küzdelmekben játszott.

Az 1848. máj. 22-én Berlinben megnyílt porosz nemzetgyűlésnek maga a király ismerte el jogát és hivatását, hogy alkotmányos egyezményt hozzon övéle létre, s a nemzetgyűlés ugyanerre a jogalapra állott, lemondva az igényről, hogy szuverén alkotmányozó hatalom illeti, viszont megtagadva az alkotmánynak királyi engedményből eredő

jogalapját. Az alkotmány és egyes alaptörvények részletes kidolgozásában serényen haladó gyűlés azonban ellentétbe került a királylyal. Ez ugyanis érkezettnek látta az időt a szabadsági törekvések megfékezésére és az utczai mozgalmakat hozva fel ürügyül, a közrend fentartása végett, melyről márcz. 19-e óta a polgárórség gondoskodott, a hadsereget visszarendelte Berlinbe, Brandenburg grófot kinevezte miniszterelnökké, a nemzetgyűlést pedig, ülésének elnapolásával, november 27-ére Brandenburg városába hívta össze.

A nemzetgyűlés erre először is egy bizottságot küldött, amely a Brandenburg-miniszterium kinevezésének visszavételét eszközölje ki és fogadtatásakor nem az udvari illem szokásait követte, majd később a nemzetgyűlés elnapolására és Brandenburg városába való összehívására az adók megtagadásával felelt.

Gneist Rudolf, mint a berlini községtanács tagja, ebben az összeütközésben épp oly szilárd jogérzetet, mint okos előrelátást tanusított.

Abból az alapelvből kiindulva, hogy az alkotmánynak a király és a nemzetgyűlés egyezményéből kell származnia, állást foglalt a király egyoldalú rendelete ellen, mely a nemzetgyűlést, ennek hozzájárulása nélkül, Brandenburgba tette át.

Épp úgy kárhoztatta azonban a nemzetgyűlést, midőn a királyt egyenesen kényszeríteni akarta a Brandenburg-miniszterium kinevezésének visszavonására és az adók megtagadását kimondotta.

Utóbbi határozat megakadályozására vitte keresztül a berlini községtanács határozatát, amely a nemzetgyűlést kérve kéri, hogy az adómegtagadás szándékától álljon el. Ily tény, Gneist meggyőződése szerint, (Berliner Zustände 77. l.), különösen az akkori feszült hangulatban, parlamenti forradalmat jelentett, melynek természetes következményéül az ellenforradalmat és a parlament megalázását helyesen látta előre.

Midőn a községtanács Vilmos porosz herceghez küldöttséget indított, hogy ennek közbenjárását kikérje és a

nemzetgyűlésnek Brandenburgba való áttételét megakadályozza, Gneist, mint a küldöttség egyik tagja, a herceg tudakozódására a következő nevezetes szavakkal okolta meg a bizottság és a maga álláspontját.

»Hivatásánál fogva kötelezve, megszokta a jogot tanítani és kiszolgáltatni. A fennálló törvények szerint azonban a jogviszony a király és a nemzetgyűlés között nem olyan, mint aminőnek a herceg fölteszi. Az egyezményes álláspontból, melyet maga a korona elfogadott, éppen az következik, hogy a nemzetgyűlés helyén és idején sem a korona, sem a nemzetgyűlés egyoldaluan nem változtathat.«

Gneist Rudolfnak ez a független állásfoglalása a jog mellett lezárta bírói működésének első szakát. A főtörvényszék tagjai nyilatkozatot tettek közzé, mely eljárásával a közösséget megtagadta, minek következtében Gneist letette tisztét, hogy 25 év után a legfelsőbb közig. bíróságnál, az ő szellemi gyermekénél, újra fölvegye. S folytatta rendkívüli tanári címmel, állami illetmények nélkül, magántanárkodását egész 1858-ig, amidőn 18 évi tanítás után rendes tanszéket nyert a berlini egyetemen.

A tíz év, mely Gneist életében a 48-i forradalom után lefolyt, szellemi egyéniségének végleges kiformálódását, elméletének megállapodását tartalmazza. Életének 1858 után lefolyt, szinte negyven éves szaka nem egyéb többé mint az elmélet részletes kiépítése, nemzete életében való alkalmazása.

II.

Gneist elméletének sorsa, már közrebocsátását véve, igen sajátságos; de annyiban is az, hogy teljesen soha ki nem épült. 1857-ben jelenik meg Gneist nagy művének első része. *Gesch. und heutige Gestalt der Aemter in England mit Einschluss des Heeres, der Gerichte, der Kirche, des Hofstaats.* 1860-ban következik a második rész: *Die heutige englische Communalverfassung und Communalverwaltung oder das System des Selfgovernment in seiner heutigen gestalt.* Mindegyik egy-egy kötetben. A har-

madik részből, amely az angol parlament történetét és mai alakját lett volna hivatta rajzolni, amint a II. rész előszava (XII. l.) ígérte, csak a történelmi részt bírjuk részint az *Englische Verfassungsgeschichte*-be (1882.) ékelve, részint külön: *Das engl. Parlament in tausendjährigen Wandlungen*, (1886.) ellenben maga a parlament, szervezete, hatásköre, működése módjai, hiányzanak a műből, amely 1857-ben egyenesen *Das heutige englische Verfassungs- und Verwaltungsrecht* főcím alatt látott világot.

Gneist az évek folyamán tökéletesíti munkáját, 1863-ban két kötetre nagyobbodva jelenik meg a *Selfgovernment*, 1867-ben hasonló átalakuláson megy keresztül az államkormányzati rész. Megjelennek művének népszerűbb alakú kiadásai, az angol viszonyokat a németekkel egybevető, de az angol közjog körén egészen kívül eső számos iratai is, csak az angol parlamentet, a tetőzetét a nagy épületnek nem tudta felrakni. Ideje hiányzott-e hozzá? avagy mi? Azt hisszük, Gneist szellemi egyénisége magyarázza e csonkaságot. Aki az angol alkotmánynak szilárd alépítményét, ahogy országos és helyi kormányzati szervezetét nevezte, oly szeretettel és virtuozitással tudta megrajzolni, annak kis dolog lett volna a tetőt is felrakni.

Gneist konkrét észjárású, synthetikus szellem. Búvárlatának tárgyait teljes elevenésekben akarja megragadni, képeket visszaadni. Tárgyának nem elemei, hanem összefüggések, vegyületek érdeklí. Nem mintha a részleteket mellőzné, ellenkezőleg azok leírása adja neki a főgondot, csak hogy e leírás nem analitikus irányú, a részletekkel való nagy foglalkozás csak a csoportosítás végett történik. »Mentül teljesb képét adni az állam tagozatai és a társadalom közti összefüggésnek, melyen minden alkotmány története és a nemzetek sorsa végelemzésben nyugszik,« ez Gneist vezérgondolata. »E kölcsönhatásokban, mondja tovább alkotmánytörténete előszavában (VII. l.), életre kel elmúlt századok története, mint a jelen törekvéseinek tükre, mindenekfölött azonban mint egy magasb hatalom uralmának képe, mely az emberek sorsát igazság szerint az igazsághoz juttatja.« Neki az »állam alkotmányát és kormány-

zatát a maga egységében« kell előtűntetni s azt »az élő jogot, mely ez egységből a valóságra kihat«. (Gesch. der Aemter I. köt. VIII. l. 1. kiadás.)

Gneist az angol alkotmány élő képét akarta megírni, helyesebben azt a képét, amelyhez a kontinensnek úgy tudós, mint művelt körei szokva voltak, ki akarta javítani. Ennek a képnek a mai parlamentet feltűntető részét Gneist nagyjában helyesnek találta, ellenben minden egyebet rajta hamisnak. Az igazi angol alkotmányon Gneist szemében a kormány és igazgatás hasonlíthatlanul nagyobb tért foglalnak el, mint a parlament. A parlament a valóságban részlet rajta, melyet a kormány, a sereg, az egyház, a bíróságoknak vele egyenkint egyforma nagyságu szervezetei határolnak. De az angol alkotmánynak, ahogy Gneist látta, nagy háttere is van. Az angol alkotmány mindenekfölött olyan, mint egy hajó, melyet ha tart is királyi horgonya, ha van is a helyi testületekben kötelékei, mégis a szabad, nagy angol társadalom tengerén lebeg.

A képnek parlamenti részén túleső kormányzati vidékét és háttérét: az angol társadalmat, kell hát kiegészíteni, hogy hű, hogy igaz legyen.

Ezért nem végezte be Gneist az egész angol alkotmány rajzát.

Szellemé kiválóképen gyakorlati irányú, külső érvényesülésre hajló. Ez a hajlama vitte Anglia alkotmányának, mint a kontinensi alkotmányok mintájának, bűvárlatára, midőn 1848-ban a rendi és a szabad kereseti társadalmi szerkezetek összecsapását látja hazájában, avagy később az úgy vélt angol alkotmányos monarchia átültetésének ingadozó kísérleteit.

Bűvárlatában a konkrét, gyakorlati kérdések ingerlik.

Hol van az angol alkotmány súlypontja? Az élet minő részletek, mely elemek érvényesülésétől függ benne? Mi okozta áldásos eredményeit, százados békés, a szabadságnak kedvező fejlődését?

A terhes, hosszú útról, melyet az angol alkotmány kormányzati részének, társadalmi alapjainak, történelmi előzményeinek őserdején keresztül tett, ahogy kutatásait

maga jellemezte, (Gesch. u. heut. Gestalt d. Aemter. 1857. VI. l.), gazdag tudományos zsákmánynyal tért vissza, amelylyel új világításba helyezte, érthetőbbé tette, a szó szoros értelmében átalakította Angliának egy évszáz óta Európa előtt lebegett képét.

Nyugodtan ki lehet mondani: Gneist másodízben fődözte föl Angliát s vele az állami életnek nem egy törvényét, amelyeket vagy éppen nem, vagy szabatosan legalább nem ismert a világ.

Mert a Montesquieu Angliája csak olyan fogalmat adott róla, aminőt a Columbus Amerikája erről.

Száz év kutatása, politikai, jogtörténelmi érlelődése, a társadalomtan megalapítása Stein Lőrincz által, Gneist személyes munkáján kívül is sokat hozzájárult Anglia helyesebb megértéséhez. Az első felfedező érdeme azonban, aki föl tudta lelni a benne rejlő tanulságokat, ha nem is bírta mivoltukat mindenben s egész helyesen kideríteni, el nem homályosulhat azoké mellett, akik az ő irtotta vadonon túl haladva, nála többet találtak.

Gneist nevét tehát együtt fogják említeni a Montesquieuével, amíg a tudománynak becse lesz, bármily különbözők legyenek egész szellemi egyéniségekre, bármily ellentétesek kutatásaik eredményeire nézve.

Gneistban nincs semmi a nagy francziának élességéből, művészi eleganciájából, általános bölcselmi háttéréből, folyton buzogó eredetiségéből s észleleteit egyszerű, átlátszó képbe foglalni bíró erejéből. Amivel Gneist hatni bír és eredményeket ér el, az az exact, részletes kutatás.

Az egésznek képe nála a részeknek: a királyságnak, a kormánynak, az önkormányzatnak, a történelmi előzményeknek teljesb kidomborításából áll elő, nem a szerző összefoglalása, nem rendszere következtében. Az elvek, az intézmények végső elemzéséig nem hatol előre, sőt kerül lehetőleg minden általánosítást. A gyakorlati kivihetőség részleteire, az elveknek a valóság követelte módosulásaira esik nála a súlypont.

Gneist Angliája ennél fogva sokkal igazibb, mint Montesquieué.

De Gneist Anglia alkotmányát és igazgatását nyilván nem önmagáért, hanem a bennök rejlő általános igazságokért, azokért a belső törvényekért kutatta, amelyek minden nemzet politikai életében egyaránt érvényesülnek, habár az egyes nemzetek szolgáltatva anyag különbsége következtében igen eltérő alkalmazással is.

Angol alkotmánya megírásának nyilván induktív célja van. Általános törvényt akar Anglia alkotmánytörténelméből és élő intézményeiből levonni az állam létviszonyai, erői, ezek organumai, a benne szükséges és lehetséges szabadság mértékére nézve egyáltalán.

Az angol közjog kísérleti anyag Gneistre nézve, akinek műve talán nagyobb mértékben általános államjogi elmélet, mint a pozitív angol jognak minden egyéb tekintetől független tudományos kimagyarázása.

Gneistnek gyakorlati célja, konkrét szemlélet, nem bonczoló megértés után vágyó lelki szervezete, induktív anyagának terjedelme magyarázzák, hogy mélyreható, általános államjogi elmélete az államnak nem egy részét hagyta egészen sötétben, másokat pedig nem helyezett igazi világításba. Gneist általános államelmélete helyes, de elvei a felölelt komplex tünemények magyarázatára túlmerevek, tehát tágitásra, továbbfejlesztésre szorulnak.

Viszont magának Angliának pozitív jogában túlságosan ki vannak domborítva azok a részek, amelyek Gneistnak gyakorlati célja szempontjából főfontosságúaknak tetszetek, akár mert az európai államok alkotmányos rendjében hiányoztak, akár mert Gneistnek nem egyedül Anglia államéletéből levont elméletét erősítették és azok mellett a gyakorlati törekvések mellett szólottak, melyektől Gneist nemzete alkotmányos szabadságának megszilárdulását remélte.

Itt tehát, ellenkezőleg, mint általános elméleténél, tételeinek, színeinek bizonyos mérséklésére, egyes intézmények erőarányának összevonására van szükség.

Mit lehetett az alkotó politikai művész és a jogtörténelmi, jogdogmatikai kutató ellentétes szempontjaival, részben ellentétes módszereivel felfödözni?

Első sorban azt az igazságot találta meg Gneist, hogy

a nemzetek szabadságához nem elegendő, ha a polgároknak a törvényhozó hatalomban rész jut és alapjogaik a suverén hatalommal szemben is pontosan meghatározottnak.

A nemzetek szabadságának alapja mélyebben rejlik. A közigazgatás, az igazságszolgáltatás berendezése, részletei, a kormányzatnak hozzájuk való viszonya, az állam fejének állása, hatalma azok a szilárd alapok, amelyekre a nemzetek szabadságát építeni lehet.

Hogy egy nép szabad legyen, erősnek, hatalmasnak kell lennie, erejét pedig állandóan, naponta működő intézményeiben, igazgatásában, bíróságaiban, seregében gyűjtheti össze.

Az összes polgárok állandóan nem foglalkozhatnak az országlással, de magok a törvényhozási organumok sem lehetnek állandók, sőt ha permanensekké lennének is, egyszerre csak az állam egy feladatával foglalkozhatnának, a többi száz meg száz más feladatnak pedig okvetetlenül a törvényhozó testen kívül álló szervekre kellene bízniuk.

A polgárok részvéte a törvényhozásban csak úgy eredményezheti a nemzet szabadságát, ha igazgatása, jogszolgáltatása, ezek vezetése: a kormányzat helyes.

Minthogy azonban ennek a vezetésnek a nemzet változó szükségletei szerint változnia kell s a vezető egyéniségeket alkalmasabb, az újabb, változott szükségleteket jobban átérző férfiakkal kell felváltatni, hogy a nemzet egyénisége, életének azonossága változó szükségleteinek, lelki háborgásainak hullámozása között megóvathassék: az egymást felváltó pártok és kormányaik között megingathatatlan sziklaként kell állania a nemzet fejének, az örökös, jogilag felelőtlen, nagy hatalma által részleges érdekektől független és csak a nemzet összérdeke által érintett, a változó miniszterek és pártok mellett állandó államtanács által felvilágosított királynak.

Ha a király, az igazgatás, a jogszolgáltatás szilárdan állanak, akkor versenghetnek a pártok egyes részleges, új célok érdekében a hatalomért, változhatnak miniszterei, a nemzet állandó érdekeit megóvjá az igazgatás, a constans et perpetua voluntas jus suum cuique tribuendi-t, megvédi

az igazságszolgáltatás, mert a királyban, a nemzeti szükségletek változhatlan részének incarnatiójában meg van biztos horgonyuk.

A nemzet szabadságának, törvényhozásban való részvételének más célja nem lehet, mint összes szükségleteinek tagjai akaratával való meghatározása és ez alapon mentül teljesb kielégítése.

A polgárok részesedése a törvényhozásban, a parlamenti rendszer, szóval a politikai szabadság a szükségleteknek a nemzettagok által való meghatározását biztosítja, a teljes kielégítést, az egyéni szabadságnak a szuverén hatalom elleni védelmét azonban csak a közigazgatás és igazságszolgáltatás függetlensége, mert ezek oly érdekeket és oly jogokat is ápolnak, amelyek egy felülkerekedett új érdek új párthívei előtt közömbösek vagy éppen gyűlöletesek. A törvényhozókat a szemérem, a kisebbség bírálattól való félelem, az ellenkező érdekek, a jog nyílt megsemmisítésétől visszatartja. De amit egyenes törvénnyel megtenni röstelnének, a közigazgatás és jogszolgáltatás befolyásolása által viszik keresztül. Hogy tehát a politikai szabadságot a többség a kisebbség elnyomására miniszterei útján fel ne használhassa, a közigazgatás és jogszolgáltatásban kell hatalma elé gátakat emelni s ez által nemcsak a felülkerekedő pártok, hanem a kisebbség érdekeit is, a változó szükségletek mellett az állandókat is biztosítani.

Így lesz a közigazgatás és jogszolgáltatás állandósága, ereje, melyek együtt teszik a kormányt erőssé, magának a szabadságnak, vagyis a nemzet összes szükségletei fölötti rendelkezésének és e szükségletek állandó és változó részei kielégítésének előfeltételévé.

Szabadság és erős kormány nem ellenkező erők összehatkolása, hanem egyazon törekvésnek különböző stadiumbeli megvalósulása.

Amit Eötvös a XIX. század két uralkodó eszméje: a politikai és az egyéni szabadság ellentétének kiegyeztetésére keresett, azt Gneist Anglia alkotmányából vélte leolvashatni. Sokban hasonló kritikával ostromolta a francia államfelfogást, amely azt hitte, elég az ember és polgár

jogait, vagyis a politikai és egyéni szabadságot proklamálni, hogy a nemzetek szabad alkotmányos élete megállapíttassék. Gneist szétűzte a századelei nemes törekvésű reformerek illuzióját, mint ha aszabadságot meg lehetne adni, ki lehetne hirdetni, mintha a szabadságot csak a fejedelmek és kormányok veszélyeztetnék.

Gneist kimutatta, hogy szabadságot nem lehet kapni, nem elég elismerni, kijelenteni. Nem lehet kívíni, örökké kell érte vérzeni. Meg kell szolgálni mindennapos szolgálattal, vagyonbeli, de főleg személyes áldozatokkal, nemcsak az élet feláldozásával a harcz mezején, hanem annak a kényelmetlenségnek eltűrésével, annak az önmérsékletnek gyakorlásával, amelyre a közügyekkel foglalkozó polgárnak annyira szüksége van.

És itt van a második nagy igazság, melyet Gneistnek köszönünk a kormányzás és a szabadság összefüggéséről. Szabadság nincs a törvények végrehajtásában való közreműködés, azaz községi, megyei, esküdtszéki önkormányzat nélkül. Az önkormányzat azonban súlyos teher, mert önmegadóztatás. De súlyos teher annál fogva is, mivel az egyéni akarat önfékezéséből áll, pusztán a törvény iránti tiszteletből, mely az önkormányzatra kötelességeket hárít s nem valami felsőbb hatalom kényszerítő parancsa következtében. Végül, mert mindig azt kívánja a polgártól, hogy idejét, melyet saját ügyeire vagy legalább is szórakozására fordíthatna, szentelje a köznek.

Olyan nemzeti szabadság, amely csak a törvények hozásában rejlő parancsolásból áll, amely azonban az önkormányzattal járó súlyos kötelességeket fizetett birói és közigazgatási hivatalnokokra hárítja, ingatag légvár, múló tűnemény. Az ilyen szabadságban a parancsolni hivatottak nem tudnak helyesen parancsolni, mert az ügyeket csak a fizetett hivatalnokok értik, mert a parancsolók nem tanultak meg a végrehajtó önkormányzatban engedelmeskedni.

Amint Eötvös az önkormányzatban kereste az újkori állam orvosságát, azonképen Gneist is abban találta.

De jöllehet Eötvös munkái nagyban egyengetik az utat

a kormányzat természetének földerítésére, Gneisté az érdem, hogy azt tényleg földerítette.

Gneist harmadik nagy igazsága abban áll s itt válik el világosan Eötvöstől, hogy az önkormányzat nem az állam hatalmán kívül eső társadalmi vagy részleges, úgynevezett helyi ügyeknek, külön érdekkörök saját belügyeinek kormányzása és intézése, hanem akár országos, akár helyi, de mindig közügyeknek, vagyis a végelemzésben állami törvénytől függő feladatoknak a polgárok áldozatkészségéből, nem külön hivatalnoki hivatásból eredő kezelése.

Eötvös az önkormányzat által az állam hatalmát szűkebb körre akarja szorítani, különböző nemzetiségű elemekből álló nemzetben ezeknek érvényesülési tért akar nyitni.

Gneist ellenkezőleg lehetetlennek látja az állam hatalmi körének szűkebbre szorítását a haladó élet bonyolult viszonyai közt. Nehogy azonban e hatalom veszélyessé váljon, arra egyik legerősebb gátnak a polgárok által való kezelését tekinti a végrehajtás folyamán is. Sőt a világosan országos érdekű ügyeken kívül eső, részleges érdekű, vagy helyi változatosságuknál fogva egységes rendezést nem tűrő közügyeknek is a nemzeti közakarat irányzása alá jutását, legalább főelveiknek törvényhozási rendezését és az országos ügyekkel együttes és egyforma önkormányzati kezelését sürgeti. Mert egyébként a különböző faji, felekezeti vagy osztályérdekek a helyi kapcsolatokban uralomra jutva, lerontják helylyel-közzel a jogegyenlőségnek, az egységes nemzeti iránynak, vagyis a gazdasági, értelmi és erkölcsi közösségnek alkotásait, megingatják a nemzeti hatalomnak és általános közszabadságnak védműveit.

Gneist elméletének ezt a harmadik igazságát az önkormányzatnak országos jellegéről, a benne foglalt visszautasítását annak a tannak, mintha az embereket helyi, vidéki szomszédsága kiemelhetné a nemzeti szuverenitás köréből, és a szomszédság kötelékénél fogva a nemzet szuverén akaratától független, és pedig kényszerítő, tiltó, adózató hatalommal ruházná föl, kiváló becsűnek, felfedezőjét, megállapítóját különös érdeműnek kell tartanunk. Gneistnek, német létére, szembe kellett szállania nemzetének parti-

kulárizmusba vesző történelmével, újabb alkotmányos szabadságának legnemesebb harczoaival, tudományának dogmává vált tételével, mely szerint a község oly önálló, független testület az állammal szemben, mint az egyház, mint a tudomány, mint a társadalomnak ösztönszerű őrldése, szövődéséből előállt rendek, osztályok.

Ez önkormányzatnak szervezetére, eljárására, megoldandó feladatainak szabályaira nézve csak úgy részletes törvényekkel kell rendeztetnie, mint az állam hivatalnoki kormányzata és igazgatásának. Az önkormányzat nem lehet patriarchalis, mert minden patriarchalizmus önkényes, nem lehet merőben statutárius szabályoktól függő, mert a statutum törvény hiányában szuverén s a nemzet nem engedheti polgárait annyi szuverén szabályalkotó testületnek kiszolgáltatni, ahány önkormányzati test a kebelében él. De nem függhet kormányrendeletektől sem, mert ez önállását szüntetné meg.

Az önkormányzat tehát csak törvényeken nyughatik.

Ha nem is ily mértékben, de nagyobbbrészt mégis törvényekkel kell rendeztetnie a bürokratikus hivatalnoki igazgatásnak is.

Mert természetesen nagyobb tér jut az országos kormány szabályrendeleteinek a hivatalnoki (bürokratikus) igazgatás szervezetének, ügykezelésének, eljárási módjainak, feladatainak rendezésében, mint amekkora az önkormányzati testek statutumainak az önkormányzatilag végzett köz-igazgatásban. Hisz az országos kormányt könnyebben határok közt tarthatja a parlament, hogy rendeletalkotó hatalmát a törvényekkel egyező irányban használja, mint néhány száz, vagy ahol a község is önálló életre jut, több ezer önkormányzati testet.

De a közigazgatás, kezeljék polgárok önkormányzatiilag, kezeljék bürokraták hivatásszerűleg, mindenkor oly foku benyúlást jelent az állam tagjainak gazdasági, személyes, művelődési, szociális szabadságába, hogy még a felelősségre vonható országos kormány rendeleteinek sem lehet a polgárokat kiszolgáltatni.

Csakis az a hatalom, amely legtöbb biztosítékot ígér, hogy akár az állampolgárok személyiségének irányzását és korlátozását, akár gazdasági terhelését a szabadság kívánalmainak megfelelőleg fogja megállapítani, teheti ezt.

A közigazgatásnak törvények alapjára helyezése, működésének törvényes szabályozása, a törvényszerinti igazgatás s ennek biztosítása a közigazgatás tényeit ellenőrző közigazgatási jogszolgáltatás útján: Gneist elméletének negyedik nagy igazsága.

Az állam czélja, a jog uralmának biztosítása, mindaddig elérve nincs, amíg a törvény a közigazgatásnak beavatkozását az egyes életkörébe nem szabályozta, ha pedig e szabályozás eléretett, a törvény uralmát független bíróság nem biztosítja.

Az állam jogi állammá akkor lesz, ha a magán- és büntető jogon kívül a közigazgatási jog védelme is független bíróság gondjára bízatik.

A szabadságnak és erős kormánynak elvi egységét, egy forrásból származását konkrét valóságnak az olyan állam mutatja, ahol az önkormányzat, ahol a törvények szerinti igazgatás rendszere, a közjogi bíráskodás független működése létesítve van.

A szabadság és hatalom ilyen összeolvadása azonban lehetetlen, az önkormányzat, a törvények szerinti igazgatás, más néven a jogi állam valósíthatatlan, ahol az egyetemesre törő állam s a partikuláris csoportok és érdekekből álló társadalom között arányos kölcsönhatás nincs.

Az állam egyetemes hatalmának nem szabad a társadalom és abban az egyén öntevékenységét, sajátosságait megsemmisíteni, a társadalmi széthúzó erőknek nem szabad az egyetemeset, a nemzetet az ő kiegyenlítő, felemelő, magasztos erejétől megfosztani. Az első eshetőség a szabadságnak, a második az egyetemesnek, vagyis az emberi egyenlő méltóságnak és nemzeti összjellegnek ásná meg sírját.

Az egyetemesnek szervét Gneist a királyságban, a szabadságét, a népszerűét az egyéni öntevékenységen nyugvó társadalomban látja. E harcban álló feleknek ki kell békül-

niök, az egyetemes és partikuláris törekvéseknek ki kell egyenlíttetniök.

Az egyetemes akkor nyugszik szilárd alapokon, ha szerve, a királyság a társadalom természetes rétegeire támaszkodik.

Különösen, ahol a királyság a szuverén hatalomban a polgárokkal osztozik, ott az államnak nem lehet a kapcsolat nélküli, egyenlőkké tett egyesek halmazára fektettetni. Mert akkor az állam hatalma akként változnék az esetleg összeverődött, vagy mesterkéltén vagy éppen csellel, fondorkodással összehozott többségeknek felelőtlen csoportjai szerint, amint a porszemekből a szélvész járása más és más homokbuczkákat formál.

Nehogy azonban a társadalom természetes tagozatai, amint a vagyon és az élethivatások különbségeiből előállnak s osztályok, rendek, testületekben szervezkednek, külön érdekeik- s törekvéseikkel a királyság és vele az egyetemes fölé emelkedjenek, törvényekkel, intézményekkel kell őket hozzászoktatni, hogy szabadságaik elismerése mellett is bírják külön érdekeiket az egésznek célja, az egyetemes végett mérsékelni.

A társadalmi osztályoknak a honvédelmi szolgálatban, a közigazgatási és esküdti önkormányzatban kell magokat fegyelmezni tanulniok, hogy a szavazatjog által a törvényhozásban is részesek lehessenek.

A társadalom részvéte a szuverén hatalomban ily fegyelmezés nélkül, szükségszerűleg a társadalom egyik osztályának a másik fölötti egyoldalú uralmává fajul. A társadalom felsőbb és közép osztályainak az állam törvényhozása, kormányzása és igazságszolgáltatásában adott nagyobb részt ezért nem szabad egyszerű joggá tenni, hanem annak köteleességteljes hivatássá kell válnia, mely által a nyert előnyökért a köznek értékes ellenszolgálatot tesznek. Ezért van szükség a fegyelmező intézményeken kívül a főintézményre, a királyságra, amely mint a társadalmi osztályok csúcsa, fölöttük állva, akkor is nyomást gyakorolhat a leg-hatalmasb osztályra, amidőn a törvények, az intézmények, a jogérzetnek ereje fogytán van.

Az államnak, az egyetemesnek fölényében van a társadalmi ellentétek kiegyenlítésének kulcsa, ez a fölény pedig végelemzésben a királyság erejétől függ szabad államban.

A királyság viszont, bármily tökéletesek legyenek is katonai, bírói és igazgató szervei, egymagában nem bír megfelelni hivatásának, mely az egyenlő emberi méltóság és összjelleg érvényre emelésében áll.

Mert az egyetemes az egyéninek eredeti sokféleségéből, önkéntes alárendeléséből, harmonikus vegyületéből áll.

Ezt a királyság a társadalom szabad kooperációja s ebben az egyének eredeti kezdeményező ereje nélkül létre nem hozhatja, azért kell a királyságnak szabaddá, önjogu polgárok szabad akaratával együttműködővé válni, ezért szorulnak egymásra állam és társadalom, az egyéni és az egyetemes.

A fejetlen, fölénytelen társadalom a nemzet felbomlását, a fölényt, habár a legmagasztosb czélekből, a társadalomra erőltető állam a nemzet összezsugorodását, éltesztagnálását okozza, ezt a további igazságot olvasta ki Gneist Anglia meglevő közjogából, annak ezeréves történetéből.

Az angol alkotmánynak önkormányzati intézményei, a bírói védelem, melyet a jognak a közhatalommal szemben is biztosít, az állampolgárok döntő része a nemzeti akarat mikénti létrejöttében alkották a képnek hagyományos vonásait, melyek Anglia alkotmányáról forgalomban voltak.

Az angol alkotmányos szabadság a királyságon nyert győzelem eredményének tekintetett. A Stuartok elleni dicsőséges küzdelem emlékei uralkodtak a közfelfogáson, amely arról, hogy e szabadság megalapításához és fentartásához mennyivel járult a királyság, épp úgy megfellegette, mint az angol alkotmánytörténészek jórésze.

De mellőztetett az angol társadalom tagozatainak, a nagy földbirtoknak, a gentrynek, a mozgó ipari és gyári tőkének összefüggése is az önkormányzat, az esküdtszék szervezetével. Ez a két intézmény, mely fontosságában, magával a parlamenttel vetekedik, az állami és társadalmi, a királyi és közpolgári tényezők egybevegyülésének legjellemzőbb esete.

Kinevezett önkormányzatot, kinevezett bírák szoros vezetése alatt álló, szigorú jog szerint ítélő esküdtszékeket ma sem hisz el a kontinentális közönséges felfogás és Gneist e részbeni felvilágosításainak nehéz küzdelmet kellett vívniok a meggyökerezett előítéletekkel.

A társadalom vezető elemeinek, a főnemesség és gentrynek monopolisztikus állása, főleg 1871-ig a sereg tisztikarában, az államegyház javadalmaiban mind ez ideig, nem kevésbé ellenkeztek a szabadság és jog hazájáról, Angliáról alkotott közfelfogással.

A pontos részletkutatás, az állami és társadalmi tényezők kapcsolatának gondos feltüntetése, annak világos kidomborítása hogyan függnek a szabad angol intézmények a legpedánsabb formalizmustól, a kincstári, a számviteli, a békebírói igazgatásnak, a bíróságoknak berendezésétől és eljárási szabályaitól: a Gneist leírásának és elméletének mindezen fényoldalai kényszerítették a legellenkezőbb nézetűeket is, hogy Angliáról alkotott képeiket megváltoztassák s a Gneist bemutatta új Anglia iránt határozzák magukat állásfoglalásra.

III.

Miben áll Gneist elméletének ujsága, miben igazsága?

A királyság állását, döntő szerepét a társadalom ellentétei közt, jogvédő hivatását az elnyomott osztályokra nézve, a társadalom önálló világát és törvényeit az államiak mellett: Stein Lőrincznek köszöni Gneist. (L. Rud. Gneist. *Adel und Ritterschaft in England*. 1853. 55. l. és *Der Rechtsstaat* 1872. 183. l.) Általános elméletében csak az önkormányzat és a közigazgatási bíráskodásra nézve követelheti magának az eredetiséget.

De egészében úgy elmélete, mint Anglia pozitív alkotmányának ez elmélet szerint tervezett rajza a legeredetibb alkotás.

Stein tanát, az angol közjogászok és alkotmány történeteszek tételeit, oly egészé alakítja Gneist, amely teljesen

elmosza az átvett részletek, sőt elvek eredeti jellegét, mert a bennök rejlő igazságot tovább fejti.

Minden nagy tudományos fölfedezés ekként támaszkodik az elődök igazságaira. Hisz a tudomány egymást előző és követő nemzedékek közös munkája. Gneist elméletének eredetiségét cseppet sem kisebbíti az a nagy rész, mely benne előzőinek munkájából található.

Az ő munkája abban állott, hogy az állami és társadalmi tényezőknek, a socialistikus jelenségeknek a francia történelemben Steintől fölvetett törvényeit Anglia alkotmányában is érvényeseknek kimutassa.

Gneist a maga mesterét meghaladó virtuozitással vitte ezt véghez. Először annyiban, hogy az angol államrendszernek legapróbb zugaiba behatolt s legjelentéktelenebb részeit annak a láncolatnak szemeiként igazolta, melyet Stein deduktív föltevés alapján állított. Az angol államfejlésnek a francziától annyira különböző fejleményeiben az állami és társadalmi lét azonos törvényeinek hatását tudta kimutatni s mindezekon felül az önkormányzat és közjogi bírások tekintetében az állami élet organikus erőire egészen új világot derített.

Miben áll elméletének igazsága? Az erkölcsi tudományokban az elméletek igazságának nincs oly kézzel fogható próbaköve, mint a természetiekben.

Nézzük azért elsőben, minő volt volt Gneist hatása az irodalomban? Annyi bizonyos, hogy Gneist elmélete felrázta a tudományt.

Francziák, olaszok lefordították műveit. Utóbbiaknak gazdag alkotmány- és közigazgatásjogi irodalmában Gneist olyan tekintély, akivel foglalkozni, akár értsenek vele egyet, akár ellenezzék, mindig szükségesnek látják. Az amerikai, legujabb tudós nemzedéknek nem egy tagja tanítványának vallja magát.

De hatott-e Angliában is?

Oly erősen mint Montesquieu semmi esetre sem. Hisz ennek elmélete egyenesen alapúl szolgált az angol közjogi és politikai íróknak az angol alkotmány feldolgozásában és

a Montesquieu elmélete olyan szükségletek hangoztatója volt, a melyeket erősen átértzett a közvélemény.

Ezt Gneistről nem mondhatjuk.

Az ő hatása ily nagymérvű nem volt, már amiatt sem, mert a közvéleménynek nem tetsző szükségletek kielégítését, a nemzeti összlétnek nem egyszer terhes követelményeit hangoztatta, de hatása egészen másként is mutatkozott.

Gneist elsőben is csak lassan bír az angol gondolatvilágba behatolni. Egyik angol bírálója, Prothero érinti (Hist. Review III. köt.), mily kevesen tudták Angliában, hogy a chesteri püspök mellett egy külföldi a főtekinély az angol kormányzat történetére nézve. Gneist művei általában az angol történészeket érdekelték eleinte s amint Boase mondja (Hist. Review II. köt.), ezek előtt egészen új szempontokat tárt fel és ezek útján kezdett államelmélete is hatást gyakorolni.

»Befolyása az alkotmány - történetre, írja lekötölező szívességgel A. V. Dicey, a kiváló közjogász, hozzá e tárgyban intézett kérdésemre, kétségtelenül nagy volt.« James Bryce, a Holy Roman Empire és az American Commonwealth jeles szerzője, volt minster hasonló értelemben magyarázta Gneist befolyását kéresemre adott készséges válaszában. »Amennyire megítélni bírom, Gneist iratait igen kevés angol államférfi és politikus ismerte, és azoknak egyenes hatása a törvényhozásra nem volt. Ez iratok inkább a tudós világra és a nagy közönségnek legműveltebb osztályára, arra a kis részre hatottak, amely történelmi tanulmányokkal foglalkozik. Ezen személyek útján szívárgott át a politikusokra annak a fontos szerepnek az érzete, amelyet történelmi fejlődésünkben a helyi önkormányzat játszott és ez az érzet sokat tett az 1888-i megyei és az 1894-i községi reformok létrejöttére. Ily módon Gneist iratai segítettek és befolyásolták Angliát, de a befolyás közvetett volt s az államférfiak nem vették észre, hogy Gneisttől származik. Azt hiszem, hogy sokkal tartozunk neki. Nagyban ösztönzött tárgya tanulmányozására és felfogásának, ha sokban eltérünk is tőle, mindig nagy a nyomatéka és érdekessége.«

Gneist befolyását tehát az angol alkotmány-történet tudományára s ez uton még az újabb angol önkormányzati

törvényhozásra is azt hiszem nem alap nélkül állíthatni s fennebbi kiváló angol szakférfiak teljesen megnyugtattak, hogy egyéni felfogásom nem járt téves uton.

De az iránt sincs kétségem, hogy az angol önkormányzati reform két utolsó terméke nem felel meg Gneist felfogásában annak, amire ő a főszlyt fektette, az önkormányzatnak határozottan *nobile officiumi* formájára. Ez azonban mellékes. A politikai intézményeknek határozott formájához nem lehet ragaszkodni, az aktualis életnek különös viszonylatai, a szociális erőknél bizonyos időbeli eloszlásai, az emberi hangulatoknak muló színezete döntenek itt s bármely forma, amelyet létrehozunk, mindaddig jó lehet, amíg az önkormányzat gondolatát ébren bírja tartani. E reformok tényleg annak a fölismerésnek folyományai, hogy a nagy szolgálatokról, melyeket nekik önkormányzatuk tett, ők maguk megelékeztek és hogy ezekre vissza kell emlékezni és önkormányzatukat erősíteni. Ha egyéb nem, emlékeztetőjük volt Gneist az angoloknak e téren.

Németországban Gneistnek e hatásával, tudtom szerint, nem foglalkoztak, nem úgy mint annak idejében azzal, vajjon az 1835-i angol városi reform az 1808-i porosz városi rendszer mintájára készült-e? Nekem azonban, mint elhunyt jeles társunk érdemei méltatójának, lehetetlen volt e kérdés elől kitérnem, ha alanyi meggyőződésemmel tárgyas ismérveket kerestem Gneist elméletének igazságára nézve s ilyennek kell a fogadást is tekintenem, melyben Gneist gondolatai ott részesültek, a honnét tárgyak származott.

Seeley említi nagy művében (*Life and times of Stein* III. köt. V. r. 3. fejr. 229. l.), hogy az angolok 1835-ben városi reformjuk alkalmával teljességgel nem voltak tekintettel a porosz rendszerre, amint ezt Németországban hitték. »Áttanulmányozva az angol Municipal Corporation Actra vonatkozó parlamenti tárgyalásokat, mondja Seeley, csak egyetlen gyenge allusiót találtam Stein porosz reformjára Ewartnak egy beszédében.« Dicey is hasonló kételyt fejez ki fennebbi levelében Gneistot illetőleg, mondván: »Nem vagyok biztos benne, volt-e a képviselőházban James Bryce-n kívül még egy irányadó politikus, aki Gneist iratait olvasta?«

A fenebbi adatok azonban Gneistnek az angolokra gyakorolt hatását egészen másként mutatják. A német theologia, német bölcsezet, költészet, jogtudomány tanulmányozása az angolok részéről, oly művek mint Carlyle Nagy Frigyes, Lewes Göthéje, Seely Stein-je nagyban egyengették az utat Gneistnek. Befolyása tényleg túlterjedt az alkotmánytörténeten, az önkormányzati intézményeknek alkotmányos fontossága iránti érzet felkeltésén. A törvényszerinti kormányzat és igazgatás elméletével az angol közjog dogmatikájára is hatott. Világos bizonyossága ennek Dicey kitűnő munkája (Introductio into the study of the Law of the Constitution), mely Gneist tanítását e részben átvéve, az angol alkotmány új magyarázatát adja.

Mi volt Gneist a mi szellemi életünkben s közjogi praxisunkban az utolsó 30 év alatt?

Akadémiánk tagjává választásában az a hódolat nyilatkozott, melyet köztünk irataival mindkét téren keltett.

Tekintélyét nem irántunk való rokonszenvének vagy személyes összeköttetéseinek köszönhetette. Többször járt hazánkban, így 1874-ben a zágrábi egyetem megnyitásán a berlini egyetem üdvözlétét tolmácsolta, résztvett az 1875-i budapesti statisztikai congressuson, érintkezett sok jeles emberünkkel, levelezésben állott Grünvald Bélával a közigazgatás kérdései fölött, de rezervában maradt velünk szemben. Miért? nem tudjuk.

Az 1870. 42. t. cz. álláspontja, mely az önkormányzatot nem országos ügyek igazgatására fokozta le, nem tetszhetett neki, de az autonomisták törekvését, hogy az önkormányzatot a tartományi törvényhozás kereteivé, a magasabb alkotmányos küzdelmek színterévé tegyék, hasonlóképp nem osztotta, a tisztviselők választása pedig, ha ahhoz ingyen hivataloskodás nem járul, hidegen hagyta.

Eszményei mindenestre a legélesebb ellentétben állottak az irányok mindegyikének valami lényeges pontjával, amelyek nálunk 1867 óta az önkormányzat körül fölmerültek.

Ennek daczára mindenki Gneist tekintélyével takaródzott, reá hivatkoztak a parlamentben, reá a tudományban. Megyéink rendezése 1870-ben hatalmi kérdése tétetett

a Deákpárt és a baloldal között. Az első a 67-es alkotmány megvédését tartotta a főnek s a megyékben egyszerű gépezetet látott e célra, a baloldal viszont nem akarta a kormányzat hatalmát növelni és midőn egyrészt a megyében rejlő, eredeti magyar közjogi kincsnek valódi szakértelemmel védelmére kelt, másrészt a kormányzást lehetetlenné tevő álláspontra helyezkedett, így p. o. azzal a javaslatával, hogy a kormányrendeletek végrehajthatósága előzetes birói eldöntéstől függjön.

Tanárky Gedeon az 1870. jul. 5-i ülésen legjobban eltalálta a baloldal önkormányzati álláspontjának hiányosságát azt mondván: Nélkülözzük az oppositíóban a régi jó táblabírák árnyalatát, akik a megyét magáért a megyéért szerették.

A baloldal a megyék rendezésénél is a közösügyes alkotmány ellen küzdött és programjával ennek folytán lőtt túl a célon.

Szilárd meggyőződése azonban, hogy Gneist a magyar megyének azt a lefokozását, amely hatáskörének olyatén megkülönböztetésével kezdődött, hogy a megye először az állami közigazgatást közvetíti s azután nem állami ügyekben önkormányzatot gyakorol, lelke mélyéből elítélte volna, hisz elméletének alaptételével ellenkezett, mely szerint az önkormányzat állami ügyeknek nobile officiumként való kezelése a szomszédos körökben élő független polgárok által.

A baloldal részéről Mocsáry Lajos a gneisti elmélettel összhangban mondhatta a jul. 5-i ülésben, hogy a javaslat elvéén a megyétől az állami közigazgatást, amit az önkormányzat rovatába szorít, nem egyéb, mint az önkormányzat foszlánya.

Ghyczy Kálmán a jul. 5-i és jul. 16-i ülésekben ismételve mélyrehatóan deríti föl az önkormányzat lényegét s mutatja ki, hogy ha az állami közigazgatás közvetítése jövőre nem lesz önkormányzat, hanem attól különböző valami, vége van a magyar értelemben vett önkormányzatnak.

Ghyczy Kálmán arany szavai szerint az önkormányzat a közigazgatás teendőinek a törvényhatóság területén a törvényhatóság általi teljesítéséből áll. Így értelmezte az

önkormányzatot sok századon keresztül a bennünket megelőző kor 1848 előtt, így értette az 1867-i országgyűlési határozat, mely a megyéket visszaállította.

S hozzátehetette volna: hogy pedig ily állapot fennállhat parlamentáris felelős ministeriummal is, élő példa rá Anglia, amint az Gneistből világos.

A legsúlyosb csapást azonban Nyáry Pál mérte a javaslatnak, ma már sajnos 30 éves törvénynek, arra a distinctiójára, amely az állami közigazgatás közvetítését és az önkormányzatot két különböző dolognak állítja oda.

Hoffmann Pál is megtámadta a jul. 9-i ülésben a javaslatnak ezt a kiinduló pontját, mint szakítást közjogunk egyik legfőbb elvével s Bachtól származtatta.

Nyáry Pál pragmatikus bizonyításra vállalkozott s kimutatta, hogy törvényünk főelvében egyszerű utánzata az osztrák 1862-i márcz 5-i törvénynek, ebben fordul elő először a községnek, azután a járásnak kétféle hatásköre, az átruházott és az önálló, az elsőt az állami közigazgatás közvetítésének czége alatt, a másodikat az önkormányzaté alatt csempészi be a törvényhatósági törvény alkotmányunkba. A megyei dugáru, így okoskodik Nyáry Pál, tehát ugyanolyan provenienciájú, mint közözügyi alkotmányunk. Ez volt tárgyilagos érvelésének epébe mártott szubjektív toldaléka, ő szerinte a megyei javaslat alapelvének gyarlóságát is a közözügyi alkotmány rovására kellett írni.

A legfőbb elvi kérdésben Gneist elméletével teljesen összhangzó a baloldal álláspontja, látszólag ugyanilyen a javaslat másik főpontjára nézve: vajjon a kormányrendeletek törvényességének vitássága esetében a kormány vagy bíróság kötelezheti-e a megyét annak végrehajtására?

Látszólag mondom, mert Gneist a bíróságoknak csak a közigazgatás konkrét intézkedései, de nem szabályrendeletek, mint ilyenek fölött ad hatáskört. A baloldal itt abban hibázott, hogy a szabályrendeletek törvényességének direkt megállapítását követelte a bíróságok részére, amit a Deák-párt méltán utasított vissza, mint olyan rendszabályt, amely az országos kormány működésének hatályosságát 52

megye felfogásától teszi függővé és a bírói ítélet meghozataláig megakasztja.

A gneisti állásponttal csak oly rendezés egyezett volna meg, amely a bíróságnak hatáskört csak a rendelet következtében eljáró egyes tisztviselők intézkedése elbírálására ad, amely alkalommal minden egyes esetben a bíróságnak az indokolásban kell a rendelet törvényessége fölött dönteni.

Ezt a Kolumbus-tojást akkoriban nálunk nem találta ugyan föl egyik párt sem, a tudomány sem, de a Deák-párt ösztönszerűleg érezvén, hogy a baloldal álláspontja az országos kormány jogos hatalmát bénítja, ezt a parlamentáris kormány ellenzójének kiáltotta ki.

Mocsonyi Sándor nagy benyomást tett beszéde, mely az önkormányzatra nézve, teljesen Gneist szellemében szólt és beható tanulmányozásán alapult, szolgáltatott erre kedvező alkalmat.

A román Mocsonyi nemcsak az önkormányzat megnyírbálását kárhoztatta, hanem a parlamentáris kormányzat visszaéléseinek meggátlására, a kisebbségek védelmére — egészen Gneist szellemében — a legerősebb önkormányzatot követelte.

Gneist hatása mind e vitákban erősen érezhető, ha önkormányzatunk reformjának megalakulását nem is irányította.

Ellenben közíg. bíráskodásunk főelve, a bíróság hatáskörének taxatív megállapítása, egészen azon formula szerint történt, melyet Gneist Poroszországgal el tudott fogadtatni.

Ha valahol, Magyarországon elmondhatni: erős volt Gneist hatása. Az önkormányzatra nézve ugyancsak a szellemekben, a közigazgatási bíráskodásra nézve már a tett mezején.

IV.

A nagy hatás, melyet tudományos munka megjelenése után elér, bizonyára nem biztos mértéke tanai igazságának s azt az erős mozgalmat, mely Gneist elmélete következtében támadt, hasonlóképp nem lehet annak venni.

Ki nem látja mégis a nagy különbséget, amely a közvéleménynek kedvező és a vele szembeszálló elméletek hatása között van?

Gneisté az utóbbiak közé tartozott. Határozottan konzervatív a 60-as éveknek erősen liberalis áramlataival szemben. Erősen monarchikus, az önkormányzatot csak arisztokratikus alapon tudja képzelni, mikor a köztársaságias és demokratikus irány a legtetszetősebb. Kivívott sikerét ezért nagyobb biztossággal lehet igazsága javára elkönnyvelni, mint oly elméletekét, amelyek kedveznek a napi áramlatoknak.

Gneist elméletének igazságára, helyességére a fő próbakő kétségtelenül az idő leend, mert csak ez végzi az állami elméletekre nézve azt a kísérletet, amelyet a természettudományiaknak nagy részére nézve a természettudós kis laboratóriumában maga tehet.

És Gneist az ő hatalmas erejével vállalkozott arra is, hogy a politikai elméletek ezen kísérleti eszközének: az időnek alkalmazását siettesse.

Kilépett a tudós szobájából, a tanári katedráról, az aktuális politika, sőt mondhatni részben a társadalmi propaganda terére.

A porosz, a német parlamentben, a porosz közigazgatási bíróságnál eszméi valósulásán dolgozik, a német jogászgyűléseken, a social-politikai egyletben azok talaját egyengeti.

Merész vállalkozás, de ha sikerül, a legfényesebb bizonyíték egy elmélet helyessége mellett. Merész, mert minden elméletnek állandó tényekre alapított törvényekből lehet képződnie és hogy a különfélékben is a hasonlót, a rokont, az apró eltéréseket is magyarázhassa, szükségképen általánosnak kell lennie. A napi politika azonban az állandó tényeknek muló jelenségével, nem általános lényegével, hanem legkonkrétebb sajátosságaival, eltéréseivel foglalkozik.

Gneist esetében nehezítette ily szerep betöltését, hogy államelméletének tételeit nem nyugodt időkben, semlegesebb kérdéseknél, hanem oly világtörténelmi fordulatok alkalmával kellett kipróbálni, aminők az 1866-i porosz-osztrák háború, az új német birodalom és a katolikus egyház harca,

végül Poroszországnak a két nagy esemény közé eső bel-reformjai voltak.

Az 1866-i háborúra vezethetni vissza a nagy alkotmány-jogi viszályt, amely Poroszországban a képviselőház és a kormány között 1862-ben kitört és csak a háborúnak hatalmas bevégzésével oldatott meg.

Gneist volt e viszályban a parlament budget-jogának szellemi vezér-harczosa és működésével nemzete legelsői közé írta be nevét hazája történetébe.

A hibás módszerű kulturharczban kevésbbé mint vezér, de mint taktikus, mint az egyházpolitikai javaslatok parlamenti előadója, állott előtérben, az 1872-ben megindult közigazgatási reformnak pedig egyenesen sugalmazója, szellemi atyja volt.

Ellenben elméletének konkrét természete némileg könnyítette a vállalkozás sikerét. Nem az állam és a társadalom legáltalánosabb törvényeiben van ez elméletnek sulypontja, hanem azokban a középtáji elvekben, a Bacon axiomata media-iban, amelyek a konkrét étellel épp oly közeli vonatkozásban állanak, mint a művészetnek bizonyos czél elérésére megállapított szabályai.

A törvényhozásbani részvét elégtelensége a szabadság megállapításához, a kormányzás és szabadság összefüggése, ebben az összefüggésben az önkormányzat nélkülözhetlensége, az önkormányzat országos természete, törvények által való részletes meghatározása, mindennemű közigazgatásnak, végezze azt akár önkormányzat, akár bürokrácia, a törvények alá helyezése s birói ellenőrzése, az állami és társadalmi életben ható erők összefűzése teszik Gneist elméletének sarktételeit. Ezek pedig csupa olyan elvet, illetőleg cselekvési szabályt foglalnak magokban, amelyek az emberi közélet legmagasabb törvényeit már megállapítottoknak veszik s azokból levezetve vannak az életnek konkrét alakulataiból levont okokkal kibővítve, illetőleg mint a közéletben elérendő czélok eszközei cselekvési szabályokká formálva.

Gneist aktuális politikai és társadalmi működésének sikeressége, személyes ügyességét, a helyzetek kedvező alakulását nem tekintve, szükségképen azon fordult meg,

mennyire birta ő saját elméletének általánosb vagy szűkebb körüi érvényességüi elveit gyakorlati működésében egymástól elválasztani, mennyiben tudta az egyes konkrét időben és helyen, határozott körülmények között, bizonyos czélnak elérésére szolgáló cselekvési szabály alkalmazhatóságát más időben, más helyen, más körülmények között módosítani.

Minő világot derít Gneist gyakorlati működése állam-tani elméletére?

Poroszország hadszervezetének ujjaalakítását az 50-es évek eleje óta a kormány és törvényhozás egyaránt szükségesnek látta, már csak a népesség nagy szaporodása miatt is, mely az általános védkötelezettség elvének keresztülvitelét, lehetetlenné tette. Az ujjaszervezést az 1859-i mozgósítás hozta sürgősen felszínre. A villa-francai béke után a hadikészzenlét fentartatott a parlament hozzájárulásával egész 1861. június végeig. Ez idő alatt, 1860-ban a kormány kísérletet tett, hogy az ujjaszervezést törvény útján rendezze, de különböző nehézségekre bukkanva, költségvetési uton, fokról-fokra akarta a reformokat keresztülvinni. A különbség a reform módjára nézve abban állott, hogy a kormány a sereg béke létszámának emelését, a tartalékos szolgálat idejének két évvel való megtoldását, vagyis négy évre terjesztését tartotta szükségesnek, ami által a honvédség két első évfolyama a tartalékba került volna. Ellenben a képviselőház a sorhadi szolgálatnak három évről két évre szállítása által vélte a haderő ujjaszervezését elérhetni és a honvédségnek háttérbe szorítását kívánta megakadályozni.

A kormány, a hadszervezet, a hadjutalék, sőt bizonyos fokig a védelmi kötelezettség idejének megállapítását magának követelte, illetőleg csak a költségvetés révén akart mindezekre a parlamentnek beleszólást engedni.

A képviselőház ellenben a törvény útján egyenes szabályozást követelte a hadseregére nézve, mint amely az állami szervezetnek legfontosabb része s a társadalom egész életét, az egyes polgár jogait a legközelebből érinti.

Kegyeletes megemlékezésem keretét messze tállépné, ha ez ellentétek lefolyásának, megoldásának s bennök Gneist működésének történetét részleteiben vázolni iparkodnám.

Gneist a maga elméletének megfelelőleg, lelkes védője lett a képviselőház álláspontjának.

Elméletének egyik alapelvét képezte, hogy a költségvetési tételek azon részének, amely az állam állandó intézményeinek fentartására vonatkozik, törvények által előre meg kell határozva lennie s az ily intézmények léte fölött nem lehet a költségvetés körüli határozatok útján dönteni. A hadsereg költségvetéséhez is előfeltétel tehát a hadsereg szervezete, a hadjuttalék, a védkötelesség ideje tekintetébeni törvényes rendezés s a porosz hadsereg újjáalakítása nem mehet véghez egyszerű költségvetési művelet útján.

A honvédségnek, Gneist elmélete szerint, a hivatalnoki jellegű sorhad önkormányzati ellensúlyát kellett alkotnia. A honvédség tiszti karában a magán foglalkozásának élő társadalom felsőbb, legénységében többi osztályait kívánta érvényre juttatni. A társadalmat a maga életfelfogásával bevinni az állam haderejébe, nevezetesen a sorhadat, amely hosszú szolgálata legénységével és külön kart alkotó, hivatásos tisztjeivel elkülönzésre hajlandó, a nemzet összelmével együtt tartani, az állandó sereg gazdasági költségeit elviselhetőkké tenni: ezek voltak Gneist elméletének természetes következtetései a szőnyegen forgó vitában. Ezért küzdött a törekvések ellen, amelyek a honvédségnek háttérbe szorítását, jelentőségének csökkentését célozták.

Ugyancsak át volt hatva annak igazságától, hogyha a parlamentet törvényes intézmények korlátozzák budget megszavazási jogában, a kormánynak épp úgy kötelessége mindent véghezvinni, hogy a költségvetés létrejöttét lehetővé tegye és hogy az újjászervezésnek költségvetés nélküli keresztülvitele az alkotmány súlyos megsértése. Mert saját elmélete szerint a költségvetés megszavazása csak egy részében függhet bizalom és belátástól; állandó törvényekkel összefüggő részében megszavazása kötelesség; a kormánynak nem szabad tehát a parlament e kötelességét ürügyül használva, a költségvetés létrejöttét azért megakadályozni s a költségvetést elvetni, mivel bizonyos vitás reformok magasb költségei meg nem szavaztatnak.

Az elmélet, amelyből Gneist a költségvetési jogot

illetőleg kiindult, egészen helyes volt általánosságban, helyes mint Poroszországra nézve létesítendő jövő állapot. Igaza volt különösen abban, hogy egyszerű budgettétellel tenni az állam egyik alapintézményét, amint azt a kormány kívánta, a legveszélyesb az állam biztonságára.

De 1862. szeptember 12-én, midőn Gneist emlékezetes beszédében, elméletének megfelelőleg, az ujjászervezés költségeinek megtagadását indítványozta, már késő volt akár jogi, akár politikai érvekkel a kormány tervei ellen előlépni s a reformnak útját állni akarni.

Az 1859-i olasz-osztrák háború következtében szükségessé vált készenlétet az ujjászervezés megkezdésére felhasználni magától értetődőnek látszott.

Ha a parlament a szervezés mikéntjére szavát döntőleg akarta latba vetni, nem lett volna szabad a készenlét fentartására, igazában az ujjászervezésre 3 éven át 9 millió tallért megszavaznia.

A kormány maga sem tagadta a készenlétnek szervezeti reformmá való átalakulását. A megszavazott költségek a parlament szemeláttára a keretek kibővítésére, a landwehr-zászlóaljoknak ezredekké alakítására s más lényeges szervezeti változtatásokra fordítottak. A kormány biztatását, hogy az ujjászervezés elveinek nem prejudikál a költségek megszavazása, hogy három évi szervezés után még mindig nyílt kérdés marad a két vagy három évi szolgálati idő, a tartalék és honvédség helye a seregben: a parlament el nem fogadhatta volna, mert betartását elvállalni nem állott a kormány hatalmában.

A hadseregnek a több évi készenlét alatt ujjászervezett állapotát, melyre annyi pénz, bár ideiglenes cím alatt, de tényleg elkölthetett, a költségek megtagadása által felbontani, egyenlő értelmű lett volna nemcsak pénzügyi nagy prédasággal, de ami ennél még fontosabb, a hadsereg teljes felbomlásával.

Ehhez járult még különösen az a körülmény, hogy 1862. szeptemberében, midőn a képviselőház, Gneist beszéde után, 273 szóval 68 ellen az ujjászervezés költségeit megtagadta, az 1862-i költségekről volt szó, mert a költségvetés

rendes időre el nem készülhetett. A megtagadott költségek, az előbbi évek költségvetéseinek megfelelőleg, meg voltak már téve.

A parlament e tényekkel szemben, melyek létrejöttéhez részben hallgatása, részben egyenes felhatalmazása által hozzájárult, hasztalan hivatkozott budgetjogára.

Az ujjászervezés elveit többé úgy megszabni nem lehetett, hogy a már tett kiadások teljesen haszontalanokká váljanak és a hadsereg felbomlása, legalább is zavara, elő ne álljon.

Ily eredmény előidézését a parlament budgetjogánál fogva nem igényelhetette, mert különben egy német íróval szólva: Wer könnte das Recht in der Politik ertragen, wenn es die Majestät der Unvernunft schützt? (Rössler, Studien z. Fortbildung d. preuss. Verfassung. 92. l.)

Gneistnek helyes budgetelmélete helytelen alkalmazásra talált. A tévedés az alkalmazásban ott rejtett, hogy a hadsereg egész szervezetét Poroszországban törvénnyel rendezettnak vették, holott ez legalább is vitás volt, továbbá hogy nem számoltak azzal az erővel, amelyet az alkotmányosságban, a parlamentben rejlő s Gneist általános elméletében egyedül tekintetbe vett erő ellenében maga a parlament mozgásba tett, midőn két éven át, a Gneisti elmélettel ellentétben, az ujjászervezés költségeit ideiglenesen megszavazták.

Olyan volt Gneist és az őt követő mérsékelt liberálisok eljárása, mint a mechanikusé, aki a légüres térben véghezvitt kísérletnek sikerültét a levegőn is reméli.

Itt rejtett Gneist tévedésének alapja elméletének alkalmazását illetőleg. Magát e budgetelméletet nemcsak az indemnítási javaslat igazolta, melyet a Csehország térein győztes porosz kormány 1866 szeptember havában benyújtott. Gneist, a mérsékelt liberálisokkal együtt, saját álláspontjából folyólag nem elégedhetett meg a kormány által kért fölmentéssel, ahogy ezt munkájában (Budget u. Gesetz 229. l.) ki is fejezte. Mert a kormány indemnítási kérése egyedül a költségvetés túllépésére, de nem vonatkozott a

többi alkotmány sértésre is, mely a kormányt a hadsereg szervezete, a hadkötelesség tekintetében terheli. A haladó-párt könnyen megadhatta a fölmentést, mert a parlament költségmegszavazási jogát törvényektől megkötöttnek nem tekintette és az indemnitás kérésével a maga korlátlan költségmegszavazási jogát elismerve látta.

Gneist elméletének igazolását nem az indemnitás adta meg főleg, hanem azok az erőfeszítések, amelyeket utóbb maga a német birodalmi kormány tett, hogy a honvédelmi rendszernek, a hadjuttaléknak alaptörvényi rendezését keresztülvigye.

Az ítéleteknek azonban csak rendelkező részei, nem egyszersmind okai emelkednek jogerőre. Így vagyunk Gneist elméletével is. Állásfoglalásának főindító oka a honvédség fentartása volt. A porosz konfliktus 1862—66-ig a honvédségnek a hadseregbeni helyére vonatkozó nézetek különbözőségeiből eredt. Az újjászervezésre meg volt a szükséges pénz. Poroszország nemzeti missiójától kormány, parlament egyaránt át volt hatva, nem így a sereg belső szervezetére s abban a honvédség szerepére. Gneist a maga önkormányzati elméletét, a felsőbb osztályoknak az állam iránti kötelességeit illetőleg, átvitte egyszerűen a hadseregbe is s a sorhad mellé, mely kiskorúakból, hivatásszerű tisztek alatt áll, a korosabbaknak, a társadalmi hivatásukkal elfoglaltaknak hadát akarta sorozni, amely a felsőbb osztályokból, a birtokos nemességből vett, és nobile officiumot végző tisztek alatt álljon.

A hadseregek azonban, bármennyire függjenek össze a népek társadalmi tagozatával, sohasem alakulnak egyedül egy állam belső viszonyai szerint s rájuk az állam belső szervezetének elveit egyszerűen átvinni lehetetlen. A többi államok fegyveres erejének állása esik itt főleg latba.

Bármint alakuljon az általános védkötelesség, csakis rendkívüli veszélyek idején lehet az idősebb korosztályok közreműködését igénybevenni s a sereg derekának az ifjabb korosztályokból kell alakulni.

A parlament ellenzette hadszervezettel vívatott az osztrák-porosz háború s immár 30 éve áll fenn a német

parlamenttől szentesítve a 60-tól 67-ig a porosz parlamenttől ellenzett 7 évi sorhadi és 5 évi honvédi köteleesség.

A porosz kormánynak a hadsereg reformjában igazat adott a történelem, a parlamentnek szintén, amennyiben az alkotmányt és abban a parlament budgetjogát, a hadserevezet törvényes rendezésének szükségességét védelmezte. A porosz nemzetnek egyformán fontos szükségleteiért küzdöttek kormánya és parlamentje, az első hatalma, nemzeti léte erősödéséért, az utóbbi e hatalomnak jogi korlátai s a nemzet tagjainak benne való részesüléséért. A két szükségletet: a porosz hegemoniát és a porosz parlament hatalmát, egyidejűleg kielégíteni nem lehetett, mert a kormány és a parlament egymással féltékenyen szemben álló hatalmaként tárgyaltak, alkudoztak igényeik fölött, jóllehet az igények egy személynek: a porosz nemzetnek igényei voltak.

A porosz alkotmányviszály az 1862—66. években olyan alternatívája volt a porosz nemzetnek, mint aminő elé néha az egyes ember állíttatik s választania kell családjá vagy barátja megmentése, gazdasági biztossága vagy eszményének rögtöni valósítása között.

A porosz kormány a porosz nemzet hatalmát, külső szabadságát, a parlament a belső szabadságát állította elsőrendű szükségletnek. E szükségletek mérlegelésében 1863-ig a hiba a parlamentet, ezután a porosz kormányt terheli. 1863-ig nem vonja kétségbe a nemzet belső szabadságának szükségletét s inkább csak a szükséges őszinteség hiányáért vádolhatni. Később a jognak, az alkotmánynak nyílt megvetésével, egyedül hatalmának, kifelé való szabadságának szükségletét ismeri el.

A konfliktusi harc ezek szerint Gneist budgetelméletét csak erősítette, ha praktikus alkalmazásában maga sem (Gesetz u. Budget 225. l.) akarja magát minden hibától tisztázni s mindössze menthetőknek, érthetőknek találja úgy a kormány, mint az ellenzék tévedéseit.

Amit Gneist budgetelméletére mondhatni, hogy az a porosz alkotmánykonfliktusban bevált, nem áll egyházpolitikai elméletére.

Gneist államelméletének egyházpolitikai része olyan

szűkebbkörű érvényességgel bíró elvekből áll, amelyek nem az állam és egyház természetének általános szemléletéből vannak levezetve.

Mindenekelőtt Gneist államélete két főfontosságú erőnek a szerepét az emberi életben nem tárgyalja eredeti értékük szerint.

Ez erők egyike az emberi szellem népi, nemzeti sajátossága, mely végső kifejlésében a nemzeti államhoz vezet.

Az emberinek népi, nemzeti elágazásai a véges, természeti világban nyilatkoznak és itt törnek megvalósulásra. Ellenben a másik erő: a vallás és szervezett intézete, társasága: az egyház, céljával valami természetfölöttire irányul.

Az első erőnek figyelmenkívül hagyása magyarázza a porosz alkotmányviszály makaességát és Gneist tévedését budgetelméletének alkalmazásában.

A 70-es évek porosz egyházpolitikájának kudarczáról pedig elmondhatni, hogy azzal a solidaritást csak oly államelmélet vállalhatta el, amely nem számolt a vallás különös erejével.

Gneist államelmélete ugyanis két sarkon fordul meg: a végesben egyetemesre törő államon s a részszerűnek, az egyéninek kapcsolatából támadó társadalmon.

Gneist előtt a társadalomban dolgozó partikularis erők a vagyonnak, a keresetnek s ezek alapján az egyéni életállásnak biztosítására irányulnak.

A szellemi foglalkozások szerinte vagy az állam szervezéséhez tartoznak, vagy ha társadalmiak is, a véges világ érdekkörében mozognak, annak vagyoni és kereseti viszonyaihoz kapcsolvák.

Ámde ami az egyházat élteni, fentartja: a vallás, az épp oly egyetemes, mint az állam, csakhogy tárgya, célja túllép a végesség körén, amelyben cselekedni, parancsolni az állam hivatott.

Ez által a célja által emelkedik az egyház minden politikai és társadalmi alá- és berendelése mellett is, mint szellemi erő az állam és társadalom fölé.

Igaz! szervezete, személyi és dologi berendezése által

belévonatik a véges világ érdekkörébe, kereseti viszonyaiba, de célja által abból kiemelkedik.

Az egyházat tehát akár állami berendezésnek, akár olyanféle önállású testnek venni, mint aminők az egységes államnak autonóm községei, vidékei, vele úgy bánni, mint az ipar, a földművelés, a tudomány csoportjaihoz hasonló társadalmi alakulattal egyformán téves.

Gneist nagy munkájának címe: *Geschichte u. heut. Gestalt d. Aemter in England mit Einschluss d. Heeres der Gerichte, der Kirche, des Hofstaates*, s annak egész szelleme mutatja, hogy az egyházat nemcsak alája akarja rendelni az állam szuverén hatalmának, ami helyes, hanem az állam szervezetébe, habár az állam egyéb szervezeteinél nagyobb önállósággal, egyenesen be akarja illeszteni.

A végesben ható állam és a végtelen felé néző egyház szervezeti összeköttetését, ahogy az előttünk áll az angol államegyház rendszerében s a régi porosz protestáns egyház szervezetében, melynek feje, főpapja a király századokon át, nem lehetett kiinduló pontul venni a XIX. században annyi katolikus polgárral megsaporodott Poroszországban.

A porosz kulturharcz teljesen elhibázott haditervvvel ment célja kivívására, akár keressük e célt a porosz állam erősítésében külső és belső ellenségei, lengyelek, vellek ellen, akár a katolikus vallás legyőzésében. Gneist államelméletének egyházi része, levonva az angol és a régi porosz állam tényleges egyházpolitikai viszonyaiból, sokkal szűkebb érvényességű elveken nyugodott, hogysem más bonyolultabb tényezők jelenléte esetében alkalmazni lehetett volna.

A katolikus egyház erői sokkal nagyobbak, alkotmánya annyira sajátos, céljaiban, eszközeiben annyira természetfölötti a jellege, hogy minden kísérletnek, mely az államon belüli más társadalmi alakulat mintájára, egész lényében megrendszabályozni akarta, hajótörést kellett szenvednie.

Gneist, a májusi egyház-politikai törvények előadója, azt hitte, hogy a katolikus egyházat a papjai nevelésére, az egyházi hivatalok betöltésére, az egyházi büntetésekre nézve felállított rendszeres állami szabályzatokkal egyene-

sen és jogosan belehet rendezni a protestáns szellemű porosz államba meg, lehet törni separatizmusát, világ egyházból nemzeti egyházzá lehet tenni.

A porosz állam egyenes kényszert vett igénybe pénz-büntetések, javadalom zárlatok, egyházi javadalmasok letétele alakjában, hogy a katolikus egyházat a nemzeti állam irányához való simulásra bírja.

Ily kényszert jogosnak hitt Gneist, mert az az egyháznak hitcikkelyeire vonatkozó hatalmát nem támadta meg, szervezetét s így közvetve egyes hitcikkelyeit pedig csak annyiban kívánta befolyásolni, pro foro externo korlátozni, amennyiben azok az államnak törvényeivel ellenkezésbe jönnének és érdekeit veszélyeztetnék. Sőt a porosz egyházpolitikai törvényekben az állam részéről hódolást látott a jog előtt, amennyiben azok az államoknak az egyház fölött régebben is gyakorolt, de meg nem határozott, körül nem írt hatalmát részletes szabályokkal megvilágosították, tárgyilag mérlegelhetőbbé tették és alkalmazásukat végső fokon a kormányi diszkrétció helyett az államnak független egyházjogi bírósága kezébe tették.

Gneist szemében az állam annyira fölötte áll a társadalomnak s az egyházat csak ennek egyik alakja gyanánt tekintette, hogy az állam szupremáciaja iránt, mihelyest az törvények szerint bírói ellenőrzés mellett kezeltetik, semmi kételye nincs, sőt az ilyen törvények szerinti igazgatásban legfőbb eszményének, a jogi államnak megvalósulását üdvözölte. Gneist felfogása érzében 20 év után sem változott (L. Die staatsrechtl. Fragen d. preuss. Schulgesetzes 79—85 l.) s a hibákat csak a részletekben ismerte el.

A porosz egyházpolitikai törvények egyes részletrendelkezéseikkel azonban az egyház önálló életét támadták meg, mert szervezete, alakítása, büntetőhatalma körül az államnak pozitív beavatkozást követeltek. Az által pedig, hogy az egyház egész életének aprólékos ellenőrzését és nagybani irányzását egészen rendszerbe öntötték, egyes rendelkezéseiknek elviselhető nyomása mellett is, arra az aggodalomra adtak okot, nem czéloztatik-e általuk a katolikus egyház lassu megsemmisítése?

A porosz egyházpolitikai törvények szerzőjének el kellett készülnie lennie arra, hogy rendszeres alkotásaival szemben egyház is rendszeres ellenzést fog kifejteni. Föl kellett magának a kérdést tennie, ha ennek az ellenzésnek következtében »végül arra kerül a dolog, hogy katolikus egyházi hivatalt törvényesen többé betölteni nem lehet, mivel a papok óvakodnak a törvény követelményeit teljesíteni, ha arra kerül a dolog, hogy a magas egyházi hivatalokat, névszerint a püspökit, már csak titkos pápai delegátusok kezelik«, vajjon ez esetben lesz-e bátorsága tovább menni s az imént idéztem író szerint »polgárait kivétel nélkül eltiltani a római klerus vezetése szerinti vallás-gyakorlattól és a pápista egyházat területéről kizárni,» (Rössler: Das deutsche Reich u. d. Kirche. Frage 437. l.) mert ha nem, revideálni, visszavonni lesz kénytelen e törvényeket.

Természetesen az utóbbi következett be. A porosz állam kénytelen volt az egyházpolitikai törvényeket visszavonni, hogy azok ellenzőit otthon és a német birodalomban a maga hadszervezeti, pénzügyi és szocialis terveinek megnyerje, sőt a kulturharczot kezdő Poroszország későbbi iskolai javaslataiban az iskolák felekezeti jellegének szentesítése mellett foglalt állást.

Gneist az egyház sikerét az állam ellenében főként az alkotmányos kormányzás tökéletlenségének tulajdonítja. Fájlalva említi, hogy a parlamentekkel számolni kénytelen alkotmányos miniszternek folyton engedményekkel kell a pártokat megnyernie. Így dőltek meg a porosz egyházpolitikai törvények is, mert a katolikus pártokra szükség volt a nem egyházi törvényeknél.

Ha ez a magyarázat igaz volna, alkotmányos államokban nem lehetne állandó törvényeket hozni, amit mégsem állítottak. Gneist ellenszerét az alkotmányos, még inkább a parlamentáris kormányzás ingadozásai ellen: az államtanácsot sehol nem látjuk elfogadva, ellenben az alkotmányos, sőt a parlamentáris kormányzás sem működik állandóság dolgában rosszabbul, mint a fejedelmi és miniszteri kormányzás rendszerei.

Gneist túlozta a parlamentáris kormányzás hiányait,

a pártok hatalmát. Bármily alkotmányos államban éreztetik a pártok hatalmukat, akár van elfogadva a kormánynak a többség szerinti alakítása, akár nem s egy államtanács, Gneistnak e kedvencz intézménye, sokkal gyengébb, hogyszem a nemzet lelkének háborgásait, túlzásait föltartóztatni tudná, ha pedig nem gyenge, az alkotmányos kormányzást teszi lehetetlenné vagy látszattá. *

A porosz államtanács fölélesztése 1884-ben megtörtént, de egyszerű törvényelőkészítő működése is fennakadt. A magas politikára, a pártküzdelmek mérséklésére pedig éppen nem volt hatása. Gneist azzal vigasztalja magát utolsó irodalmi művében (*Die verf. Stellung d. preuss. Gesamtministeriums* 1895. 73. l.), hogy a mai socialis »Sturm und Drangperiode« mohósága nem engedi az államtanács érvényrejutását, mert egy-egy irányzat a parlament útján hamarabb célzt ér, de a nemzetek higgadtabb korszakai az államtanácshoz fognak fordulni.

Mikor van azonban legjobban szükség a pártok mérséklésére? Nyilván nem a higgadtabb, hanem a szenvedélyes időszakokban s ha az államtanács főleg ily mérséklő ereje miatt becses, úgy eszerint épp akkor nem teljesíti szolgálatát, amikor a legkívánatosabb lenne.

Gneist államelméletét egyházpolitikai és az államtanácsra vonatkozó részében az idő nem igazolta, mert az angol életből levont ez a részlete általános érvényt nem igényelhetett.

De elméletének ez oldala tüntette ki annak egy általánosabb hibáját is, azt, hogy benne az állam és ami általa hat, az egyetemes jónak ereje teljesen a fejedelembe, a társadalomtól független intézményekbe, az államtanácsba, a bíróságokba vannak rögzítve. Holott az egyetemes jó kívánalmainak az egyesek öntudatára is el kell jutni, az egyesek szívében is gyökeret kell verniök szabad államban, ha annak a király és a változó közvéleménytől független intézmények alkotják is főtartalékát. Mert különben a köztársaságokat, a változó parlamenteket, a közvéleményt a közjóra örökké képtelennek, az egyes magánpolgárnak közdolgozokban észszerű és hazafias önelhatározását lehetetlennek kellene nyilvánítani.

Gneistnek néhol ok nélküli harcza a parlamentáris kormányzás kinövéséi ellen, a parlamentáris kormány helyett az államtanács útján való országlás állandó ajálgatása, elméletének ebből a hiányából ered.

Gneist sohasem ismerhette el ebből folyólag a parlamentáris kormányzás fölényét bármely más alkotmányos kormányzási mód fölött, mert ez a kormányzási mód az állam szervezetlen elemeinek a királysággal egyenlő, sőt gyakran ezét felülmuló hatalmat juttat.

Gneist a parlamentáris kormányzás túlkapásai miatt megfélekedett azokról a nagy zavarokról, amelyeket az egyszerű alkotmányos kormányzás Poroszországban 1862-től 1866-ig azáltal okozott, hogy kormány és parlament jogilag teljesen független hatalmakként állottak egymással szemben. Megfélekedett arról, hogy ha az önkormányzat erkölcsileg igen magas fokú kötelességérzet jele egy nemzetnél, a törvényhozás gyakorlása, melyre a parlamentáris kormányzás rendszere egyik igen alkalmas módozat, nem kevésbé az.

Másoknak igazságosan parancsolni, s ezt teszi a törvényhozó, erkölcsileg még nehezebb, mint a mások által elészabott parancsnak engedelmeskedni. Mert utóbbi esetben a nehézség a türelemben rejlik, míg törvényhozásnál nemcsak türelemre van szükség. Alkotmányos nemzeteknél a törvényhozónak a maga lelkében anticipálnia kell az áldozatokat, amelyekkel adandó parancsai önmagára nézve járni fognak. Hisz itt minden szavazó polgár, aki a törvény létrejöttére befoly, alattvaló is, de hivatása ezenkívül a jónak, a hasznosnak, a tisztességesnek genialis feltalálásában, vagy legalább megértésében is áll.

Abban volt igaza Gneistnak, hogy erre a nemzetek önkormányzat nélkül képtelenek, de ez nem igazolja, hogy az öntörvényhozást, az önuralmiságot homályba borítsa s ennek eddig ismert legtökéletesebb alakját, a parlamentáris kormányzást, elvileg elfajulásnak minősítse.

Csakugyan Gneist tanának fényoldala abban áll, hogy az önkormányzatot és a közjogok birói védelmét a fejlett állam szervi követelményeként birta igazolni.

Elméletének ezt a részét teljesen igazolta is az élet.

s gyakorlati politikájának legfényesebb sikerét önkormányzati és közjogi biráskodási terveivel aratta.

Oly tökéletes közigazgatási szervezetbe, aminő a porosz, egészen új elvet, a gneisti értelemben vett önkormányzatot sikerrel beléoltani, annak föltétlen tekintélyét a közigazgatási biráskodás szervezésével látszólag megtámadni, valójában erősíteni, szóval a porosz közigazgatást szerencsésen reformálni, bármely államférfira egymagában is a nemzetnek tett nagy szolgálatot jelentene.

Gneist e reformban a nagy elvi körvonalakat munkái által nyújtotta, a valóság, a kivitel részleteit pedig a parlamenti tevékenységével segítette kiformázni.

Az 1872-i porosz Kreisordnunggal kezdődő közigazgatási reform szellemi atyasága Gneistet illeti s mint gondos atya, szakadatlan kíséri szülöttét élte utain, védi a parlamentben szóval, az irodalomban tollal, ellátja a szükséges irányelvekkel, ha működése vitákat kelt, a közigazgatási főtörvényszéken.

A tanári, irói, képviselői kötelességekkel túlhalmozott Gneist mellékhivatalként a közigazgatási főtörvényszék birói tisztét is ellátja, hogy ekként az új közigazgatás alakulására befolyhasson. A 48-i események után politikai nézetei miatt az Ober-Tribunálból mondhatni elúzott Gneist a közig. főtörvényszék birói székébe jut, mint annak nem egyszerű tagja, hanem mint szellemi tervezője és gyakorlatának irányítója. Agg korának törődöttsége nem engedi, hogy munkálkodását a parlamentben folytathassa, de tanári és birói székétől csak a halál választja el.

Gneist önkormányzati és közjogi biráskodási elméletével érdemelte ki az egész művelt emberiség tiszteletét.

Nemcsak annyiban, hogy a népek nagyobb szabadsági vágyának lehetőségét az önkormányzat útján igazolta és a noblesse oblige elvét az önkormányzat által intézménynyé emelve, a socialis béke létrejöttére az utat megmutatta. Az sem egyedüli érdeme, hogy a közjogi biráskodás létesítése által, mely a jogot az állam hatalma ellenében is oltalmazza, a jog szentségébe vetett hitet erősítette.

Gneist elméletének sikerei az emberi fejlődés egy magasabb színvonalának elérését jelzik.

Szabadság és hatalom, jog és hatalom a közelmúlt időkben ellentétes, ki nem egyeztethető erőkként álltak a köztudatban.

A porosz képviselőház 1863. jan. 27-i emlékezetes ülésében mondotta Bismarck, hogy ha a király, a képviselő- és főrendiház között konfliktusok származnak jogaik tekintetében és egyik rész sem hajlandó kiegyezésre, e konfliktusokból hatalmi kérdések lesznek, mert az államéletnek egy pillanatra sem szabad fennakadni.

Bismarck e kijelentését és későbbi magyarázatát, melyet róla adott, úgy fogták föl, hogy a hatalomnak elsőbbsége van a jog fölött.

Gneist elmélete, melyben az önkormányzat mint a szomszédos körben élők áldozatkész fáradozása érvényesül a közhatalom gyakorlásában, a közjogi bíráskodás, mely e hatalom gyakorlásának jogosságát biztosítja, az életbe átvive, az állam cselekvő beléletében véget vet a régi ellentétnek, megszünteti az ember földi életétől elvághatatatlannak tartott végzet átkát, hogy a hatalom előbbre való a jognál, mert a jogot és hatalmat egybekapcsolja, a hatalmat azok közt osztja szét, akik annak alá vannak vetve.

De végzem máris hosszúra nyúlt megemlékezésemet.

Gneist élete oly gazdag a legkülönbözőbb problémákban, hogy folyását, bárcsak főbb irányjaiban is, röviden fel-tüntetni az én erőmet meghaladó művészt kívánna.

Egygyel azonban még tartozom Gneist emlékének.

Élete, egyénisége legfőbb érdekességét Akadémiánkra abban a kapcsolatban találtam, mely az emberi munka két oly különböző nemét, aminő a tudomány és a tényleges politika, egyesítette.

Itt e termekben a legmagasabb országlói siker is csak annyiban számíthat elismerésre, amennyiben a szerintünk ügyvélt abszolút igazság revelációja.

A mi tudványunkat csak az ingerli, elismerésünket csak oly politikai siker igényelheti, amely nem egyszerű

expediens, hanem amelyben az igazságnak újabb s állandó biztos fénye világít.

Visszatekintve Geistnak hosszú, sikerekben gazdag életére, azt hiszem, nyugodtan állíthatni, hogy Gneist elméletének sokban hasznára vált az ő gyakorlati politikai működése, amennyiben elméletét a rögtöni létesíthetésre való tekintettel alkotta és a gyakorlatból bizonyos közép-táji axiómákat könnyebben levonhatott.

Épp oly bizonyos azonban, hogy Gneist elmélete egészében kevésbbé vált volna rendszertelenné, elveiben határozatlanná, igazságaiban viszonylagos érvényűvé, — ami mellesleg szólva, ellenkező álláspontok kiaknázására alkalmassá tette, — egyes tételeiben meg túlmerevvé, ha az időleges politikai helyzetek nem gyakorolnak reá nyomást.

Csak hogy felednünk nem szabad, mily bonyolult részletek konkrét világával volt Gneistnek dolga, ezért lehetetlen elméletének e hiányosságára súlyt fektetni. Ha más nemzetek viszonyainak mellőzésével az angol és porosz élet konkrét jelenségeit, aktuális érdekeit tette majdnem egyedül elmélete alapjává, ez által mégfosztotta azt ugyan teljes egyetemességétől, de alapjaiban, kiinduló pontjaiban annál alaposabbá lett és általános elmélete helyesbítésének útját el nem zárta.

A kutatás, melyet ő végzett, a tudomány abszolút szempontjából tekintve is, nélkülözhetlen s gyümölcsöző volt s politikai működése e részben segítette, de elmélete legfőbb elveinek meghatározásában egyszer-másszor zavarta, helytelen utakra csalta.

Szellemi alkotásának képéről, ha helyes nézőpontból tudjuk nézni, eltűnik az összefüggés hiánya, a kifejezni kívánt legfőbb törekvések határozatlansága, egyes részletének nyersesége, merevsége s a gneisti mű a tudomány világának első kincsei között fog mindvégig számot tenni.

A világ mindkét birodalmából, ahol Gneist működött, az államéból és a tudományéból, pazaron hullott a babér a fejére.

Kegyeik mindennémű jelével tüntették ki fejedelmei, díszdoktorsággal, üdvözlő iratokkal halmozták el a német, az angol, az olasz egyetemek.

Akadémiánk is elvitte neki még 1874-ben koszorúját s az én mai gyenge szavam, melyet emlékének szentelhetni a t. Akadémia bizalmából megtisztelő osztályrészemül jutott, dicsőségét kívánta hangoztatni.

A koszorúk azonban elhervadnak, még inkább elmúlik az én gyenge szavam s a magyar nemzettől az európai tudomány e nagy fiát méltóbb emlék illetné meg.

Emlék, mely örök legyen s ércznél becsesb anyagból: nemzetünk százados önkormányzati szellemének újraébredéséből épüljön.

Nem elmélete utánzását kívánom, erre szükségünk nincs, hisz elméletének lényege valóság volt évszázadokon át közöttünk, hanem igenis, hogy elmélete világánál önmagunkba szálljunk, belőle bátorságot szivjunk s visszaadjuk önmagunknak, amit önmagunkból kiszakítottunk: százados önkormányzati alapjára helyezve vissza közigazgatásunkat.

III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	Ára 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisz. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keléri Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	» 15 kr.

VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	Ára 25 kr.
VII. Pauer János 1. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> 1. tagtól	» 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	» 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	» 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovich Sándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	» 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Péchy Antal</i> 1. tagtól	» 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> 1. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> lev. tagtól	» 40 kr.
VI. Kacsokovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól	» 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól	» 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	» 1 frt.
III. Pančič József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	» 40 kr.
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	» 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	» 50 kr.
VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 30 kr.
VIII. Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	» 30 kr.
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól	» 15 kr.
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 15 kr.
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 30 kr.
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 75 kr.

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	Ára 30 kr.
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	» 30 kr.
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérváthy László</i> r. tagtól	» 25 kr.
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	» 30 kr.
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> 1. tagtól	» 15 kr.
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	» 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

IX. KÖTET. — 8. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
DU BOIS-REYMOND EMIL

KÜLSŐ TAGRÓL.

THANHOFFER LAJOS

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1898. október 21-én tartott összes ülésén.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1898.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól ...	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól ...	> 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	> 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	> 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól ...	> 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól ...	> 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	> 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	> 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	> 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól ...	> 10 kr.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól ...	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	> 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	> 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól ...	> 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	> 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	> 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	> 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól ...	> 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól ...	> 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	> 10 kr.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól ...	> 10 kr.

DU BOIS-REYMOND EMIL K. T. EMLÉKEZETE.

THANHOFFER LAJOS r. tagtól.

(Felolvasta a M. T. Akadémia 1898. okt. 21-én tartott összes ülésén.)

Századunk kapuzárója közeledtével négy nagy lángész költözött el az élők sorából: *Brücke*, *Helmholtz*, *Ludwig* és *Du Bois-Reymond*.

Fényes meteorokként együtt jelent meg mind a négy a tudományosság látóhatárán s rövid közökben egymásután tűntek le az enyészet ölébe.

Szellemóriás volt mind a négy s a kísérleti élettanak oly alapvető és buzgó apostolai, hogy ilyeneket csak ritka század szül.

A nagy német *Müller János* és a híres francia vivisector, *Magendie* lelkesítette mind a négyet s az előbbi mestere volt *Brücke*-nek, *Helmholtz*-nak és *Du Bois*-nak; igazi nagy mester, a ki megteremtette s lerakta az ujkori anatomia és physiologia alapjait.

E nagy hírű tudományos férfiak egyik kitünő szereplőjének, *Du Bois-Reymond*-nak emlékét ünnepeljük e mai napon. Annak a nagy férfiúnak, a ki Akadémiánk külső tagja, az egész tudományos világ disze, hazájának szemefénye s az elektrophysiologiának megteremtője volt és szoros szakmáján kívül úgy a philosophiai tudományoknak, mint a physikának, chemiának és a történelemnek is számot tevő alapos művelője, az írásnak és német nyelvezetnek nagy mestere volt; a ki számos kitünő tudóst nevelt s juttatott tanszékhöz s mint ember is egyike volt a legnagyobbaknak s legszellemesebbeknek.

Megkísérlem itt e nagy férfiúnak emlékét e rövid órában feleleveníteni azon benyomásaim alapján, a miket művei beható tanulmányozása s kortársainak feljegyzései alapján szereztem, ámbár tudatával vagyok annak, hogy a feladat nagyon nehéz; nehéz különösen nekem, a ki bár 18 éven át mint tanára a physiologiának, behatóbban foglalkoztam az ő műveivel és szellemével, de 8 év óta más rokon szakma szolgálatába szegődve, a szellemi kapocs köztem s ő közte megszakadt.

De meghajolva a tekintetes Akadémia III. osztályának kívánsága előtt, örömmel teszek eleget annak, a következőkben ismertetvén külső tagtársunk életét, tudományos bűvárlatait és a közélet terén való szereplését.

Du Bois-Reymond Emil-nek, ünnepeltünknek atyja a francia Svájcban, Neuchatel-ben eleintén órásságot tanult s Berlinbe vándorolt ki, a hol későbbben szorgalmas tanulmányok alapján a cadet-iskola tanára, sőt a Poroszországhoz 1814-ben kapcsolt svájci neuenburgi canton titkos kormánytanácsosa és ügyeinek intézője lön.

Anyja szintén francia eredetű refugie volt; ugyanis egy a nantes-i edictum visszavonásakor kivándorolt hugenotta családból származott. Fia, a nagynevű tudós *Du Bois-Reymond Emil* 1818-ban, november 7-én Berlinben született s ifjúságát és egész életét, leszámítva kisebb utazásait, itt töltötte. Itt tanult, itt dolgozott, túrt, szenvedett, itt voltak örömnapjai; itt sugározta őt körül a családi tűzhely melege s itt érte az a sok nagy és jól kiérdemelt kitüntetés, a mely tudóst csak érhet — s itt munkálkodott a tudomány fényes palotájának felépítésén.

A berlini Collège française látogatása után 1837 husvétáján az egyetemen a philosophiára iratkozott be s hogy a lelki tudományokat is tanulmányozhassa, a philosophiai cursus mellett theológiát is hallgatott.

Mint 50 éves doctorjubileumán maga humorosan elbeszélte, eleinte egyre-másra minden terv nélkül philosophiát, aesthetikát, történelmet, sőt még Neandernél egyház-

történetet is hallgatott, s hogy szerinte neki a legrosszabb deáknak kellett lennie, kitűnhetik abból is, hogy eleinte a Collège-ben létekor rajzzal és költészettel foglalkozott.

Majd *Berlinből Bonnba* ment s itt geológiát tanult; a téli félévre azonban ismét Berlinbe tért vissza s *Joannes Müller* assistense, *Hallmann* rábeszélésére medicusnak csapott fel s ez utóbbinál a csonttan tanulásával meg is kezdte pályáját.

A nagy anatomus és physiologus emberismerő szeme és fürkésző lelke csakhamar felismerte benne a szunnyadó nagy szellemet s famulusává tette és Hallmannnak, a sejtitan egyik megalapítójához, *Schwann*-hoz *Löwenbe* való távoztakor őt assistensévé fogadta.

Mint maga elbeszélte, 1837/38-ban véletlenül betévedvén *Mitscherlich Eilhard* kísérleti chemiai előadására, annyira vonzódott ahhoz, hogy azontúl folytonosan látogatta a tudós előadásait s e mellett matematikát, physikát hallgatott nemcsak, hanem egyúttal behatóan tanulmányozta is e szakmákat.

Mint maga mondja, ez előadások döntötték el pályáját. Ott látta a kísérletező asztalt szép készítményeivel, csábító retortáival, eszközeivel megrakva s ez őt nagyon vonzotta.

Mihelyt *Müller* műhelyébe lépett, a nagy mester *Matteucci*-nek 1840-ben megjelent »*Essai sur les phénomènes électriques des animaux*« című munkáját nyomta kezébe, azzal, hogy ellenőrző kísérleteket tegyen, illetőleg, hogy megvizsgálja a *Nobili*-féle békaáramot, az »*il corrente proprio della rana*«-t.

Du Bois csakhamar megtette a vizsgálatokat s megerősítette *Nobili* eredményeit a béka áramára nézve egy év mulva közzétett következő előzetes közleményében »*Ueber den sogenannten Froschstrom und die electromotorischen Fische*«, *Poggendorf's Annalen der Physik* LVIII. kötetében. Egyúttal eldöntötte e mű pályája irányát is.

Első vizsgálatainkkal úgy vagyunk, mint az első nagy ebédekkel, a melyeket elköltünk; nagy étvágyat kapunk a második-harmadik fogásra; úgy, hogy az a francia köz-

mondás, hogy »evés közben jő meg az ember étvágya,« sokban illik a tudományos vizsgálatokra is; nagy étvágyat kap rá szintén az ifju erő. A mindent tudni vágyás éltet, erőt adó szelleme sarkalja ilyenkor, de későbbben is az embert, akár alszik, akár ébren van, ép úgy ha sétál, akár ha eszik is. Űzi valami untalan akarata ellenére is, hogy ellesse a természet titkait, egyes törvényszerűségekből meg-megnyilatkozó tüneményeket észleljen, megfigyeljen, kísérleteket tegyen s várja azokból a választ s kutassa az okokat. A természettudományok ez inductív módszere, a mit ünnepeztünk irataiban »a tiszta józan ész megnyilatkozásának« mond, a legnagyobb élvezeteket nyújtja a természettudós-nak, sokkal nagyobbbat mint bármely más és sarkalja, mint a telhetetlen ingyenczet, hogy új és új forrásokra bukkanjon, új és új természeti csodák okait felderítse s a tudományt ekként előbbre vigye. A hiúság, mondjuk a »becsvágy« is elragadólag tolja az embert akkor, midőn munkálkodik, de laboratóriumában elfeled mindent, el a hiuságot, családot, el az életet, el a testi s lelki fájdalmakat és élvezeteket, csak szakmájának él s annak művelésében leli legfőbb gyönyörét.

Ilyen volt *Du Bois-Reymond* is. Mohón neki esett szakmája művelésének, dolgozott minden másról lemondva, laboratóriumába bezárkózva, — kissé talán túlságosan is elzárkózva — nagy szorgalommal, buzgó odaadással, vizsgálatait részletekként közölve, miglen 40 évi szakadatlan munkásságának gyümölcseként nagy művében, a mely az állati villamosságot tárgyalta,¹⁾ nagy kincset hagyott az utókorra.

1843-ban a villamosság történetét behatóan tárgyaló következő doctori dissertatiója jelent meg: »*Quae apud veteres de piscibus electricis exstant argumenta*«.

Majd 7 évi lankadatlan munkája gyümölcseként jelent meg 1848-ban »*Untersuchungen über thierische Electrici-*

¹⁾ *Du Bois-Reymond*. Untersuchungen über thierische Electricität. I. köt. 6 réztáblával. Ugyancsak e műve II-ik kötetének 1-ső része 1849-ben jelent meg, és 1884-ben a II. kötet 2. része.

tät» czímen nagy művének I. kötete s már 1849-ben a II. kötet 1-ső és csak 1884-ben ennek 2-dik része.¹⁾

Majd pedig »*Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Muskel- und Nervenphysik*» czímű gyűjtő munkájában, a melynek 1-ső kötete 1875-ben, 2-dik kötete pedig 1877-ben jelent meg (az előbbi 398, az utóbbi 753 lapon) táblákkal »*Methoden und physikalische Bedingungen*» czímen módszereit és izomchemiai észleteit írta le.

Hogy előbb említett első vizsgálatainak eredménye, melyeket egy év mulva, mint fentebb láttuk, a következő czímen tett közzé: »*Ueber den sogenannten Froschstrom und die electromotorischen Fische*» nem igen keltettek fel-tűnést, bizonynynyal a mű rövid és dogmatikus pontozatokba foglalt volta okozta, noha e dolgozata jelesnek mondható.

»*Untersuchungen über thierische Electricität*» czímű fentebb idézett művének már történeti része is a legnagyobb érdeklődést keltheti bennünk. Nagy gonddal állította abban össze minden egyes, 1743 óta gyűjtött neuroelektromos kísérlet mozzanatait, feltevéseit, felhozott elméletét és szellemes kritikával mutatja ki, hogy mi abban a mese, mi a tévedés, addig mig — mint maga mondja — »*az újkor villámszerűen be nem köszöntött*», a mire, szerinte, minden egyszerre felderült.

Hogy új tanát külföldön is terjeszsze, 1850-ben Párisba ment; a hol az akadémia kísérletei ellenőrzésére bizottságot küldött ki s az legfontosabb alaptényeit constatálta.

1848—49-ben már vizsgálatai az izom-idegélettan terén páratlanokul ismertettek el. Egy alkalommal büszkén beszélt el maga *Du Bois*, miként jött laboratoriumába a nagy *Humboldt*, hogy eredményeiről meggyőződést szerezzen magának. Ugyanez időben *Helmholtz* is nála dolgozott, a ki akkor lovassági század-chirurgus volt *Potsdam*-ban és első vizsgálatait tette a nyugvó és működő izom chemiai különbségéről.

Humboldt Du Bois-t nagyra becsülte s ő vitte

¹⁾ Fent id. mű.

keresztül *Müller Jánossal* karöltve, hogy a még csak 33 éves *Du Bois*-t a porosz akadémia rendes tagjává választotta s ekként nem áll egyik életírójának az az állítása, hogy csakis 30 évi mukásság után jutott volna be akadémikusnak.

1851-ben július 3-án tartott akadémiai székfoglalója mintegy programját képezte működésének. Érdekes miképen köszöntött be. Legyen itt, a mennyire lehet hű fordításban, visszaadva beszédjének erre vonatkozó része:

»*E pillanatban váltakozó érzelmek indítanak meg, úgy mond. Megjutalmazva és felemelve érzem magamat, miért titkolnám el ezt, tekintettel a tudomány szolgálatában átélt sötét lemondás és félelmetes erőlködés egynémely óráira és évek sorára, melyek alatt a béka és a multiplicator osztásai voltak egész világom.*

De csüggedtnek érzem magam azért, mert félek, hogy oly magasra helyeztettem, a milyennek erőim mértéke meg nem felel Azonban végre is ezen ellentmondó érzelmek azon erős törekvésben olvadnak bennem egygyé, hogy ezután a legnagyobbra törekedjem, hogy a jutalomra érdemessé tegyem magam, a mely kitüntetés oly meglepően hamar, csaknem pályám kezdetén, oly pályabírák részéről ért; erős az az elhatározásom, hogy a feladattól, mely reám hárul, tapodtat sem fogok engedni mindaddig, miglen a physiologia, hacsak töredékében is, azon céljához közelebb nem jő, hogy az u. n. életjelenségek physikájává és chemiájává legyen.»

Ünnepeltünk e fogadását, legalább a physiologia azon részére nézve, a melyet kiválóan és különösen művelt, nagy részében be is váltotta.

Du Bois-ra többen rá szerették volna sütni a specialista bélyegét. Némelyek egy szűkebb körű, külön szakma művelőjének tartották, mert főleg a physiologia egy kisebb-szerűnek hitt fejezetét művelte egész életén át. Nézetünk szerint okos ember volt, jól tudván, hogy csak is ekként alkothat nagyot, s ha mindenik életbúvár más és más fejezetét fejtené ki olyképen: mint ő a physiologianak említett részét, — a mint már kezd is ez áramlat tért hódítani, —

mennyivel előbbre volna mai napság az élettan az élettünetmények magyarázatában.

Hogy e hit sokakban meggyökeredzett, talán az is volt az oka, hogy maga *Du Bois* is hasonló vallomást teszen nagy műve előszavában, midőn maga is mondja, hogy egyoldalú, a következőképen nyilatkozván:

»*A mostani alkalommal azonban látszólagos egyoldalúságom javamra van. Minden munkámnak egy célja lévén, azok legalább egy összefüggő egységes egészet képeznek.*«

De noha *Du Bois* e specialis szak legnagyobb művelője, megalapítója, mondhatni megteremtője volt, s már ez oknál fogva is a legnagyobb csodálatra méltó, mégis lepattan róla e vád azonnal, ha életét, irodalmi munkásságát közelebbről megtekintjük.

Igaz, hogy, egy-két kisebb közleménye kivételével, főleg az izom-idegéletlannal foglalkozott; azután ezt a részt, mondhatni, maga alkotta, s a ki e térre lép, az az ő mód-szereivel, az ő eszközeivel tesz vizsgálatokat most is.

Igaz, mint megemlékezésében *Exner* is mondja, hogy már ő előtte is ismerték az állati test, sőt az izom galván-áramát is, de ő volt első, a ki a jelenségeket illetőleg e tárgyban világosságot hozott be; ő mutatta ki, hogy mily törvények szerint erednek az áramok az idegből és izmokból. Ő ismerte fel — s mondhatjuk *Exner*-rel, ez legnagyobb tudományos felfedezése, — hogy az áramok intenzitása változik, ha az említett szervek izgalomba jönnek. Ekként ezen élettani jelenségeknek egybefüggése az élet-folyamatokkal ki lett mutatva.

Nagy feltűnést keltett s kelthet ma is mindenki előtt *Du Bois*-nak egy genialis kísérlete, a melyet az ú. n. negativ áramingadozásnak általa való felfedezése alapján előre kimondott jóval előbb, mint sem a kísérletet kivitte volna, s a mely a következő és bárki által is könnyen ismételtető.

Ha ugyanis kezeinket galvanometerrel megfelelően egybekötjük s nyugton van mind két karunk és kezünk, a galvanometer delectüje el nem mozdul helyéből; ha azonban egyik kezünk izmait összehúzzuk, a galvanometer tűje

azonnal kitér, mert e kar árama nemleges ingadozást szenved s ekként a két kéz árama nem egyenlő. Ilyenkor csakugyan elmondhatjuk Exnerrel, hogy az emberi akarat térítette ki a delejtűt helyzetéből. Különösen tükrös galvanometerrel való vetítéskor megkapó a jelenet s e kísérlet a legjobb tantermi kísérletek közé sorolható.

Azonban ünnepeltünket a szűkkörű specialismus vádja nyilatkozata daczára sem illetheti, mert ő a tudományok több ágában nemcsak alapos szakképzettséget szerzett, hanem kitűnő dolgozataival sok más téren is első rangú alkotásokat tett.

Így chemiai, physikai, bölcséleti és történelmi művei és nagyszabásu akadémiai és egyetemi rektori beszédjei oly remekek, hogy ezen szakmák első képviselőinek is dicséretére válhatnak.

Egyik szaktársa *Rosenthal* tanár, a ki mestere halála után a physikai és élettani társulat ülésén, a melynek *Du Bois* élethosszáig elnöke volt, méltán a következőkép kiált fel megemlékezése kezdetén:

»Mit csodáljunk jobban benne: a rendkívüli nagy tudást, az értelmes elmélyedést a tudás legkülönfélébb területeibe, vagy pedig a gondolat és nyelvezet magas szárnyalását, a miket ő akként tudott kezelni, mint egy nagy experimentator a maga készülékeit; vagy végül szeretetteljes elmerengését hőseinek szellemi működései legfinomabb árnyalataiba, mintha csak azoknak minden mozzanatát mind maga átélte s átérezte volna? Mert Du Bois nemcsak nagy életbúvár, hanem valódi historikus is volt.«

De beszéljenek nagyságáról művei magok, melyek főbbjeinek rövid ismertetése e megemlékezés egyik feladata leend.

Nagy szakmunkájában, a mely 40 évi buvárlatainak összeségét egybefoglalja s melyet már fentebb is említettünk, az elektrophysiologia örökké érvényes törvényeit állapította meg.

Így kimutatta, hogy:

»Minden állati szövet közül az izom és ideg képes önállóan elektromotorosan hatni, de csak addig, míg élet-

képességük megmaradt; míg elhalt izom és ideg hatálytalan; továbbá, hogy működés közben, — a mely az izomban összehúzódásban, az idegben pedig a külsőleg nem látható ingerlékenységben, a mely azonban más szervekre átvihető, ismerhető fel, — a belőlük kimenő elektromotoros erők változásokat szenvednek — az ú. n. negatív áramingadozást, — a mint ő azokat elnevezte; hogy az elektromos szerv ütése (kisülése) a negatív ingadozással analog jelenség.« Kimutatta végül megdönthetetlenül:

»hogy az elektromos feszültség még más változásokat is szenved az ideget átáramló állandó elektromos áram hatására; vagyis, hogy a tevőleges sarkon — az u. n. anode oldalán, — a feszültség nő, ellenben a negatív — kathod — oldalon kisebbedik és pedig az elektrodoktól való távolsággal szabályszerűen csökkenő mértékben.«

A feszültségnek ezen u. n. elektrotonusszerű változásai megfelelnek, mint azt *Pflüger* azután kimutatta, az ingerlékenység változásainak, a melyek az anode-oldalon le vannak szállítva, a kathode-oldalon ellenben meg vannak nagyobbodva és pedig hasonlóan szabályszerű mértékben az elektrodoktól való távolsággal.

Állapodjunk csak meg *Du Bois*-nak ezen, némelyek előtt talán első tekintetre nem nagy horderejűnek látszó felfedezéseinél.

Mai napság el sem képzelhető már az a rengeteg nehézség, melylyel meg kelle ünnepeltünknek küzdenie, hogy ilyes eredményekhez juthasson.

Csak ahhoz mennyi előkészület kellett, hogy a vizsgálandó állati részeket, — hogy azok nedves, elektrolytheaktól átitatott vezetőkül tekinthetők legyenek, — úgy összekösse a multiplicator fémvégeivel, hogy ezek végein, tehát kívül az állati részekben, elektromos erők fel ne lépjenek. Midőn ezt elérte, akkor meg ismét a polározás akadályaival kelle küzöldnie. Ez is sikerült neki, vagyis az egyenletes, nem polározó szerkezet, midőn 1859-ben az amalgamozott zink és zinksulfat behozatott az electrophysiológiai kísérletezés technikájába. Ekkor már a legnagyobb munka teljesítve volt.

Igen nevezeteseik ezen, a polározásra vonatkozó vizsgálatai is, vagy is azon változások tanulmányozásai, melyeket a testek galvanárammal való átáramoltatásukkor szenvednek s a melyek a polározó árammal ellenkező irányú áramot keltenek; továbbá azon vizsgálatai is, a melyeket a nem polarozó elektrodokról, a másodlagos ellenállásról, vagyis egy test galvanikus ellenállása emelkedéséről, átáramoltatáskor, tett; továbbá csillapított mágnesek aperiodikus mozgásairól stb. szóló kísérletei.

Mindezekhez azonban nemcsak physiologiai, hanem chemiai és physikai ismeretek is kellettek, a miket ő megszerzett, sőt ifjúságától kezdve jó matematikus is volt.

Az akkori villammérő eszközök idegáramok mérésére alkalmasak nem lévén, meddig kelle kísérleteznie, furnia, faragnia, mert első eszközeit mindig maga állította össze, míg alkalmas eszközt szerkesztett s a delectüje elhajlásait sodrony tömegekkel compensálni tudta.

Hogy az ideget, izmot ingerelhesse és az inger nagyságát fokozhassa s csökkenthesse, az inductoriumot eltolható másodlagos tekercscsel kellett ellátni s megszerkesztette a mindenütt, még a gyakorlatban is használatban levő induciós szánkagépét.

Megállapította továbbá az izmok és idegek alkotásait s rostjaik lefutását, nemkülönben elektromos sajátságaikat tanulmányozván, azt látta, hogy azok elektromotoros viszonyaikban sokban hasonlók a mágneshez s ez arra indította őt, hogy egy hypothesisit állítson fel, melynél fogva az izmok és idegek is, az általánosan elfogadott *Ampère*-féle mágneses szerkezet mintájaként, egymásután szabályosan elrendeződött részecskékből állának s azokat peripoláros negativ moleculákból összetetteknek vette fel, vagy is olyanoknak, a melyek a hosszanti metszetnek egy tevőleges középső vagy egyenlítői övüket, a haránt metszetnek pedig nemleges, — vég — vagy sarki övüket fordítják. Szerinte az izom és ideg működésekor és elektrotonuskor a moleculák oly helyzetváltozásokat szenvednének el, hogy azokból a feszültség változásai levezethetők volnának.

A legújabb mikroszkopi vizsgálatok csakugyan igazat

adnak e felvételnek annyiban legalább, a mennyiben azokból kitűnt, hogy az izom fibrilláris szerkezetű s ilyen rostocskákban az *isotrop* (egyszerűen törő) és *anistrop* (kettősen törő) csíkok váltogatva rekeszszerű oszlopsorokban vannak egymásután elrendeződve.

Voltak olyanok a bűvárok között, a kik *Du Bois* vizsgálatainak nem tényei, hanem magyarázatai ellen felszólaltak; mások ismét nemcsak elfogadták összes vívmányait, hanem még fejlesztették is azokat.

Így *Bernstein* alapvető művében ¹⁾ kimutatta, hogy az ideg és izom localis ingerlésekor, egyidejűleg az ingerületi folyamattal, hasonló gyorsasággal elektromos változások is tovavezettetnek olyképen, hogy az ingerelt hely negatív lesz a hátrább fekvő vagy rá következő nyugvó helyhez képest.

E változások egytől egyig érthetők s megmagyarázhatók *Du Bois* elmélete szerint, azonban *Hermann* felveszi, hogy az ingerelt részekben chemiai változások lépnek fel, épen akként, mint az elhaláskor szétesések vagy hasadások alakjában s azért lesz az ingerelt rész nemleges tulajdonságú. Erre azonban az eredeti állományoknak visszatérével megszűnik a potentialis különbség. ²⁾

De hogy *Du Bois*-nak van igaza, nemcsak minden más physiolog meg van róla győződve, hanem kitűnik *Du Bois*-nak azon észlelete folytán is, hogy tetanusba hozott izom semmi alakváltozást sem mutat s mégis hangot ad s ekként kitűnik, hogy belsejében mozgások mennek végbe, míg ily rövid idő alatt benne chemiai változások nem történhetnek. Önkényt összehúzódó izmok, mint ismeretes, 32—36 rezgést tesznek egy másodperc alatt. *Helmholtz* valószínűvé tette, hogy a mit mi ilyen összehúzódnáskor hallunk az tulajdonképen az első felhang, hogy tehát az esetekben tulajdonképen csak is 16—18 rezgés esik egy másodperczre. Ha azonban az izmot idege útján egymásra gyorsan követ-

¹⁾ *J. Bernstein*. Monatsber. d. pr. Akademie. 1867. 444. 1. és Untersuchungen über den Erregungsvorgang im Nerven- und Muskel-system. Heidelberg, 1871.

²⁾ *Hermann*. Handbuch der Physiologie. I. köt. 1. 205. 1. Hermann újabban is fentartja e nézetét, bár nem oly határozottsággal.

kező, megszakított árammal ingereljük, a hangmagasság megfelel pontosan az ingerek számának. Ekként 500—600 rezgést is hozhatunk létre egy másodperc alatt s minden ilyen molecularis mozgásnak egy-egy elektromos ingadozás felel meg, úgy hogy a delejtű ezen gyors mozgásokat nem is követheti; ha azonban az ilyképen ingerelt izom áramát egy másik izom idegére vezetjük át, ez maga is másodlagos tetanusba esik, jeléül annak, hogy az indító előbbi izom is ilyen állapotban volt.

Hermann Du Bois elektrotonusa keletkezését is más-ként fogja fel s az szerinte polározás következménye. Azonban ez csak is hypothesis maradt egy oly hypothesis-sal szemben, a melylyel minden jelenséget meg lehet magyarázni.

E szerint, mint látjuk, nem a *Du Bois* által felfedezett nagyfontosságú tényeken és törvényeken, hanem csak is az általa felállított hypothesisen döngettek eddig. De jól jegyzi meg szép megemlékezésében *Rosenthal*, a kinek fejtegetéseit itt követtük, hogy »minden hypothesis csak is egy hasonlat, egy oly formula, a melynek útján egyes tények összege rövid tételbe foglalható. Ha e tételből deductió folytán következtetéseket vonva, azok a tapasztalattal egybehangzanak, a hypothesis jó. Ha pedig folyton kisegítő hypothesiseket kell fel-felállítani, hogy minden egyes jelenséget megmagyarázzunk, akkor a tudományos észlelés azon követelménye, hogy az egyes tények egymás közti összefüggését kimutassuk, nincsen elérve. Ily hypothesiseknek azonban a tudomány tovább vitelében mi haszna sincsen.« — Meg kell itt azonban említenünk, hogy *Du Bois* vizsgálatai óta több más szervén is kimutatható volt az állatoknak elektromos árama, sőt még növényeken is.

Képzeltető, hogy az elektromos halak elektromos szerveinek alkotása s azoknak beható ismerete mennyire érdekkelhetne. 1857-ben először sikerült neki elektromos halat, egy *malapterurus electricus*-t Délafrikából látnia és Berlinben vizsgálnia. Később azután élő torpedókat is kapott vizsgálatra. Majd kívánságára és ajánlatára a berlini Akadémia a *Humboldt*-alaptól assistensét, a korán elhunyt és

kitűnő *Sachs Károly* drt küldte ki a *gymnotus electricus*, — az elektromos harcsa, — tanulmányozására.

Sachs küldetésének megfelelően, egy hegy megmászáskor életét vesztette. Szerencsére rajzokkal ellátott jegyzetei megkerültek s azokat egybeállítva *Du Bois* adta ki s e munkában,¹⁾ melyhez egy másik tanítványnak, *Fritsch*-nek, két anatómiai dolgozatát, a *gymnotus* agy- és gerinczagyjáról s elektromos szervéről is belefoglalta, előszavában a mester igen szépen és melegen emlékezik meg nagy készült-ségű assistenséről.

Bilharz, *Schultze Miksa*, *Boll*, *Fritsch* és *Babuchin* vizsgálataiból kitűnt, hogy az elektromos szervek úgy szólván átalakult izmok. Ebből s más physiologiai vizsgálataiból azt következtette *Du Bois*, hogy elektromos tekintetben az u. n. elektromos lemezek, a melyek alapelemeiül tekinthetők az elektromos szerveknek, az izmokhoz hasonlóan működnek, s mint ezek, az idegek folytán tevékenységre ösztönöztetnek; a megváltozott szerkezet az oka, hogy itt a tevékenység nem összehúzódásban, hanem elektromos ütésben nyilvánul.

Újabb szövettani vizsgálatok és saját izom-idegtani vizsgálataim,²⁾ a melyeket akadémiánk adott ki, e tekintetben is megerősíthetik *Du Bois* nagy genialitással felállított hypothesisét. Mint kimutattam ugyanis, az izom ú. n. közbülső lemezszerű csíkjai az ideg-véglemez talapatával nemcsak egybefüggnek, hanem a mozgásra való

¹⁾ Deutsche Rundschau. XVIII. k. 390. l.; e nekrológja beszédgyűjteményében is benne van; (Reden, 2. Folge. 384. l.) és a következő külön műben: *Dr. C. Sachs*: Untersuchungen am Zitteraal, Leipzig. Veit & Comp. 1881.

²⁾ *Thanhoffer Lajos*. Adatok a harántesikós izmok szerkezetéhez. M. tud. Akad. III. oszt. 1881. s németül: Beiträge zur Histologie und Nervenendigung der quergestreiften Muskelfasern. Archiv für mikroskop. Anatomie. Bd. 21. — Újabb adatok az izmok szerkezetéről. M. tud. Akad. III. oszt. 1892. és Orvosi Archivum; s németül: Neuere Beiträge zur Nervenendigung der quergestreiften Muskelfasern. Math. naturwiss. Berichte aus Ungarn. 1893.

idegingerületet ép ezen talapzattal egybefüggő lemezek vezetik az izomállomány egyes részeihez.

Beszédei, melyeknek száma 37 s melyeket részint mint egyetemi rektor, részint mint akadémiai főtitkár mondott vagy vándorgyűléseken olvasott fel, egytől egyig remekes, úgy tartalmukat, mint nyelvezetöket, irányukat s még a történelmieket illetőleg is szakszerűségöket tekintve.

Beszédei egyenkint, de két külön kötetben egyesítve is megjelentek.¹⁾

Legyen itt egy-két fontosabb ilyen beszéd rövid foglalata ismertetve, hogy lássuk azok összeállításában mily tökéletes és mily jó német hazafi volt, pedig gall vér folyt ereiben, s mennyire ismerte nemcsak hazája, hanem a világ történelmét is.

»*Friedrich II. in englischen Urtheilen*« című beszédében kérlelhetlenül kikel a skót *Macaulay* ellen, a ki történelmében földig legyalázza Frigyet; őt hűségtrógló rabló-nak, hazug-nak, birtokvágyónak és erőszakosnak jellemezvén. Éles elmeéllel igyekszik czáfolni *Macaulay*t s igyekszik kimutatni, hogy az angolok s *Macaulay* is anglocentrikus világnézleteik folytán gondolkodhatnak ily tévesen. Az erős, többnyire öntudatlan egoismuson, a milyenben szerinte a római nép is leledzett, nyugszik Anglia nagysága. Az angol csak annyiban gondol más nemzetre s csak annyit érnek neki ezek és egyesek, a mennyire nekik hasznót hoz ez és amaz.

*Napoleon*t is ekként becsülték meg az angolok. A német megénekelte a napoleoni legendákat, míg az angol *Napoleon*t condottiere-nek nevezte. A hannoveri ház nem szerette a brandenburgi államot s *II. György* angol király fogadáskor meg sem szólította a porosz követet, *Klinggrafen* grófot. *Macaulay* egy essay-ben *Bacon*ról is a legmegrögzöttebb utilitarismust prédikálja. *Macaulay* realista, *Carlyle* idealista volt szerinte. Ez utóbbi jobban ismervén már a

¹⁾ *E. Du Bois-Reymond*. Reden. I. II. kötet.

német irodalmat, a nagy porosz királyról kedvezőbben is ír, s míg *Mr. Lecky* »*Anglia története a XVIII. században*« című művében már megint Macaulay szájával beszél, addig *Mr. Hamilton Rheinsbergben* tett tanulmányai alapján a németekre nézve kedvező műben ismerteti *Frigyest* s *Carlyle* befolyása alapján itéli meg. *Carlyle Frigyest* mint a királyok utolsóját említi; a mi *Du Bois* szerint kevés, de mégis sok. Kimutatja végül *Du Bois*, hogy *II. Frigyest III. Péter* és *II. József* császár is nagyra becsülték egészen a túlzásig s ábrándig, sőt a hét éves háború előtt magok az angolok is, a mit mutathat az is, hogy nevenapján tiszteletére még Londont ki is világították.

Nagy vihart idézett elő »*Darwin und Kopernicus*« című beszédével. Igen megtámadták, mint maga is írja, főleg a klerikálisok, különösen a »*Reichsbote*«. Sőt sok gyalázó névtelen levelet küldözgettek a nyakára; még a képviselőházban is denuncziálta egy ismert agitator, de ő a beszédéhez csatolt jegyzeteiben ekként kiált fel nyugodtan: »persze megtudta (t. i. az agitator), hogy az inquisitio behozatalának ideje Poroszországban még el nem érkezett.«

»*Die Humboldt-Denkmaier*« (stb.) című beszédében, a melyben a szép régi egyetem épülete előtt felállított *Humboldt* testvérek remek szobrait tárgyalja s a szobor felállításának történetét s vajadásait közli, bár ömlengősen, igen magasztalólag írja le *Humboldt Sándor* életét, utazásait, élményeit, kutatásait, azonban mégis oly vonzóan, hogy le sem teszi az ember a művet mindaddig, miglen végére nem jutott. Felsőhajt egy helyen, hogy mennyire becsülte *Humboldt* idejében s fényében a francia nemzet a németet s mennyire gyűlöli most!

»*Culturgeschichte und Naturwissenschaft*« című emelkedett beszédében a religió kezdetét vázolja, áttér a gymnasiumok reformjára s oda jut, a hova mi csak sokára jutotunk el. Ő ellenezte már akkor, vagyis már 1877-ben, a görög nyelv tanítását s minden tárgynál a történelmi oktatást követelte s kimondta, hogy a történelmi tanítás akként reformálandó, hogy a tanuló csak a főbb eredményeket tanulja meg, de évszámokkal feje ne tömессék; sőt dar-

winista létére kimondja, hogy kisebb iskolákban a darwinizmusról ne is beszéljenek.

Hogy mily befolyása volt szerinte a kereszténységnek a természettudományokra, kitűnik a következő mondásából:

»Indem es der Menschenbrust das heisse Streben nach unbedingter Erkenntniss einflösste, vergütete das Christenthum der Naturwissenschaft, was es durch die Askese lange an ihr verschuldet hatte.¹⁾

Nevezetes a következő nyilatkozata is, a mely mutatja, mily nagyra becsülte a természettudományokat.²⁾

»Nicht, umgeben von seinen Beichtvätern, Kelsinen und mordbrennerischen Marschällen der König, gegen welchen nach Rank's Wort an Thiers wir nach Sedan die Waffen tragen, sondern unter den Ulmen von Cambridge einem Problem nachsinnend der grösste der Sterblichen, Sir Isaac Newton. Wer um den Anfang dieses Jahrhunderts? Nicht auf den Trümmern von Moskau, der unbändige Mann, der als Werkzeug seiner rasenden Selbstsucht den Chauvinismus erfand, sondern in seiner Villa am Comersee, Alessandro Volta, das künstliche elektrische Organ zusammenfügend, welches dem Menschen gleichsam Allgegenwart verlieh, das Modell der Eisenbahnlocomotive in Gang setzend, der andere Raumüberwinder, George Stephenson.«

E beszédében felhossa azt is, hogy Voltaire Shakespeare-t utálatosnak tartotta, míg Newton előtt ő is meghajolt. Ugyancsak e beszédében keményen ostromozza az utilitarismust, a mit amerikanizmusnak is neveznek, s kijelenti chauvinizmus nélkül, hogy ez a betegség már Németországban is nagy haladást tett. Kimondja, hogy a gymnasiumi oktatás nem jó s hogy a medicusok se latinul, se görögül nem tudnak, pedig e tárgyakkal agyonkínózzák őket a gymnasiumokban, s a matematikában sem birnak elég jártassággal. Ez egészen ráillik hazánk viszonyaira. Mind e hibák

¹⁾ Megbocsát a tek. Akadémia, hogy eredetiben olvasom fel ünnepeltünknek egynémely mondását, csak azért, hogy a fordítás által azok mit se veszítsenek erőteljességükből.

²⁾ 29. l.

javítására most is megszívlelendő javaslatokat mond el *Du Bois*.

»*Ueber die wissenschaftlichen Zustände der Gegenwart*« (1882) című beszédében érdekesen és igen szépen fejtegeti a természettudományok minden ágában a nagy haladást, de több helyt rámutat a csunya utilitarizmusra itt is, egy helyt a következőleg nyilatkozván:¹⁾

»*Auf hohen Ruhm verzichtend bringen tausend emsige Arbeiter täglich zahllose Einzelheiten hervor, unbekümmert um innere und äussere Vollendung, nur bemüht, einen Augenblick die Aufmerksamkeit auf sich zu lenken und den besten Preis für ihre Waare zu erschwingen. An Stelle edler Hetaerien trat oft in sehr gehässiger Form rücksichtsloser Kampf ums Dasein. Die Einen blicken auf die Anderen mit den Empfindungen von Goldgräbern, jedoch mit weniger Vertrauen, denn in den Diggings herrscht eine Art Recht. Wer einen reichen Claim erwarb, kann ihn ruhig ausbeuten, ohne dass Andere sich in den Mitbesitz drängen.*«

E beszédében mondja azt is, a mit már egyszer fentebb említettünk, hogy az inductio a gyakorlatban nem egyéb, mint az éleselműleg alkalmazott egészséges emberi ész.

»*Der physiologische Unterricht sonst und jetzt*« című, 1878-ban, új élettani intézete megnyitóján tartott remek beszédében igen szépen és behatóan írja le az élettan fejlődését kezdettől fogva, s az egyes intézetek felállítását s a bűvárlati módszerek fejlődését. Igen tréfásan emlékszik itt meg a régi természetbölcselek okoskodásairól és tanítói módszeréről. Most csak bámulnánk azon, milyen képtelenségeket tanítottak ezek valaha; erre nézve legyen elegendő csak egynehány sorát e beszédnek bemutatni, hogy borzadjunk az ilyen természet-philosophiától. Így beszédje 8. lapján a következőket olvashatjuk:

»*Auch die Gefahren, welche phantasiereichen Jüng-*

¹⁾ F. id. beszéd. 5. lap.

lingen damals noch in den Hörsälen der Welt construiren-den Naturphilosophen drohten, deren Colleg mit den Metallen anfang und mit dem Abendmahl endigte, dürfen nicht unerwähnt bleiben. In Heinrich Steffens Vorlesungen über Anthropologie schrieb ich im Winter 1837—38 Folgendes nach: »Jedes Organ des menschlichen Körpers entspricht einem bestimmten Thier, ist ein Thier. Beispielsweise die allerwärts bewegliche, feuchtschlüpfrige Zunge ist ein Tintenfisch, eine Sepie. Der Knochen der Zunge, das Zungenbein, hängt mit keinem anderen Knochen des Skeletts zusammen. Nun aber hat die Sepie nur Einen Knochen, das bekannte os sepiae. Folglich hängt dieser Knochen mit keinem anderen Knochen zusammen. Folglich ist die Zunge eine Sepie.«

Rövid előbeszédében Du Bois a vivisectio-ellenes angolok ellenvetésére is felel, a 21. l. a következőket mondván:

»Az intézet berendezései közül kiemelem különös okokból e pillanatban a vivisectoriumot. Tudják Önök, hogy a rókaüzés, a kakasviadalok és galamblövészet classikus földjén, a hol a philanthropi tevékenység mezejének még távolról sem kellene kimerítve lennie, a társaság magasabb rétegeit rögtönösen érzékenykedő philosophia fogta el. Parlamentnél s kormánynál a vivisectiók ellen tilalmat, vagy a mi egyre megy, azoknak megszorítását vitték keresztül.

A megmentett kutyaéletek helyett Ti emberéletekkel, a házinyulak és békák megkimélt fájdalmai helyett emberi fájdalomakkal fogtok megfizetni.«

Felhozza itt azt is, hogy a sokszor legtisztább theoretikus értékű felfedezés is kiszámíthatlan fontosságúvá lehet praktikus szempontból; így említi p. o., hogy Humpry Dávidnak vizsgálatai a nitrogen oxydatiós fokairól az altatáshoz, az anaesthesiához, Brücke vizsgálatai a szem ú. n. tapetumáról az állatok világító szemalapján, a szenttükörhöz, míg az ősnemződés vizsgálata a Lister-féle sebkezeléshez és kötéshez vezettek.

Legnagyobb feltűnést keltett azonban a német természetvizsgálóknak Lipcsében 1872-ben tartott ülésén mondott következő czímű beszéde: »Ueber die Grenzen der Natur-

erkenntnis», a melyben az ő nevezetes »ignorabimus«-át mondta ki, e szónoklatát a következőleg zárván:

»Tekintve a világ talányát, a természettudós régtől fogva hozzá szokott ahhoz, hogy férfias lemondással kimondja e szót »ignorabimus«. A befutott győzelmes pályára tekintve, azon csendes öntudat vezérli, hogy a hol most még mitsem tud, legalább bizonyos körülmények között tudhatna s egykoron talán tudni is fog. Azon talányra nézve azonban, mi az anyag, mi az erő s mikép gondolkozunk, egyszer mindenkorra a sokkal nehezebben adható válasza kell magát elhatároznia: »az ignorabimusra«.

La Mettrie-ről (1875. jan. 28.), Maupertuis-ről (1892) és Chamisso-ról tartott beszédjeiben a szellemes francia triás alakjait remekül festi és érdemeiket kiemeli, s egyikét s másikat az utókor előtt tisztára mossa.

Különösen La Mettrie-t, a »Homme machine« hírneves szerzőjét, a Frigyes mellett élő francia férfiút honfitársai mindenféle gézenguznak nevezték el; így Voltaire, Diderot és d'Alembert is. A legdurvább materialistának, atheistának s erkölcstelennek festették.

Julien Offray de la Mettrie 1709-ben St-Malo-ban született s tudományos pályája végeztével Grammont herczeg mellett a francia gárdában orvos volt eleinte. Ő volt az, a ki »Histoire naturelle de l'Ame« című művében kifejtette azt, hogy a szellemi munka a testtől függ. Fentebb említett »Homme machine« című művéért úgy katolikus, mint protestáns egyházi férfiak egyaránt hevesen megtámadták.

40 művet írt s munkái s ő is sokkal jobbak voltak, mint híreik.

La Mettrie mondta ki először, hogy soha sem foghatjuk meg azt, a mit mi anyagnak és erőnek nevezünk és soha sem tudhatjuk felfogni, hogyan gondolkozik az anyag.

»Maupertuis« című beszédében rámutat arra, hogy XIV. Lajos francia király, a kit nagyzónak mond azért, mert azt mondta »l'État c'est moi«; s rablónak, erkölcstelen életűnek, koronázott chauvinistának nevez el s igyekszik kimutatni, milyen ellentéte e férfiúnak II. Frigyes és

I. Vilmos császár. E beszédét a koronás fők születési évfordulóján tartotta az akadémiában.

Még *Voltaire* maga is megénekli Lajost s századát »*le grand siècle*»-nek neyezi. Honnét van az, kérdi *Du Bois*, hogy a francziák oly nagy hibái mellett is nagynak tartották XIV. Lajosukát? Azért, mert könnyen fogékonyak voltak aesthetikus alkotásokra, költőiket, íróikat, tudósait megbecsülték s azokat Lajos is megbecsülte és maga köré gyűjtötte. Alatta a francia classikai literatura virágzásában volt, a francia nyelv világnyelvvé lett s fejedelmük fogékony volt minderre, úgy mint népe, s az efféle embereket ő is nagyra becsülte. *Corneille*, *Racine*, *Molière*, *Boileau*, *Lafontaine* mellett a költészetben; *Pascal*, *Fénelon*. *Le Sage* mellett a prózában; *Bossuet*, *Bourdaloue*, *Fléchier*, *Masillon* hitszónokok mellett minden rosszat elfelejtett a francia nép.

De Lajos maga is sokat tett a tudományokért. *Richelieu* 1635-ben, nagy minisztere *Colbert* 1666-ban az académie française-t alapították, s *Colbert* más haza első rangú tudósait is maga köré gyűjté, így *Huygens*-t, a kivel ott találkozott *Leibniz* is. *Colbert* 1667. és 1672-ben fényes csillagdat is építtetett s itt is nagy tudósok nyertek alkalmazást. Innen vonult ki *Richer Cayenne*-be ingaészleleteit tenni. A fokmérés is onnan indult ki. A híres francia matematikusok és astronomok közül, mint elsőik egyike *Louis Moreau de Maupertuis* említendő, a ki *Saint-Malo*-ban 1698. szept. 28-án született; ugyanott, a hol *La Mettrie* és *Chateaubriand* is. Nagy matematikus volt és földméréseket tett. 1740. május 31-én *Frigyes* uralomra jövén, *Maupertuis*-t udvarába hívta s felszólította a berlini akadémia reorganizálására, a mit ő készségesen teljesített. *Leibniz* után ő lett az akadémia elnöke s kitünő beszédeket tartott.

Voltaire azonban, ki szintén *Frigyes* kegyeiben volt, e vetélytársát végre is igen csúnya módon kitúrta.

Chamisso-ról megemlékező beszédében, a melyet az akadémia *Leibniz*-ünnepélyén 1888-ban tartott, melegen emlékszik meg épen úgy. *Chamisso* francia volt szindetén,

testestül-lelkestül németté lett s ékessége vala Berlinnek és a német literaturának; jeles költő és utazó, egyúttal természettudós is volt. Ő volt az, a ki későbbben botanikára adva magát, a *Montblanc* lábánál a genfi tó körül botanizált s erre *Madame de Staël* fiát is taníttatta. Majd 1815-ben *Kotzebue Ottó*-val expedícióra ment. »*Reise um die Welt*« című híres művében sok új növényt írt le; valamint a *salpákról* és *korálokról* is nagy érdekű észleleteket tett. Anthropológiai (ethnographiai) téren is sokat alkotott s utazásában a *hawai* nyelvet megtanulta.

Du Bois Dr. Hallmann-ról egy meleg nekrologot írt; de bensőségben, terjedelemben és szépségben egyaránt egyik legnagyobbyszerű beszéde az, a mit mesteréről, *Müller János*-ról a berlini akadémián 1860-ban »*Gedächtnissrede auf Johannes Müller*« czímen tartott; ebben Müllert századunk *Haller-jének* és a németek *Cuvier-jének* nevezi.

A nagy mester e nagy nevetek csakugyan meg is érdemli. Róla *Du Bois* méltán elmondhatta a következőket:

»*Nach Johannes Müller, alles weist darauf hin, wird kein grosser Morpholog und Physiolog zugleich mehr entstehen. Wie nach dem Tode Alexanders, theilen sich die Feldherrn in die eroberten Gebiete, die unter dem Einfluss der eingedrungenen Bildung und des erregten Verkehrs bald dergestalt sich entwickeln, dass eine zweite Gesamtherrschaft nicht mehr gelingen kann*« . . . *Müller* nemcsak a physiológiát és anatómiát művelte, hanem az összehasonlító anatómia terén is rengeteg dolgozatával megalapítólag működött közre e szakma kiszélesítésén is, sőt a fejlődéstannal szintén behatóan foglalkozott. Egy universalis lángész volt, de a mellett alapos, széles látókörű tudós. Minden nyelvet megtanult, a melyen philosophok vagy természetbúvárok írtak s nevezetes volt arról, hogy minden arcizmát és füleizmát külön-külön tudta mozgatni s tanítványai örömeire előadásain fülein kísérleti mutatványokat tett.

Du Bois Müller 276 dolgozatának czímeit is közli e beszédében.

Meleg nekrologja jeles tanítványáról és assistenséről

Dr. Sachs-ról, a ki utazása közben, mint említők, az alpe-seken szerencsétlenül kimúlt, a melyet bevezetőként írt annak »*Aus den Llanos, Schilderung einer wissenschaftlichen Reise nach Venezuela*« (Leipzig, 1879) című művéhez, szép világot vet azon benső viszonyra, a mely tanító és tanítvány közt fennállott. Ezen út tudományos eredményét Sachs jegyzetei és rajzvázlatai alapján Du Bois feldolgozta és külön ki is adta »*Untersuchungen am Zitteraal, gymnotus electricus*«, Leipzig, 1881 czímen.

»*Die sieben Welträthsel*« című, 1880. július 8-án tartott beszédében a 384. lapon csodálatosan a következőket mondja: »*Az öntudat mechanikailag megfejtethető s ez oly állítás, a melyben nem kételkedhetem, sőt ellenkezőleg azt számos ok támogatja.*« Erre nézve hét nehézséget állít fel; nevezetesen:

Az első nehézség az anyag és erő lényege; a második a mozgás eredése; a harmadik az élet első keletkezése; a negyedik a természetnek látszólag szándékosan czélszerű berendezése; az ötödik a természet-megismerés más határa, az egyszerű érzéki érzés keletkezése; a hatodik: az okos gondolkodás s az ezzel szorosan egybefüggő beszéd eredete s végül a 7-ik az akaratszabadság kérdése.

»*Göthe und kein Ende*« című 1882. október 15-én tartott beszéde semmi különös hatást nem gyakorolt reám; legjobb benne a diákoknak adott következő tanács: »*Der Student als solcher soll so wenig politisiren, wie dociren oder praticiren.*«

»*Diderot's Gedächtniss*«-e sem nagyszerű, inkább csak is rövid s érdekes csevegés.

»*Ueber die Lebenskraft*«. Aus der Vorrede zu den Untersuchungen über thierische Elektrizität, vom März 1848« című dolgozatában bőszytlen neki megy az életerő tanának s a 9. lapon a következőleg nyilatkozik: »*Azok, kik velem egy nézetben vannak, meg ne zavartassanak azon meggyőződéseikben, hogy, ha csak módszereink elegendők volnának, minden egyes életfolyamatnak analitikai mechanikája lehetséges volna. Ez a meggyőződés azon belátáson alapul, melylyel már Aristoteles is bírt, hogy a természetvilágon*

más változás, mint mozgás, nem lehetséges s e szerint minden folyamat más, mint mozgás, szintén nem lehet.

»*Ueber thierische Bewegung*« című népszerű előadásában mindenki által megérthető könnyed modorban szól az ember skelettjéről, az izmokról, az idegekről s az elektromosságról.

»*Gedächtnissrede auf Paul Erman*« című szép beszédében 1853. júl. 7-én a physika professora s akadémiai tagtársáról s a math. és physikai osztály titkáráról emlékezett meg. Nevezett a hugenotta coloniával jött Berlinbe Frigyes alatt s itt kitűnő physikai vizsgálatokat és az élettanra nézve is igen érdekes kísérleteket tett.

Mit szóljunk *Du Bois-Reymond* materialistikus világnézetéről, mit arról a modern felfogásról, hogy a természettudós nemcsak materialista, hanem még hozzá eo ipso atheista is. Vajjon a két fogalom, a természettudós materialismusa és az atheismus okvetlenül fedik-e egymást? Én azt hiszem, hogy szükségképen nem.

A ki egész életében, mint *Du Bois-Reymond*, azon elmélkedett, hogy az életjelenségek rejtélyei miképen fejthetők meg, s ha számos jelenség előtte megfejthetőnek is látszott oly alapon, mint az élettelen testek egymásközi viszonyainak magyarázata, nevezetesen az atom-elmélet alapján, vagy is mechanikai alapon, hogy azért, mert ezt tette, ő istentagadó volna, nem következik. Hiszen a tudományban is van hit, sőt sokkal több, mint tudat; mert mind azt hinnünk kell és hisszük is, habár sokszor cifrábbnál cifrább hypothesisekbe burkoltan, a mit nem tudunk, nem tudhatunk és bizonynyal sohasem is fogunk tudni.

Épen a természettudós, a ki az igazi természeti csodákat megbámulja s az okok és okozatok folytonos lánczatát, a világberendezésben a nagy czélszerűséget látja, hitetlen nem lehet. Az igazi tudós naivitása sem engedi meg ezt. Csak gondolkozik, tépelődik, igyekszik megkísérelni, vajjon miképen volnának azok a problémák megoldhatók, a melyeken annyian törték már fejüket s végre elérkezik akkor, mikor csak azt az egyszerűnek látszó kérdést kellene

megfejténie, mi az anyag, mi az erő, ahhoz, a mihez végezetül *Du Bois* is eljutott, az »ignorabimus«-hoz.

Sokszor az ilyen materialistáknak, a milyen egyik-másik természettudós, van a legnemesebb szívök, a legtisztább erkölcsi és igazságérzésük s gyermeteg megnyugvások és hitök abban, hogy, ha meghalunk is, tovább élünk s van valami fensőbb hatalom, a mely a világot mozgatja. Ilyennek tartom én *Du Bois*-t is, vagy is egy ártatlan materialistának, vagy, mint egyik életírója nevezte, »a tisztult materialismus« hívének, olyannak, a ki materialista a természettudományok körébe eső tünemények megmagyarázásában, de a transcendentalis dolgokkal, mert meg nem foghatja, sokban meg sem is sejtheti azokat, egyoldalúságánál fogva nem sokat törődik s e tekintetben nemcsak skeptikus, hanem ignorans s az is akar maradni.

Du Bois-Reymond 1852. és 1855-ben Londonba ment, hogy Angliában is propagandát csináljon tanának. Itt ismerkedett meg a szemléleti oktatásra szolgáló nagy fali táblákkal s e tapasztalatát nagy fokban értékesítette előadásainál.

Mint magántanár, beigtató beszédét 1846. júl. 6-án tartotta. Midőn tanítványai és barátai 1896. júl. 7-én 50 éves docensi jubileumához gratulálták neki, azt hitte, hogy el sem is fogadhatja e gratulatiót, mert az csakis pseudo-jubileum lehetne szerinte, mert az első 8 éven át nem is tartott előadásokat, mert igen bemélyedt a kísérletezésbe s csak is 1854-től kezdve hirdetett élettani gyakorlatokat *Müller Jánossal* karöltve.

Mesterének, *Müller Jánosnak*, halála után az általa betöltött anatómiai és physiologiai tanszék ketté osztatott s *Du Bois* lett az élettan rendes tanára s egyúttal a berlini kis élettani intézet igazgatója. Akkor helyiségei igen parányiak voltak s ugyanazokban dolgozott igen sokáig electro-physiologiai kísérletein.

Midőn a kormány költségén első tanulmányutamat 1876-ban tettem, s kis intézetét megtekintettem, bizonyos

megelégedés fogott el, midőn láttam, hogy a mi akkor még kisszerű egyetemi élettani, sőt még az én első egyszerű kis élettani intézetem is helyiségeire nézve felülmúlta a *Du Bois*-ét, a mely tulajdonképen egy hosszú, keskeny folyosóból állott néhány ablak melletti asztalkával, a melyeken mikroszkopoztak a hallgatók az assistenssel együtt, s egy szobából, a mely tetejéig tele volt rakva dróttartó léczekkel, a melyeknek sodronyai galvanometerhez vezettek s a szobában mást egy két asztalnál, szekrénynél és széknél egyebet nem lehetett látni; azonkívül az egész miniatűr intézetet csigalépcső kötötte össze egy padlás-helyiséggel.

Párisban a *Collège de France*-ban ¹⁾ ugyanily kisszerű, sőt valamivel még kisebb intézetben láttam *Marey*, *Ranvier* és *Claude Bernard* világhírű tudósokat dolgozni szintén 1876-ban.

Ez mutatja, hogy termékeny, beható munkálkodásra nem kell nagy intézet, szerény kis intézetben is lehet nagyot alkotni; de igen is kell ahhoz, hogy a tudós tudósokat is neveljen s ő maga is szaktudománya több és több ágát cultiválja. Épen a kis intézetek szereltethetnek fel csak is egy irányú kísérleti eszközökkel s ez az oka épen, hogy a fent említett tudósok — kivéve *Ranviert*, mert szövet-tant lehet kisszabásu berendezéssel is üzni, — specialisták voltak, mert szűk tér és berendezéseik között sokféle kísérlethez nem volt meg a kellő berendezések és helyök. Így *Marey* főleg csak is a mozgás tanával, *Claude Bernard* főleg a vér czukortartalmával, *Du Bois* pedig kiválóan az izom- és idegélettel foglalkozott behatóan.

Ugyancsak a szűk intézeti és berendezési viszonyokkal esik az is egybe, hogy régebben az egyes nagynevű tanárok kisebb számban nevelhettek tudósokat maguk mellé és mellett. Mihelyt nagyobb intézete volt valakinek, p. o. *Brücke*-nek, *Ludwig*-nak, *Heidenhain*-nak, *Kühne*-nek, azonnal több hely, több eszköz levén rendelkezésükre, több tanítványt lehetett a kísérletezéshez befogadni, nagyobb

¹⁾ Thanhoffér Lajos. Utazási jelentés. 1877.

személyzetet lehetett és kellett alkalmazni s többfelé ágazó munkásságot is kifejtetni.

Du Bois 1877-ben felépült monumentalis intézetében, a hol 4 rendkívüli tanári címmel felruházott, más-más szaktudományt űző assistens és több növendék foglalkozhatott beható vizsgálatokkal, a specialismus cultiválása megszűnt, úgy az élettani chemia, mint a szövettan s a vivisectiók élettani részleteibe is bemélyedés váltotta fel az egyirányú törekvést s az élettan összes ágai műveltettek intézetében, míg előbb tanszéket is elfoglaló tanítványai, különösen eleinte, egytől egyig az ideg- és izomélettan szűk körében mozogva tették észleleteiket s közölték vizsgálati eredményeiket.

Az újkori nagyobb szabásu intézeteknek, nézetem szerint, ez adja meg a szükségességi alapot és létjogosultságot s most már minden nemzet, belátva az egyes tudományágak nagyobb fellendülhetésének biztosítását, újabb, nagyobb és czélszerűen berendezett intézetek felállításában s az évi dotatio emelésében siet minden állam az eddig elmulasztottakat helyrehozni s a tudománynak fényes palotákat emelni. Ugyanígy tesz s elég bölcsen kormányunk is és ezzel elévülhetlen érdemeket szerez magának cultúránk előbbre vitele tekintetében.

Az igaz, hogy szűk intézet administratioja csekély-dolog s kevesebb munka vezérletére kevesebb idő is kellvén, kis intézet vezetői, s így a fent említett kis intézetek igazgatói s ekként *Du Bois* is annál többet dolgozhatott magának, illetőleg tudományszakának, s ekként a szűk intézetben való bűvárlásnak is megvannak az előnyei.

Du Bois egy irányu működése mellett is laboratoriumából több jeles ember rajzott ki tanszékre, úgy hogy új, palotaszerű intézetének megnyitásakor 1877. november 6-án méltán elmondhatta megnyitó beszédében,¹⁾ hogy: »az eddigi laboratorium sötét zugából lépcsről lépcsre a physiologia tanárai kerültek ki.

¹⁾ *Du Bois-Reymond*. Der physiologische Unterricht sonst und jetzt. Berlin, 1878.

Utolsó húsz működési éve előtti időig évről évre közzölt remek ideg- és izomtani dolgozatokat s ezek, mint már fentebb említettük, végre egy nagy műben egybefoglalva jelentek meg 2 kötetben.¹⁾

50 éves doktori jubileumán azonban mégis panaszkodott azon, hogy a még 1841-ben Müller által neki kijelölt feladatot nem tudta teljesíteni.

Igen találékony és szerencsés volt eszközök szerkesztésében. Nincsen is intézet, mely eszközeit meg nem szerezte volna. Ilyenek: az ő áramnyitó és szakító kulcsa, inductió szánka gépe, rheocordja, kerek compensatora, béka-áram szakítója, rúgó-myographiája, nem polarozó electródjai stb. stb.

Ezen felsorolt eszközei közül kulcsa- és szánka gépével nagyot lendített az electrotherapián is.

Nevezetes élettani munkáin kívül a pathologia terére is elszárguldott s jelentős adattal gazdagította az orvosi irodalmat; nevezetesen a saját magán tapasztalt féloldali főfájását az ú. n. »*hemicrania sympathico-tonica*« című betegséget irván le pontosan; e baj egy olyan féloldali főfájás, a melynél a szenvedő fejfélén az erek szűkülnek, míg a látólik tágul s ez a nyaki együttérző ideg tetanuszerű izgalmára látszik mutatni a bántott oldalon. Általában tapasztalhatni, milyen ritka az, hogy nagy tudós és bűvár, kitűnő tanító és fényes tehetségű szónok egy személyben legyen egyesülve. És ilyen szerencsés ember volt ünnepeztünk. Minden egyes előadásain frenetikus örömmel üdvözltek tanítványai.

Nemes, sonor organuma, modulatióképes hangja, emelkedett formájú beszéde, élénk, csaknem drámai előadó képessége, elegans körmondatai, finom ironiával fűszerezve, egy szóval az előadás egész módja, lekötötte hallgatói figyelmét.

A 60-as évek kezdete óta nyilvános előadásokat is hirdetett a többi facultás hallgatóinak is »*Die neuesten Ergebnisse der Naturwissenschaften*« és »*Physische Anthro-*

¹⁾ Gesammelte Abhandlungen.

pologie» czímen. Ez előadásait 300—400-an is hallgatták, úgy hogy csak is zsufoltan voltak képesek a hallgatók a legnagyobb tanteremben megférni.

Du Bois-Reymond élénk működést fejtett ki az ifjabb tudományos nemzedék kiképzésében. Európa és Amerika fiatal tudósai sereglettek köréje s több közülök most is tan-széken van alkalmazva. Csak is boldogult *Ludwig* lipcei physiologiai intézetének volt hasonló vonzó ereje.

Tanítványait a komoly, exact munkára serkentette, segédtudományok használatára buzdította s új eszközök szerkesztésére sarkalta.

Az utolsó 20 évben főleg mint a porosz akadémia örökös titkára munkálkodott s hivatalos teendőit híven végezte; azonkívül arra törekedett, hogy a természettudományok vívmányai szoros hallgatói körén túl is elterjedjenek, a mit nyilvános előadások útján vélt elérhetni.

Mint láttuk, akadémiai és más alkalmi beszédeihez szépirodalmi, történeti, természettudományi vagy philosophiai témákat választott. Tüzes védője volt *Darwin* tanainak s a tan terjedését csak fokozta »*Über physische Anthropologie*» és »*Über einige neuere Fortschritte der Naturwissenschaften*» czímű előadásaival. Maga különösen és büszkén hangsúlyozta, hogy első volt a német professorok között a ki *Darwin* védelmére kelt.

A philosophiában, mint említők, s egyik életírója, *Rosenthal*, mondja, az ú. n. »tiszult materialismus«-nak volt híve s a mechanikai világnézetnek hódolt; azonban *Rosenthal* szerint is, ki tanítványa volt s őt jól ismerte, távol állott azon sekély és durva materialismustól, a milyen az 50-es években dívott.

Kitünő író volt. Munkái életírói szerint is a legjobbak, a mik csak német prózában irattak eddig.

Szóbeli előadása is igen választékos, kifejezésteljes, bár kissé nagyon is keresett volt. Irálya emlékeztet francia származására. Egyaránt volt benne valami, sőt sok a francia fényes irányából s eszritjéből s a német alaposságából.

A francziák ú. n. grands mots-jait, a nyelvezet szinompáját s a fényes képeket és szellemes antithesiseket franczia vére diktálta tollába.

S noha francia eredetű volt, de azért mert Németország adott neki állást, kenyeret, a német levegőt szívta s a németet becsülte meg legjobban, második hazájának igaz és hű fia volt, nemcsak hálából, de meggyőződésből is. Tanulhatnának tőle ebben is drága hazánk jövővény vagy bennlakó más nyelvű népei. De noha germánná lett a kelta vér benne, chauvinista nem volt, hanem ostromozta a németet is, ha hibát vett észre rajta.

Emlékező tehetsége csodás volt, e mellett nagy szónok és egyúttal jó tanár s tárgya iránt entusiastá volt; formában tökéletes. Nagy encyclopaedista hírében is állott.

Mint említők, nagy iskolának volt alapítója s jeles tanítványainak sorát: *Boll, Bezold, Bernstein, Baumann, Benda, Christiani, Fritsch, Gad, Heidenhain, Kronecker, Rosenthal és Sachs* alkotják, a kiknek nagy része most is tanszéken ül s behatóan műveli a physiológiát s a mester specialis szakmáját.

Hazánkban bold. *Jendrassikunk* is nyomdokán haladva fejlesztette vizsgálataival és construált eszközeivel az electrophysiológiát.

Minden beszédjét nyelvészeti remekműnek tartják a németek.

Előadásaiiban, sőt személyes érintkezéseiben is feltűnt mindig a rhetor, úgy hogy a ki közelebbről nem ismerte, beszédében a keresettséget látta; sőt *Du Bois* haragudott is azért, ha a német fiatalság és a németiség közönséges módon beszélt, mondván: »*Der Deutsche spreche im Allgemeinen, wie ihm der Schnabel gewachsen sei*«.

A históriai nevelésnek barátja levén, haragudott azért is, hogy a fiatalság a történelemben és rhetorikában nézete szerint kevés oktatást nyer.

Ő volt az, a ki a francia-német háború után indítványozta, hogy egy cs. akadémia állíttassék fel a német nyelvre. E szózata azonban eredmény nélkül elhangzott, mint szó a pusztában.

Élete csendes, szerencsés és áldott volt, mint sok más német professoré. Egész életét *Berlinben* és utóbb *Potsdamban*, a Pfingstberg lábánál a szép *Havel-tó* partján levő nyári tusculumában élte le. De sokat utazott Angliában, Franciaországban s több tudóssal kötött ismeretséget.

Erős testü, élénk szemü ember volt, s nyári szünidőkben Svájc és Tyrol bérceinek egyike sem volt neki elég magas s elég meredek.

Az igaz, hogy később fájós lába miatt le kellett ez élvezeteiről mondania, s ezután csak is az úszás és fürdés volt fő élvezete, a mit még halála évében is, a Földközi tengerben gyakorolt.

Lábbaja s említett jeles kortársainak s legutóbb *Ludwignak* halála elkeserítette s ezentúl csak is a munka vigasztalta meg legjobban, mondhatni egészen az örök álomig, a melyre 1896. deczember 26-án, életének 79. évében szívszélütés következtében szenderedett el.

Nyugodjék békében s emléke legyen áldott s maradjon meg hosszú időkre a tudománynak e felszentelt csarnokában mi közöttünk.

A felhasznált irodalom.

1. *J. Rosenthal.* Emil du Bois-Reymond. Rede gehalten in der gemeinschaftlichen Sitzung der physikalischen und physiologischen Gesellschaft zu Berlin, am 22. Januar 1897. Biolog. Centralblatt. XVII. köt. (febr. 1. 1897.) 3. száma. 81—99. lap.
2. *Dr. G. Weiss.* prof. agrégé à la Faculté de Médecine de Paris. Émile Du Bois-Reymond. Revue générale des Sciences pures et appliquées. 8. évf. 2. szám. Nécrologie. 30. Janvier 1897.
3. *Sigmund Exner.* Emil Du Bois-Reymond. Wiener klinische Wochenschrift. X. évf. 1. sz. jan. 7. 1897.
4. *C. Voit.* Nekrolog auf Emil Du Bois-Reymond. Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften zu München 1897. II. füz. München, 1897.
5. *Neue freie Presse.* 1897. évf.
6. *Orrosi Hetilap.* 1897. évf. 1. sz.
7. *J. Munk.* Zur Erinnerung an Emil Du Bois-Reymond. Deutsche mediz. Wochenschrift. 2. sz. jan. 7. 1897. Du Bois arczképével.
8. *Dr. Adolf Kronfeld.* Emil du Bois-Reymond. Wiener mediz. Wochenschrift. 47. évf.; 6. sz. 1897.
9. *C. A. Ewald.* Emil Du Bois-Reymond. Berliner klinische Wochenschrift. XXXIV. évf.; 1. sz. 1897.
10. *Prof. Dr. W. Goldzieher.* Emil du Bois-Reymond. Pester Lloyd. Feuilleton. január 14. 1897.
11. *J. Bernstein.* Monatsber. der pr. Akademie 1887. Untersuchungen über den Erregungsvorgang im Nerven- und Muskelsystem. Heidelberg, 1871.
12. *Hermann.* Handbuch der Physiologie. I. köt. 1. 205. l.
13. *Dr. Carl Sachs.* Untersuchungen am Zitteraal. Leipzig, 1881. Bearbeitet nach seinem Tode v. E. Du Bois-Reymond. Mit zwei Abhandlungen von Gustav Fritsch. 49 ábrával s VIII táblával.
14. *Thanhoffer Lajos.* Beiträge zur Histologie und Nervenendigung der quergestreiften Muskelfasern. Archiv für mikrosk. Anatomie. Band 21.

Adatok a haránteszköz izmok szerkezetéről és idegvégződéséről.
Székfoglaló. M. tud. Akad. III. oszt. 1881.

- Újabb adatok az izmok szerkezetéről. M. tud. Akad. III. oszt. 1892.
 Neuere Beiträge zur Nervenendigung der quergestreiften Muskelfasern. Berichte aus Ungarn 1893. és Magyar orvosi Archivum.
15. *E. Du Bois-Reymond*. Reden. I., II. kötet.
 16. *Thanhoffer Lajos*. Utazási jelentése 1877.
 17. *Dr. Carl Sachs*. Aus den Llanos. Schilderung einer wissenschaftlichen Reise nach Venezuela. Leipzig, 1879.
 18. *Du Bois-Reymond*. Akademische Ansprüche. I—XIII.
 19. *Du Bois-Reymond*. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Muskel- und Nervenphysik. Erster Band. Leipzig, 1875.
 Methoden und physikalische Bedingungen. Rajzokkal és táblákkal. 398 lap.
 Zweiter Band. 1877. Táblákkal.
 Erste Abtheilung: Muskelchemie und Morphologie. 753 l. táblákkal.
 20. *Du Bois-Reymond*. Untersuchungen über thierische Electricität.
 Erster Band (6 réztáblával). Berlin, 1848.
 Zweiter Band erste Abtheilung (4 réztáblával) 1849. 608. lap.
 » » zweite » 1884. 579 lap.

III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	Ára 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	» 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.

VII.	Pauer János l. tagról. Dr. Czobor Béla l. tagtól	Ára 60 kr.
VIII.	Heer Oszvald külső tagról. Klein Gyula l. tagtól	> 40 kr.
IX.	Balogh Kálmán r. tagról. Hőgyes Endre r. tagtól	> 60 kr.
X.	Pott Frigyes Ágoston k. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól	> 20 kr.
XI.	Danielik János t. tagról. Szvorényi József t. tagtól	> 30 kr.
XII.	Apáthy István r. tagról. Matlekovics Sándor l. tagtól	> 30 kr.
XIII.	Rómer F. Flóris r. tagról. Hampel J. l. tagtól	> 60 kr.
XIV.	Zsigmondy Vilmos l. tagról. Péch Antal l. tagtól	> 25 kr.
XV.	Rónay János Jácint r. tagról. Pór Antal l. tagtól	> 30 kr.

VII. KÖTET.

I.	Pesty Frigyes r. tagról. Ortway Tivadar l. tagtól	Ára 40 kr.
II.	Gorové István t. tagról. György Endre l. tagtól	> 20 kr.
III.	Beöthy Leó l. tagról. György Endre l. tagtól	> 20 kr.
IV.	Jendrassik Jenő r. tagról. Klug Nándor l. tagtól	> 30 kr.
V.	Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. Duka Tivadar l. tagtól	> 40 kr.
VI.	Kacs Kovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól	> 10 kr.
VII.	Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól	> 50 kr.
VIII.	Lenhossék József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól	> 45 kr.
IX.	Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól	> 30 kr.
X.	Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól	> 30 kr.

VIII. KÖTET.

I.	Szücs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól	Ára 30 kr.
II.	Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól	> 1 frt.
III.	Pančić József külső tagról. Kanitz Ágost l. tagtól	> 40 kr.
IV.	Báró Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól	> 30 kr.
V.	Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól	> 75 kr.
VI.	Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól	> 50 kr.
VII.	Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	> 30 kr.
VIII.	Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól	> 30 kr.
IX.	Deák Farkas r. tagról. Báró Radvánszky Béla t. tagtól	> 15 kr.
X.	Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól	> 15 kr.
XI.	Markusovszky Lajos t. tagról. Hőgyes Endre r. tagtól	> 30 kr.
XII.	Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól	> 75 kr.

IX. KÖTET.

I.	Cantù Caesar k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	Ára 30 kr.
II.	Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól	> 30 kr.
III.	Nagy Imre r. tagról. Fejérpataky László r. tagtól	> 25 kr.
IV.	Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól	> 30 kr.
V.	Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól	> 15 kr.
VI.	Margó Tivadar t. tagról. Entz Géza r. tagtól	> 30 kr.
VII.	Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól	> 40 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

IX. KÖTET. — 9. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
XÁNTUS JÁNOS

LEVELEZŐ TAGRÓL.

MOCSÁRY SÁNDOR

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1898. december 19-én tartott összes ülésén.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1899.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól	> 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	> 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	> 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	> 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	> 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	> 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	> 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	> 10 kr.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	> 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	> 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	> 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	> 10 kr.
VII. Zsivóra György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	> 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	> 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	> 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	> 10 kr.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	> 10 kr.
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	> 20 kr.

XÁNTUS JÁNOS L. T. EMLÉKEZETE.

MOCSÁRY SÁNDOR l. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1898. decz. 19-én tartott összes ülésén.)

Magyarország 1848/9-ki önvédelmi harcza után a szerte menekülő hazafiak idegen országokba, olyan világrészekbe és népek közé is elvetődtek, kiknek a magyar nemzet létezéséről alig, vagy csak homályos fogalmaik voltak. Minden anyagi segély nélkül, legtöbbször az illető ország nyelvét sem értve, a kétségbeeséssel határos küzdelmek, sokszor míveltségöknek s hajlamaiknak épen meg nem felelő foglalkozások után, a magyar faj szívós erejénél fogva mégis tisztességes, sőt nem egy közülök magasabb állásra is felküzdötte magát, tiszteletet és becsületet szerezve a magyar névnek a távol idegenben is. Később, az alkotmányos korszak beálltával visszatérve, hazájok anyagi és szellemi jólétének előmozdítására szentelték keservesen szerzett gazdag tapasztalataikat. E jeles honfiak nagy része már csöndesen alszik a hőn imádott haza földjében vagy messzi idegenben; de kétszeresen is megérdemlik, hogy emléköket a magyar nemzet mindörökre kegyeletben, tiszteletben tartsa!

E kiváló hazafiak egyike volt Xántus János is, a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának igazgató-őre s Akadémiánk levelező tagja, kiről ez alkalommal megemlékezni, tudományos és társadalmi érdemeit méltatni a tek. Akadémia nekem tette kedves kötelességemmé.

*

Csiktaploczai Xántus János,¹⁾ a gr. Széchenyi család egykori híres jogtanácsosának Xántus Ignácznak a fia, a XV-ik században Erdélybe bevándorolt s ott magyar nemesiséget kapott görög család ivadéka, Somogy megye Csokonya nevű helységében született 1825. október hó 5-én. Anyja magas műveltségű s melegkeblű honleány volt, ki különös gondot fordított három gyermeke nevelésére.²⁾ Győrött megkezdett iskoláinak végezte után, Somogyban három éven át mint aljegyző jelentékeny szerepet játszott a megye társadalmi életében. 1847-ben Pesten letette a köz- és váltóügyvédi vizsgálatot. 1848-ban a nyári hónapok alatt Csokonyában mint nemzetőr szolgált; s innét a horvátok mozgoló-dása idején Budapestre ment, a hol — a nélkül, hogy családját erről értesítette volna — beállt a tűzérekhez. A pákozdi csatában már mint tűzmester harczolt az osztrákok ellen. Később a komáromi várórságba került, s időközben átlépett a gyalogsághoz, a 46-ik zászlóaljhoz. Itt főhadnagyságig vitte. 1849. február 8-án egy kémszemle alkalmával az osztrákok Érsekújváron elfogták, honvédjelvényeit leszá-gatták s így rongyokban gyalog kísérték Pozsonyba, a hová agyonfázva betegen érkezett meg s egyenesen a kórházba vitték. Fölgyógyulása után Königsgrätzbe helyezték át. Itt volt az aradi véres napokig; ekkor a Pilsenben állomásozó Khwenhüller-Metsch ezredbe besorozták közembernek.

¹⁾ Életrajza megjelent a következőkben: 1. Ország Tükre I. évf. 1862. 4. szám, febr. 15. 49. lap, arczképpel. 2. Vasárnapi Ujság 1862. 6. sz. arczképpel. 3. Melléklet a Győri Közlönyhöz 1862. jan. arczképpel, északamerikai egyenruhájában. 4. Hazánk s a Külföld I. évf. 1865. 11. sz. 161—162. lap, arczképpel. 5. Leipziger Illustrierte Zeitung 1865., arczképpel. 6. Magyarország és a Nagyvilág 1866. 40. szám, arczképpel. 7. Heti Posta. Pest. IV. évf. 7. szám. 1870. febr. 13. arczképpel. 8. Földrajzi Közlemények XII. köt. 1894. 377—381. lap. 9. Umlauf, Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik XVII. Jhrg. 1895. pag. 327—330, arczképpel. 10. Győri milleniumi Naptár 1896., 206. lap, arczképpel.

²⁾ János, Máli és Gyulának a nevelésére. Máli férjhez ment Os-váld Sándor pápai ügyvédhez, s meghalt 1869. október 30-án szülész következtében. — Gyula ma is él s győri takarékpénztári főhiva-talnok.

Édes anyja mindent megtett az ő végtelen bánatában, hogy a katonaságból fiát kimentse. S ez sikerült is neki hosszas utánjárás és tetemes anyagi áldozatok árán egy befolyásos udvari egyén által. Meg is kapta az örvendetes értesítést, hogy fia teljesen szabad. Nap-nap után tárt karokkal várta; de Xántus hetek múltán sem érkezett meg. Végre Prágából kapott tőle levelet, melyben értesíti, hogy ott le van tartóztatva. Édes anyja rögtön írt ismét ama bécsi úrnak s értesítette az esetről. Egy hét múlva ama választ kapta, hogy fia csakugyan volt Prágában; de onnan eltűnt s nem tudják, hogy hol van. A jó anya majd kétségbe esett, a legrosszabbat gondolva, a mi fiával történhetett. Újra lépéseket tett tehát megtudni a valót, írt mindenfelé; míg egyszer csak levelet kapott Londonból — a fiától. A levelet olvasva sírt örömeiben, hogy fia megmenekült; de sírt bánatában is, hogy kedves fiát talán soha sem fogja többé az életben láthatni.

Az elmondott eseménynek magyarázata a következő:

Xántus Jánost csakugyan elbocsájtották a katonaságtól; de ő nem jött egyenesen haza, hanem kiment külföldre, Drezdába, az emigrációval érintkezett s visszatértekor társaival közölte a tapasztaltakat, jövőre való reményeket, tiltott műveket stb. Ezt a felsőbb hatóság megtudta, s a midőn útban volt haza felé, Prágában a szállóban elfogták s börtönbe vetették. Pár nap múlva, a nélkül hogy kihallgatták volna, felolvasták ítéletét, mely szerint újabb államellenes vétségekért a régi ezredbe újra besoroztatik, kapituláció és előmenetel nélkül, azonfelül az ezredparancsnokság által keményen megbüntetendő. Ezrede akkor Aussigban volt. A kiállott nehéz büntetés után meg volt neki engedve, hogy egy altiszt kíséretében szabadon járhasson. Ez altiszt nagyon szerette a kávéházi életet és szívesen ment Xántussal a kávéházba, mert gyakran fizetett érte. Ez több napon át így tartott mindaddig, míg az ezred elmenendő volt Aussigba. Egy alkalommal aztán az altiszt igen belemerült a billiardozásba; a mit látva Xántus, fölkérte: engedné meg neki, hogy egy közel lakó barátját vele együtt meglátogathassa. Az altiszt azt felelte, hogy csak menjen el egymaga

s jőjjön vissza rövid idő múlva, Itt volt a kedvező alkalom a szökre! S ez sikerült is, mert prágai barátai, kik akkor a magyar ügyért igen lelkesedtek, az idegen névre kiállított útlevelet már készen tartották és Xántust ruhával és pénzzel ellátták. A századosnak, a ki nagyon gyűlölte a besorozott honvédeket s velők durván bánt, szintén írt Londonból tréfás levelet, melyben jelentette, hogy szerencsésen megérkezett s esze-ágában sincs berukkolni az ezredhez.¹⁾

Xántus tehát 1850-ben sok viszontagság után²⁾ Németországon, Belgiumon s Franciaországon át Angliába jutott; a honnan azonban, nem lévén itt kilátása jövőjét megalapíthatni, miután az angol nyelvet sem birta még teljesen, 1851 végén Amerikába vitorlázott, melyet már itthon is mohó vágygyal tanulmányozott s mely gyermekkori örökös ábrándjainak ígéretföldje volt.

Amerikában előbb sok nehézséggel küzdött, utóbb azonban sorsa jobbra fordult. Küzdelmeinek és életmódjának legjellemzőbb képét Xántus maga festi egy levélben, melyet 1857 végén Kaliforniából intézett egyik honfitársához. E levélben többek közt azt írja: »hogy míg Velenczey, Bély, Haraszty és Bölöni Farkas Sándor ajánló levelekkel és tömött erszénnyel befutottak néhány amerikai nagy várost, előkelő társaságokban forogtak s rövid leírásuk e miatt egyoldalú, a pillanatok lelkesedése alatt írt jegyzetek: addig én úgyszólván egy garas nélkül szálltam az amerikai partra (midőn New-Yorkba megérkezett 7 dollár volt összes vagyona), minden statust bekalandoztam, s hogy élelmet szerezzek, minden élethelyzetben voltam. A szegénység itt nem szűgyen, hanem szerencsétlenség. Én a körülményekhez képest voltam különféle mesterember (ujszáglap-kihordó, matróz, boltossegéd, könyvkereskedő, gyógyszerész, zongora-

¹⁾ Ez érdekes, teljesen hiteles és eddig még sehol meg nem jelent adatokat a boldogult öcscsének, Xántus Gyula úr szíveségének köszönöm.

²⁾ A legnagyobb szélviharban és esőben gyalog, éjjel érkezett Tetschenbe az Elba mellett s egy berlini gyümölcsös hajóval jutott a szász határon át. Hamburgban egy Angliába induló hajóhoz matrónnak állott be, s így érkezett Londonba.

tanító, vasúthivatali tervrajzoló, mérnök, a német, latin és spanyol nyelvek tanítója). De nem lévén egyszer pénzem, nem várhattam, hogy helyet kaphassak mint rajzoló, vagy zongora-tanító, hanem mint napszámos dolgoztam csatornán napokig, övig vízben, ásóval. S úgy szólva, ez vetette meg ügyem fordulatát: mert az illetők tapasztalták, hogy akarat-készség s erély van bennem és célomat előmozdították.

Életem e szakára büszkén fogok mindig visszaemlékezni. Kimondhatatlan satisfactionra szolgált, a mint e tavaszon Washingtonban lévén, felrándultam s átutaztam azon már évek óta kész csatornán, a hol egykor én is izzadva ástam. Több nagytekintetű férfiú volt velem jelen, s a helyet mutatva, elbeszéltem nekik a történetet, s mutattam tárczámból az ott szerzett dollárok elsejét. Azóta e férfiak sokkal melegebb barátaim, mint voltak azelőtt.

Sorsom ilyen viszontagságos lévén, természetes, hogy e népnek minden elemével közel ismeretségekben vagyok, s hiszem, hogy jobban értem, mint bárki más, ki eddig megkísérlette Amerikáról írni. Itt Amerikában a szabad Statuok minden zege-zugát bejártam. Ezt csak úgy tehettem, mert a kormány számtalan facilitásban részesített.

Pár év előtt Pál württembergi herczeggel utaztam Texas és Közép-Amerikában« stb.

Xántus tekintélye, képessége, szorgalma és rendkívüli erélye nem is maradt elismerés és eredmény nélkül. Már 1852. decz. 1-én a Mekihaguó folyó jobb partján, az indián kerületen kelt levelében írja öcscsének, Gyulának, hogy egy társulat alakult, mely Saint-Louisból Kaliforniáig az indián területen át szándékozik vasutat építeni, s jelenleg mérnökökkel tervet készítettet különféle irányban. Ő is egy ilyen mérnök-expeditióval jött ki mint térrajzoló, két dollár napi-díjjal és útiköltséggel. Az ő kötelessége papírra rajzolni a vonaljegyzeteket, hegyet, völgyet, erdőt, rétséget s általában mindent, a mi a mért vonalba esett. Összesen hatvannégyen voltak, mindnyájan fiatal emberek, a világ csaknem minden nemzetéből. De miután egy másik társulat a congressustól szintén kapott engedélyt, s ezért ők a vasutat egészen más irányban fogják vezetni, Xántust Saint-Louisba visszahív-

ták. El is utazott; de mivel a hideg éghajlattól nagyon borzadt, az Egyesült-Államok egyik tanácsosának és kövétének rábeszélésére és hatalmas pártfogására, New-Orleansban az állami egyetemen inkább tanári állást foglalt el, tanítván a latin, spanyol és német nyelveket 900 dollár évi fizetéssel és lakással. Itt sárgalázba esett, a miből csak nagy nehezen gyógyult ki. E lázas vidéket s tanári állását elhagyván, letelepedési célból Texasba ment, a Quadeloupe folyó vidékére, hol 640 holdnyi birtokot vett részletfizetésre 1260 dollárért. Xántus ezután amerikai barátait, főleg a magyar menekülteket látogatta meg.

Saint-Louisban egy ismerőse az egész Kansas fölmérését a központi kormánytól megkapván, hogy azt megyékre, járásokra és telkekre feloszthassa, s így mint status a congressusba követeket küldhessen, Xántust is alkalmazta mint térteni rajzoló, 50 dollár havi fizetéssel. 1855. október 25-én lóháton és fegyveresen, katonai rendben, 18 szekérrel megindultak a Kansas folyó jobb partján, nyugot felé, az indián területen át, hol kitűnő alkalma nyílt a különféle indián törzsekkel megismerkedni.

Tavaszig csak az előmunkálatokkal voltak elfoglalva; de 1856. ápril közepén megkezdették a tulajdonképeni munkát, a fölmérést. Júniusban a főmérnök a déli vonalra rendelte a komancsok (comanches) területét recognoscirozni és megbízta a Canadian folyó mellékágainak és patakjainak fölvételével.

Július 10-én indult el Xántus 32 személyből álló expedíciójával az Elkpataktól, Kansas területén, és sok viszontagság után szept. 14-én éjjel szerencsésen a legkisebb baj és veszteség nélkül, jó egészségben érkezett meg oda, a honnan kiindult; miután már mindenki azt hitte vala, hogy az indiánok az expedíció tagjait az Arkanzas folyó forrásainál lemészárolták. E hírt róluk a kicsi (keechy) indiánok terjesztették, hogy ez által másokat e területről elijeszzenek. Kansas déli határvonalát futván be, keletről nyugot felé, oly területen ment keresztül, a hol még sohasem fordult meg fehér ember; számos apróbb folyót és patakot földözött föl s nevezett el, mikről a földrajznak eddig még sejt-

telme sem volt, valamint óriási gipsz- és kőszénhegyekre is bukkant.

Az expedíció legfényesebb sikere az Arkanzas folyó forrásainak és eredetének, valamint mellékfolyóinak fölfedezése és topographiai fölvétele volt. A folyó főága egy sziklabarlang fenekéből bugyog ki, s aztán az összehalmozott óriási sziklahasábokon merészen leereszkedvén, megkezdí hosszú pályáját, melyen számtalan apró adózóival egyesül, mígnem végcélját elérve, a Mississippit, a világ egyik leg-hatalmasabb folyamává tenni segíti. — Xántus néprajzi jegyzeteket is tett a különféle indián törzsekről, kikkel útjában találkozott.

Az expedíció 1856. júl. 10-től szept 14-ig, tehát két hónapig és négy napig tartott, s közel 700 mértföldnyi terület kikutatására volt intézve.

Az Arkanzas folyót kutató expedíció alkalmával Xántus, mint annak a feje, 26 ládában több mint 300 kigyót, 200 gyíkot, 700 halat, teknősbékát stb. 40 rizma növényt s majdnem 15 mázsa ásványt, számos madarat, emlöst és rovar, sok palaczk vizet (vegyi elemzésre) stb. gyűjtött a Smithson-féle intézet részére, melyekből a Nemzeti Múzeum is, a nevezett intézet útján, becses dolgokat kapott.

Kanzas területének fölmérése után Xántus egyideig ismét állás nélkül volt. Elhatározta tehát, hogy Washingtonba megy, az Egyesült-Államok kötelékébe lép s már mint amerikai polgár felajánlja szolgálatát az államnak. 1857. márczius 19-én érkezett Washingtonba, hol a belügyminiszter igen nyájasan fogadta s tudtára adá, hogy szabad választására bízza, ha tetszik, mehet a topographiai karral, mely a nyáron kezdi meg működését Oregonban; vagy ha inkább tetszik, mehet déli Kaliforniába, az ottan állomásozó tértani karhoz. Xántus inkább ez utóbbi felé hajlott, mert déli Kalifornia egyike a világ legbájosabb vidékének, hol nincsen tél, csak örökös tavasz és mert itteni állomása állandó leend, s ha már haza nem mehet, itt végre valahára megtelepülhet és meg is nőülhet. Miután még az Egyesült-Államok elnökénél tisztelgett volna — a ki igen szívesen fogadta s tőle családja, a 48-ki események és Kossúth Lajos

felől kérdezősködött — márczius 24-én elfogadta a kaliforniai alkalmazást, melynek feladata: egész déli Kaliforniát, Sonorát, a Bibor-tengert s a Mesilla-területet topographiailag fölvenni. E munka évekig fog tartani, tehát biztos és állandó hivatala leendő, a meddig csak akarja. Oly vidékek ezek, a hol soha nem járt senki.

Ápril 6-án indult el New-Yorkból egy gőzfregáton, s Nyugot-Indián át ápril 30-án, tehát 24 napi utazás után érkezett meg San-Franciscóba. Július 1-én ért Los Angelesbe, déli Kalifornia fővárosába, mely az egész csapat találkozó helyeül tüzetett ki. »Egész testületünk — írja levelében — 185 személy, már itt levén együtt, négy részre osztatott. Én a jövő hóban utazom Fort-Tejonba (olv. Tehónba), a kar főhadiszállására, hol a rajzoló és térkép készítő hivatal fog felállíttatni, mely ismét 3 szakaszra oszlik, az egyiknek én vagyok a főnöke s öt rajzoló van rendelkezésem alatt.

Fort-Tejon ide 165 mértföld s az út igen veszélyes, mert a havasokon kell keresztül törni, szó sem lehetvén a szekérrel való utazásról; podgyászunkat és szereinket apró málhákba kell pakolnunk, hogy öszvéreken és szamarakon tova szállíthassuk.«

Július 7-én indult el Los Angelesből, s a Sierra Nevada 13,000 lábnaál is magasabb havasain keresztül, sok fáradtsággal, július 18-án érkezett expedíciójával Fort-Tejonba, utazásuk végpontjára.¹⁾

A munkálatok sikeres bevégzése után Xántus a tengerész-mérnökkarhoz tétetett át kapitányi ranggal, s egy újabb expedíció vezetésével bizatott meg a kormány által, melynek célja volt a Csendes-tenger bizonyos részeinek tanulmányozása, meteorologiai szempontból; de a melynek egyik legfontosabb része volt a dagály-apály tüneményeinek tanulmányozása, viszonyainak meghatározása, a mélységek és folyamárok észlelése stb. Xántus feladatát csak az 1861

¹⁾ Xántus Kaliforniában is igen sok állatot és növényt gyűjtött a Smithson-féle intézet részére, a melyből később a Nemzeti Múzeum is érdekes tárgyakat kapott.

év augusztus elején végezte be, miután Amerika és Ausztrália között 89 szigetet és zátonyt földözött fel s nem kevesebb, mint 127,000 angol mértföldnyi utat tett.

Xántus első hazajöretele. — Még 1856. szept. 14-én Elkpatak mellől, Kansas területén kelt levelében írja édes anyjának, hogy, ha annyi pénzt összeszerezhet, hogy tervét kiviheti, szándéka innen Kalifornián, a Sandwich-szigeteken, Japánon, Chinán és Kelet-Indián át Konstantinápolyba s onnan haza utazni; de e tervét, hogy Kelet-Ázsiát láthassa, csak később, a keletázsiai expedíció alkalmával valósíthatta meg.

A honvágy, hogy szeretteit és tisztelőit láthassa, végre mégis arra bírta, hogy Philadelphiából 1861. okt. 11-én írt levelében értesítse édes anyját, miszerint elhatározta, hogy rögtön haza jön. Október 26-án el is indult és nov. 19-én érkezett Győrbe, családja körébe. Hozott magával 500 darab csinosan kitömött madarat, legnagyobb részben kolibriket, a Nemzeti Múzeum számára.

Győrben igen ünnepelték, a Győri Közlönyben nem kevesebb mint négy költemény jelent meg tiszteletére; de ünnepelték másutt is, mindenütt, a merre a hazában megfordult s neve és egyénisége tiszteltté, népszerűvé lett az egész országban.

1862. jan. 27-én tartá székfoglalóját a M. T. Akadémiában, mely még 1859-ben levelező tagjává választotta. »Adatok a tenger természettani földiratahoz« czímmel. A hallgatóság olyan számmal jelent meg, hogy nemcsak az ablakfülkék, hanem az előszoba is tele volt kíváncsiakkal. Egyikét híres utazónk személyisége, másokat a tárgy érdekessége, mindnyájukat pedig a tisztelet és hálaérzet gyűjté össze. Dr. Szabó József röviden kiemelé Xántusnak nemcsak a külföld előtt méltán nyert hirnevét, hanem hazánk természettudományára vonatkozó érdemeit is. — A székfoglaló érdekes ismertetése a tenger fizikai életének s microscopicus apró lényei életműködésének.

Xántus második útja Amerikába. Xántus idehaza egyéniségének és képességének megfelelő állást nem nyerhetvén, 1862. jún. 23-án utazott vissza másodszor Ameri-

kába, Lipcsén és Brémán át New-York-, Philadelphia és Washingtonba, hol előbb a tengerészeti miniszteriumban titkár lett, s pár hó múlva a köztársaság elnöke consulnak nevezte ki Nyugoti-Mexikóba, Colima közelében, Manzanillóba, mely kinevezést a congressus is megerősített. Örömmel fogadta e kinevezést, mert azt hitte — mint írja, — hogy a M. N. Múzeum emlésére többet tehet ottan, mint Washingtonban.¹⁾

1862. decz. 11-én indult útnak Mexikóba, hogy új állását elfoglalja, hol hivatalában mindaddig működött, míg a francia seregek consulsága területére nem léptek; mikor aztán a kormánytól nyert utasítása következtében oda hagyta állomását, mert az amerikai kormány az új viszonyokat Mexikóban nem ismerte el.

Xántus második és végleges haza jövetele. — Xántus nyugoti Mexikóból először Peruba, aztán Havannába utazott egészségének helyreállítása czéljából; s mivel ez csak részben sikerült, lemondva a legszebb jövőről, mely reá Amerikában várandott, 1864. júliusban végleg hazajött, miután előbb Hollandiában és Belgiumban tanulmányozta volna az állatkerteket; nagybecsű gyűjteményt hozván egzsersmind magával a Nemzeti Múzeumnak a Smithson-féle intézet ajándékából.²⁾

1864. jul. 30-án üdülés végett Tátrafüreden volt, hol tiszteletére a fürdővendégek nagy ünnepélylyel egy forrást Xántus-forrásnak neveztek el, melyet aug 4-én szenteltek fel.³⁾ Xántus, midőn e magas figyelmet megköszönte, szerényen megjegyezte: »mit édes hazámért a tengeren túl tettem, az nem érdem, mert az minden magyarnak a kötelessége.«⁴⁾

A magyar orvosok és természetvizsgálók Marosvásárhelytt tartott nagygyűlésének záróülésén, szept. 2. 1864-ben

¹⁾ Mexikóban is nagy gyűjteményt szerzett, mely egy évig volt a francia ostromzár alatt, míg szerencsésen Washingtonba érkezett, melyből aztán a Nemzeti Múzeum is kapott példányokat.

²⁾ Pesti Napló XV. évf. 1864. jún. 21. 140. szám.

³⁾ Szepesi Értesítő 1864. aug. 13.

⁴⁾ Fővárosi Lapok I. évf. 1864. szept. 17. 212. szám.

indítványozta hogy a természettudományok mivelhetése czéljából egy természetrajzi könyvtár mihamarabb felállíttassék, Pesten a magyar tudományos mozgalom központján, mely indítványt köztetszéssel s egyhangúlag elfogadták s létesítésére bizottságot küldtek ki.¹⁾

A Pesti Napló ez indítványt közölván, szerkesztője, br. Kemény Zsigmond megjegyezte, hogy e végből legczélszerűbb volna idegen nyelvű folyóiratot indítani meg, melybe a magyar tudósok idegen nyelveken írnának és a mely aztán a külfölddel cserére szolgálna.

A természetvizsgálók gyűlése után, tudósokból s külföldi vendégekből szervezett társaságban Xántus egész Erdélyt beutazta, s ezen útjában székely rokonait is meglátogatta, Csíkban. Alig végezte be erdélyi kirándulását, már is Törökországba utazott a Duna torkolatához, s ott az ujjonnan alkúlt győri gőzhajózó-társaság számára hajókat szemelt ki, melyek szerencsésen meg is érkeztek Győrbe.

E közben Xántus folyvást működött a társadalmi téren, különösen a budapesti állatkert ügyében, melynek ideiglenes elnöke volt, s Győrött olyan kört tervezett, melynek társadalmi élvezetek mellett főfeladata lenne: hazai irodalmunk s magyar vállalatok bízgó pártolása.²⁾

Xántus ez időben, 1865-ben, a már nyugalomra vágyó Kubinyi Ágoston ajánlatára, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának volt fölterjesztve felsőbb helyre kinevezés végett a helytartóság által³⁾; de a mely — tudvalevőleg — nem következett be, mert az ügy mindaddig húzódott, míg 1869. márcz. 4-én Kubinyi Ágoston nyugdíjaztatásával egyidejűleg a nagyérdemű tudóst, Pulszky Ferenczet nevezték ki a Múzeum igazgatójává.

Az állatkert. — A budapesti állatkertet, e szegénynek, gazdagnak egyaránt kedves helyet, első sorban is Xántus János ügyszeretetének és buzgalmának köszönjük. Ő volt az, ki hosszú távollét után először hazatérve, 1862-ben meg-

¹⁾ Pesti Napló XV. évf. 1864. szept. 17. 212—4375. szám.

²⁾ Hazánk s a Külföld I. évf. 1865. márcz. 12. 11. szám.

³⁾ Ugyanott, pag. 286.

pendítette a vállalat eszméjét s annak létrejöttén nagy buzgalommal fáradozott.

Az állatkerti bizottság 1862. márcz. 12-én megalakulván, elnökké választotta gróf Szapáry Antalt, tiszteletbeli elnökül Xántus Jánost, alelnökökül Kubinyi Ágoston, Rottenbiller Lipót és Gerenday Józsefet, titkárokat Kovács Gyulát és Frivaldszky Jánost s kimondotta, hogy az állatkert részvények útján hozzassék létre.¹⁾

De az állatkert ügye csak nagyon lassan halladt előre. Xántus ezalatt értesülven arról, hogy távollétében némelyek e hasznos intézmény létrejöttét az ő önzésével hozzák kapcsolatba, Peruból (Lima, ápr. 15. 1864) azt írja Rómer Flórisnak, ki hivatalból értesítette febr. 21-én, hogy az állatkert szűkebb bizottsága őtet igazgatóvá választotta: »Az állatkert eszméjét én hoztam életbe, én indítványoztam a társulat megalapítását s én elnököltem az alakuló gyűlésen. Ha tehát most az igazgatói állást elfogadom, melylyel fizetés és anyagi érdek van összekötve, igen természetesen nagyon sokan azt hinnék és képzelnék, hogy az állatkertet magam számára és anyagi érdekből indítványoztam stb.

Ezen indokokból hálásan megköszönve a választmány bennem helyezett bizalmát, ezt kénytelen vagyok el nem fogadni; de bármit tehetek e társulat érdekében, *fizetés nélkül* és *ingyen* megtenni mindenkor kedves kötelességemnek fogom tartani.«²⁾

Xántus végleg visszatérve hazájába ujólag és pedig hathatósabban sürgette az állatkert ügyét. Dr. Szabó József, gr. Lázár Kálmán, Kubinyi Ágoston, Rómer Flóris, Frivaldszky János, Karlowitzky Zsigmond több más lelkes férfiú közbenjárásával kieszközölték, hogy Pest város tanácsa 1865. márcz. 5-én a létesítendő állatkert részére a Városliget északnyugoti oldalán, a vasút mentében fekvő 31 hold 600 négyszögölnyi területet, 30 évi használatra a társaságnál ingyen engedte át.³⁾

¹⁾ Vasárnapi Ujság IX. évf. 1862. 14. szám, 166. lap.

²⁾ Pesti Napló XV. évf. 1864. jún. 12. 133. szám.

³⁾ Hazánk s a Külföld I. évf. 1865. 11. szám, márcz. 12. 161--162. lap.

Xántus most minden idejét az állatkert létesítésének szentelte, ő készítette el a terveket, melyeket a választmány el is fogadott: a szükséges pénz előteremtésére pedig 200 forintos egész és 50 forintos negyedrészevényeket bocsátottak ki, melyekből 1866. jan. 1-ig 80.000 forintot irtak alá.

Miután ő Felsége a schönbrunni állatkertből 34 különféle állatfajt adományozott volna, 1866. aug. 9-én csütörtökön déli 12 órakor végre báró Sennyei Pál főtárnokmester s a helytartótanács elnökének jelenlétében megnyitották az állatkertet. Xántus János a lelépett dr. Fitzinger helyébe igazgatóvá választatván, ecsetelte az új hasznos intézet keletkezésének történetét.¹⁾

De az állatkert sokáig küzdött a kezdet nehézségeivel; a közönség nem látogatta úgy mint azt alapítói remélték. Xántus e miatt nagyon lehangolt volt, s már azon gondolkozott, hogy helyét ügyesebb kezeknek engedi át, midőn fölmerült a keletázsiai expedíció eszméje, melyben Xántus régi vágyait: Kelet-Indiát, Chinát, Japánt láthatni remélte megvalósíthatni.

A keletázsiai expedíció. — 1868-ban a magyar országgyűlés, az osztrák kormányval egyetértve, nagyobb összeget szavazott meg, hogy azon két hadihajó felszereltetvén, arányos számú magyar és osztrák tudósok- és szakférfiakkal utat tegyen a világtengereken, különösen Kelet-Ázsiába, tudományos gyűjtések és kereskedelmi szerződések kötése céljából.

Gorove István kereskedelmi miniszter br. Kaas Ivor, Cserny Manó és Székács urakat nevezte ki az expedícióban résztvenni; de mivel Székács visszalépett, 1868. nov. 29-én Xántust választotta helyette, azzal az utasítással, hogy a jövő év márcz. 1-ig Singaporeban legyen és csatlakozzék az oda érkező expedícióhoz.

Az Akadémia kívánságára azonban Xántus nem mint a kereskedelmi, hanem mint a vallás- és közoktatásügyi minisztérium küldötte vett részt az expedícióban, tudományos intézeteinek érdekeit képviselni. De hogy semminemű

¹⁾ Magyarország s a Nagyvilág II. évf. 1866. aug. 12. 511. lap.

félreértés ne legyen küldetése minőségét illetőleg, br. Eötvös József miniszter 1868. decz. 15-én vele forma szerinti szerződést kötött, mely szóról szóra így szól: »A küldetés czélja a Magyar Nemzeti Múzeum, M. T. Akadémia s a m. kir. tudomány-egyetem természetrajzi, népismei és könyvészeti gyűjteményeinek gyarapítása, gyűjtése, vétel és csere útján, tehát tisztán tudományos s az expeditió állami és kereskedelmi teendőire ki nem terjed.« — De ezek mellé Xántus maga is kikötötte, hogy, ha jónak látja, az expeditiót elhagyhassa és gyűjthessen ott és úgy, a hol és a hogyan jónak látja. Eötvös miniszter még több hitelt is nyújtott neki, mint kívánta, és utolsó szava az volt: »ha több pénz kell, írjon jökor előre s mindig lesz, a mennyi kell, ilyen czélra.«¹⁾

Az expeditió már 1868. okt. végén elindult Triesztből, s útját a hosszú és kanyargós Jóreményfok felé vette. Xántus csak karácsonykor kelt útra, s az 1869-ik év kezdetén, az angol keleti postahajó-társaság Nubia nevű hajóján, forró januári nap reggelén érkezett a ceyloni partokhoz, hol közel három hetet töltött.²⁾ Aztán Penang szigetén és Malakkában állott meg kis időre s végre Singaporeba érkezett, hová az expeditió hajói 1869. ápr. 14-én jutottak el, s innen fogva aztán az expeditióval folytatta útját Japánig.

Az expeditióval megfordult Siamban, Cochinchinában, Chinában, több chinai és japáni kikötőben, hol mindenütt az országok belsejében jelentékeny kirándulásokat, sokszor egész utazásokat tett s igen tekintélyes gyűjteményt hozott össze.

Végre azonban türelme szakadt, mert br. Scherzer udvari tanácsos s az expeditió főnöke, daczára annak, miszerint megígérte, hogy Xántusnak mindenben segítségére lesz, egyenesen felszólította, hogy az ásványokat, ipári czikkeket stb. a bécsi Múzeumnak, a ritka állatokat Schönbrunn számára gyűjtse, s azonkívül neki mindenféle kereskedelmi

¹⁾ Ezeket Xántus följegyzéseiből merítettem.

²⁾ A gyűjtött ceyloni természetrajzi tárgyakból az első küldemény a hajóval együtt elsülyedt.

és másféle megbízásokat adott, melyek Xántust céljaitól teljesen elvonták volna, de meg még politikai nézeteltérések és surlódások is voltak közöttük és br. Scherzer közt: Xántus 1869. okt. hó elején elhagyta az expedíciót, s aztán visszautazott, Formosa szigetét útban ejtve, Chinában és Singaporéban, s aztán Borneo, Szumatra és Jáva szigeteken szorgalmasan gyűjtve. Borneóban öt hónapot töltött, s 9 *orangután*-t (*Simia satyrus* L.), Jávában pedig egy *Rhinoceros*-t (*R. sondaicus* Desm.) és egy vad *Banteng-tehenet* (*Bibos sondaicus* Schle. et Müll.) lőtt.

1869. június közepétől augusztus végéig a nyarat Chinának Shanghai nevű városában és kikötőjében töltötte. Nov.—decemberben Hongkongban időzött. Márcz. elején 1870-ben Matangban Borneóban volt, fölvette a Batanglupar folyót és mellékágait s lerajzolta és kiszínezte a népeket és az érdekesebb növényeket.¹⁾

Mindenütt, a hol megfordult, igyekezett az Akadémiával csere-összeköttetést létesíteni, s ez úton az Akadémia igen sok és becses könyvnek és folyóiratnak jutott a birtokába.

A keletázsiai expedíció az államnak 38000 forintjába került, melyben befoglaltatik a tárgyak 13000 forintba menő szállítási díja, Xántusnak magának utazási és 21 havi főtartási költsége, úgy hogy maga a gyűjtemény alig került 20.000 forintba.²⁾ — Az expedíció anyagilag is fényesen bevált, mert a 9 orangután, a Banteng-tehen és a Rhinoceros egymagukban több, mint 10.000 forintot képviselnek.

Frivaldszky Jánosnak hivatalos kimutatása szerint Xántus keletázsiai kiküldetéséből beküldött a M. N. Múzeumnak: 171 emlőst, 56 csontvázat és koponyát, 771 madárbőrt, 220 madárfészkét és tojást, 1362 kigyót, gyíkfélét és teknőczőt, 4524 halat, 63748 rovar, 17 rovarfészkét, 3868 rákfélét, 4100 pókfélét, 16500 csigát és kagylót, 300 korállt, 413 sugárállatot és féregfélét, 65000 növényt és magvakat 6223 fajban, 428 ásványt és kövületet, 976 darab

¹⁾ Kár, hogy e nagyon érdekes tanulmány nem jelent meg sehol!

²⁾ Xántus följegyzései után.

érmeket és pénzt, 500 kéziratot és könyvet s végre 2690 darab népismereti tárgyat.

Haza térve, 1872. márcz. 5-én kinevezték a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának őrévé, 1893. jun. 17-én pedig igazgató-őrévé.

A Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya. — A Nemzeti Múzeum ma már meglehetősen szép s újabb időben igen öröndetes gyarapodásnak és fejlődésnek indult néprajzi gyűjteményének alapját Xántus keletázsiai gyűjtése vetette meg, ki br. Eötvös József minisztertől azt az utasítást kapta, hogy útjában az ethnographiára különös tekintettel legyen.

Xántust, mint említettük, a hivatalos kimutatás szerint, 2690 darab néprajzi tárgyat küldött be a keletázsiai expedíció alkalmával, melyeket akkoriban a Hon című napilap 1870. november 25-ki és 1871. május havi számaiban részletesen és nagy dicsérettel ismertetett.

Xántus már fiatal éveiben igen érdeklődött az ethnologia iránt; különösen szerette a cigányokat, kiknek történetét 1847-ben meg is írta, de a mely mai napig kéziratban maradt. Egyik kedvencz eszméje volt e kóbor népet letelepíteni és polgárosítani.

Már 1856. szept. 14-én Elkpatak mellől, Kansas területén, írja édes anyjának hogy »mellékletben néhány indián fegyver másolatát küldöm. Az eredeti példányok mind birtokomban vannak s a Magyar Nemzeti Múzeumnak szánvák.« — Ime, a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának a magva!

1872. nov. 6-án Nagy-Szebenben volt, a bécsi világkiállítás érdekében, hol igen barátságosan fogadtatott s tiszteletére bankettet is rendeztek. 1873. jan. 11-én írja a Pester Lloyd, hogy a Köztelken Xántus és Rómer kiállították amaz ethnologiai tárgyakat, melyeket Bécsben a magyar kormány megbízásából kiállítani fognak. Xántus az oláhok, szászok, székelyek és Erdélylyel határos megyék vegyes népességének házi iparát állította ki.

Xántus a későbbi években is tevékeny részt vett különféle tudományos intézetek és társulatok működésében. Az állatkert mindvégig kedvence maradt. A földrajzi társaságban pedig gyakran tartott fölolvasást, többnyire nagy s előkelő közönség jelenlétében. Előadási modora kellemes, irálya egyszerű, keresetlen s jó magyaros volt.

A Nemzeti Múzeumban hű gondozója volt ama kis néprajzi gyűjteménynek, melyet ő szerzett össze s mely csak egy keskeny folyósón levén elhelyezve, a nagy épületben szerényen megvonta magát. Naponkint rendesen föl járt, mindig benézett az állattárba, hol dr. Karl János segédőr halála után rendes asztala volt, rendezte az állattári könyvtárt s azt több mint 12 éven át vezette, mindaddig csaknem, míg betegeskedni kezdet. Tüdőgyuladásból kigyógyúlva, szerető családja 1894. ápril 10-én levitte Voloscába; de javulás helyett állapota mindinkább rosszabodott s már július 4-én, alig három hónap múlva, elborúlt elmével hozták vissza Damjanich-utezai lakására, hol decz. 13-án hajnalban, életének 70-ik évében csöndesen elhunyt,

Budapest főváros tanácsa, tekintettel a boldogult érdemeire, dízsírhelyet adott neki Kerkápoly Károly miniszter és Földváry Mihály pestmegyei alispán sírja között a kerepesi-úti temetőben, szemben Deák Ferencz sír- emlékével.

Xántus a M. T. Akadémián kívül, rendes tagja volt a természettudományok philadelphiai Akadémiájának, az amerikai philosophiai társulatnak s a bostoni Athenaeumnak, alelnöke a budapesti Állat-növényhonosító s a Magyar Földrajzi Társulatnak, tagja a m. orvosok és természetvizsgálók központi választmányának és 1872 óta Philipp Franz v. Siebold névvel a természettudományok német Akadémiájának.

*

Xántus János a kéziratban maradt három értekezésén kívül, melyek a cigányok és mormonok történetét tárgyalják, magyar, német, angol és spanyol nyelven összesen 82 kisebb-nagyobb levelet, dolgozatot és művet tett közzé. Ezek

közül különösen kiválnak: 1. *Levelei Északamerikából.* A szülői, testvéri és a hazafiúi szeretetnek kedves könyve, mely az ifjúságnak mindenkor ajánlatos olvasmány lesz. 2. *Utazás Kalifornia déli részeiben.* Ebben érdekesen ismerteti e tartományt és népeit, leírván az útjában előforduló állatokat és növényeket, melyek akkor még igen szegény természettudományi irodalmunkban számot tettek. 3. *Adatok a tenger természettani földiratóhoz.* Akadémiai székfoglaló értekezés. Mint mondtuk, érdekes ismertetése a tenger fizikai életének s *microscopicus* apró lényei életműködésének. 4. *Utasítás természetrajzi tárgyak gyűjtésére.* Igen hasznos útmutató. 5. *Természettani Földrajz.* A tanuló ifjúságnak kedves és érdekes tankönyv, melyet némely iskolában mai napig is használnak stb.

Az általa gyűjtött nagyszámú tárgyakat számosan dolgozták fel s 24 állatot és 2 növényt neveztek el nevéről és tiszteletére, örök emlékéül érdemeinek a természettudományok terén.

Xántus a szó szoros értelmében nem volt zoologus, nem is tartotta magát soha annak. Mert bár Amerikában való tartzkodása alatt kezdetben tanulmánya tárgyává tette a madarakat s az általa fölfedezettek közül hét új fajt és három tengeri csillagot azaz sugárállatot írt le az amerikai folyóiratokban: de e téren való tanulmányát nem folytatta tovább. Már gyermekkora óta szerette a szép, a szabad természetet, szerette az állatokat, szerette a növényeket; de nem készült arra soha, hogy e tudományágak művelője legyen. Amerikában is csak a körülmények vitték reá. Ő azonban mindenesetre igen szorgalmas és gyakorlott gyűjtő volt, kinek e téren való érdemeit az Egyesült-Államok kongressusa is elismerte és megköszönte. A különféle állatrendekből s a növényekből is igen nagy számú példányt gyűjtött, s ez által kiváló szolgálatot tett a specialistáknak munkáik megírásánál, és így közvetve sokban előbbre vitte a tudományt. A Smithson-féle intézetben, sőt nálunk is az ő gyűjtéséből még sok állat és növény lehet, miket a tudomány ma még nem ismer s melyek nevöket csak a későbbi időkől várják.

Inkább mivelte ő a föld és néprajzi tudományokat. Erré kiváló alkalmá is nyílt Amerikában, a hol a vadon indián területeken olyan vidékek fölvételére volt kiküldetve, melyeken fehér ember addig még nem járt soha. Ő földözte föl és ismertette meg az Arkanzas folyó főforrásait és vidékét, ő vette föl először a Sierra Nevada hegycsoportot, Kalifornia déli részeinek egy részét, a Csendes tenger számos szigetét, és Borneóban a Batang-lupár folyó mellékágait; de a mely utolsó talán csak kéziratban maradt? Sok érdekes adattal járult továbbá az általa bejárt országok és világrészek ismeretéhez: Ceylon, Singapore, Luzon, és különösen Borneóra nézve, valamint a különféle indiántörzsek, továbbá a málajok és dájékok ethnológiájához.

Neki köszönhetjük — mint mondtunk — az állatkertet, ő vetette meg alapját a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának és sokat köszönhet neki az állattár ma már meglehetősen gazdag könyvtára is, a mennyiben ő volt első, a ki ilyen könyvtár felállításának szükségességét hangoztatta s a Múzeumnál ismételtén sürgette; a mit boldogult Trefort Ágoston miniszter is helyeselve, 1873-ban, a még csak alig pár száz kötetből álló könyvtár gyarapítására egyszerre 5000 frtot vett fel az állami költségvetésbe, a legszükségesebb könyvek és folyóiratok megszerzésére.

De a mi Xántus emlékét mi magyarok előtt különösen emlékezetessé teszi s nevét az utókornak híven megőrzi, az jellemének az a vonása, hogy Amerikában való egész tartózkodása alatt hazafiúi kötelességének ismerte a magyar tudományos intézetek érdekeinek előmozdítását. Mind aránylag szegény ember sem költséget, sem fáradságot nem kimélt, ha alkalmá nyílt valamit szerezhetni hazai intézeteink számára. A Nemzeti Múzeumot, Természettudományi Társulatot s a M. T. Akadémiát részint gazdag s ritka természetrajzi gyűjteményekkel,¹⁾ részint becses könyvekkel aján-

¹⁾ Xántus a Nemzeti Múzeumnak Amerikából összesen 72 emlőt, 1267 madarat, 294 madártojást, 105 madárfészkét, 116 hüllőt és kételtűt, 3783 csiga-kagylót, 23 sugárállatot, 28 polyp-félét, 1608 rovar s így összesen 7296 darab állatot és számos becses könyvet küldött. (Rövid vázlata azon szerzeményeknek, melyekkel Xántus János

dékozta meg, vagy ilyeneket más intézetektől szerzett meg nekik; s az, hogy bár mint már amerikai polgár, előkelő barátjai és nyelvismereteinél fogva könnyen lehetett volna az Egyesült-Államok magasrangú hivatalnoka: haza jött, hogy egy szerény, 1600 forinttal dotált múzeumi állást elfogadjon, mert a kettős anyai szeretet: édes anyjának ¹⁾ és édes hazájának a szeretete erősebb volt nála, mint a kincsek világának csillogó dollárja!

Világraszóló eseményeket Xántus nem hozott létre, nem is tehetett, nem is állott hatalmában; de mint hazájához fia tényekkel igazolta azt, hogy hazáját igazán szerette, annak javát akarta s tehetsége szerint előmozdította. Távoli világrészekből visszatérve, a legszebb jövőről lemondva, méltán megérdemli tehát, hogy abban a hőn imádott hazai földben — melyről Leveleiben és Utazásának 68-ik lapján oly szépen, oly magasztosan ír ²⁾ — nyugalma csendes, álma: hazájának egy szebb jövőjéről édes — s emléke mindörökké áldott legyen!

a m. n. Múzeum állattani osztályát gazdagította. Frivaldszky Jánostól. (Magy. orvosok és természetvizsgálók 1864. Marosvásárhelytől tartott X. nagygyűlésének Munkálatai. Pest, 1865. pag. 268—273.)

¹⁾ E kiválóan jó anya 1877. július hó 27-én hunyt el, szerető fiainak karjai között.

²⁾ »S nem lehet, hogy el fog feledni az, mi — noha csak képmény — magasabban áll mindennél, mi előtttem kedves, becses és szent; lehetetlen, hogy elfeledhessen engem, ki azt oly hévvel, oly ragaszkodással s oly fiúi kegyelettel imádom, kinek kebele nagyságánál magasra feldobogott, kinek szíve a reá nehezült csapások alatt vérzett; lehetetlen, hogy a Haza elfeledhesse hű fiát, kinek napi imája: »Isten áldd meg a Hazát!«

»Higyjétek el barátim, a magyar sohasem leend amerikaivá, hogy szívét, keblét, érzelmeit s lelkét is oly hideggé fagyassza, mint az ércz, melyből a dollár veretik; higyjétek el barátim, a magyar sohasem leend németté, mert sohase leend képes szívből énekelni: »ubi bene, ibi patria.« higyjétek el barátim, hogy a magyar számára csak egy hely van e nagy földtekén: Hazája! mely, noha szegény, noha nem nagy, nem híres s nem csudás, mégis legvonzóbb vándor fiai előtt; s bár merre kóboroljunk e széles világ hátán, s bármily jól folyjon dolgunk, csak egy hang cseng füleinken át honvágyó keblünkbe: »A haza!« (Utazás Kalifornia déli részeiben. Pesten, 1860.)

FÜGGELÉK.

1. Xántus János irodalmi munkássága.¹⁾

1. **Notes on the Birds of California.* (Proceed. Acad. Nat. Scienc. Philadelphia, 1854.)
2. **Notes on the Picidae of the U. S.* (Ibid. 1855.)
3. *Levél Új-Budáról, a magyar emigránsoktól Iowa-állam Decatur megyében alapított községből.* (Hölgyfutár, 1855.)
4. **On the Trochilidae of the Western Coast.* (Proceed. Acad. Nat. Scienc. Philadelphia, 1856.)
5. **To the habits of Picus formicarius.* (Ibid. 1857.)
6. **Some remarkable features of Californian Insects.* (Arthurs Magazine, 1857.)
7. *Utazási Napló-töredékek.* (Magyar Néplap. II. évf. 1857., 38. szám, máj. 13.)
8. *Köszönöm ássan, egészségesek!* (Hölgyfutár, 1858.)
9. *Xántus János levelei Északamerikából.* Tizenkét eredeti rajzok után készült kő- s egynéhány fametszettel. Közli Prépost István. Pesten. Laufer és Stolp könyvkereskedése tulajdona, 1858.
10. **Salix cascarilla* Xántus. (Botanical memoir of Southern California. Philadelphia, 1858.)
11. **Whale fishing on the Pacific.* (Cal. Magazine, 1858.)
12. **On the poison of Rattlesnake.* (Heyes, Medical Journal, 1858.)
13. *Descriptions of two new species of Birds from the vicinity of Fort Tejon, California.* By John Xantus de Vesey. (Proceed. Acad. Nat. Scienc. Philad. 1858, pag. 117. (Tyranulla Hammondii De Vesey et Vireo Cassinii De Vesey.)
14. *Levél Pueblo los Angeles, déli Californiából 1859. jan. 2.* (A Nemzeti Múzeum igazgatójához.) (Pesti Napló X. évf. 62. sz. 1859. márcz. 17.)

¹⁾ A csillaggal megjegyzett dolgozatokat nem láttam.

15. *Csereajánlat amerikai intézetekkel és tudósokkal.* (Ugyanott, okt. 21. 240—2907. szám.)
16. *A magyar bor Amerikában.* (Gazdasági Lapok, 1859. 18. szám; Pesti Napló X. évf. 1859. 100—101., 2764—2768. szám, máj. 3—4.)
17. *Catalogue of Birds collected in the vicinity of Fort Tejon, California, with a description of a new species of *Syrnium*.* (S. occidentale Xant.) Proceed. Acad. Nat. Scienc. Philad. 1859, pag. 189—193.
18. *Descriptions of supposed new species of Birds from Cape St. Lucas, Lower California.* (Ibid. 1859, pag. 297—299.) (Picus Lucasanus, Campylorhynchus affinis, Harporhynchus cinereus, Brachyrhampus hypoleucus Xant.)
19. **Algunos pajaros de las islas Tres Marias.* (Lassepas Memorial. Mejico, 1859.)
20. **Classification de los pajaros de Baja California.* (Ibid. 1859.)
21. **El porvenir de las minas de Baja California.* (Ibid. 1859.)
22. *Még egy pár szó Californiából.* (Fort Tejon, jan. 25. 1859.) (Magyar Sajtó V. évf. 1859., 44—46. szám.)
23. *Északamerikai levelek.* (La Paz a Bibortengeren, 1859. ápr. 15.) (Győri Közlöny III. évf. 1859. decz. 22. 102. szám.)
24. **Bibrons antidote of the poison of the Rattlesnakes.* (Philad. 1860.)
25. **On the Earthquakes of Fort Tejon.* (State Gazette of Mo. 1860.)
26. *Description of three new species of Starfishes from Cape St. Lucas.* (Proceed. Acad. Nat. Scienc. Philad. 1860, pag. 568.) (Asterias sertulifera, Heliaster microbrachia, Heliaster Kubinyiji.)
27. **Notice of a Swordfish in the Bay of Cape St. Lucas.* (Ibid. 1860.)
28. **Pescados de la Bahia del cabo San Lucas.* (Ibid. 1860.)
29. *Töredék X. J. újabb leveleiből.* (San Blas, nyugoti Mexikó, 1859. aug. 3.) (Pesti Hirnök I. évf. 67. szám, jún. 1. 1860.)
30. *Xántus János levele. Mexikó városa, szept. 8. 1859.* (Magy. Akad. Ért. Philos. T. T. Közl. I. 1860. 235. lap. Term. Tud. Társ. Közl. I. 1860. 42. lap.)
31. *Utazás Kalifornia déli részeiben.* Egy földképpel, nyolcz kő- és nyolcz fametszettel. Pest, 1860. Nyomt. Herz János. 8° 191. lap. Kiadják Laufer és Stolp.
32. **Meteorological Observations of Cape San Lucas in 1859—60.* (Coast Survey Report.)
33. **Harbor investigations on the extreme South of the California in 1860—61.* (Ibid.)

34. **Tidal investigations in Lower California in 1860—61.* (Ibid.)
35. **Reise durch die Californische Halbinsel 1858.* (Petermann, Mittheil. 1861. pag. 133—143.)
36. *Északamerikai levelek. Első ízben Mexikóban.* (Győri Közlöny V. évf. 1861.)
37. *Amerikai levél. Honolulu a Sandwich szigeteken. Szept. 6. 1860.* (Ugyanott 31—32. szám, ápril 18—21., 123. és 126. lap.)
38. *Guaymas. Sonora állam. Szept. 29. 1860.* (Ugyanott 45. sz., jún. 6. 179. lap.)
39. *Utazás nyugati Mexikóban. San Blas és Tepic.* (Ugyanott V. évf. 1861. 97—99. szám, decz. 5., 8., 12., 15., 19., 385., 389., 393., 397., 401. szám; VI. évf. 1862. 6—12. szám, jan.—febr.)
40. **Historia física del volcan de Colima.* (Aurora del progreso, 1862.)
41. **La canalisation de la laguna de Cuyutlan.* (Ibid. 1862.)
42. **Bahia, Banderes.* (Hutchings Magazine, San Francisco, 1862.) — (Ugyanaz: Vad. és term. Évkönyvében.)
43. X. J. indítványa az állatkert felállítása tárgyában. (M. Tud. Értes. I. 1862. 171. lap.)
44. *Adatok a tenger természettani földiratóhoz. Székfoglaló értekezés.* Olv. jan. 27. 1862. (M. Akad. Értesítő. A mathem. és természettud. osztályok közlönye III. köt. 1862—63., 86—100. lap.)
45. *Utasítás a természetrajzi tárgyak gyűjtésére, elkészítésére, megtartására és tovaszállítására.* Legújabb, általánosan elfogadott elvek alapján. Több, a szövegbe nyomott ábrával. Kiadta a k. m. Természettud. Társulat. Pest, 1862. Nyomt. Emich Gusztáv. 8° 50. lap.
46. *Levelek külföldről.* (Győri Közlöny. 1862. 14 levél: Lipcse, Bréma, Southampton, New-York, Philadelphia, Pennsylvania, Washingtonból.)
47. *Mazatlan. X. J. mexikói utazásából.* (Ugyanott, 1862.)
48. **Animal and vegetable life in Western Mexico.* (Proceed. Acad. Nat. Scienc. Philad. 1863.)
49. **A trip to the Sierra-Madre in Michoacan.* (Ibid. 1863.)
50. **Notes on Bird breeding, on the Pacific islands.* (Ibid. 1864.)
51. X. J. indítványa egy természetrajzi könyvtár felállítása iránt. (M. orvosok és természetvizsgálók 1864. Marosvásárhelyt tartott X. nagygyűlésének Munkálatai. Pest, 1865. pag. 40—41.)
52. X. J. levelei. (Győri Közlöny VIII. évf. 1864. Utolsó levele New-Yorkból, aztán Amsterdam, Leyden, Rotterdam s Antwerpenből, 53—61. szám.)
53. *A harkályokról.* (Ugyanott, 1864.)

54. *Új-Yorkból Új-Granadába.* (Hazánk s a Külföld I. köt. Pest, 1865. 169., 184., 203., 218., 234., 250., 263., 275., 298., 312., 325., 341., 356., 374. lap.)

55. **Rambles in Transsylvania and upper Hungary.* (Harpers Weekly. New-York, 1865.)

56. *Jaguárvadászat.* (Vadász- és Versenylap X. 1866. 26. szám, 411—413. lap.) — *Egy vadászati kirándulás nyugati Mexikóban.* (Természetbarátok és vadászok Évkönyve. Szerk. gróf Lázár Kálmán. I. évfolyam 1867. 89—110. lap.)

57. **On the breeding of the Curassaws in captivity.* (Transact. Philos. Society. Philad. 1867.)

58. **Ueber den Amerikanischen Bison.* (Zoolog. Garten. Frankfurt a. M. 1867.)

59. **Der Pester Thiergarten.* (Ibid. 1867. 3—5. füzet.)

60. *László Károly.* Egy amerikai mérnök élete. (Életrajz.) (Vasárnapi Ujság XV. évf. 1868. 2. sz. jan. 12.)

61. *Chinai geologiai gyűjtemény.* (Akad. Értesítő III. 1869. 173. lap.)

62. *Hazafelé. Formosa gőzösön, a chinai tengeren, nov. 12. 1869.* (Hazánk s a Külföld XI. 1870. 7—12. szám, 103—106., 117—119., 131—132., 171—173., 186—189. lap.)

63. *Borneo szigetén. Sarawak, jan. 29. 1870.* (Vadász- és Versenylap XIV. 1870. 23—26. szám, 203—205., 212—214., 224—226., 233. lap.) — (Az orangután vadászatát írja le.)

64. *Djampang rengeteg. Jáva szigetén. Júl. 25. 1870.* (Ország-Világ. Pest, 1871. 1. szám, jan. 1.)

65. *X. J. levelei Kelet-Ázsiából. Tjandjoe, Jávasziget, aug. 31. 1870.* (Ugyanott, febr. 5—6. szám, 62. lap.) (A Rhinoceros vadászatát írja le.)

66. *A közoktatási minister megbízásából 1869/70-ben Kelet-Ázsiában országos költségen gyűjtött s a M. N. Múzeumban ideiglenesen kiállított népismei tárgyak leíró sorozata.* Pest, 1871. Rudnyánszky A. könyvnyomdájából. 62 lap. — Függelék. Természetrajzi gyűjtemények. Németül is.

67. *Vezető a M. N. Múzeum népismei gyűjteményben.* Második átdolgozott kiadás. Nyomt. az Athenaeum nyomdájában 1874. 48 lap.)

68. *A természettudományok általános haladása.* (A m. orvosok és természetvizsg. 1874. Győrött tartott XVII. nagygyűlésének Munkálatai. Budapest, 1875. 106—113. lap.)

69. *Kubinyi Ágoston és Kubinyi Ferencz emlékezete.* (Ugyanott, 114—116. lap.)

70. *Emlékbeszéd szárhegyi gróf Lázár Kálmán l. tag felett.* (Felolvasta az Akadémia összes ülésén 1875. febr. 22-én.) (Érték. a természettud. köréből VI. köt. 1. szám. Budapest, 1875. 12 lap.)

71. *Néhány hét Ceylon szigetén.* (Budapesti Szemle XIII. köt. 1877. 127—150., 292—349.; XIV. köt. 1877. 120—137., 231—284. lap.)

72. *Sob Sám Tim Bu. Chinai útinaplójából.* (Fővárosi Lapok XIV. évf. 1877. 191—198. szám, aug. 23—31.)

73. *A föld- és térkép készítésről.* Segédkönyv középiskolák használatára. Budapest, 1879. 8° 62 lap. Aigner Lajos kiadása.

74. *Természettani Földrajz.* Segédkönyv középiskolák számára s a nagy közönség használatára. Geikie, Grove, Agassiz, Burke és Norton rendszere s előadási modora szerint szabadon dolgozta Xántus János. Budapest, 1879. 8° 183 lap. Lampel Róbert könyvkereskedése.

75. *Úti emlékek Singapore és vidékéről.* (Utánnymás a Győri Közlöny tárczájából.) (Győr, 1879. Nyom. özv. Sauervein Gézájánál. 50 lap.)

76. *Borneo szigetén 1870-ben tett utazásomról.* Felolvasta a M. Földr. Társaság 1880. márcz. 4. és 11-én tartott ülésein. (Földrajzi Közlemények VIII. 1880. 153—219. lap.)

77. *Úti emlékek Luzon szigetéről.* Felolv. a M. Földr. Társaság 1886. márcz. 11-én tartott ülésén. (Ugyanott XIV. 1886. 245—286. lap.)

78. *Úti jegyzetek Siamból.* Felolv. a M. Földr. Társ. 1886. okt. 29-én tartott ülésén. (Ugyanott XV. 1887. 1—28. lap.)

79. *A colombiai egyesült-államok és a panamai földszoros.* Felolv. a M. Földr. Társ. 1877. febr. 11-én tartott ülésén. (Ugyanott, XV. 1887. 273—318. lap.)

80. *A czethalászatról.* Felolv. a M. Földr. Társ. 1887. nov. 24-én tartott ülésén. (Ugyanott, XVI. 1888. 28—53. lap.)

81. *Nyugoti Mexikóról.* Felolv. a M. Földr. Társ. 1898. febr. 28-án tartott ülésén. (Ugyanott, XVII. 1889. 217—271. lap.)

82. *Elnöki megnyitó beszéd,* tartotta a M. Földr. Társ. 1890. jan. 23-iki közgyűlésén. (Ugyanott, XVIII. 1890. 1—4. lap.)

Kéziratban maradtak;

1. *A Biadschak Czengari népfaj.* (Czigányok). Domeni de Rienzi után Xántus N. János. Csokonya, április 1845. Sajtó alá bocsátható. Buda, 13/I. 1847. Palugyay.

2. *Az Izengár nép története.* Írta: Xántus János. Pesten, 1847. Előszó 15.

3. *A mormonok története.* Írta: Fort Tejon, California, febr.—márcz. 1858. — 40 írott ív. (Kár, hogy meg nem jelent! Mocsáry.)

2. A Xántus Jánostól gyűjtött tárgyak leírása mások által.

1. *Notes on a Collection of Birds made by Mr. John Xantus, at Cape San Lucas, Lower California, and now in the Museum of Smithsonian Institution.* By S. F. Baird (Proceed. Acad. Nat. Scienc. Philadelph. 1859. pag. 299—306.)
2. *Notice of the Shells collected by Mr. J. Xantus, at Cape San Lucas.* By P. P. Carpenter. (Ibid. pag. 331—332.)
3. *List of a collection of dried plants made by L. J. Xantus, at Fort Tejon, and vicinity, California, near lat. 35° and long 119° 1857—58.* By Asa Gray, M. D. 5 lap. (Philadelphia, 1858.)
4. *Catalogue of the Coleoptera of Fort Tejon, California.* By John L. Leconte. (Proceed. Acad. Nat. Scienc. Philad. 1859. pag. 69—82.)
5. *Notes on the Coleopterous Fauna of Lower California.* By John L. Le Conte. (Ibid. 1861. pag. 335—338.)
6. *Catalogue of the Fishes of Lower California in the Smithsonian Institution, collected by Mr. J. Xantus,* by Theodore Gill. (Ibid. Part I—III. 1862. pag. 140—151., 242—246., 249—262. — Part IV. 1863. pag. 80—88.)
7. *Hemiptera-Heteroptera a Dom. Joanne Xantus in China et in Japonia collecta.* Enumeravit Dr. Geyza Horváth. (Természetrajzi Füzetek III. 1879. pag. 141—152.)
8. *Prodromus piscium Asiae orientalis a Dom. Joanne Xantus annis 1868—70 collectorum.* Összeállította: Károli János. (Ibid. V. 1881. pag. 147—187.)
9. *Endomychidae in Asia orientali a J. Xantus collectae.* Enumeravit Joannes Frivaldszky. (Ibid. VI. 1883. pag. 123—133.)
10. *Coleoptera nova a Joanne Xantus in insula Borneo detecta et a Joanne Frivaldszky descripta.* (Ibid. pag. 134—140.)
11. *Myriapoda a Joanne Xantus in Asia orientali collecta.* Enumeravit speciesque novas descripsit Dr. Edmundus Tömösváry. (Ibid. IX. 1885. pag. 63—72.)

3. A Xántus János nevére elnevezett állatok és növények.

A) Animalia.

I. Aves.

1. *Amazilia Xantusi* Lawr. (Ann. Lyc. New-York VII. 1865. pag. 109.) — Lower California.
2. *Pyrgisoma Xantusi* Lawr. (Ibid. VIII. 1866. pag. 480. — Ibidem.)

II. Pisces.

3. *Rhypticus Xanti* Gill. (Proceed. Acad. Nat. Scienc. Philad. 1862. pag. 250.) — Lower California.
4. *Umbrina Xanti* Gill. (Ibid. pag. 257.) — Ibid.
5. *Xenichthys Xanti* Gill. (Ibid. 163. pag. 83.) — Ibid.
6. *PlatyGLOSSUS Xanti* Károli. (Természetráji Füzetek V. 1884. pag. 174.) — Singapur, in mari.

III. Reptilia.

7. *Xantusiidae* Baird (nov. fam.) (Proceed. Acad. Nat. Scienc. Philad. 1858. pag. 254.) *Xantusia* Baird (nov. gen.) (Ibid. pag. 255.) (*Xantusia vigilis* Baird n. sp.) — Lower California.
8. *Phyllodactylus Xanti* Cope (Ibid. 1863. pag. 102.) — Ibid.

IV. Insecta.

a) Coleoptera.

9. *Elcodes Verseyi* Leconte (Proceed. Acad. Nat. Scienc. Philad. 1858. pag. 187.) — California.
10. *Omus Xanti* Lec. (Ibid. 1859. pag. 61.) — Ibid.
11. *Euplectroscelis Xanti* Crotch. et Cantab. (Ibid. 1873. pag. 75.) — Ibid.
12. *Cymatodera Xanti* Horn (Transact. Amer. Entom. Society. Vol. V. 1874—76. pag. 222.) — Cape San Lucas.
13. *Anthraxis Xanti* Friv. (Term. Füzetek VI. 1885. pag. 138.) — Borneo.

b) Hymenoptera.

14. *Elis Xantiana* Sauss. (Annal. Soc. Entom. France (4) III. 1863. pag. 18.) — California.
15. *Trypoxylon Xantianum* Sauss. Reise der Novara. Zoolog. II. 1867. Hym. pag. 78. — Ibid.
16. *Odynerus Xantianus* Sauss. (Revue et Magaz. Zoolog. (2) XXII. 1871. pag. 103.) — Ibid.
17. *Xylocopa Xanti* Mocsáry Magy. Akad. Term. Érték. XIII. Nro 11. 1883. u. 71. — Borneo.

c) Orthoptera.

18. *Xantia* (nov. gen.) Brunner v. Wattenwyl, Monograph. d. Phaneropteriden. Wien, 1878. pag. 370. (*Xantia Borneensis* n. sp. pag. 371. — Borneo.)

d) Hemiptera.

19. *Velitra Xantusi* Horváth (Term. Füz. III. 1879. pag. 149.) — China.

20. *Tiarodes Xanthusi* Reutter (Acta Societ. Scienc. Fennicae. Tom. XII. 1881. pag. 51.) — Borneo.

V. Conchylia.

21. *Bulimus Xantusi* W. G. Binney (Proceed. Acad. Nat. Scienc. Philad. 1861. pag. 331. — Cape San Lucas.

22. *Scatulus Xantusi* Tryon (Amer. Journ. Conch. III. 1867. pag. 173. pl. XIV. fig. 9.) — Ibid.

VI. Myriopoda.

23. *Bothropolys Xanti* Wood (Proceed. Acad. Nat. Scienc. Philad. 1867. pag. 128.) — California.

24. *Orya Xanti* Tömösváry (Term. Füz. IX. 1885. pag. 64.) — Siam, Borneo, Sumatra.

B) Plantae.

25. *Polygala Xanti* Gray (Proceed. Amer. Acad. V. 1853.) — Lower California.

26. *Clarkia Xantiana* Gray (Proceed. Bost. Soc. Nat. Hist. 7., 145. Brew. et Wals l. c.) (Smithson. Misc. Collect. Vol. XV. 1878. pag. 364.) — Ibid.

IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztnián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	» 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.

VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	Ára 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	> 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	> 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	> 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> 1. tagtól	> 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	> 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Péchy Antal</i> 1. tagtól	> 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	> 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> 1. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	> 20 kr.
III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	> 20 kr.
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	> 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	> 40 kr.
VI. Kacs Kovács Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	> 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	> 50 kr.
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	> 45 kr.
IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól	> 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól	> 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	> 1 frt.
III. Pančič József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	> 40 kr.
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	> 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	> 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	> 50 kr.
VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 30 kr.
VIII. Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	> 30 kr.
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól	> 15 kr.
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	> 15 kr.
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	> 30 kr.
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kantz Gyula</i> r. tagtól	> 75 kr.

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	Ára 30 kr.
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	> 30 kr.
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	> 25 kr.
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	> 30 kr.
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> 1. tagtól	> 15 kr.
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	> 30 kr.
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> 1. tagtól	> 40 kr.
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	> 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

IX. KÖTET. — 10. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
HAZSLINSZKY FRIGYES

RENDES TAGRÓL.

MÁGÓCSY-DIETZ SÁNDOR

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1899. január 30-án tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL.

Ára 40 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1899.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

I. KÖTET.

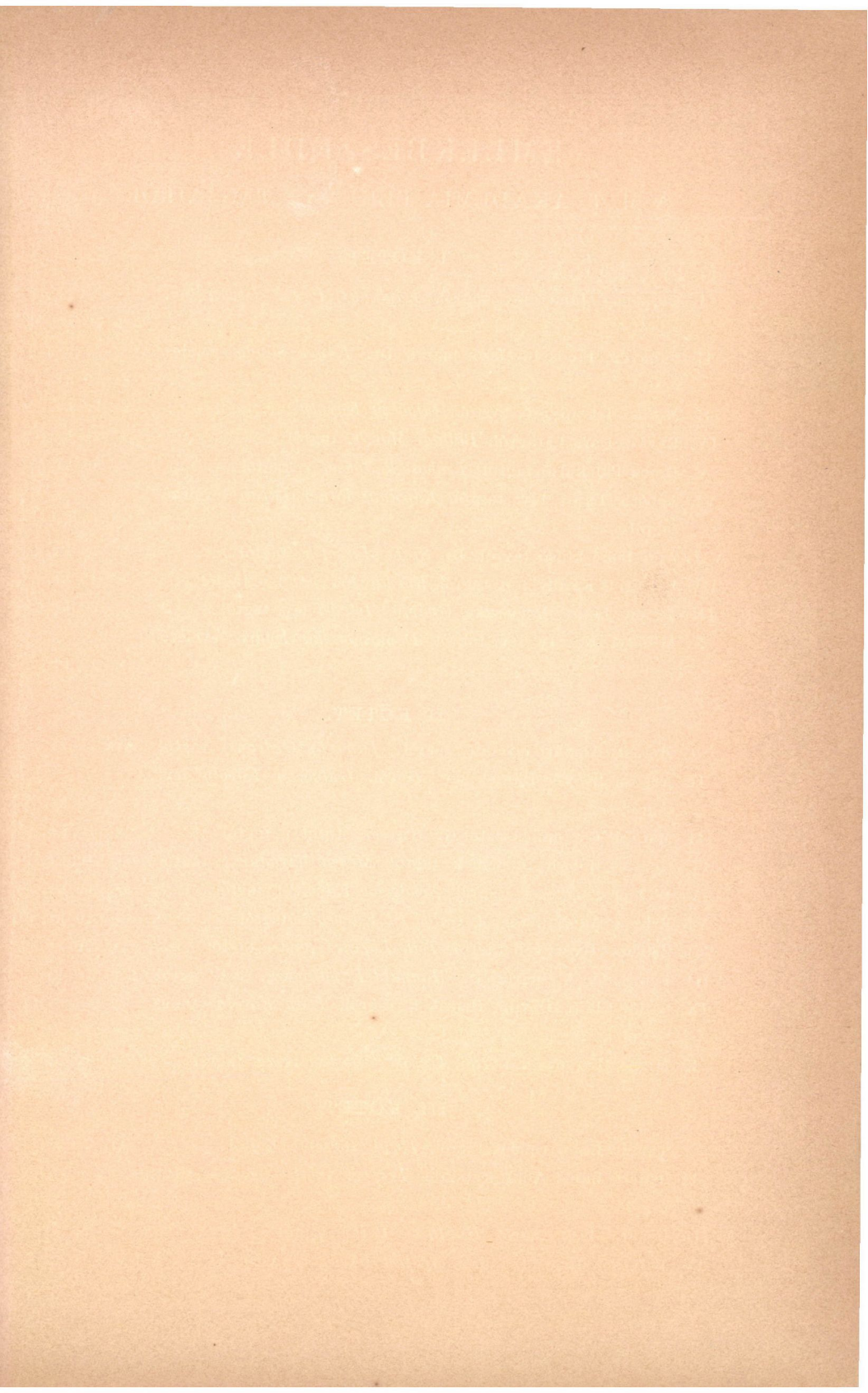
I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól ...	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól ...	> 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	> 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	> 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól ...	> 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól ...	> 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	> 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	> 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	> 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól ...	> 10 kr.

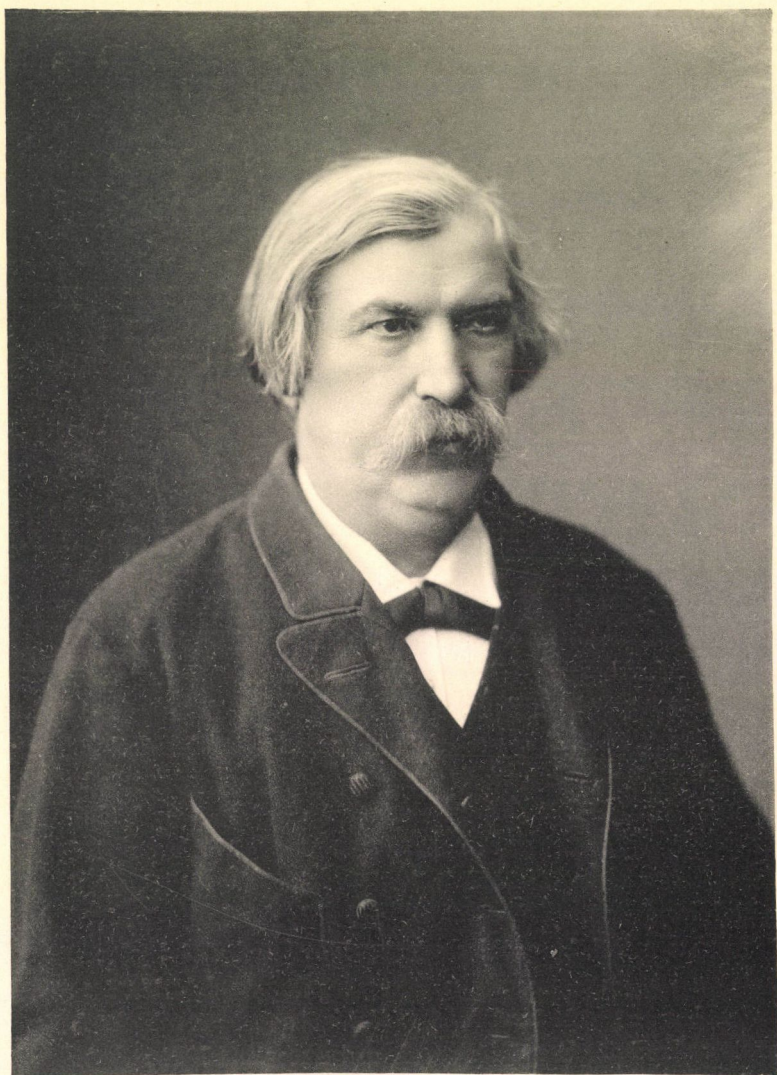
II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól ...	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	> 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	> 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól ...	> 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	> 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	> 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	> 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól ...	> 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól ...	> 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	> 10 kr.

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól ...	> 10 kr.
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	> 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ...	> 10 kr.

Harsányi R. Frigyes

HAZSLINSZKY FRIGYES EMLÉKEZETE.

MÁGÓCSY-DIETZ SÁNDOR levelező tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1899. január 30-iki összes ülésén.)

A tekintetes Akadémia nagybecsű bizalmából Hazslinszky Frigyesről, az ő félszázados törhetlen csendes munkásságáról, a természettudományok iránt való rajongó lelkesedéséről megemlékezve, kegyeletes tartozást rovok le. Érdemekben gazdag élete, lelkesítő munkálkodása a hazai botanika térein, s önfeláldozó, kitartó törekvése a hazai tanügy érdekében méltán igényt tartott kortársai elismerésére s méltán igényt tarthat az utókor tiszteletére, hálás megemlékezésére. Nem közönséges küzdelmekkel teli életéből sok tanúságot vonhatunk le s az ő a magyar tudomány s a magyar tanügy szolgálatában kifejtett működéséből bő okulást meríthetünk. A midőn a róla való megemlékezésben kegyes tiszteletünknek, egyszersmind a magyar tudomány munkásainak s ezek között leginkább a botanikusok haláljának, mint lelkes tanítványa is kifejezést adok, elismeréssel foglalkozom élete folyásával, munkálkodásával s működése irányával. És ezt annál inkább is tehetem, mert a sors kedvezése folytán közel állva személyéhez — közvetlen közelében kísérhettem figyelemmel élete törekvéseit, élete tartalmát.

Hazslinszky Frigyes kora ifjúságától örökös, de zajtalan munkálkodása által sohasem vágyott ki csendes munka köréből s ezért nem is törekedett világi híúságok által kiemelkedni a munkások sorából. Nem vágyott a tudós hírnevére, nem is óhajtotta magát tudósnak tartatni — hiszen erre ígéretet is tett még gyermekkorában szüleinek. A hazának, a tudománynak egyszerű lelkes munkása akart s tudott is lenni. Ezért került már életében is a külsősé-

geket, a magasztalást. Én is megfelelőleg igaz egyéniségének kerülni akarom megemlékezésemben a magasztalást — inkább meggyőződésem szerint igaz szavakban óhajtom vázolni s méltatni eredményekben dús életét.

Munkálkodásában hazafiúi lelkesedése által vezettetve a honi növényiség megismerésére törekszik, sorsa által a tanügyi térre szorítva, lelkes harczosa lesz az újabbkori mozgalmaknak a saját körében s mint ilyen az ősi, eperjesi ágostai hitvallású collegium egyik megmentője. Munkálkodásának ezen két kimagasló vezér eszméje, tartalma világlik ki élete folyásából is.

Hazslini Hazslinszky Frigyes Ágost született a Magas-Tátra aljában Késmárkon, 1818. január 6-án, szegény, de nem középszerű műveltségű, nemes származású szülőktől. A család régi magyar nemességét a »hazslini« előnév adományozásával Ő Felsége kegyelemből 1890. november hó 16-án erősíté meg. Szüleinek s a környező magasztos természetnek hatása már fiatal gyermekkorában felébreszti lelkében a természet s a természeti tárgyak szeretetét, mely tudatossá válik a gyermekifjúnak a Tátra magasztos hegyvilágába tett kirándulásai alatt.

Iskolaéveit a híres késmárki evang. iskola, illetőleg lyceumon tölti, melynek humanisztikus iránya összhangra kelti lelkében mindazt a jót és szépet, melyeknek élete végéig híve maradt. Elvégezve Késmárkon gymnásiumi tanulmányait, Sárospatakra megy jogot hallgatni (1838/9), hol nevelősködéssel tartja fenn magát, majd visszatérve Késmárkra, elvégzi a theologiai tanfolyamot (1839—41), közben az alsóbb iskolák tanárait helyettesíti, fel lévén a theologiai órák nagyobb részének látogatásától mentve, majd az 1841. évben gyalogszerrel beutazza az országot a szó szoros értelmében a Kárpátoktól az Adriáig. 1842-ben ismét nevelőséget vállal Debreczenben, hogy a híres Collégiumban tanulmányait, különösen a botanikában és chémiában kiegészíthesse. Tudományszomja azonban nem nyer itt sem kielégítést, vágya Bécsbe hajtja, hol 1843-ban a műegyetem hallgatója lesz s első sorban chémiával foglalkozik, hogy a növény physiologiához való foglalkozás alapjait megszerezhesse. Életszükség-

leteit különféle tárgyú órák adásával szerzi meg, de csakhamar jó hírre tesz szert, mint botanikus és chemikus — s e tárgyakból ad órákat. Bécsi tartózkodása alatt hatással van még rá Hauer, a geologus is, — ellenben élettörténetében sehol nyomára sem akadunk az akkor virágzó bécsi botanika nagyhírű előharczosaival való érintkezésének; — pedig ezek élén nem kisebb emberek, mint Endlicher István, Fenzl Ede, továbbá: Kotschy Tivadar, Schott Vilmos állottak. Hazlsinszky tudományos foglalkozásának híre eljutott hazájába is, minek folytán az 1846. évben az eperjesi collégium tanárául hívja meg, hol élete végeig csendes, de szakadatlan munkásságban szolgálta lelkesen a tudomány, a haza s a tanügy érdekeit teljes félszázadon át.

Tudományos munkásságának csíráit már gyermekkorában szerzi meg. A gyermek fogékony lelkében a híres Bertuch-féle képes könyv természeti tárgyú képei felébresztik érdeklődését, majd a szülei ház virágos kertje az élő természet szépségeit ismertetik meg, majd pedig a gondos atya vezetése mellett tett hegyi séták a természet nagyszerűsége iránti bámulatát keltik fel s a Magas-Tátra növényiségének változatossága az ismeret utáni vágyát fokozzák. Ezen behatások alatt már gyermekkorában foglalkozik a növényekkel, — mely foglalkozását tudatossá teszi Mathioli régi munkája s még inkább Wahlenberg: *Flora Carpathorum* című munkája, melyeket jóakarói juttatnak kezébe. Ezen alapon a gyors felfogású s jó emlékezősű ifjú csakhamar sok növény ismeretét szerzi meg. De, hogy a növények felismerésében biztos kalauza legyen, terminologiai ismereteit egy képekkel illusztrált munkába foglalja össze (*Botanische Terminologie in Abrissen*). A szülőföld növényeinek ismerete vágyat ébreszt benne a föld kerektségének növényiségét megismerni s rávezeti őt a Linne és Houttuyn rendszertani képes munkák tanulmányozására s rajzokkal való kivonatolására.

A honi florával való ismereteit Diószegi-Fazekas munkájából meríti, — de csakhamar elégedetlen az eredménnyel s úgy tetszik, ez időben fogamzik meg lelkében azon elhatározás, hogy a hiányokon segítettő, hazája floráját

minden irányban tanulmányozni fogja. Rendszertani ismeretei sem elégitik már ki, — az irodalomban közölt rendszereket hiányosaknak találja s megírja Debreczenben (1843) a Bischoff, illetőleg Endlicher rendszerétől némikép eltérő rendszerét (Tentamen dispositionis systematicae vegetabilium), melyet a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók, Temesvárott tartott nagygyűlésén mutatnak be s melynek azóta nyoma veszett. De a rendszertani ismeretek nem töltik be teljesen lelkét, a növények életéről behatóbb ismeretet óhajt szerezni s ezt a növény-physiologiával való foglalkozástól reméli.

Elfoglalva 1846. február havában tanári állását az eperjesi collégiumban, mohón esik neki a környék florája tanulmányozásának, úgy, hogy a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Eperjesen tartott nagygyűlésén, 1846. augusztus havában már 376 fajból álló gyűjteményt mutatott be.

A következő évben érkezik meg Eperjesre a bécsi tisztelőitől neki ajándékozott nagy Plöszl-féle — az akkori idők egyik legjobb kivitelű — mikroszkop. Ez eszközzel dolgozva, egyike lett az elsőeknek, kik a honi flora tanulmányozásába a mikroszkoppal mélyedtek be. Az újság ingerétől is hajtva, mohón esik neki az alsóbb rendű gombák tanulmányozásának, de, mint autodidacta kezdő, csakhamar megriad a gombák változatos alakjaitól, különösen pedig a *Sphaeriáknak* még akkor jobbra ismeretlen pleomorphismusától; eredménytelen vizsgálódása növényteni munkálkodó kedvének szárnyát szegi s inkább él tanügyi feladatainak, de különösen Hauernek még bécsi befolyása folytán a kőségekkel. De három évi hűtlenség után megint csak visszatér első kedvencz foglalkozásához, a botanikához, melyhez azután hű is marad, élete végeig.

Eleinte a virágos növényekkel foglalkozik, csakhamar azonban foglalkozni kezd a mohokkal, majd a többi kryptogamokkal is. Mindinkább érzi munkásságában a magyar összefoglaló növényteni munkák hiányát, különösen érzi ezt akkor, midőn a hazai ifjúságot buzdítva a növénytan terén való munkásságra, nem tud a Magyar Fűvészkönyvön

kívül semminemű magyar nyelvű kézi könyvet adni kezeibe. Ez alapon ébred fel ismét régi vágya s érledődik tette a magyar flora feldolgozása, melyet ritka sikerrel a Gondviselés segítségével végre is hajtott.

Ez elhatározás eredményeként jelenik meg 1864-ben az »*Északi Magyarhon viránya*«. A hatvanas évek sűrű s az ország különböző részeibe tett kirándulásain az egész országra kiterjedő florájának megírásához gyűjti szorgalmasan az adatokat. Míglen 1872-ben megjelenik az első, az egész országra kiterjedő: »*Magyarhon edényes növényeinek füvészeti kézikönyve*«, mely e nemű magyar munkáink sorában a Magyar Füvészkönyv mellett még ma is legjobb, legteljesebb, ha részleteiben nem is éri fel Neilreich felsoroló munkáját.

Ezen időtől kezdve munkásságát kizárólag a kryptogamoknak szenteli.

Már 1867-ben megírja *Magyarország és társországai moszatvirányát*, melyet 1868-ban Márkus Sándor hagyatékának feldolgozásával egészít ki. 1870-ben teszi közzé *Adatait Magyarhon zuzmó virányához*, melyekben eddigi apróbb közléseit s gyűjtéseit foglalja össze, míglen 1884-ben kiadja »*A magyar birodalom zuzmó-floráját*«, melyet 1885-ben »*A magyar birodalom moh-florája*« követ.

Főfoglalkozását teszik azonban a kryptogamok köréből a gombák, melyeket számos értekezésben dolgozott fel. E foglalkozása bizonyára már régibb idejű, mint az első ily tárgyú dolgozatai, melyek 1859 és 1864-ben a bécsi állat-növény-tani társulat kiadványában jelennek meg. A gombák összetartozandósága s faji bélyegei felől uralkodott zűrzavarban nem találva meg a helyes ítéletet — csak hosszabb ideig tartó gyűjtés és vizsgálódás után jutott megállapodásra s tartotta adatait közlésre érettnek. Még a habozás idejére vallanak közleményei a spárga *Pleospora*- és *Pucciniá*-járól (1864), az eperjesi *stilbosporák*-ról (1865), a *Lycium Sphaeria*-járól (1865) s a *Sphaeria Lycii synonymá*-iról (1867). Ezek után megjelenő dolgozataiból mindinkább kiviláglik már határozott állásfoglalása s a rózsza *Sphaeria*-járól (1870) írt dolgozata már ennek határozott jele.

Ezután gombákkal foglalkozó munkái gyors egymásutánban jelennek meg és pedig a rendszertani csoportokként ismertetve hazai gomba-floránkat: a *Fungi hypogaei* 1875-ben, a magyarhoni haszgombái és Magyarhon üszög-gombái és ragyái 1876-ban, Magyarhon myxogasterei 1877-ben, rendhagyó köggombák 1881-ben, Magyarhon és társországainak szabályos *Discomycet*-jei 1885-ben, a magyarhoni lemezgombák 1890-ben, a *Sphaeriák* 1892-ben, a *Peronospora*-félék 1893-ban, a húsgombák 1895-ben.

Ez értekezések összefoglalják honunk összes gombáit — kivéve még néhány kisebb csoportot, pl. a *Phycomycetek* sorából, melyeknek feldolgozásában épp úgy, mint az egész honi floraterület gombáinak összesített összefoglalásában megakadályozta 1896. november 18-án bekövetkezett csendes kimulása.

Az ország összes növényzetének tanulmányozására kiterjedő munkássága egyiké avatja őt ama régi s ma már sorainkban nem található bűvároknak, kiknek sokoldalú munkássága nem csökkenti a munka eredményének értékét. Mégis mintha a botanika virágos téerein való foglalkozásával inkább csak a hazai tudomány iránti kötelességét óhajtaná leróni — munkásságának java részét a honi virágtalanok tanulmányozásának szenteli. S e tekintetben hazánknak felette nagy szolgálatot tett, mert Schulzer, Kalchbrenner, Fuss az ő működésével egyidőben megjelent közlésein kívül, kivált az ő munkáiból ismerjük meg mi is, de a külföld is hazánk kryptogam-floráját. Hasonló munkakörű társai közül nemcsak műveinek nagy számánál fogva, de munkáinak értékénél fogva is kimagaslik. Kitaibelnek köszönhetjük a virágos floránk első szélesebb körű ismertetését, Hazslinszky-nak pedig virágtalan floránk feldolgozását. Méltán állíthatjuk hazánk florája körüli érdemeiért e két munkás férfit egymás mellé. Hazslinszky a magyar kryptogam-flora Kitaibelje.

Munkáiban első sorban is arra törekszik, hogy a haza floráját lehető egészében állítsa össze; ezt tüzi ki élete feladatául s ennek meg is felel egyrészt kisebb terjedelmű, másrészt összefoglaló közleményeiben. Nem elégszik meg

azonban a szorosan vett száraz enumeratiókkal, hanem iparkodik a növényfajok diagnosisa vagy jellemzése által egyrészt a magyar közönségnek is hozzáférhetővé tenni a fajok megismerését, másrészt a saját felfogásának, álláspontjának érvényt szerezni.

Munkáiban leginkább saját adataira támaszkodik, a mások, kivált a régibb honi közleményeket kétkedéssel fogadja vagy mellőzi, mert azok téves voltáról sokszor kellett meggyőződnie. Az adatok s tények feldolgozásában saját lelkiismeretes vizsgálódásaira helyezi a fősúlyt — ami sok csalódástól s tévedéstől menti meg. Tárgyáról mindég tömören szól s csak a szorosan szükségesek felsorolását foglalja össze.

Korának tudományos törekvéseit nem hagyja figyelmen kívül; eredményeit elfogadja, ha azok valóságáról, értékéről maga is meggyőződhetik, ellenkező esetben nem fogadja el, sőt munkáiban felveszi a harcot ellenök. Ez ruhazza fel munkáit önállósággal; ez fokozza önértékét. De viszont éppen ez az oka, hogy sok helyes eszmét, helyes megállapított tényt nem fogad el, mert ezekről távol a tudományos központoktól, szűkös viszonyainak kezdetleges vizsgálódási módszereivel nem is győződhetik meg. Végre azonban a helyes érvek s az általános elterjedésnek enged s követi ő is az új irányt, bár meggyőződésének fentartásával.

Munkáiból mindenütt az erős meggyőződés, a tudomány lelkes szeretete, a hazafiúi kötelességteljesítés rajongása szól.

Erős meggyőződését különösen kifejezésre juttatja a fajfelfogásban. S e tekintetben teljesen konservatív álláspontot foglal el. Elfogadja a Linne faj-fogalmát s ettől csak alapos okok alapján tér el. Nem ragaszkodik minden áron a régihez, nem fog hozzá könnyelműen a réginek megbontásához. Sőt konservatív álláspontjának erősségében a faj fogalmának tágításához is hozzányúl; — helyesebbnek tartja a fajok csekélyebb értékű változásait, eltéréseit magába a faj fogalmába foglalni, mintsem annyira menni a megkülönböztetésben, hogy a jelentéktelen, sokszor ingadozó, változó,

sőt csakhamar elenyésző bélyegek alapján értéktelen növénynevek szaporításával növelni a synonymák terhét. Kikel ez ellen már 1859. évben, a midőn a zúzmó-fajok számának szaporítása helyett inkább a fajok mindenoldalú, különösen fejlődéstani tanulmányozását hangoztatja, hogy ez által megismerésük teljes legyen, s még inkább 1864-ben az üszök gombák ismertetésében, a midőn hiábavalónak mondja a synonymák ballasztjának szaporítását, mely által a hiúság, tudatlanság és üzleti spekuláció az egykori scientia amabilisre rótt elviselhetlen terhet, »úgy, hogy miatta már most a kétes homályba dül a növényrendszer is«. A jelenkori »fűvészet« ezen jelentékeny bajára rámutatva s azt ostorozva, a szaktársaihoz intézett szózatában (1871-ben), méltán kiált fel: »pauperis est numerare pecus«.

A fajok játékszerű szétforgácsolásának, a nevek hiú helycserélésének és sokszor egészen felesleges, divatos módja ellen még számos munkáiban kél ki, sokszor gúnyolódván is. Fűvészeti kézikönyvében a *Galeopsis Ladanum* L. fajnak a levelek szélessége szerint megkülönböztetett *G. angustifolia* Ehrh., *G. intermedia* Vill. és *G. latifolia* Hoff. felsorolásához hozzáteszi, hogy e megkülönböztetés »talán csak tréfából« esett meg.

A magyar flora megismerése körül nagy érdemeket szerzett híres külföldi botanikus száll síkra ezen régi konservatív felfogás ellen, felette becses közleményben ¹⁾ s a faj fogalmának tisztázását veszi célba. Ezzel szemben Hazslinszky felfogásához híven jegyzi meg, hogy: »olvasta a minap a jó és rossz fajokról szóló, igen becses cikkben, hogy: ²⁾ jó faj, ha különböztetni lehet. Hisz minden burgonyabokrot igen jól meg lehet különböztetni szomszédjától.« ³⁾ Tagadhatlan, hogy Kerner felfogása sem ment a túlzástól s csak ezen túlzás ellen való felszólalás adja Hazslinszkyknak is a gúny élességét. Mert hiszen maga Hazslinszky összes

¹⁾ Kerner A.: Gute u. schlechte Arten. Innsbruck, 1866.

²⁾ i. m. 53. l.

³⁾ Északi Magyarhon lombmohái. Math. és term. tud. közl. IV. kötet. Pest, 1866. 421. l.

munkáiból is kitűnik, hogy új fajok alkotását elvileg ő sem ellenzi, de — és ebben van a modernnek mondott florista iránytól való eltérése, — megkivánja a növényfajnak megnevezése előtt annak beható s mindenoldalú, még fejlődésbeli tanulmányozását is hasonló, vagy rokon fajokkal való összefüggésének kitüntetését. Sőt, hogy útját állja a kritikátlan fajfaragásnak hazánkban, 1878-ban közölt értekezésében¹⁾ indítványozza, hogy új fajok alkotásakor ne csak a rajza közöltessék, de maga a növény is beküldessék! Még ma is sokszor hangoztatott kívánság!

Ez az az irány, melynek egyedül van tudományos bece s mely egyedül tarthat számot arra, hogy komoly munkának tekintessék.

Éppen a fajok konservatív felfogása mellett új fajoknak csak ily szigorú kritika után való megalkotása hozta magával azt, hogy Hazslinszky óriási terjedelmű munkateréhez képest aránylag nem sok új fajt állított fel, melyek száma alig haladja meg a százat.²⁾

¹⁾ Új adatok Magyarhon gomba-virányához. Math. és term. tud. közl. XV. k. 2. l.

²⁾ Hazslinszky Fr. által megállapított új fajok közül mutatóúl közlöm a következőket: 1. *A virágosak közül*: pl. *Trifolium sárosiense* Hazsl. (Északi Magyarhon viránya 76. l.), *Vicia cumana* Hazsl. (Math. és term. közl. X. k. 1872. 31. l.), *Ranunculus pectinatus* Hazsl. (Math. és term. közl. X. k. 1872. 33. l.) 2. *A zuzmók közül*: pl. *Sagedia hungarica* Hazsl. (Math. és term. közl. VII. k. 1869. 68. l.), *Belonia herculana* Hazsl. (Grevillea. 1878.), *Thelidium tatricum* Hazsl. (Math. és term. közl. VII. k. 1869. 67. p.) 3. *A gombák közül* és pedig: *a)* a *Pyrenomycetes* közül: pl. *Rosellinia horrida* Hazsl. (Math. és term. közl. X. k. 1873. 49. l.), *Pleospora* (*Leptosphaeria*) *echinopsis* Hazsl. (Math. és term. közl. X. k. 1873. 47. l.), *Valsaria lophiostomum* Hazsl. (Math. és term. közl. XXV. köt. 1892. 248. l.), *Amphisphaeria alpina* Hazsl. (u. o. p. 64.) *b)* a *Discomycetes* közül: pl. *Crouania lancifera* Hazsl. (Math. és term. közl. XXI. k. 1885. 262. l.), *Niptera sensitiva* Hazsl. (Math. és term. közl. XXI. k. 1885. 233. l.), *Helotium filicicolum* Hazsl. (Math. és term. közl. XXI. k. 1885. 253. l.) *c)* a *Basidiomycetes* közül: pl. *Globaria Debreceniensis* Hazsl. (Math. és term. tud. közl. XIII. k. 1876. 21. l.), *Bovista echinata* Hazsl. (Math. és term. közl. XIII. k. 1876. 21. l.), *Coprinus gloriosus* Hazsl. (Magyarhon húsos gombái. Math. és term. tud. közl. XXVI. k. 1895. 238. l.), *Agaricus Göttlíi* Hazsl. (u. o. 167. l.) stb.

Hazslinszky önálló s tudatos faj felfogása hozta magával azután, hogy a gombák pleomorphismusát eleinte kétséggel fogadja, de azután Tulasne nagyfontosságú munkája és saját vizsgálatai alapján is meggyőződik a pleomorphismus valódiságáról s a *rózsa Sphaeriájá*-ról írott munkájában ez iránynak már némikép meghódol. Nem oly könnyen csatlakozik azonban a de Bary felfedezte nemzedék-változásnak elméletéhez, illetőleg az Uredineák, a rozsdagombák termés alak váltakozásának elméletéhez, mely ugyancsak a pleomorphismusnak egyik alakja. Hazslinszky nem vonja ezt sem kétségbe, hiszen »régen kíséri már ezen ügyet figyelemmel, s talán az első volt, ki a nemzedék-változás elnevezését az állattanból a növénytanba átvitte«,¹⁾ de »a spórák egymásutáni feltünésének okát a fajok többségénél a *gazda növény* fejlettségi fokában, tehát a tápanyag minőségében« találja, vagyis a termésalakoknak a növény fejlődési fokával járó sorrendben való alakulás felfogását nem osztja. Ezen felfogásán Hazslinszky sokáig többet magával osztzott, mert nem ejthette módját a jól berendezett laboratoriumnak, a melyben egyedül lehetséges ily pontos s a levegő fertőző hatásaitól ment, teljesen megbízható kísérleteket végezni.

Ezen felfogásának megfelelőleg a *Pucciniak* s *Uromycesek* fejlődési sorozatában nyári s telelő alakot, tehát az uredo s teleutospóra alakot különbözteti meg, a mely megkülönböztetés tényleg megfelel a természetben való megjelenésüknek; de már a más növényen jelentkező aecidium alakot külön fajnak tekinti s így az *Aecidium Berberidis* Gmel.-t külön fajnak veszi, mint a *Puccinia graminis* de Bary-t. E részben azonban önmérséklésének a tudományos világban is ritka tanujelét adja, a midőn, bár az ellenkezőről vizsgálatai alapján nem győződhetett meg, tehát a tudományos meggyőződése miatt nem is teheti magáévá, de tisztelettel hajolva meg mások érdemei előtt, az Aecidiumok felsorolásában a különböző kutatók által állított össze-

¹⁾ Math. és term. tud. közl. XIV. k. 1876. 88. l.

függést a megfelelő *Uromyces* vagy *Pucciniá*-val, legalább megemlíti.

A mint a felületes faj elnevezésnek nem tud barátjává szegődni, úgy ellensége a felületes tenyésztési kísérleteknek is, a mely különösen Tulasne, de Bary, Brefeld nyomán elhatalmasodott s gyarló eszközeivel a szigorú disciplínák figyelmen kívül hagyásával helytelen s csak zavart okozó eredményeket ér el. »Eine antijordanische Species« című értekezésében összeállította néhányát ezen tenyésztési kísérleteknek, kimutatva, hogy az egy *Eurotium herbariorum* de Bary fajnak spóráiból egész sorát keletkeztették a változatosabbnál változatosabb gombafajoknak. Úgy, hogy méltán tart attól Brefeld nyomán, hogy, ha »ily nemű kísérletek még tovább fognak folyni, úgy a nevezett gomba még elő törzsatyjává lesz az összes gombák országának, Darwin leszármazási elméletének csattanós bizonyítékául«.

Ezt azonban távolról sem azért hozza fel, mintha Darwin elméletének nem volna híve. Ellenkezőleg a konservatív faj felfogásával kapcsolatban éppen a fajok változatosságáról szóló tant kapcsolja egybe, a midőn a fajok felfogásának körét tágítja, a csekélyebb földrajzi fekvés, termőhely, vagy időszaki különbség létesítette eltéréseket mindaddig összefoglalva tartja, míg azok bélyegükben nem állandósulnak s csak, ha már ez bekövetkezett s jól és világosan elkülöníthető állandó bélyegekké válnak, különíti el a többiektől. Ezért tartja szükségesnek a növényeknek a szabad természetben huzamosabb ideig való megfigyelését. Nem egyszer voltam tanúja annak, hogy valamely növényt több éven keresztül, évről-évre felkeresett, több termő helyen is — hogy hű képet alkothasson a növény bélyegeiről.

A leszármazás tanának elfogadását tünteti fel különben rendszereiben is, mert mint valódi systematikus botanikus, nem elégszik meg csupán a phytographiával, de a növények természetének minden irányú kutatása — úgy makroskopi, mint mikroskopi kutatása — vizsgálni készíti a növényiség összességének egymáshoz való kapcsolódását. Legelső tanujelét adja ennek a még gyermek ifjúnak első, a nyilvánosságnak szánt dolgozata, melyben még 1843-ban új

rendszer vázát próbálja megalkotni. Később en ilyenmő munkálkodásával leginkább a Kryptogamok terén találkozzunk. E tekintetben különösen kiemelendők a *zuzmók* rendszerére vonatkozó kutatásai, melyekben a természetes rendszer után való törekvésében Massalongo, Nylander, Mudd és Fries rendszereit kisebb mérvben találván megfelelőnek, a *Körber* rendszeréhez csatlakozik, de csak megfelelő változtatásokkal tartja azt teljesen helyesnek. Tanujelét adja rendszerező törekvésének továbbá a *Myxogasterek* rendszerében, »melyben, mivel a rendszer a haladó részletes tudományhoz simulni kénytelen: azért közli kísérletét, mely a nyákpöfeket oly rendszerbe akarja összeállítani, mely a legújabb tapasztalatokat is átkarolja s az alakokat a fejlődési fokozat rendjében csoportosítja.«¹⁾ Végül a *Discomycetek* feldolgozásában, bár *Fries* rendszerét követi, mégis megváltoztatja azt, a mennyiben a valódi *köggombákat* a rendhagyó alakoktól elkülöníti.²⁾ Rendszertani tapasztalatainak, vizsgálódásainak nyomait találjuk a *Sphaeriák* s a *Hymenomyce*tek feldolgozásában is. A rendszertani törekvései nyomós bizonyítékai annak, hogy munkálkodásával magasan kiemelkedett a florista botanikusok sorából.

A haza növényiségének minden oldalú kutatásával foglalkozva, nem kerülhette el figyelmét sem a növények saját szerű eloszlása sem előfordulásának, termőhelyének jellemző tulajdonságai. Ezen körülményekre figyelmét már igen korán *Wahlenberg* munkája hívja fel. Éles szeme, kitűnő megfigyelő képessége alkalmas is e viszonyok megállapítására. Kiváló jelét adja ennek már 1852-ben, midőn a *Carex pediformis*-nak drevinyiki termőhelyét jellemzi. Legkiválóbban foglalkozik növényföldrajzi viszonyokkal a Tokaj-Hegyalja és a borsai Pietroz virányának ismertetésében. Előbbiben a Tokaj-Hegyalja és a Szepesség virányát összehasonlítva jellemzi ama földrajzi és a tenyészést befolyásoló egyéb tényezőket, melyek a két eltérő flora-terület bélye-

¹⁾ Magyarhon Myxogasterei. Eperjes, 1877.

²⁾ Magyarhon és társországainak szabályos Discomycetjei. Math. és term. közl. XXI. k. 1885. 177. l.

geinek okai. Utóbbiban pedig az Alpok florájának, a mi keleti havasainkon is előforduló fajai jellemvonásait kutatja, keresve az eltérés okait a földtani viszonyokban, a negyedkori változásokban s az azóta bekövetkezett költözésekben.

Mint úttörő megkísérli a magyarhoni *lemezes gombák* elterjedésének területeit megszabni, a mennyire az lehetséges eddigi adataink nyomán. Az ország különböző vidékein tett kirándulásaiból állapítja meg azon feltűnő jelenséget is, hogy kelet felé a hegyi rétek és legelők növény fajokban szegényebbek, mit nemzetgazdászati szempontból is fontosnak tart, továbbá, hogy *Aschersön* felfogása értelmében a fajok vándorlása keletről nyugatra tart. Az egész országra kiterjedő fűvészkönyvében a növények földrajzi eloszlásával részletesen nem foglalkozik, — mert hiszen munkájában e növények meghatározására kívánt csak segédkönyvet nyújtani.

Közleményei, adatai annál értékesebbek, mert csak igen kis részben származnak másnak közléseiből, a túlnyomó nagy többség tanúbizonyságai nagy szorgalommal és kitarással kora ifjúságától élte utolsó órájáig gyűjtött s jól megőrzött gyűjteményében vannak felhalmozva, melynek kisebb másodlatokból álló része a k. m. tud. egyetemi növénykertben, maga a teljes gyűjtemény pedig a Nemzeti Múzeumban van megőrizve.

Kirándulásain, különösen fiatalabb korában, nemcsak növényeket, de más tárgyakat is gyűjtött. Különös előszeretettel mutatott azonban a kőszégek iránt. Ez irányban nyert bécsi benyomások alatt, mindjárt Eperjesre való átköltözése után — midőn elkedvetlenedve, a scientia amabilistól elfordul egyidőre — szorgalmasan kezd a geológiával s ásatag növényekkel foglalkozni, miről a bécsi birodalmi földtani intézet évkönyveiben megjelent tudósításai s közleményei tanúskodnak. Ezen gyűjtésében éles szeme, nagy testi ereje lehetővé teszik, hogy a legnagyobb nehézségek legyőzésével maga gyűjtsön mindent. A kárpáti homokkőre vonatkozó érdekes és sok tekintetben a kérdést tisztázó értekezéseiben ismerteti a Színye völgyét, különösen a radácsi területet, a hegyalja harmadkori virányát, részben gyűjtései-

nek a bécsiek által való feldolgozása alapján s a hanusfalvi fossziliákat, végül a Szepes-Olaszi melletti lenyomatokat, melyeket egyszerűen mállási rajzoknak tartott.

Ezen közléseiben azonban csak csekély töredékét dolgozta fel nagy fáradtsággal összehordott növényfossziliáinak, melyek a m. k. földtani intézetben várják a feldolgozást.

Tudományos közléseiben a temesvári eset óta elkedvetlenítve, eleinte a német nyelvet használja, később mindinkább kevesebbet közöl németül s végül csupán magyar nyelven bocsátja közre tudományos eredményeit. Hazafiúi kötelességének tartja a magyar nyelven való közlést, s becsvágyát helyezi abba, hogy a külföldiek kénytelenítessenek a magyar források használatára s így a magyar tudományosság és kultúra elismerésére. Nem elégszik meg azonban csupán a magyar nyelven való közléssel, de irataiban rajta van, hogy a magyar tudományos terminológiát s nomenclaturát is megalkossa. Ebbeli törekvéseinek kezdete bele esik még nemzetünk nyelvészeti törekvéseinek azon korába, melynek eredményeit még most sem sikerült teljesen kiküszöbölni a használatból. Ez a magyarázata annak, hogy különben is szülőföldje és gyermekkori viszonyai folytán nélkülözve a töről metszett magyar nyelvérzékét és elszigetelve lévén a magyar nyelvújítási törekvések tűzhelyeitől, nem tudott szabadulni a rég megszokott s követett iránytól. De ez az oka annak is, hogy úgy terminologiai, mint nomenclaturai magyarításában nem volt mindig szerencsés. S mégis ebbeli törekvése nem maradt nyomtalan, mert egyes kifejezései, műszói, nevei köztulajdonná váltak és lökést adtak másoknak a további munkálkodásra.

Kutatásaiban, búvárlataiban tisztán a tudományos érdek vezérli, de hazafiúi kötelességének is tartja a haza botanikai viszonyainak feldolgozását. S éppen ez okból büszkén mutat rá a haza ebbeli kincseire s nem zárkózik el attól sem, hogy a gyakorlati élet embereinek figyelmébe ajánlja e kincsek feldolgozását, lemondva az ebből eredő anyagi haszonról. 1860. évben jelenti már, hogy sikerült Felső-Magyarországon a cement-gyártásnak s a malomkőbányászatnak híveket szerezni. A gyakorlati élet nemesebb

teendőiről való felfogása világlik ki a Gazdasági Lapokban 1866-ban közölt, a termőfölddel foglalkozó cikksorozatából.

A szücsök által festésre használt *Polyporus hispidus* (Bull.) gomba felől tisztázza az irodalom téves adatait s leírja a festék készítésének módját. Végül az üszök-gombákat tárgyazó munkájában a gomba kártételeinek korlátozásával foglalkozik.

Ily nagy az a munkakör, ily nagy az a tér, melyet Hazslinszky tudományos munkálkodása átfogott s mely egy egész embert követelt magának. S mégis nem ez volt egyedül, a mi Hazslinszky életének java részét elfoglalta.

A mióta 1846-ban Eperjesre került mint tanár, éppen oly lelkesedéssel élt tanári hivatásának s az ág. ev. Collegium érdekeinek, mint tudományának. Tanári működését avatottabb tollak méltatták már részletesen.¹⁾ Tulajdonképen a matematikai és természeti tudományok nyilvános rendes tanítójának hivatott meg, — mégis félszázadra terjedő tanári működése alatt tanított eleinte oryktognosiát, geológiát, chemiát és physikát, majd ásványtant, növény- és állattant s mindvégig matematikát. Közben még hosszabb-rövidebb ideig a jogakadémián nemzetgazdaságtant, a collegiumi tanítóképzőben a rajzot, sőt a theologián a héber nyelvet — mindezt csak azért, hogy tanári fizetés hiányában pótolja a felsőbbség-követelte előadót s az iskolát megmentse a beszüntetéstől. Mennyi rajongó lelkesedés, az iskolának mily nagy szeretete kellett ahhoz, hogy ilyen fáradtságos s időt igénylő munkára vállalkozzzék! Az anyagi kor embere bámulva tekinthet az önzetlenség e példájára! Mint tanár, lelkiismeretesen teljesítette kötelességét. Tankönyvek hiányában maga írt ilyeneket — melyek kéziratban részben még ma is meg vannak. Magyarázatait figyelemmel hallgatták s nem érezték a nyomtatott tankönyvek hiányát. Nem is fektette a fősúlyt az anyag mennyiségére, de inkább a tanuló felfogását, ítéletét fejlesztette. Bármely tárgyat tanította is, tanítványára mindég meg volt a kellő és maradandó

¹⁾ Mayer Endre: Hazslinszky Frigyes emlékezete. Coll. értesítő. Eperjes, 1897.

hatása, mert sohasem volt a rideg tanító, de mindég tanítványainak atyai barátja, ki őket a tudományok szeretetének akarta megnyerni. E törekvését siker is kísérte, mert a különböző irányokban működő jeles embereken kívül, a most élő botanikusok jó részét is az ő lelkesedése vezette pályájára. Előadásainak minden szavából a természettudományok lelkes híve tűnt ki; ezt hirdette tanítványainak, sohasem feledve el őket a hazafiúi szeretetre buzdítani. A mint tanítványaiban mindég a jót tételezte fel — úgy rajta volt, őket a jó úton megtartani s jellemes emberekké képezni. S mindez nem rideg külsővel, száraz hanggal, hanem mindég figyelemmel tanítványai korára, megnyerő, sokszor tréfás módon. A ki Hazslinszkyt, mint tanárt ismerni akarta — az nemcsak az iskola négy fala között kereste fel, de évente több ízben rendezett iskolai kirándulásain. Itt a régi görögök példájára, séta közben tanította tanítványait, figyelmeztette a természet örök szépségű jelenségeire, beléjük oltotta a természet rajongó szeretetét, de nem vonta meg tőle az ifjúkor követelte komoly szórakozást sem, a játékot, éneket, sőt különösen fiatalabb éveiben ő járt jó példával előre. Testestől-lelkestől tanár volt ilyenkor s magával ragadta úgy zsenge korú, mint érettebb tanítványait.

Ezen tanári elfoglaltsága mellett felette sokat áldozott fel a tudománynak szánt idejéből a collegiumnak, melyet hazafiúi lelkesedéssel s protestáns buzgósággal szolgált éppen a legnehezebb időszakokban, a midőn a collegium úgy a szabadságharcz, mint a hosszú absolut kormányzás idején a fenmaradásért folytatott úgy szellemi, mint anyagi küzdelmet.

S ha olvassuk a collegium évkönyveit, bámulattal kell adóznunk a collegium ezen időbeli oszlopainak, melyeknek sorában egyik jelentékeny helyet foglalt el Hazslinszky. Hiszen félszázados tanárkodása alatt többször volt a collegium rectora (1846—7, 1849—50, 1851—2, 1860—1, 1861—2, 1866—7, 1868—9, 1874—5, 1880—1, 1887—8, 1892—3), közben a gymnásium igazgatója (1884—5, 1886—7), a Szirmay-könyvtár őre, a természetrajzi múzeum őre, a collegium ephorusa, hosszú időn át pénztárnoka

(1861-től). Különösen ez utóbbi minőségében fáradhatlanul gyűjtött, takarékoskodott, hogy a collegium tőkéit gyarapítva, a collegium fennmaradását biztosítsa s ennek meg is volt a kívánt eredménye, mert míg a collegiumi pénztár állapota 1859-ben csak 27,284 frt 91 krt tett ki, addig 1870-ben a collegium, közben befejezeet építése után 96,652 frt 19 krt tett ki! S ezt elérte egyrészt az országban való személyes gyűjtés útján; mit bizony csak nagy önmegtartóztatás vállalhat magára. A collegium vagyonát gyarapította még az által is, hogy 1854-ben 16,000 tárgyból álló természetrajzi gyűjteményét a collegiumnak ajánlotta fel 21 frt évi járadék fejében. Éjt-napot összetéve fáradozott a collegium javának öregbítésén — s mindezt a megélhetést alig biztosító, csekély javadalmazásért! Bizony, bizony nem is a javadalmazás nagysága volt az, melyért Hazslinszky a collegium ügyét szívéen hordta, de »ideális lelkesedése, protestáns buzgóssága és szívós akarateréje,« továbbá az ősi collegium rajongó szeretete, melylyel sikerült a számos akadályon átvezetni, sőt a »megsemmisülés örvényéből« kiragadni a főiskolát, mely ma is büszkén tekintve régi multjára, lelkesedéssel, szeretettel szolgálja a hazai tanügyet!

Az óriási munkatér, a nagy elfoglaltság láttára méltán felvetődik a kérdés, miként volt lehetséges mind ezt sikerrel végezni? A feleletet megtaláljuk Hazslinszky egyéniségének jellemében, melynek egyik alapvonása volt a munka, a fáradhatatlan munkaszeretete. A tömérdek feladatnak is azonban csak úgy birt munkaszeretete daczára is megfelelni, hogy munkaszeretetével egyenlő arányban állott felette nagy munkabírása. Fiatalkorától kezdve mértékletes életet élve, számos kirándulásokon jól megtermett teste megedződött s képessé tette őt a közönségesnél nagyobb erőfeszítésekre s a fáradalmak nagyobb mértékű elbírására.

E két jellemző tulajdonsága mellett még egy volt — mely oly sok s nagy munka végzésére képesíté — az idővel való takarékoskodás. Életének minden percét munkára használta fel — kora reggeltől estéig, csak annyi pihenőt tartva, a mennyit a családi élet szeretete kívánt, kerülve

a hiú és üres szórakozást. Nem is volt családján kívül más állandó szórakozása, mint kertjének ápolása. Itt pihente ki teste fáradtságát, itt, kedvelt növényei között üdült fel lelke, szelleme. De itt sem pihenésben, hanem inkább a foglalkozás változtatásában. Itt is fáradott, munkált s e közben sohasem kerülte el figyelmét a növényi élet nagy változatlansága, sőt ellenkezőleg kertbeli szórakozását használta fel arra, hogy a szabad természetben is vizsgálódjék s tenyésztési kísérleteket végezzen. Az idővel való takarékoskodás készítette arra, hogy kerülje a nyilvános szereplést, a közélet egyéb mezején való működést, sőt a barátok nagy seregét. Nem volt ellenére a komoly, meghitt, bizalmas barát, de a sok, úgy mondott jó barátról azt tartotta, hogy csak az ember idejét rabolja el. Éppen így elítélte a jó barátok körében való éjjelezést, sőt még a munkában való éjjelezést is, mert előbbit tisztán időfecsérlésnek, utóbbinál pedig a korai reggeli órákat alkalmasabbnak tartotta a munkára. Mindig is koránkelő volt.

Munkáinak megválasztásában, munkáinak irányában mindig szilárd meggyőződése vezette, melyre hosszabb megfontolás után jutott. S ha egyszer valami szilárd meggyőződésévé vált, nem egyhamar engedett; nem egykönnyen megingatható meggyőződése néha tévedés forrása is lett. Ez az oka magyarázati törekvései részben való sikertelenségének is. De, ha komoly okok alapján a valódi tényekről meggyőződött s még inkább, ha ezeket saját maga is megvizsgálhatta, engedett meggyőződéséből s a jobbat fogadta el. Ez az oka, hogy a gombák pleomorphismusáról szóló tant is magáévá tette, de ez az oka egyszersmind annak is, hogy a rozsda-gombák termés alakjai egymásutánjának magyarázatát nem fogadhatta el. A szilárd meggyőződéssel párosult erős akarata, melylyel legyőzhetlennnek látszott nehézségeket hárított el útjából. Csak ez az erős akarat képesítette őt arra, hogy az eperjesi collegiumot az ádáz viszonyokból épen kivezette, csak az az erős akarat tette lehetővé, hogy hivatásának ügyes-bajos munkái mellett tudományának mind végig jeles munkása maradt. Ez az erős akarat szerezte meg neki a módot s eszközöket, hogy tudományos

szakmájában mindig megszerezhetette a szükséges tájékozást. Nem erős akarat kell-e arra, hogy valaki, mint Hazslinszky 55 éves korában tanulja meg az angol nyelvet, csupán azért, hogy szakjának angol közleményeit eredetiben olvassa.

Jellemének mind eme tulajdonságai egyéniségét ridegnek tüntették fel. Pedig, ha volt is látszata lényében a ridegségnek, az csakis a mély érzésű belső érzelmeket takarta el. Kitűnik ez iratatainak is számos helyéből mély érzésű kedélyét tükröztetve vissza, mely a természet s jelenségeinek szemlélésében nem csak a tudomány szemüvegével, de a szív melegségével is gyönyörködik. Különös melegséggel, hogy ne mondjam költői szárnyalással találkozunk az 1857. magyarországi kirándulás, továbbá az 1859-ben tett tátrai kirándulás leírásában, azután Tokaj-Hegyalja növényzetének, a Pietroz havasnak, az északi Magyarhon lombmohainak, a gombák jellemének ismertetésében s végül a fűvészet bajainak felsorolásában. Belső érzületének melegségéről tanúskodik azon jelszava is, melylyel tanítványait, munkatársait buzdította, s melylyel szeretett gyermekeit bocsátotta az élet útjára. »Mindent szívvel.« Ezt tartotta szükségesnek a természet fenségének megértésére s az élet küzdelmeinek elbírására.

A szabad természet szeretete megérlelte lelke szabadságát is, mely nem köti magát egyedül az emberek alkotta korlátokhoz, nem vezetteti magát mindenben a megszokott járószalagtól. Ezen eredeti önállósága ébresztette fel ellene kislelkű hitsorsosaiban a hitetlenség s vallástalanság vádját, pedig vallása, hitsorsosai érdekében a tanügy terén való fáradozásával többet tett, mint ama kislelkűek összesége. De lehet-e vallástalan az, ki férfikorában írt ifjúkori megemlékezéseiben szeretettel emlékezik meg az édes anyja oktatta legelső imáiról? Nem is volt Hazslinszky hitetlen, sőt minden ízében keresztény és protestáns volt, de a szellemi szabadságban érlelődött lelkét »nem nyugozhatték le s nem elégítették ki a száraz dogmák« s üres formák. Kint a szabad természet magasztos templomában meghihletve szeretete imádni Istenét, ott, a hol alkotásiban

hozzá közelebb állott s a hol a föld salakja nem zavarta érzelmeit.

A szabad természet és az iskolán kívül, családja köre volt még az a hely, a hol lelke megnyugodott. A családi élet melegségét szeretettel, benső vonzalommal ápolta. Hőn szeretett nejével, Putz Teréziával — kivel 1846. decz. 26-án kelt egybe — a legzavartalanabb boldogságban osztotta meg családi örömeit, néhány nap híján teljes félzáradon át. Családi életében szeretetteljes gonddal foglalkozott gyermekei nevelésével, kik ma már a közélet derék munkásai.

A tudomány mezején bűvárkodva, a családi tűzhely melegében, az iskolában tanítványai körében és mindenütt mindég a hazafiúi kötelesség szelleme vezeti. Nemzetének, hazájának szeretete serkenti a haza növénysegeinek kutatására és ismertetésére, buzdítja növénytani magyarítási törekvéseiben. Hazafi kötelességének tartja közléseiül a magyar nyelvet választani, inkább lemond a külföldön való feltünésről. Az annyira ismert és szeretett honi föld vonzalma vezeti nagy kiterjedésű levelezésében, melylyel korának Európa legtöbb és Amerika, Ausztrália néhány mykologusával áll összeköttetésben. Ez irányban hat buzdítólag, lelkesítőleg a magyar botanika hívei s kedvelőivel való sűrű levelezésében is. Ez adja kezébe a szabadságharczban a fegyvert s indul pályája kezdetén, mint fiatal férj a szerencsétlen kimenetelű kassai csatába (1848. decz. 11-én), melynek borzalmai azonban csakhamar ismét az iskola falai s könyvei közé menekülni készteték.

Ennyi eredményes munka, ily jellemeikkel felruházott igaz ember, ha nem is keresi a szereplést, kitüntetést, nem maradhat észrevétlenül, nem maradhat hatás nélkül. E hatás kifolyásakép számos kitüntetést ért meg életében. Akadémiaiunk is 1863. év jan. 13-án levelező tagjává, majd 1872. év máj. 24-én rendes tagjává választja; 1888. febr. 1-én a magyarhoni földtani társulat levelező tagjává s a m. k. természettudományi társulat közgyűlése 1886-ban tiszteleti tagjává választja. Ezeken kívül számos más egyesület is tiszteletének s nagyrabecsülésének kifejezésül tagjai sorába

iktatja.¹⁾ A természetvizsgálók jelesei pedig nevét örökítik meg az által, hogy felfedezett új fajákat nevéről nevezik el.²⁾

De ez mind nem változtatta meg jellemét, maradt az, a ki volt; — azonban jól eső örömmel fogadta szaktársainak s a tudomány embereinek elismerését, melyből munkáinak a megkezdett irányban való tovább folytatására buzdítást merített.

Életének folyása örök példaként állhat előttünk arra, hogy komoly törekvéssel, kitartó munkával, a tehetséggel megáldott igaz ember minden körülmények között teljesíti a maga elé szabott és kötelességét messze felülmúló feladatát. Hazslinszky élete a tudomány, a haza, a collegium s a család szolgálatába megoszolva mindenütt eredményeket hagyva, folyt le.

Álljanak is ez eredmények követendő például előttünk s őrizzük meg az ő emlékét!

¹⁾ Tudomásomra jutottak a következők: a sárosmegyei gazdasági egyesület tiszteleti tagja 1846. óta; a k. m. természettudományi társulat rendes tagja 1846-ban; a bécsi zool.-bot. Gesellschaft rendes tagja 1852. óta; a prágai naturhistorische Verein levelező tagja 1852. óta; a regensburgi növénytani társulat levelező tagja 1852. óta; a bécsi k. k. geolog. Reichs-Anstalt levelező tagja 1855-ben; a pozsonyi Verein für Naturkunde levelező tagja 1856. óta; a hegyaljai bormivelő egyesület tiszteleti tagja 1863-ban; a kassai kereskedelmi és iparkamara levelező tagja 1872. óta; a magyarországi Kárpát-egyesület választmányi tagja 1874-ben; a breslaui schlesische Gesellschaft für vaterl. Cultur levelező tagja 1879. óta; a párisi Société Mycologique de France alapító tagja 1885. óta; az eperjesi coll. jogi és theol. akad. ifjúsági egyesület tiszteleti tagja 1889. óta.

²⁾ Nevéről nevezett fajok a következők: I. *Fosszilnövény fajok*: Cedrella Hazslinszkyi Ung., Sapindus Hazslinszkyi Ettingsh., Ficus Hazslinszkyi Ettingsh., Echitonium Hazslinszkyi Staub., Navicula Hazslinszkyi Pant. II. *Fosszil állatfaj*: Ranina Hazslinszkyi Reuss. III. *Zuzmó fajok*: Hazslinszkyia gibberulosa Körb., Sphaeromphale Hazslinszkyi Körb. IV. *Gomba fajok*: Peziza Hazslinszkyi Cooke, Humaria Hazslinszkyi Cooke, Agaricus Hazslinszkyi Schulz, Cryptospora Hazslinszkyi Rehm. V. *Virágos növény faj*: Tilia Hazslinszkyana Borb.

FÜGGELÉK.

I.

Hazslinszky Frigyes irodalmi munkálatai.

1. Botanische Terminologie in Abrissen. Kézirat. 1838.
2. Das Linneisch-Houttuynische Pflanzensystem. 1839. 1—724. 8°. Kézirat. 177 képpel.
3. Tentamen dispositionis systematicae vegetabilium. 1843. Kézirat.¹⁾
4. Eperjes városban kiállított ásványországhoz tartozó sáros-megyei termények névsora. Hazslinszky Fr. és Hencz J., M. Orv. Term. vizs. Munk. VII. 1847. p. 196—7. (Kassa-Eperjes).
5. Sárosvármegyében 1846. évi aug. közepéig talált növények névsora Bischoff rendszere szerint. Előadatott 1846. aug.-ban. M. Orvosok és Természet vizsgálók Munkálatai. VII. 1847. p. 218—234. (Kassa-Eperjes).
6. Általános vegytan. 1847. Kézirat.
7. Sárosvármegye viránya. 1849. Kézirat.
8. Gebirgsarten und Petrefacten, grösstentheils aus der Umgegend von Eperjes. Jahrb. d. k. k. geol. Reichsanstalt II. Jhrg. 1851. (Hauer Fr. Verzeichn. der an die k. k. geolog. Reichsanstalt gelangten Einsendungen). II. Hft. April-Juni p. 145—148.
9. U. a. IV. Hft. Okt.-Dec. Foetterle Fr. Verzeichniss stb. p. 135—6.
10. Bericht über den Standort von Carex pediformis C. A. Mey bei Szepes-Olaszi. Verh. d. k. k. zoolog.-bot. Ver. in Wien. Bd. I. Sitz. Ber. p. 82—83.
11. Beiträge zur Kenntniss der Karpathenflora: I. Polypetalen. Verh. d. k. k. zool.-bot. Ver. in Wien. Bd. I. 1851. p. 200—207.
12. Gebirgsarten u. Pflanzenfossilien aus den Umgebungen von Eperjes und Tokai. Jhrg. d. k. k. geolog. Reichsanstalt. Wien. III. Jhrg. 1852. 1. Hft. (Hauer Verzeichniss d. Einsendungen) p. 169.

¹⁾ Bemutattatott a M. Orv. és Term. vizsgálók temesvári nagygyűlésén, 1843. aug. 12-én.

L. Beszterczébányai ülés évkönyve 1844.

13. Das Thal der Schwinka bei Radács im Sároser Comitate. Südöstlich v. Eperjes. Jahrb. d. k. k. geolog. Reichsanstalt in Wien. 1852. III. Jhrg. II. Vierteljahr pag. 87—92.

14. Geologia, iskolai kézikönyv. 1852. Kézirat.

15. Über den Standort des *Carex pediformis* M. am Drevenyik in der südl. Zips. Verh. d. zoolog.-bot. Vereins. Bd. II. 1852. Wien. 1853. Sitz. Ber. p. 109—110.

16. Beiträge zur Flora der Karpathen. II. Gamopetalae. Verh. d. k. k. zool.-bot. Ver. in Wien. II. 1852. Abh. p. 1—8.

17. Beiträge zur Kenntniss der Karpathenflora. III. Apetalen, IV. Ringsprosser (Monocotyledonen), V. Gymnospermen, VI. Proto-phyten. Verh. d. k. k. zool.-bot. Ver. in Wien. III. 1853. Abh. p. 141—150.

18. Beiträge zur Kenntniss der Karpathenflora. VII. Laubmoose. Verh. d. k. k. zoolog.-bot. Ver. in Wien. V. 1855. Abh. p. 765—776.

19. A Szinye völgye, H. után kivonatosan közli Hunfalvy János. Török János. Kelet népe. II. k. Bécs. 1856. p. 250—253.

20. Geognostische Daten zur Topographie der Umgebung von Eperjes. Kézirat. 1856.

21. Die Laubmoose der Eperjeser Flora. Verhandlungen d. Ver. für Naturkunde zu Pressburg. Bd. II. 1857. Abh. pag. 1—10.

22. Ergebnisse einer grösseren im nordöstlichen Ungarn 1857. gemachten Excursion. Verhandlungen d. Ver. für Naturkunde in Pressburg. III. 1858. Sitzber. I. p. 6—9.

23. Beiträge zur Kenntniss der Karpathenflora. VIII. Flechten. Verh. a k. k. zoolog.-bot. Ges. in Wien. IX. 1859. Abh. p. 7—26.

24. Die Kryoblasten der Eperjeser Flora. Verh. d. Vereins für Naturkunde zu Pressburg. IV. 1859. Abh. pag. 84—95. V. 1860/1. Abh. pag. 3—12.

25. Beitrag zur Kenntniss des Karpathensandsteines. Verh. d. Vereins f. Naturk. in Pressburg. IV. 1859. Abh. p. 111—116.

26. Excursion in die hohen Tatra. Verh. d. Ver. f. Naturkunde in Pressburg. IV. 1859. Sitzb. pag. 79—81.

27. Granat bei Voročsó. F. F. Richthoffen. Studien a. d. ung. sieb. Trachytgebirge. Jahrb. d. k. k. geolog. Reichsanstalt. XI. Jhg. Wien. 1860. p. 168.

28. Beiträge zur Kenntniss der Karparthenflora. IX. Lebermoose. Verh. d. k. k. zoolog.-bot. Ges. in Wien. X. 1860. Abh. p. 315—320.

29. Mineralogisch-technische Notizen aus Ober-Ungarn. Verh. d. Ver. f. Naturkunde in Pressburg. V. 1860/1. Abh. p. 136—138.

30. Eperjes viránya zúzmói. M. t. Akad. Math. és term. tud. közlemények. Pest, 1862. II. k. p. 162—228.

31. Éjszaki Magyarhon viránya. Fűvészeti kézikönyv. Kassa, 1864. IX. 412. 16°.

32. Beiträge zur Kenntniss der Karpathenflora. IX. Brandpilze. X. Einige Coniomyceten. Verh. d. k. k. zoolog.-bot. Ges. in Wien. Bd. XIV. 1864. Abh. p. 169—190.

33. A zúzómók új rendszeréről. Székfoglaló értekezés. Olv. 1863. nov. 23. Magyar Akad. Értesítő. A Math. és Term. Tud. Osztály Közlönye. V. kötet. Pest, 1865. p. 164—170.

34. Über Pleospora und Puccinia des Spargels. Öst. bot. Zeitschrift. XIV. 1864. p. 371—375.

35. Éjszaki Magyarhon s különösen a magas Tátra májmohai. Verhand. d. Ver. f. Naturkunde zu Pressburg. VIII. 1864—65. Abh. p. 17—30.

36. Imbricaria ryssalea Ach. Magyarhon homoksíkjain. M. tud. Akad. Math. és Term. Tud. Közl. III. 1865. p. 13—16. Pest, 1865.

37. Eperjes viránya fényporlóí vagy stilbosporai. M. tud. Akad. Math. és Term. Tud. Közl. III. Pest, 1865. p. 61—66. 2 tábla.

38. Beitrag zur Kenntniss der Sphären des Lyciums. Verh. d. k. k. zoolog.-bot. Ges. in Wien. XV. 1895. p. 447—452. Tab. 2.

39. Beiträge zur Kenntniss der Dothidea Lycii Dub. 1865. Kézirat.

40. A Tokaj-Hegyalja viránya. I. A Hegyalja jelenkori viránya. II. A Hegyalja harmadkori viránya. M. tud. Akad. Math. és term. közl. IV. k. 1865—66. p. 105—143. Pest, 1866.

41. A borsai Pietroz havasi viránya. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. IV. köt. 1865—66. Pest, 1866. pag. 144—164.

42. Éjszaki Magyarhon lombmohai. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. IV. köt. 1865—66. Pest, 1866. p. 404—471.

43. A termőföld és televény származása H. F. kéziratai nyomán közli Kubinyi Lajos. Gazd. L. 1866. p. 205—206, 229—230.

44. A termőföld alkatrészei. H. F. kéziratai nyomán közli Kubinyi Lajos. Gazd. Dapok. 1866. 241—242., 253—254., 317—319., 342—43. lap.

45. A termőföld osztályozásáról. H. F. kéziratai nyomán közli Kubinyi Lajos. Gazd. Lapok. 1866. 354—555. l.

46. Földjavítás ásvány anyagok által. H. F. kéziratai nyomán közli Kubinyi Lajos. Gazd. Lapok. 1866. 404—5., 461—462. l.

47. Synonyme des Sphaeria Lycii. Verh. d. k. k. zoolog.-bot. Ges. in Wien. Bd. XVII. 1868. Abh. p. 171—172.

48. Magyarország és társországai moszatviránya. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. V. k. 1867. p. 163—81.

49. Besztercebánya vidékének moszatviránya Márkus Sándor hagyatékából összeállítva. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. VI. k. 1868. p. 139—165. Pest, 1872.

50. Die Alpine Flora der Alpe Pietroz bei Bors. (Excursionsbericht). Botan. Zeitung. 1868. p. 129—140., 153—162.

51. Übersichtliche Flora der unter der ungarischen Krone vereinigten Länder. I. Diatomaceen. Ungarische Revue von dr. M. Riedl. I. Budapest, 1868. 8° p. 32—47.

52. Fossilien aus der Fischschiefen bei Hanusfalva nächst Eperjes. Verhandl. d. k. k. geolog. Reichsanstalt in Wien, 1869. p. 299.

53. Néhány adat a Bükkhegység Kryptogamjai megismertetéséhez. M. Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai. Eger. XIII. 1868. p. 227—29. Pest, 1869.

54. Adatok Magyarhon zúzmóvirányához. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. VII. k. 1870. Pest, p. 43—73.

55. Jelkules a magyarhoni edényes növények nemei meghatározására. Pest, 1870. 12° 98. p. Rosenberg testvérek.

56. Der Nusschwamm als Far bepflanze. Öst. bot. Zeitschr. Bd. XX. 1870. p. 77.

57. Die Sphären der Rose. Verh. d. k. k. zoolog.-bot. Ges. in Wien. XX. 1870. Abh. p. 211—218. Tab. 1.

58. Correspondenz aus Eperjes. Öst. bot. Zeitschr. XXII. 1872. p. 136., 234.

59. A bánszakai kőszén. 1872. Kézirat.

60. Über neue Flechtensysteme. A. v. Krempelhuber. Geschichte der Lichenologie. III. Bd. Die Fortschritte und die Litteratur der Lichenologie. 1866—70. München, 1872. czímű munkában pag. 115—119.

61. A füvészet bajai. M. Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai. XV. 1871. Pest, 1872. pag. 114—116.

62. Emlékezés Neilreich Ágostonról. M. tud. Akadémia. Értekezések a term. tud. köréből. III. k. Pest, 1872. 1—11. l.

63. Magyarhon edényes növényeinek füvészeti kézi könyve. Pest, 1872. 8° LXI. 504. p. 2 frt 80 kr.

64. A gombák jelleme. M. tud. Akad. Ért. a term. tud. kör. III. k. 1873. Pest, p. 1—11. Székfoglaló értekezés 1872. decz. 16.

65. Jelentés az 1872. a M. T. Akadémia által támogatott füvészeti társas kirándulásról Magyarország Dk. részében. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közlem. X. kötet, 1872. 1 frt. Bpest, 1873. 1—11. l.

66. Az 1872. évi társas kirándulásban gyűjtött vagy a helyszínen megvizsgált Phanerogam növények jegyzéke. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. X. köt. 1872. 2. füz. p. 12—29.

67. Új adatok Magyarország phanerogam virányához. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. X. köt. 1872. 3 füz. 1873. 30—37. l.

68. A bánát-erdélyi határvidék gombaviránya. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. X. k. 1872. 4 f. 1873. 38—63. l. 4 tábla.

69—70. Literatur-Berichte. Öst. bot. Zeitschr. XXIII. 1873. p. 133—34., XXIV. 1874. p. 193—4.

71. Einige neue oder wenig bekannte Arten der Pilzflora des südöstlichen Ungarns. Verh. d. k. k. zoolog.-bot. Gesellschaft in Wien. XXIII. 1873. Abh. p. 361—369.

72. Berichtigung des Artikels im »Földtani Közlöny« 3. évf. I.—II. sz. S. 40. (»Notiz über Zoophycus giganteus« von Karl Kalkbrenner.) Földtani Közlöny 3. évf. 1873. pag. 176—7.

73. Icones selectae Hymenomycetum Hungariae. By Ch. Kalkbrenner. Grevillea. London 1874. Vol. 3. No. 25. p. 28—29.

74. Beiträge zur Kenntniss der ung. Pilzflora. III. Fungi hypogaei. Verh. d. k. k. zool.-bot. Gesells. in Wien. XXV. 1875. Abh. p. 63—68. Taf. 3.

75. Egy felszíni hypogaeus. M. tud. Akad. Érték. a term. tud. köréből. VI. k. 1875. 5. l. I. tábla.

76. Magyarhon trifolai. 2 tábla rajzzal. 1875. Kézirat.

77. Hungarian Geasters. Grevillea. London 1875. Vol. 3. No. 28. p. 161—163.

78. Magyarhon hasgombái. (Gasteromycetes). M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. XIII. k. 1. f. 1875. 24 l. Bpest, 1876.

79. Beiträge zur Kenntniss der ung. Pilzflora. IV. Trichogasteren. Verh. d. k. k. zoolog.-bot. Gesellsch. in Wien. XXVI. 1876. Abh. pag. 217—228.

80. A szőlő öbölje. M. tud. Akad. Érték. a term. tud. köréből. VII. k. Bpest, 1876. 8 l. I. tábla.

81. Über Sphaeria moriformis Tode u. S. spurca Wallr. Kézirat. 1876.

82. Magyarhon üszögombái és ragyái. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. XIV. k. Budapest, 1876. 81—197. l.

83. Polyactis infestans n. sp. Grevillea. London, 1877. Vol. V. Nr. 38. tab. 1.

84. Magyarhon myxogasterei. Eperjesi ág. ev. főgymn. (Értesítője 1877. p. 1—34.

85. On Geaster orientalis n. sp. Grevillea. London, 1878. vol. 6. No. 39. pag. 108—9.

86. A new lichen. Grevillea. London, 1878. Vol. III. Nr. 39. p. 109.

87. Új adatok Magyarhon gombavirányához. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. XV. k. 1. f. 1877/8. 1—22. p. Bpest, 1878.

88. Új adatok Magyarhon Kryptogam virányához az 1878. évből. M. tud. Akad. Érték. a term. tud. köréből. IX. köt. 5. f. 1879. 1—14. p.

89. Eine antijordanische Species. Öst. bot. Zeitschr. 1880. XXX. p. 41—44.

90. Hymenomycetologisches. Öst. bot. Zeitschr. XXXI. 1881. p. 41—43.

91. Rendhagyó köggombák. M. tud. Akad. Ért. a term. tud. köréből. XI. köt. 19. f. 1881. 1—24. l. 4. tábla.

92. Peltidium und Geoglossum. Öst. bot. Zeitschr. XXXII. 1882. p. 7—8.

93. Bemerkungen zu den deutschen und ungarischen Geaster-Arten. Verhandl. d. bot. Vereins d. Prov. Brandenburg. XXIV. 1882. Berlin, 1883. 8° Abh. p. 135—137.

94. *Heterosphaeria Patella* auct. Öst. bot. Zeitschr. XXXIII. 1883. p. 249—50.

95. Előmunkálatok Magyarhon gombavirányához. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. XIX. k. 4. f. 1883. Bpest, 1885. p. 59—113.

96. Javaslat a szabályos köggombák elnevezésére. 1883. Kézirat.

97. Jelkules a tömlőtokkal bíró fajok meghatározására. 1883. Kézirat.

98. A magyar birodalom zuzmóflorája. A k. m. Term. tud. Társulat megbízásából. Budapest, 1884. 8° VIII. 304.

99. *Commentarius in icones selectas hymenomycetum hungariae* Pestini 1873. editas. Eperjesini, 1884. 8° 40.

100. A magyar birodalom mohflorája. A k. m. Term. tud. Társ. megbízásából. Budapest, 1885. VIII. 8° 280.

101. Magyarhon és társországnak szabályos *Discomycet*jei. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. XXI. k. 3. f. Budapest, 1885. 175—288. p. 12. tábla.

102. *Primitiae florae cellurarium Croatiae et territorium Fiumanae*. I. Lichenes. II. Musci hepaticae. 1885. Kézirat.

103. Einige neue od. wenig bekannte *Discomyceten*. Verh. d. k. k. zoolog.-bot. Ges. in Wien. XXXVII. 1887. Abh. p. 151—168. Taf. 1.

104. A magyarhoni lemez-gombák (*Agaricini*) elterjedése. M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. XXIV. k. 3. f. Budapest, 1890. 117—205. l.

105. Magyarhon és társországainak *Sphaeriai*. M. tud. Akad. Math. és Term. tud. közl. XXV. 2. sz. Bpest, 1892. 8° 15. tábla. 65—397. l.

106. A honi *Peronospera*-félék. Természetrizai Füzetek. XVI. Budapest, 1893. 8° 29—33. l.

107. Magyarhon és társországai húsoş gombái (*Hymenomycet*jei). M. tud. Akad. Math. és term. tud. közl. XXVI. Bpest, 1895. 157—370. l. 5 tábla.

108. A magyarországi *myxomyceták*. 1896. Kézirat. Sajtó alatt.¹⁾

¹⁾ Szinnyei József és dr. Szinnyei József, Magyarország term. tud. és math. könyvészete. Bpest, 1878. 262. lapján és Szinnyei József, Magyar írók élete és munkái. Bpest, 1890. IV. k. 562. lapján Hazslinszky munkái közé sorolja még a következőket:

1. Beiträge zur Kenntniss der fossilen Fische Österreichs.

2. Die Süßwasserfische der öst. Monarchie.

Előbbi Heckel Joh. Jac. munkája, mely a Jahr. d. k. k. geolog. Reichsanstalt. Bd. I. Wien. 1850-ben jelent meg; utóbbi Heckel Jac.

II.

Hazslinszky Frigyes életrajzai és nekrológjai.

1. *Friedrich Hazslinszky*. August Kanitz Geschichte der Botanik in Ungarn. (Skizzen). Hannover, Pesth, 1863. p. 143, 163, 184.
2. *Friedrich Hazslinszky*. August Kanitz Versuch einer Geschichte der ungarischen Botanik. Linnaea. Halle, 1864. u. 1865. p. 623.
3. *Friedrich A. Hazslinszky*. (Mit einem lithographirten Porträt). Von Karl Karchbrenner. Oest. Botanische Zeitschrift. XXII. Jahrg. No. 1. Wien, Jänner 1872. pag. 1—7.
4. *Hazslinszky Frigyes*. Szinnyei József és dr. Szinnyei József. Magyarország term. tud. és math. könyvészete. 1472—1875. Budapest, 1878. 262—263. l.
5. *Hazslinszky Frigyes*. Payer Hugo. Bibliotheca carpatica. Igló, 1880. 76—77. l.
6. *Hazslinszky Frigyes (hazslini)*. A Pallas Nagy Lexikona. VIII. köt. Budapest, 1894. 792—793. l.
7. *Hazslinszky Frigyes* ötven éves jubileuma. Felvidéki Szemle, Eperjesi Lapok. XXI. évf. 11. sz. Eperjes, 1896. márczius 12. 3. l.
8. *Hazslinszky Frigyes* ötven éves tanári jubileuma. 1846—1896. Mayer Endre. Evang. Egyház és Iskola. XIV. évf. 12. sz. Orosháza, 1896. márczius 19. 117—19. l.
9. *Hörk József*. Az eperjesi ev. ker. Collegium története. Kassán, 1896. (183., 185., 189., 195., 197., 201., 207., 214., 216., 223., 231., 236., 244., 247., 252., 256., 261., 265., 269., 271., 275., 291., 293., 297., 300., 304., 308., 310., 321., 347—351., 418., 429. l.¹⁾)
10. *Hazslini Hazslinszky Frigyes*. 1818. jan. 6.—1896. nov. 19. Meliorisz Béla. Sárosmegyei Közlöny. XV. évf. 47. sz. Eperjes, 1896. nov. 22. 1. l.
11. *Hazslinszky Frigyes*. 1818—1896. Dr. Mágócsy-Dietz Sándor. Vasárnapi Újság. XLIII. évf. 48. sz. 1896. Budapest, nov. 29. 797—798. l.
12. *Hazslinszky Frigyes*. 1818—1896. Dr. Szilávik Mátyás. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. XXXIX. évf. 48. sz. Budapest, 1896. nov. 29. 764—65. l.
13. *Prof. Friedrich v. Hazslinszky* †. Von Johann Sztéhlo. Rosenau, 2. Dez. 1896. Evangelische Glocken. Pressburg, Sonntag 27. Dez. 1896. VIII. évf. Nr. 26. p. 204—205.

és dr. Kner R. munkája, mely Lipcsében 1858-ban jelent meg. (Pethő Gyula Természettudományi Közlöny XXXI. k. 1899. 49—50. l.)

¹⁾ Hazslinszky Frigyes eperjesi collegiumban való működésének ismertetése, hivatalos adatok alapján.

14. *Hazslinszky Frigyes*. (1818. jan. 6—1896. nov. 19.) ifj. Draskóczy Lajos. Evangelikus Népiskola. VIII. évf. Sopron, 1896. dec. hó 12. sz. 366—69. l.

15. *Hazslinszky Frigyes (hazslini)*. Magyar írók élete és munkái. Írta Szinnyei József. IV. köt. Budapest, 1896. 559—563. l.

16. *Hazslini Hazslinszky Frigyes Ágost*. Staub Mórész. Földtani Közlöny. XXVII. köt. 1897. január—április. Budapest. 69—71. l.

17. *Emlékezés Hazslinszky Frigyesről.*¹⁾ Dr. Hollós László. Kecskemét. XXVIII. évf. 9. sz. Kecskemét, 1897. február 28.

18. *Friedrich A. Hazslinszky* †. Von Aladár Richter (Budapest). Naturwissenschaftliche Rundschau. XII. Jahrg. Nr. 12. 20. März 1897. p. 155—156.

19. *Hazslinszky Frigyes emlékezete*. Írta Mayer Endre. Eperjes. Az ág. ev. Collegium értesítője. Kósch Árpád könyvnyomtató intézete, 1897. 1—31. l.²⁾

20. *Hazslinszky Frigyes Ágost*. Közli Lengyel István. Természettudományi Közlöny. 1897. decz. 631—632. l.

21. *Hazslinszky Frigyes élete s működése*. Dr. Mágócsy-Dietz Sándor. Természettudományi Közlöny. Budapest, 1899.

¹⁾ Felolvastatott a Kecskemétvidéki Természettudományi Társulat 1897. január 14-én tartott ülésén.

²⁾ Hazslinszky Frigyes tanári és collegiumi működésének leg részletesebb és legpontosabb, ragyogó tollal írt hű ismertetése, melyből számos adatot vettem át.

V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	» 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.

IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	Ára 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péck Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortray Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 40 kr.
VI. Kacskovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	» 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	» 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	» 1 frt.
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 40 kr.
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	» 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	» 50 kr.
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 30 kr.
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	» 30 kr.
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól	» 15 kr.
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 15 kr.
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 30 kr.
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 75 kr.

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	» 30 kr.
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	» 25 kr.
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	» 30 kr.
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	» 15 kr.
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	» 30 kr.
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	» 40 kr.
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	» 30 kr.
IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

IX. KÖTET. — 11. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
FINÁLY HENRIK

LEVELEZŐ TAGRÓL.

MÁRKI SÁNDOR

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1899. február 27-iki összes ülésén.)

Ára 60 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1899.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól ...	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól ...	> 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	> 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	> 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól ...	> 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól ...	> 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	> 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	> 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	> 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól ...	> 10 kr.

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	> 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	> 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	> 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	> 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	> 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	> 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	> 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól ...	> 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	> 10 kr.

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól ...	> 10 kr.
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	> 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ...	> 10 kr.

FINÁLY HENRIK EMLÉKEZETE.

MÁRKI SÁNDOR I. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1899. február 27-iki összes ülésén.)

A M. T. Akadémia mindig összes üléseiben eleveníti föl elhunyt tagjai emlékeztét, hogy a kik életökben egyes osztályokba zárkozva művelték szaktudományukat, halálukban munkájok érdemének minden oldalról való elismerésében részesüljenek. Mikor több mint huszonhat esztendeje *Finály* Henrik ugyanerről a helyről egy nagyon szűk körben mozgó és saját körében is megtagadott magyar nyelvész árnyékához intézte engesztelő szózatát, figyelmeztetett, hogy az »emlékbeszédek nemcsak annak tiszteletére készülnek, a kinek emlékére vannak szánva, hanem egyzersmind tanulságosak is az utókor számára; nemcsak azért, mivel nincs oly csekély eredményű munkásság, a melynek észleléséből ne lehetne tanulni, hanem azért is, mivel nemzeti tudományosságunk fejlődése történelmét kiegészítik.«

Egy negyedszázad mulva a M. T. Akadémia megbízásából *Brassai* Sámuelről szólt, a szakkörök szűk korlátait nem tűrő polyhistorról, a ki nem az utolsó, de kétségtől a legnagyobb azok közül, kiknek kicsiny volt egyetlenegy szaktudomány Macedóniája. Nyitott sírja szélén hazánk és nemzetünk legöregebb és egyúttal legnagyobb tudósának nevezte őt s kimondta, hogy ma az országban nincs tudománnyal foglalkozó egyetlenegy ember, ki *Brassaitól* nem tanult volna valamit. De érezte maga *Finály* is, midőn vele a tudományok egész birodalmának meghódítására indúlt, hogy nemcsak *Alexander Magnusnak*, hanem

Cornelius Alexandernek is lesznek diadochjai. Nem képzelhetvén el, hogy egyetlenegy ember uralkodhassék akkora területen, megint beérik a maguk Macedoniájával és szűkebb határok közt is hatalmasoknak érzik magukat.

Nyolcz hónap múlva Finályt kivitték a házsongárdi temetőbe, a kerepesi után Magyarország legnagyobb Pantheonába, hol a jeles magyar encyclopaedistának porai minden idők legkitűnőbb magyar encyclopaedistáinak, Apáczai Csery Jánosnak és Brassai Sámuelnek poraival vegyülnek. Talán valóban az utolsó azok közül, kik minden tudnivaló iránt érdeklődtek s tudtak is annyit, a mennyivel csak kivételes halandók dicsekedhetnek. A M. T. Akadémia méltónak tartotta rá, hogy egymásután két osztályba sorozza; s voltak munkái, melyek a III. osztály körébe estek. Ki érdemelné meg inkább, hogy emlékezetét a M. T. Akadémia *összes* ülésén, mind a három osztály színe előtt újítsuk föl?

Ezzel a nagy feladattal szemben azonban erejét ki érezhetné tagtársaink közül fogyatékosabbnak mint éppen én? Finály a M. T. Akadémiában nyelvészettel foglalkozott még azután is, hogy az I. osztályból a II-ba tétette át magát. Annál kétségesebb vállalkozás róla itt éppen egy historicusnak szólnia, ha mindez a szabályok értelmében történik is. Jól tudom, hogy ezúttal nem csupán kegyeletet kell nyilvánítanom, mint akkor, a mikor a M. T. Akadémia koszorúját helyeztem el az egyik polyhistornak, Brassainak szülőházára s a másik polyhistornak, Finálynak koporsójára.

Mégis vonakodás nélkül teljesítem a M. T. Akadémia megbízatását. Nem azért, mert hálára késztet elhunyt tagtársunkkal való negyedszázados ismeretségem emléke; az a barátság, melylyel együttműködésünknek ideje alatt kitűntetett; az a sok tanulás, melylyel mindenkor járt a vele való társalkodás. A személyes természetű érzelem valóban kevés jogczím lehetne, hogy annak a nevében kérjem a M. T. Akadémia figyelmét. Feladatom nehézségeivel inkább azért szálltam szembe, mert úgy találom, hogy Finály élete történetében igazán megvan, a mit ő az emlékebeszédekben

feltüntetni kívánt, nemzeti tudományosságunk fejlődése történetének kiegészítése. Életével részletesen már csak azért is akartam foglalkozni, mert látni, ösmerni szerettem volna azokat az okokat, a mik a polyhistorokat teremtették hazánkban; a mik egy Brassai, Pulszky, Finály tudásának a méreteit rendkívüliekké tették.

Finály a XIX. század első negyedének utolsó, a visszaállított alkotmányosság első esztendejében született: szegénynek és olyan vallásban, melyet húsz esztendő múlva ő maga eredendő bűnnek, olyan szerencsétlenségnek nevezett, »mely az élet hullámain való úszásban úgy gátol bennünket, mintha malomkövet kötöttek volna reánk.« Mindenki láthatta, hogy a rendiség bomladozik s hogy a vallás nem lehet sokáig akadály oly országban, hol minden alakuló vagy átalakuló félben lévén, száz meg száz életpálya és földadat várja, követeli a maga embereit. De Finály, a ki Pesten három különböző felekezeti iskolában tanult, látni kényszerült, hogy, ha bizonyítványai kitűnőktől hemzsegték is, még mindig erősen ügyelnie kell reá, a közül a sok életpálya közül melyik nincs zárva előtte. A fiatalemberek egy részét tanulmányaik megválasztásában éppen az egyszerre megnyílt pályák sokfélesége ejthette tévedésbe. Magának Finálynak ellenkezőleg az vált javára, hogy tulajdonképen csak kevés pálya közt választhatott s még abba az irányba is csak a magát mindenre elszánónak merészségével kellett indulnia.

Midőn beiratkozott a bécsi műegyetemre, úgy látzott, nem tétovázik a tudományok közt, hanem a leghatározottabban elszánja magát *egy szakra*. Építő-mérnök akart lenni; képzett, ha nem is éppen tudós hivatalnoka valamely vasútnak, folyamszabályozásnak, vagy más efélének. »A ki tud és akar dolgozni, megkapja a maga helyét.« Éppen tanulmányai közt jutott arra a gondolatra, hogy nélkülözve is tovább tanul és *tanár* lesz. Hogy az legyen, *még szakszerűbb* irányban képezte magát tovább. A *felsőbb mennyiségtant* most már nemcsak a műegyetemen, hanem az egyetemen is hallgatta. Vele és az *elemi mennyiségtannal* tudományosan foglalkozott s még álmában is mennyiség-

tani képletekkel bibelődött.¹⁾ De nem tanári, hanem *építő-mérnöki* oklevéllel pályázott a gráci és pesti ipariskolák, majd a prágai műegyetem elemi mennyiségtani tanítószé-kére. Tudós céljainak ősei vallását is áldozatul hozta; de a márcziusi napok után, ahogy Eötvös miniszter mondta neki, a hazának nem tanárookra, hanem katonákra volt szüksége.

»Annak« az esztendőnek karácsonéjszakáján, fagyasztó, száraz hidegben, a győri sánczok közt, ágyú mellett már mint tűzmester álmodozott az új és szabad Magyarország fővárosáról, hol mindenki megtalálja helyét, melyen hazájának szolgálhat. A következő esztendő gyönyörű szép karácsonyéjszakáján azután Vicenzában hallgatta a tanács-ház toronyórájának éjféli 78 ütését, a Monte Berico templomának éjféli misére hívó harangját. A félév előtti honvéd-tüzér főhadnagy mint cs. kir. baka állt akkor őrt a cs. kir. faraktár körül.

Félesztendő mulva otthon volt megint. »Szertenézett s nem lelé honját a hazában.« Az elnyomó hatalomtól nem kellett a kenyér, az elnyomott haza pedig nem adhatott kenyeret; társadalma is csak morzsákat nyujthatott.

Finály nevelő lett egy erdélyi grófi családnál s ennek a révén kolozsvári magántanító, majd gymnasiumi helyettes tanár. A *mennyiségtant* még mindig első sorban művelte. Első tankönyve is matematikával foglalkozott; húsz esztendő mulva, mikor más szakokban már elősmert tudós és a M. T. Akadémia nyelvtudományi osztályának tagja volt, még mindig abban reménykedett, hogy az akkor felállított kolozsvári egyetemen az elemi mennyiségtan tanára lehet. De ha időnként visszatért is ifjúkora *első* tudományos törekvéseihez, *egy szaknak* többé nem szentelhetette erejét

¹⁾ Egyszer azt álmodta, hogy Petzwalltól a vizsgálaton három kérdést kapott; kettőt megfejtvén, a harmadikat Petzwall mint hibásat letörölte. Fölébredvén, lakótársának elmondta álmát s följegyezte a kérdéseket és álma idejét. A vizsgálaton csakugyan ezeket a kérdéseket kapta; mikor a harmadiknál Petzwall megjegyzést tett s felállott, Finály megkapta kezét s nem engedte, hogy a tételt letörölje. Utána néztek számításának s jónak találták.

s pályakezdésének sivár körülményei úgy ennek, mint más szaknak inkább gyakorlati irányban való művelésére kényszerítették.

A bécsi polytechnikum okleveles mérnökének a forradalom után Kolozsvárt tíz esztendeig különböző intézetekben különböző szaktárgyakkal kellett vesződnie. A *meny-nyiség-* és *mértan*, valamint a *rajz* még megfelelt diplomájának, ha nem is a modern tanárképesítés értelmében. De már *latin*, *német* és *zsidó nyelvre* pusztán egyéni képességeinél fogva s nem valami képesítő oklevél alapján vállalkozhatott. Tanított, mert emberre volt szükség s mert érezte, hogy *tud* tanítani.

Alig foglalta el helyét mint nevelő, tapasztalnia kellett, milyen szegény a magyar irodalom *kézi- és tanító-könyveiben*. Az ötvenes évek irodalma még nem számúzta köréből a tankönyv-írókat, sőt éppen a legvilágosabb fejű tudósokat számította közéjük, a kik tudásukat nemcsak szakemberekkel, hanem a néppel, ifjakkal és gyermekekkel is meg bírják, de nem is restellik megértetni. Külföldön a legnagyobb írókban és tudósokban most is van annyi önmegtágadás és fajszeretet, hogy magukhoz engedik jönni a kisdedeket. Nálunk ez manap a nagyképűség rovására megy s elveszettnek látszik a tudományra nézve, ki tankönyvet mer írni. A M. T. Akadémia 1858-ban másképp gondolkozott. Finályt, ki odáig csak egy számtant, a váltórendtartásról egy iskolai magyarázatot és egy iskolai latin-magyar szótárt írt, ezért az utóbbi munkájáért levelező tagjainak sorába iktatta. Elhatározását oly megfontolva tette, hogy e szótár második kiadását két évtized múlva, teljesen megváltozott irodalmi és tudományos viszonyok közt, a nagyjutalom odaítélésénél is szóba hozhatta.

A bécsi mérnök nem éppen a körülménynek véletlen találkozása, hanem rátermettség és már a gymnasiumból magával hozott hajlam következtében lett *classikus-philologus*. Már a műegyetemen lelkesedve olvasgatta a remekírókat s úgy rajongott értök mint akár a renaissance-kor matematikusai. Megérte gyermekifjan, hogy, mint Euler és Gauss, a nemzeti irodalmak fejlődésének abban a korában

a két Bolyai is a latin nyelv segítségével lett világhírű matematikus. Fél század mulva a M. T. Akadémia a hazai tudósok közül pedig már csak Finályban találta föl »a matematikai ösmeretek és korrekt latinság együtteségét«. A classicismus végig kísérte az egész életen s férfikora delén volt idő, hogy arra az esetre, ha az egyetemen a matematika tanára nem lehetne, a classica-philologia tanára kívánt lenni. S mert egyik sem lehetett, a *történelem segédtudományainak* tanára lett.

Majdnem a középkorig kell visszamenni az egyetemek történetében, hogy két tudós is akadjon, kik — mint a kolozsvári egyetem fölállításakor Brassai és Finály — egyszerre több tanítószék közt válogathassanak. Igaz, hogy egyik sem azt kapta, a mihez legtöbb hivatást érzett magában; de így is mindakettő emelte az egyetem hírnevét.

Koporsója fölött a bölcsészeti kar dékánja, Dr. Halász Ignác, méltán nevezte őt az egyetem díszének, büszkeségének; olyannak, ki rengeteg ösmereteit nem rejtegette, hanem közkinccsé tette. A történelmi segédtudományok tanítószékét azonban, éppen a tárgyak óriási számánál fogva, a külföldön is csak két-három egyetemen állították fel, mert azt a dolog természeténél fogva a legnagyobb tudós sem láthatja el egyenlő mértékben és egyforma szeretettel.

Finályban a classicus-philologus első sorban egyúttal *classicus archaeologus* volt, úgy a chronológiában, mint a diplomatikában, palaeographiában, numismatikában, metrologiában, az államrégiségekben, ókori topographiában stb. Archaeologiai tanulmányokra azonban nem philologiai kutatásai vezették, hanem egészen külső körülmények. 1862-ben ő lett az erdélyi muzeum érem- és régiségtárának őre. Mint az egylet titkára, már korábban és pedig »hivatalból« megkezdte a gyűjtést s néhány tárgyat be is mutatott a közönségnek. Mint philologus pl. teljes joggal szólhatott az erdélyi bányákban talált római viaszos táblákról; s mert fejtegetései kimagaslottak az akkor mód nélkül elszaporodott műkedvelő archaeologusok találgatásai közül, a figyelmet ezen a téren is magára vonta. Régészeti kérdések megvilágításánál utóbb épp ily ügyességgel alkalmazta matematikai,

mechanikai, technikai és physikai ösmereteit s nem egyszer hozott új szempontokat a kutatásokba. A hatvanas években jobbadán reális készségű tudósok, a physikus Rómer, az orvos Henszlmann, a mérnök és építész Myskovszky és Finály öntöttek tartalmat a még nagyon zavarosan felfogott régészetbe. Finály metrologiai tanulmányai pl., melyeknek egy részét a M. T. Akadémia adta ki, ma is legkitünőbbek a magyar irodalomban.

Egyébiránt archaeologiai értekezései közül jobbadán csak azokat közölte, a melyek szorosabb kapcsolatban álltak az erdélyi muzeum régiségtárával, melynek fejlesztése, kiegészítése s nevezetességeinek megismertetése élete főbb, de el nem ért céljai közé tartozott. Mindez azonban csekély töredéke ebbe a szakba vágó munkásságának. Kiadatlanul hatalmas nyalábokban hevernek egyetemi előadásainak kézíratai.

Eszembe jutnak néhai Hunfalvy János szavai, hogy a tudományos irodalom ápolására első sorban a tudomány- és műegyetem tanárai vannak hívatva s hogy kötelességeiket csak félig teljesítik, ha tanulmányaik eredményét egyedül hallgatóikkal közlik. S eszembe jut, hogy a ki így akarta a tudományt a nemzet közkincsévé tenni, nem nyerhette meg könyve kiadására ugyanazt a nagy kiadó-társaságot, melynek egyik igazgatója volt s a másikat is csak úgy, hogy lemondott a tiszteletdíjról. Mit tegyenek azok a tudósok, kiknek összeköttetései sokkal kisebbek? S vajjon nem érkezett-e el egy *egyetemi könyvkiadó-vállalat* megalapításának ideje? Hiszen magasabb szempontokból írt kézikönyvekkel még ma is alig rendelkezünk s ha lesz is sikerök az ez irányban való miniszteri tervezgetéseknek, a tudomány fejlődésével együtt jár, hogy a kézikönyveknek majdnem lustrumok szerint kell váltakozniok.

Talán a mienknél jóval gazdagabb irodalom sem térhetne könnyedén napirendre, ha bevallván, hogy nincs eredeti *classikus régiségtana*, arról értesül, hogy kéziratban azonban ott hever egy imént elhunyt tudósnak 240 ívnyi munkája, mely esetleg éppen az, a mi nekünk kellene. S lehet, hogy így járna Finály magyar metrologiájával,

ókori érmészeti tanulmányaival, palaeographiájával, még legtöbb versenytárrsal szemben álló chronológiájával is.

A chronologia nagy része azonban már a középkorral foglalkozik. Finályt a középkori magyar metrologiában elsőrangú tekintélyül ösmerték el, e kor más irányú kutatásaiban azonban a bírálat Finályt nem tartja oly tekintélynek mint a classikus időkre nézve. Alkalma volt pl. úgy a M. T. Akadémiának, mint a Heraldikai Társaságnak foglalkoznia általános *czímertanával* s kimondta rá, hogy az nem áll a heraldika mai színvonalán. Már csak azért sem ajánlotta kiadásra, mert odáig egyáltalán nem lévén *czímertani* tankönyvünk, az Akadémia nem nyomathat ki olyan munkát, mely hazánkban e tudomány alapja s továbbfejlődésének irányadó vezérfonala akarván lenni, a benne levő hiányok és tévelygések meggyökerezésével ezen tudomány tisztaságának jövőjét kockáztathatná.

Szívből kívánok a magyar tudományosságnak oly rohamos haladást, hogy Finálynak a történelem segédtudományai köréből írt művei mielőbb elavuljanak; azonban úgy hiszem, hogy azok, figyelmes átdolgozás mellett, effélékben még mindig szegényes irodalmunknak nem egy hézagát tölténék be. Őt magát semmi esetre sem érheti vád, hogy el akart volna zárkozni a nyilvánosság elől.

Az egyetem különben nemcsak a történelmi segédtudományok körében foglalkoztatta őt; hanem mint *modern nyelvést* is kétszer és pedig két irányban vette igénybe. Egyszer a *német*, másszor a *magyar* nyelv és irodalom tanárát helyettesítette. Az utóbbihoz annyiban lehetett jogczíme, hogy tagja volt a M. T. Akadémia nyelvtudományi osztályának; azt azonban, hogy az egyetem *modern* nyelveknél a maga *archaeologusának* segítségét kérte ki, Finály tudós hírnevén kívül annak lehet tulajdonítani, hogy a magántanári intézmény Kolozsvárt a helyi viszonyok következtében maig sem erősödhetett meg igazán. Finályt tehát ismét ezek a helyi viszonyok kényszerítették, hogy mint polyhistor új oldalról mutakozzék be.

Egy évig tartott előadásokat a *német irodalom* köréből s 60 ívnyi könyvet írt hozzá vezérfonalúl. Többször

emlegette, kedélyét mennyire elevenítette ez a változás. Egyéni joga mindenestre volt hozzá. A német irodalmat nemcsak mint műkedvelő ismerte. Bécsben már tanuló korában tanulmányozta az osztrák-német irodalmi és színházi viszonyokat, saját cikkeit ő maga fordította németre, a kolozsvári Katonai Tudományos Egyletben német felolvasásokat tartott s utóbb Kürschner rendszerében ő készítette Pierer Conversations-Lexikonának magyar-német és német-magyar szótárát. Ezen egyetemi előadásának azonban a magyar könyvpiaczon nem maradt nyoma.

Ellenben a M. T. Akadémia kinyomatta a *magyar nyelvészet* köréből a kolozsvári egyetemen tartott előadásait, melyekben »Hogy is mondják azt magyarul?« czímmel a magyar szóragozás és mondattan alapelveit fejtegette. Finályt az ötvenes évek Kolozsvárának irodalmi és tudományos viszonyai készítették a magyar nyelvészettel való foglalkozásra. Brassai Sámuel, Gyergyai Ferencz és Gyulai Pál társasága tudományos ösztönt, a nemzeti nyelvét féltő társadalom lelkesedése pedig hangulatot keltett benne. A philosophus, vagy — ha úgy tetszik — a metaphysikus magyar nyelvészet hatása alá került, s az érzelmességet bizonyos fokig hajlandó volt bevinni a kutatásokba is. Ha ő megróttá az álomhüvelyezőket és azokat a nyelvészeket, kik 30 esztendővel előbb elfoglalt állásukról továbbmozdulni nem akarnak, 30 esztendő múlva egyesek hasonlóról vádolták őt magát is és szavát a rég eltűnt mohos multból hangzó elkésett viszhangnak nevezték. Taggá választatása után a M. T. Akadémia classika-philologiai székfoglalót várt tőle; ő azonban 1860-ban a *magyar* igeidők formáiról szóló értekezéssel köszöntött be, két esztendő múlva pedig kiméletlen kritika alá vette az akadémiai Nagyszótárnak akkor megjelent I. füzetét. Ezt az akadémia tekintélyének érdekében beszédni és újraserkeszteni javasolta; s így a vállalat *kezdetén* sürgette azt, a mit Ballagi Aladár a nyelvtörténeti szótárra nézve annak *befejezése után* sürgetett.

Egyébiránt három évtized múlva, az irodalmi ízlés változtával, valaki az ő szószármaztatásai ellen is kikelt s gyöngének mondta nyelvtörténeti alapját annak, ki az

erdélyi múzeumban s a M. T. Akadémiában a magyarországi közép- és újkori latinság szótárának szerkesztését indítványozta, a besztercei szószeret magyarázataiban pedig nyelvtörténeti tájékozottságának sem közönséges jelét adta. A mi pedig magyar nyelvészeti fő munkáját («Hogy is mondják ezt magyarul?») illeti, módszer, nyelvezet, felfogás stb. tekintetében sok megjegyzésnek volt ugyan kitéve, mindamellett a szóragozás és a mondattan sok homályos pontját tisztázta s élénk megfigyelő tehetsége, józan ítélőképessége és megtagadott, de joggal meg nem tagadható nyelvérzéke következtében nagyban járult különösen a bonyolódott mondattani kérdések tisztázásához, úgy, hogy munkája fölött egyszerűen ma sem lehet napirendre térni.

Nagyon rá illett, a mit *Farkas* Gyula tagtársunk Brassai sírja fölött mondott, hogy »midőn mohó vágygyal terjeszkedett szélteben a bölcsesietiek birodalmában, egyúttal a mélységekre is hatolni neki sem adatott. De a hol időnként megállapodott, hogy a fenék felé törjön, ott mélyre is hatolt és azután nemcsak látni tudott és kincseket talált, de ezekből sokat a felszínre is hozott és szorgosabban összegyűjtögetett drágaköveit közvagyonná tette.«

»Tanuld meg tőlem — írta maga Finály egy levelében, — hogy mindenekelőtt *emberek* vagyunk és csak azután *tudósok*. Az emberbőrbe kötött könyvet nem szeretem, még csak nem is bámulom.« Valóban, mindig szeme előtt tartotta a mindennapi életet. Irtózott az önmagába temetkező tudástól, melynek mások nem vehetik hasznát. Nagyon kevesen bírták neki mindhalálig megbocsátani, hogy többet, mindenesetre többfélét tud azok legnagyobb részénél, kikkel érintkeznie kellett. Talán mégis csak évődés volt, ha maga Brassai egyszer-másszor azzal utasította el a kérdezősködőket, hogy »menjenek Finályhoz; az *mindent* tud.«

Finály senkitől sem zárkozott el tudományával, de, mint igazán önérzetes ember, nem kérkedett vele. Soha sem becsülte kelletténél többre saját értékét, melyet utóvégre méltatniok kellett azoknak is, kik nem rokonszenveztek vele különösebben. Élő, mozgó encyklopaediának tekintették s mivel mindenkinek szívesen szolgált fölvilágosítá-

sokkal, s mivel szerette, bírta, sőt kereste is a munkát, oly sokféleképen vették igénybe, mintha a múzeum és az egyetem egészen szabadon hagyta volna idejét.

Így éveken át volt az erdélyi országos gazdasági egyesület titkára s mint ilyen, gazdasági folyóiratának és évkönyveinek szerkesztője. Nem csupán mellékesen foglalkozott közgazdasági kérdésekkel, mert hiszen 12 évig állt a kolozsvári *ipar- és kereskedelmi kamara* élén s az ő nevéhez fűződik ez idő alatt a kamarának majdnem minden alkotása. Az az emlékirat, melyet egyebek közt a keleti szomszéd országok közgazdasági viszonyairól hivatalos tanulmányútja eredményeképen terjesztett a kormány elé, a *közgazdaságnak* mint tudománynak hívatott művelőjeképen állítja őt elénk. Ismételten volt a kolozsvári tankerület helyettes *főigazgatója*, s mint ilyen, és mint középiskolákhoz a minisztériumtól vagy az erdélyi róm. kath. státustól kiküldött biztos a kormány előtt sokszor fejtegette a középiskolákra vonatkozó nézeteit, *tanügyi* és *tanügy-politikai* kérdéseket pedig a hírlapokban is szellőztetett. De, mint az erdélyi római kath. státus világi jegyzője, *egyházpolitikai* és igazgatási feladatok elől sem zárkozhatótt el. Három évtizeden át lévén *városi* képviselő, a gyűlésekben, bizottságokban és a lapokban élénk részt vett a Kolozsvár fejlődését előmozdító javaslatok tárgyalásában. Az egykori Erdély hajdani fővárosának minden egyesülete tagjául és felolvasóul igyekezett megnyerni; s neki ebben a kis városban nemcsak magyar, hanem *német, francia és angol felolvasásokat* is kellett tartania. A színház *drámákat*, a város *szobormintákat*, a bécsi nemzetközi bizottság ókori *festményeket* bíraltatott vele. A takarékpénztárból talán éppen a dalkörbe kellett mennie, hogy ott is elnököljön. Időközben azután tehetett egy kis *természettudományi* kitérést, kétségkívül szelleme fölüdítése végett.

Csak ily sokoldalú tudósnak lehetett az a bátorsága, hogy hazánk keleti részén, Erdélynek vidéki várossá lett egykori fővárosában egész terjedelmében fölvesse az erdélyi muzeum *tudós társaságá* való átalakítása kérdését.

Ott élt ez az eszme mindannyiok szívében, kik az

ötvenes években Erdély Széchenyije, Mikó Imre körül álltak s Kolozsvárt politikai középpont helyett tudományos közép-ponttá akarták tenni. Az önkényuralom eltiltotta a csakhamar megalakult erdélyi muzeumot minden tudóstársasági jelleg keresésétől; az alkotmány helyreállítása és az egyetem megalapítása után azonban ezt a tilalmat kiküszöbölték az alapszabályokból. Az egyetem egyszerre ötven tudományos erőt vont Kolozsvára. De ezek az erők nem érezték otthon magukat az egykori fővárosban, melyet sehogysen tartottak méltó keretnek az egyetemhez. Magát az egyetemet a kormány csak valami szükséges rossznak tekintette, s ha már máshová át nem helyezhette, másfél évtizeden át nyomta mindenképen. Érthető tehát az a keserűség, melylyel Finály mint rector már a harmadik esztendőben kikelt úgy a kormány mint a tanárok ellen. A tanárok azonban ezentúl is Budapestre vagy a külföldre és nem az erdélyi muzeumba vitték tudományos vizsgálódásaik főbb eredményeit s Kolozsvárt, melytől az egyetem sokáig elszigetelte magát, pangásnak indult az erdélyi muzeum irodalmi és tudományos tevékenysége, megszűntek a virágzó könyvkiadó-üzletek, sőt az antiquariumok is, a nehezen mozduló város pedig nem tudta, mert egész komolyan elő sem akarta teremteni azt a környezetet, melyet ily tudományos intézetnek föltétlenül követelnie kell.

Ő maga nemcsak azért lett polyhistor, mert szüntelenül és minden részében forrongó agya készítette rá, hanem azért is, mert szakemberek hiányában, vagy más kényszer következtében, a hazai tudománynak ezen védőbástyáján ott kellett őrt állania, a hová éppen vezényelték; most, a mikor a tudomány decentralisatióját látta a kolozsvári egyetemben, annak és az erdélyi részek más tudományos erőinek fölhasználásával ugyanezt a decentralisatiót kereste a muzeumnak tudós társasággá való bővítésében is.

A muzeum ma már határozottan tudományos irányban fejlődik, ha nem gondol is Finály tervének valószínűsítésére; az egyetem sem zárkozik el többé attól a várostól, hol immár ezer hallgatónál több keresi föl egyre épülő csarnokait. Csekély erejének arányában a város maga is emelkedik,

szépül s rajta van, hogy a világ egyetemei közt népességre nézve középső helyen álló ifjú egyetem s vele a hazai tudományosság ügyeinek előbbvitelére alkalmas középpont legyen.

Ma már Kolozsvárt is képzelhetetlenek a Finályakhoz, vagy éppen a Brassaiakhoz hasonló encyklopaedisták. Az egyetem egymaga kevés híjján száz szakerőt foglalkoztat. Mindenki boldognak érzi magát, ha megmaradhat saját szakja körében; de mindenik tisztelettel tekint föl azokra az első tanárookra, kik éppen saját tudások határainak bizonytalansága miatt sürgették a tudományok tagosítását, a szakok határainak elkülönítését. Ők mindenesetre utolsó képviselői nemzeti tudományosságunk fejlődése egyik korszakának; de tiszteletre, nagy tiszteletre méltó képviselői még abban az esetben is, ha az incuriosa suorum aetas fölöttük gyorsabban térne napirendre, mint oly kitartó, oly fáradalmas és oly mindenre kész munka után megérdemelnék.

Finály nemcsak sok mindenfélehez értett, hanem több szakban igazán alapos tudós is volt, kinek működése irodalmunknak nem egy terén hagy mély nyomokat. A sokat tudás nála semmiesetre sem jelentett kapkodást vagy felületességet. A classica-philologia a középpont, melyből tudománya széles körének sugarai szétágaztak; mint a hogy emberi életének középpontja a szív. A hatalmas agyú embernek érző, jó szíve volt, mely ott ragyogott jóságos szemében, ott mosolygott lelke derűjében, ajakán, a midőn oktatott, beszélt, adomázott, vagy vigasztalt s maga csüggedni nem tudván, másokat is óvott a csüggedéstől. Ez a szív vezette önzetlen, fáradságos munkájában; a szívét megtöltő szeretet öntött lelket tudományos munkásságába; ez tartott közelében mindenkit, mindnyájunkat, kiket barátságára méltatott.

Milyen igazságot talált *Sidney Lanier* szép szavaiban, melyeket 1898. február 13-án délben nagy betegségében is nyugodtan szívarozgatva olvasott kedves folyóiratának, a a *Revue des deux Mondes*nak utolsó füzetéből. Életének viszontagságai közt hányszor tapasztalta ő is, a mit az amerikai költő állít, hogy valóban »a szeretet az egyetlen mentő kötelék, melyet az ég utánunk hajít, kik hajótörést

szenvedtünk s az élet zátonyára kerültünk.« Kedves feleségének, négy derék fiának szerető családi körében neki is hányszor kellett enyhülést keresnie, mikor odakünn az életben zaklatások, csalódások érték! És erről a csendes oázsról, a családi körből, még gyönyörködni is tudott az élet sivatagában s meglátta annak szépségeit. Hiszen »szeretni embertársainkat, szeretni a nőket, szeretni az Istent: mindahárom úgy hangzik, mint a templomi harangszó, mely imára hi bennünket. S imádkozni annyit tesz, mint *dolgozni*.« És ő megnyugvással gondolhatott vissza ötvenéves munkásságának idejére, mely alatt minden irányban teljesíteni törekedett kötelességeit. »A mint nagyobb vagy kisebb a szeretetünk, a szerint győzünk az érzékiségen és a halálon, a szerint több bennünk az isteni. Mert az isten a szeretet, s ha úgy szeretünk, a hogy ő szeret, hozzá hasonlók leszünk.«

Ebben a pillanatban a füzet földre esett. A jalkiáltásra berohanó fiú pár percz mulva már csak atyja kihült szívére borulhatott. Erre a szívre, melyről meg van írva a porban heverő cikk folytatásában, hogy »a szeretet, csakis a szeretet végeztet velünk *nagy* munkákat; olyanokat, a mik nem rombolnak, hanem teremtenek. A szeretet, csupán a szeretet az igazi művészi alkotó.«

Nem szóvirág ez, melyet talán csak azért tűzünk a polyhistor sírjára, mert keletnek örvendett az ő korában, az irodalmi ízlésnek abban a korában. Bizonyos, hogy a legfegyelmesebb ész sem parancsolhatja meg a szívnek, hogy ne engedje magán keresztülfutni a szilajabb vért. De »mikor — szólt Finály b. Kemény Gáborról tartott emlékbeszédében — a halál elragad egy halandót és a sír elnyeli földi maradványait, emléke megtisztulva és átszellemülve áll előnkbe. És ha volt is életében valami, a mi bírálathoz alá jöhetett, azt mind eltemetjük a testével és kedves emlékéhez csak azt fűzzük, a mi rajta és benne szép, jó, nemes és fényes volt.«

A legszebb, a legjobb, a legnemesebb és a legfényesebb az a *hazaszeretet*, mely tudományos és polgári mun-

kásságában mindvégig vezette és ma, *éppen ma ötven esztendeje*, odaállította az ifjú Finály hadnagyot a kápolnai csataterre, hogy tizenkét fontos ágyúinak tüzével rombolja a szabadság ellenségeit. Azt a koszorút, melyet vitézségével már akkor megérdemelt, a M. T. Akadémia éppen az ötvenedik évfordulón a tudomány lankadatlan bajnokának homlokára illeszti.

FÜGGELÉK.

Finály Henrik életrajza.

I. Ifjúsága.

Finály Henrik 1825. január 16-án Ó-Budán született.

Atyjának üzlete volt. Anyja nemcsak szép, de eszes asszony is lévén, személyesen vezette 16 gyermekének nevelését.¹⁾

Finály a pesti német iskolában kezdte meg tanulmányait s 1836—7-ben kitűnően végezte a IV. osztálynak mindakét folyamát. A gymnasiumot 1837-ben a kegyesrendieknél kezdte s az ág. hitv. evangélikusoknál 1842-ben végezte. Első volt a kitűnők sorában.

1842. szept. 28. iratkozott be a bécsi polytechnikumba, s eleintén a német nyelvvel küzködve, nagy szorgalommal és kitűnő eredménynyel hallgatta Altmüllertől a technológiát, Salomontól az elemi s felsőbb mennyiség-tant, Engertől a leíró mértant, Reisingertől a physikát, Hönigtől az ábrázoló mértant, Burgtól a géptant, Stampfer-től a síkmértant, földméréstant, a térképtant, gyakorlati mérést stb., Stummertől az építészetet. Időközben (1844—5-ben) a bécsi egyetemen Petzwall Józseftől egyszerre hallgatta a felsőbb mennyiség-tan mindkét évfolyamát.

Szülöi 1846 óta csak nagyon jelentéktelen segítségben részesíthették s így, ha tanárai, különösen Petzwall, szereztek is számára tanítványokat, néha heteken át csupán délben ehetett valamit. Pedig már mérnöki munkáiért, pl. az ausseei zsinagóga tervéért, a Hofner számára tervezett

¹⁾ »Szerencsés valék megismerni azon derék úri nőt, ki oly jeles férfit növelt a tudománynak, a hazának,« írta Finályhoz Haynald kalocsai érsek Pesten, 1872. január 9.

géprésekért is kapott némi tiszteletdíjat. »Magamra vagyok tehát utalva — írja édesanyjához 1846. márcz. 30-án. — Minden esetre szép tőke, de bizony még nem kamatozom.« Stampfer mellett, mint gyakornok, 1846. óta alkalmazást nyert ugyan s minden nevezetesebb helyét fölmérte Bécs környékének, de anyagi tekintetben ezzel még éppen nem volt biztosítva s nem kevésbé aggódnak a jövője miatt. Végre is a *tanári* pályára szánta el magát és Stampfer assistense akart lenni a *gyakorlati mértanból*. Stampfer nagyra becsülte kiváló képességeit és szorgalmát. Kijelentette, hogy alkalmazza is, ha nem pályázik dr. Herr, akkor már a pesti vasút hivatalnoka.

Ugy látszik, nem erre az állásra gondolt, midőn egy hónap múlva (1847. május 4-én) már egész önbizalommal vigasztalja édes anyját. A nap majd csak előtör már a köd mögől s vidám, szép napokat fognak még megérni. »A belső szózat nem csalja meg a bízó lelket.« Reá rövid időn szebb jövő vár, mint a miről valaha álmodozhatott; de önmaga a legrosszabb esetben is biztosítva lesz, tehát róluk is jobban gondoskodhatik. Nem mond semmit ezúttal, mert bizonytalan, mi lesz vele, de közeledik már valami s akármi lesz, boldogságot és örömet okoz. Szenvedéseinek, fáradozásainak jutalmát veszi s nemsokára talán boldogan és vigan él édes anyja és családja körében, barátjaiknak öröme, ellenségeiknek boszúságára olyan állásban, a milyenre sok évi küzdelmei közt vágyva vágyott. Sok akadályt kellett elhárítania, de nem sokára sikerül útjából mindent eltávolítani s haladását akkor nem gátolhatja egy botránykő sem.

A műegytemet elvégezvén, *építőmérnöki* oklevéllel a kezében, kétségkívül a pesti József-ipariskola (a mostani műegytem) egyik tanszékére gondolt. Ez lehetett az oka, hogy a mire már hat esztendő óta kereste az alkalmat, még abban az esztendőben (1847. szept. 28.) áttért a pest-józsefvárosi plébánián a róm. kath. hitre.

Reményében azonban nemcsak most csalódott, hanem akkor is, mikor 1847. okt. 7-én a stájerországi rendek gráci reáliskolájához, majd 1848. február 5-én a prágai

műegyetemhez az elemi mennyiségtan katedrájára pályázott.

Mialatt Bécsben erre a két katedrára beadott pályázatának eredményét leste, egyelőre pedig beérte azzal a 26 váltó forinttal, melyet havonként leckeadással keresett, a márcziusi események őt és barátait is magukkal ragadták. Évek óta együtt szőtte terveit azzal a kis baráti körrel, melyhez 3 technikus, 3 jogász és 2 orvosnövendék tartozott. Az életpályák megvitatásáról azonban most a nagy politikára tértek át, a mire bőséges alkalmuk nyílt, mert 2—2 magyar, cseh és német, 1—1 lengyel és olasz volt köztük. 1848. márczius 13-án ott voltak valamennyien az alsóausztriai rendek háza előtt rendezett tüntetéseknél és résztvettek a Sturm- und Petition átnyújtásának mozgalmában. Délben 1 órakor, mikor az előbb megvívótázt, azután pedig meghajigált Albrecht főherczeg visszavonultával a katonaság előnyomult, harmadmagával egy elgázolt fiút megmentett, miközben jogásztársa (Aszkenazi) meg is sebesült. Vele bajlódott, mikor az utcán eldőrdült az első sortűz. Bántódás nélkül volt szemtanúja az egész utcza-i küzdelemnek, mint a következő napok eseményeinek is.¹⁾

Magyarország parlamenti kormányának megalakítása után húsvétkor (ápril. 23.) haza sietett, egyrészt hogy szolgálatait felajánlja, másrészt hogy jövődjét biztosítsa. B. Eötvös József minisztertől személyesen kért tanári állást a József-ipariskolánál (a későbbi műegyetemnél). A miniszter azonban kijelentette, hogy a hazának most nem professorokra, hanem katonákra van szüksége. Mivel július 28-án arról értesült, hogy a gráci reáliskolához is más neveztek ki s mivel most már különben sem érezhetett kedvet ahhoz, hogy osztrák államszolgálatba lépjen, követte Eötvös tanácsát és beállott tűzérnek a honvédséghez.

A schwechati csatában október 30-án már mint irányzó működött s kivette a részét abból a dicsőségből,

¹⁾ Finály: Hogy kezdődött az 1848. évi forradalom? »Kolozs-vár«, 1889., 69. sz.

hogy a Répásy ezredes vezetése alatt a balszárnyon álló tűzérseg egy időre meggátolta az ellenség előnyomulását. December 1-én valóságos tűzmester lett a második tizenkétfontos ágyúütegnél, mely akkor Pozsonyban állomásozott. Öcsse *Adolf* († 1893. márcz. 10.) ugyanez időben Győrött szolgált az utászoknál, kikhez a 25. honvéddzászlóaljtól mint altiszt ment át. Egyikük sem panaszkodhatott. Henrikkel feljebbvalói és elöljárói nagyon meg voltak elégedve s ő maga biztosra fogta, hogy két hónap múlva hadnagy lesz belőle; de mint tűzmester, úgy hitte, szívesen várhat. »Ha Réty úrnak (egyik jötevőjének, ki nemzetőrnek állott be) — írta nov. 30-án édes anyjához, kivel mindig németül levelezett — savanyú lenne az őrállás, gondolja meg, hogy a mi derék ifjaink még most is éjjel-nappal a szabadban táboroznak s hogy ezt szívesen megteszi az ember a szabadságért és a hazáért!«

Végigküzdötte a szabadságharczot s több alkalommal kitünt. Résztvett 1849. január 22—23. a bodrogkeresztúri (tarczali), 31-én a tokaji, febr. 26—27. a kápolnai, 28-án a mezőkövesdi, ápril 6-án az isaszegi csatában. Budavár ostromakor ütegeivel a Kis-Svábhegyen állt. Csak egyetlenegyszer sebesült meg; akkor is egy véletlenül élsült puskagolyója súrolta homlokát; egy ízben pedig lovát ölte meg a feje fölött szét pattanó gránát. A temesvári csata (aug. 9.) után tíz nappal Borosjenőben Vécsey seregének többi részével együtt mint főhadnagy ő is lerakván fegyverét, az oroszok, 23-án pedig Aradon az osztrákok kezébe került. Aug. 28-án a honvédek nagy részével együtt a minoriták aradi kertjében föleskették a császári zászló alá. Mint közlegényt sorozták be a Konstantin nagyhercegről nevezett 18. ezredbe s Olaszországba vitték, Vicenzába és Paduába.¹⁾

Természetes, hogy a bécsi polytechnikum végzett hallgatója, a ki imént még tűzérfőhadnagy volt, bizonyos figyelmet keltett maga iránt és feljebbvalói szívesen alkalmazták irodai munkákra. Akkor már több nyelven tudott;

¹⁾ Finály: Két karácson. Magyar Polgár, 1884. 297. sz.

németül könnyen és szépen fogalmazott, olaszul játszva megtanúlt. Mindamellett 1850. ápril 19-éig kellett mint közlegénynek szolgálnia és csak ekkor tették meg Gefreiternek (al-káplárnak).

Május 6-án napiparancsban tudatták a volt honvédekkel, hogy bizonyos föltételek, különösen pedig 500 frt váltságdíj lefizetése mellett megszabadulhatnak a további szolgálat alól. Nagy küzdelmek közt élő szegény édes anyja, a ki még csak egy 500 frtot sem tudott volna kifizetni, mindakét besorozott fiát meg nem menthetvén, az idősebb Henrik érdekében egyenesen a hadügymnisztériumhoz folyamodott s ez a pesti III. hadtest-parancsnokság útján május 26-án¹⁾ már váltságdíj nélkül ki is állította Finály igazolványát. Az ezred Paduában »hű és becsületes« szolgálatainak előmerése mellett június 7-én már elbocsátván a maga kötelékéből,²⁾ Finály másnap Triesztbe, harmadnap Bécsbe, s 11-én hajón Pestre érkezett. Végre-valahára ismét ölelhetette szeretett családját.

II. Fináli mint nevelő és középiskolai tanár.

Finály, ki Paduából történt elbocsátása óta rendőri felügyelet alatt állt, nem kapott könnyen alkalmazást. Eleinte magánórákat adott, 1850. szeptemberétől fogva pedig mint mérnök a baziás-orsovai vasút építésénél nyert alkalmazást.

Ősszel megnyílt *Szőnyi* Pál akkor felállított magániskolája s Finály is itt vállalt órákat. Szőnyinek azonban értésére adták, hogy »felsőbb helyen« rossz szemmel nézik

¹⁾ 2569—10958. C. sz. a.

²⁾ 1888. június 11-én a bolognai egyetem ünnepén már mint kolozsvári egyetemi tanártól, azt kérdezte Umberto olasz király, volt-e már Olaszországban? »Voltam, felség — felelte — még negyvenkilencben, a mikor még nem volt Olaszország.« Elmosolyodott és azt mondta: »Oh, az rég volt; most már hála Istennek, van Olaszország.« »Még pedig szép és virágzó« — tette hozzá Finály. (Levele nejéhez, 1888. jún. 12.)

a volt honvédekből összeválogatott tanítókat s így innen is távoznia kellett. Valamivel nyugodtabb lehetett saját és szülői jövője iránt, midőn *Szönyi* ajánlatára idősb gróf *Bethlen* János meghívta nevelőnek fiai, István, Aurél és Ádám mellé. Pesten 1851. január elsején foglalta el állását. »Erdély Deák Ferencze« azonban még azon év nyarán követte a halálba Kemény Dénest és Wesselényi Miklóst, kikkel együtt az unió s az egységes Magyarország apostolai közé tartozott.¹⁾ Alig temették a budai sírkertben Kemény Dénes mellé, özvegye báró Wesselényi Zsuzsánna elhatározta, hogy visszamegy Erdélybe, mely nagynevű urát oly igazán gyászolta. Gyermekei mellett Kolozsvárt is Finály maradt, kinek ekkor nyílt alkalma megösmernedni Erdély legderekabb arisztokrataival s egyáltalán magával az erdélyi társadalommal.

A nevelőség azonban csak első segítségnek volt jó, nem életcélnek. 1852. május 18-án tehát Finály megvált a grófi családtól, mert május elsején rendes tanító lett a kolozsvári kiváltságos polgári kereskedő-társaság vasárnapi iskolájában. Úgy találta, hogy a vasárnapi iskola nem adhatja meg mindazt, mire az erdélyi kereskedőnek szüksége van; hogy tehát — mivel reáliskolát Kolozsvárt fölállítani sem akkor, sem azóta nem lehetett, — *kereskedelmi magániskolára* van szükség, mely egyévi előkészítés után a második évfolyamban szakszerűen nyujtsa az ismereteket. 1853. októberében ő maga akart állítani ily intézetet²⁾ olykép, hogy ha 20 tanuló jelentkezik, a kormánytól azonnal engedélyt kér iskolája megnyitására.

Erre azonban nem nyilván alkalma, Finály tovább is a vasárnapi iskolánál maradt, hol a keresk. társulat teljes megelégedésére működött 1854. július 10-ig.

Időközben történt, hogy *Nagy Péter* ref. tanár egy *Szönyi Pál* pesti magániskolájához hasonló intézetet akart fölállítani Kolozsvárt, hogy itthon tartsa a rémuralom után Pestről visszatért erdélyi családokat, melyek fiaik nevelte-

¹⁾ Életrajza Vasárn. Ujság, 1864. 1. és 29. sz.

²⁾ Néhány szó a keresk. tanoda ügyében. Hetilap (Kolozsvár), 1853. júl. 16—23, 36—38. sz.

tése végett ismét Pestre szerettek volna költözni. Nagy Péter buzdítására ¹⁾ Berde Áron igazgatása alatt már 1852. szept. 1. meg is nyílt a *magán finevelő-intézet*, melyben Gáspár János, Sámi László, Kovácsi Antal és Gondol Gedeon mellett havi 12 frtért Finály is tanított, még pedig számtant, rajzot és német nyelvet, egyszerre három osztályban. A vizsgálatok kitűnően sikerültek ugyan, a nagy tandíjak miatt azonban a szülék zúgolódtak, a kevés és nagyon különböző korú tanulók kis száma mellett pedig nem lehetett annyi osztályt fenntartani s így az intézet 1853. szept. 11-én megszűnt.

A célzt elérték, a Pestre visszavágyó családok Kolozsvárt maradtak; Finálnak azonban máshol kellett volna nagyobb jövedelem után néznie, mikor váratlanul jóakarója támadt Haynald Lajos erdélyi püspökben, ki őt 1853. okt. 3-án helyettes tanárnak nevezte ki a *kegyes-rendiek* kolozsvári »nyilvános és teljes« gymnasiumához.

Latin és német nyelvtant s mennyiségtant kellett heti 19 órában tanítnia s az első évben segédjegyzőként működnie.²⁾ Mindezt az 1854. július 8-án kelt német bizonyítvány szerint buzgón megfontolva és tökéletes szakismerettel tette úgy, hogy nemcsak a lehető legjobb eredményt érte el, hanem egyáltalán képes és derék tanárnak vált be. Ő maga azonban paptanártársainak bizalmatlansága következtében erkölcsi vértanúságnak nevezte ittműködése első éveit.

Megunván a torzsalkodásokat, szabadúlni vágyott a kegyesrendiek gymnasiumától; azonban nem fogadhatta el sem a *besztercei* ág. evangélikus, sem a *kolozsvári* ev. ref. gymnasium meghívását,³⁾ a *pesti* reáliskolához beadott kérését pedig 1855. június 16-án azzal kapta vissza, hogy az állást más nyerte el. Haynald különben elsímította az ellentéteket, a mi annál könnyebben ment, mert a kegyesren-

¹⁾ Finály emlékbeszéde Nagy Péterről. Erd. Muz. kiadv. II. 60.

²⁾ Kolozsvári r. kath. gymn. évkönyv 1853—54., III. 31.

³⁾ Az ev. ref. gymnasium 1856-ban legalább arra akarta megnyerni, hogy ott hetenkint 3—4 órában zsidó nyelvet tanítson. Ezt azonban Haynald püspök, mint az erdélyi rom. kath. status gymnasiumának felügyelője nem engedte meg.

dieknél igazgató-változás történt. *Sláby* Józsefet ugyanis *Magyarász* Incze, majd a derék *Horváth* Pius követte a lyceum élén.

Finály ezek után letett a távozás gondolatáról, sőt meg is házasodott. Feleségül *Kerekes* Ferencz és Régeni Katalin leányát, Annát, Vasady Károly katonaorvos özvegyét vette, ezt a nyájas, szelíd és vidám lelkű, szorgalmas és gondos asszonyt.¹⁾ Most már nemcsak *Mikó* Imre, *Sámi* László, *Szabó* József²⁾ és mások vendégszerető házáinál, hanem saját lakásán is találkozhatott a rokon gondolkozásúakkal. Brassai, Régeni, Mike Sándor, Jakab Elek, Kriza, Nagy Lajos, Kővári, Gyulai Pál, a két Sámi, Nagy Péter, Fekete Mihály, Vida Károly, Gámán Zsigmond, Vass József, Horváth Pius, Gáspár János, Berde Áron, Lenhosék József voltak az akkori Kolozsvár legjobb szellemi erői, a kikkel Finály majdnem naponként társaloghatott. Igazán boldognak azonban sokáig nem érezte magát. Egészségét tartotta az egyetlen jónak, mit a sorstól nyert. »A kik szeretnek — írta évek mulva³⁾ — szeretetökkel kínoznak, a kik gyűlölnék, gyűlöletökkel; s így abban a nagyon kellemes helyzetben vagyok, hogy engemet, ki senkinek sem ártok, mindenki csak kínoz. De még van erőm *tréfálni*; és ez az erő az egyetlen, a mi fenntart.«

Vigasztalást a tudományokkal, különösen a classika philológiával való foglalkozásban keresett. Ezt művelte »szak-képzettségének megfelelő kitűnő eredménnyel« a gymnasumban, hol 1861. február 2-án történt lemondásáig tanított;⁴⁾ s ezen a téren tűnt föl először az irodalomban is, mint szótáríró.

Már azelőtt is adott ki néhány gyakorlati kézikönyvet, maga választván előadásának egész modorát. Inkább a népnek, mint az iskolának írt s így nem is kellett a tantervek kívánataival, néha csak kötölözködéseivel vesződni. Mathe-

¹⁾ Így jellemzi az 1868. január 7. kelt gyászjelentés.

²⁾ Szabó József estélyeiről ömaga Erd. Muz. Évk. VI. 100. Szerinte itt volt a kolozsvári igazi salon.

³⁾ Húgához, Etelkához, 1865. nov. 13.

⁴⁾ Haynald püspök köszönő irata 1861. febr. 6-án 296. sz. a.

matikája, melyet »a tudomány jelen állapontja szerint tanítóknak vezérfonalát, tanulóknak kézikönyvül« írt, voltaképp a Bethlen-fiúk számára készült; legalább mindjárt nevelősége kezdetén, 1851. január 6-án látott munkához; de csak a betűszámtani részt fejezte be és ez is kéziratban maradt.¹⁾ »Tollának első szülötte« gyanánt »A polgár és kereskedő számvetése« című munkáját²⁾ tekintette, melylyel már 1852. novemberében elkészült. Ezt voltaképp olyan mesterembereknek, gazdáknak, ügyvédeknek és kereskedőknek szánta, kik tudnak ugyan számolni, de eljárásuk czélszerűtlenségét maguk is annyira érzik, hogy nincs hozzá sem kedvük, sem bizalmuk. Azért akart kezökbe olyan könyvet nyújtani, mely megmutassa, »mily módon kell az elméleti szabályokat a gyakorlati tapasztalással összekötve úgy módosítani, hogy akár mily fennforgó számolást lehető legrövidebb idő alatt, minél kevesebb irással és minél biztosabban végbe lehessen vinni«. Rövidre fogta tehát az elméletet, »mely csak tökéletesít, de nem tanít« s nagyobb gondot fordított a gyakorlati részre. Mindamellett nemcsak magánosoknak, hanem felsőbb polgári és kereskedelmi iskoláknak is ajánlotta könyvét, mely börzeüzleti, biztosítási és takarékpénztári számolásokkal nem törődött ugyan, toldalékában azonban a különféle pénzek és mértékek összehasonlítását s magyar nyelven a métermértékek első ismertetését tartalmazta.

Másik könyvecskéje az új váltótörvény értelmében magyarázza a *váltórendtartást*.³⁾ Röviden mondott el a magános váltóforgalomban nevezetes minden dolgot, de csak odáig terjeszkedett, hol már az ügyvéd köre kezdődik. 34 esztendő múlva Léhman Róbert mint az ausztriai váltórendtartás erdélyrészi *legelső magyarázójának* ajánlotta neki az 1876. évi magyar váltótörvényről írt tankönyvét.

¹⁾ 4r. 128 lap. Több módosítással későbbi évekből.

²⁾ A polgár és kereskedő számvetése. Elméleti és gyakorlati kézikönyv okszerű számismeretek terjesztésére. Kolozsvár, 1853. Sr. VI és 233 lap.

³⁾ A váltórendtartás az új cs. k. váltótörvény értelmében. Mindenrendűek felvilágosítására. Kolozsvár, 1855. K. Sr. 111 lap.

Valóságos irodalmi esemény számába ment harmadik művének, a »*Latin-magyar iskolai szótár*«nak megjelenése.¹⁾ Már 1854-ben szövetkezett Gáspár Jánossal, hogy vállalkozó munkatársak segítségével Ingerslevnek nem-régiben (1853) megjelent latin-német iskolai szótárát lefordítsák, pótolják és mint szerkesztők jóformán csak arra szorítkozzanak, hogy a munkatársak egyéni sajátságaiból eredhető eltéréseket kiegyenlítsék. Rájöttek azonban, hogy Ingerslev sem elég megbízható s így a segédmunkák és szótárak egész halmozát szerezték be. Gáspárnak külföldre távoztával most már Régeni István ref. kollégiumi tanárral egészen újból kezdték a munkát. A minta ugyan tovább is Ingerslev maradt, de merőben átdolgozták pl. a particulákat, a földírat, történelmi, régiségtani és mythologiai adatokat és valami 1600 új cikket tettek belé. Munkájokban főkép Nagy Péter, Kovácsi Antal, Vass József és Perlaky László segítették őket, illetőleg Régeninek 1858. január 6-án történt elhunytával Finályt egymagát.²⁾

A szerkesztésben azt az elvet követték, hogy »minden szó jelentéseit a szerint rendezték, a mint a legelső és eredeti fogalomból a többiek fejlődtek;« így tehát minden cikk a tárgyalt szó történetét is nyújtja. »Mint középiskolai tanárok — írta sokkal utóbb — a szükség eleven érzésének ösztönzését követtük; tanítványaink voltak szemünk előtt, rajtok kívántunk első sorban segíteni: mi volt természetesebb, mint hogy *iskolai* szótár készítésére határoztuk el magunkat és művünk egész berendezése és kidolgozása ez alapeszme uralkodó befolyása alatt jött létre.« A lapok már előre figyelmeztették a szakembereket erre a szótárra, melyre azonban így is alig találtak kiadót,³⁾ elkészültekor a legmelegebben fogadták, a közönség közt pedig mintegy 3000 példányban terjedt el, a mi viszonyaink közt nagyon is szembeszökő eredmény. »Tudják-e uraim —

¹⁾ Dolgozta néhány kolozsvári tanár, szerkesztették Finály Henrik és Régeni István. Kolozsvár, 1858. N. 8r. XII és 979 lap.

²⁾ Az előszóban Finály szép emléket emelt neki. (XI—XII. l.)

³⁾ Végre a kolozsvári Stein János vállalkozott. A nyomtatást még 1857. januárjában kezdték (Magyar Futár 1857. 88. sz.)

szólt Mikó Imre tanárvendégeihez, kik örültek a megjelent új munkának, de a házigazdával versenyezve bírálgatták — tudják-e mit szeretek én e könyvben legjobban?« S mikor mindhiában találgatták, megmondta ő maga: »Azt szeretem legjobban, hogy a címlapján ott áll: *Kolozsvár.*«¹⁾ Valóban, az irodalmi decentralisatio egyik győzelmének tekintették.

Finály érdemeit az akkor újrászületett *M. T. Akademia* azzal ösmerte el, hogy őt 1858. december 15-én a nyelvtudományi osztály ajánlatára levelező tagúl választotta, Albrecht főherczeg kormányzó pedig ezt a választást már decz. 18. megerősítette. »Tekintse kegyed e választást — írta hozzá gr. *Dessewffy* Emil elnök és *Toldy* Ferencz titkár december 20-án²⁾ — tekintse az Akadémia azon méltánylása nyilatkozatául, melylyel Kegyednek ez osztálybeli munkálkodásai iránt viseltetik; s egyszersmind abbeli bizodalma jeléül, hogy Kegyed e téren ezentúl is buzgón működni, sőt munkássága egy részét az akadémiai alapszabályok szellemében s különösen a 17. §. értelmében intézetünknek áldozni hazafiúi s akadémikusi nemes kötelességének fogja tartani.«

Az a kitüntetés azonban, mely legfőkép mint iskolai kézikönyv szerkesztőjét érte, egyelőre határt szabott Finály tankönyvírói működésének s a viszonyok összetalálkozása következtében őt határozott tudományos munkásságra ösztönözte.

¹⁾ Erdélyi Muzeum, 1877. 17. l.

²⁾ Maga az oklevél 1859. január 30-án kelt.

III. Mikó Imre gróf hatása.

Mikó Imre gróf 1854 óta mindent elkövetett, hogy Erdélyben új életre keltse a nemzeti szellemet. Azzal kezdte, hogy részvényeket bocsátott ki a kolozsvári *Nemzeti színház* megmentésére; s a siker nem maradhatott el ott, hol akkora volt a lelkesedés, hogy pl. a még nagyon szerény állású Finály (1854. június 27.) erre a célra maga is aláírt 100 frtot. Ez időtől fogva mindenütt ott találjuk őt Erdély Széchenyijének oldala mellett. Mikó 1854. február 26-án új életre keltvén a tíz esztendővel azelőtt alakult *erdélyi gazdasági egyesületet*, két esztendő múlva (1856. márcz. 12.) kétfelé választotta a titkári teendőket és Nagy Ferencz szaktitkár mellé mint fogalmazó (»fogalomszaki«) titkárt Finályt állíttatta, kétségkívül azért is, mert jól tudott németül, mire nagy szükség volt az akkori kormányközlegekkel való érintkezésben. Így az *egy* titkári fizetés kétfelé oszlott; s mikor a következő évben tartott gazd. és iparkiállítás alkalmával Schwarzenberg hg. helytartó a titkárok bemutatásakor Mikótól azt kérdezte, hogy a magát szegénynek mondó egyesület miért tart mégis két titkárt, azt a találó feleletet kapta, hogy »azért, mert *egy*et nem bír fizetni«.

Finály 1856. szeptember 18-án folyóíráttá alakította át az egylet évkönyvét; a »Havi füzetek« azonban már a hatodik számmal (1857. febr.) megszűntek s az egylet visszatért az évkönyvekhez, melyeknek IV. és V. füzetét szintén Finály szerkesztette. Időközben (1858. aug. 1.) a közgyűlés elhatározta, hogy a titkári hivatalt újra szervezi és egy kellően fizetett titkárt tart, ki hivatásának élhessen. Finály 1859. márczius 12-én állásáról az új szervezés alkalmával lemondott ugyan; mivel azonban a megválasztott állandó titkár, Nagy János nem volt az országban, hivatának vitelére a közgyűlés továbbra is őt kérte meg.¹⁾ »Ahol — úgymond ő maga — az ember nem tehet úgy, mint

¹ Titkári jelentése a Magyar Futárban, 1859. 309. sz.

akar, vagy a hol azt, a mit jónak és üdvösnek lát, tennie nem szabad, de a körülmények által mégis kényszerítve van, hogy valamit tegyen, — ott lehetetlen hibát el nem követni. És csak szerencsét kívánhatunk a hazának ahhoz, hogy oly szorúlt körülmények közt, a mikor a hazafiak legjobbjai közül is sokan elcsüggedve és visszavonúlva nézték a halaszthatatlan teendők roppant halmazát, mégis akadtak férfiak, a kik elszánt lélekkel tették ki magokat a félremagyarázás és a félreismerés keserves martyr-ságának.«¹⁾

A gazdasági egyesület érdekében egészen 1860. márczius 11-ig oly »páratlan buzgalommal és kiváló szakértelemmel« működött, hogy »bokros érdemeinek elismerése jeléül« őt az egyesület 1860. július 19-én tiszteletbeli taggá választotta. Az egyesület történetét, mely az ötvenes években egyúttal politikai történet, a milleniumra az egyesület megbízásából Finály Henrik írta meg.

Mikó érdeme, hogy 1856. márczius 31-étől Erdélynek valahára ismét volt magyar lapja, a Kolozsvári Közlöny, mely *Vida* Károly szerkesztésében indult meg s megjelent azután is, hogy *Vida* már néhány hónap mulva »Magyar Futár« címmel külön lapot alapított. Finály mint munkatárs *Vida* mellé csatlakozott, sőt egy ideig (1858. szept. 9.—okt. 31.) helyettesítette is a szerkesztőt s éppen az utolsó napon fejezte be az új pénzről névtelenül írt cikksorozatát.²⁾ Arra a hírre, hogy a szerkesztést végkép Finály veszi át, *Vida* kijelentette, hogy a Futárnak nincs szüksége semmiféle átalakulásra a végből, hogy tovább is fennálljon. »A Futár — úgymond — addig fog élni, míg *Vida* úrnak tetszik s akkor fog megszűnni, mikor éppen *Vida* úrnak tetszik.«³⁾ A Futár megjelent tehát az 1859. év első kétharmadában is, de júl. 3-án a szerkesztő betegsége következtében szerkesztését ideiglenesen Finály vette át.⁴⁾ Mivel

¹⁾ Finály: Az erdélyi gazd. egyt. monographiája. Kolozsvár, 1896. N. sr. 39 lap. L. különösen 17—18. l.

²⁾ Magyar Futár, 1858. 267—270. sz.

³⁾ U. o. 274. sz.

⁴⁾ U. o. 1859., 340. sz.

a szerkesztésre véglegesen nem vállalkozott, Vida Károly, a rendőri zaklatásokat megúnva, okt. 16-án megszüntette éppen nem jelentéktelen lapját.¹⁾

Mikó Vida első lapjának, a Kolozsvári Közlönynek »Erdélyi Múzeum« című melléklete első két számában indítványozta, hogy újabb mozgalmat indítsanak az Erdélyi Múzeum megalapítására.²⁾ 1856. tavaszától fogva többször értekezett ebben az ügyben Erdély aristokratáival és tudósaival, s Nagy Péterrel az alapszabályokat is elkészíttette. Midőn *Schwarzenberg* Károly hg. kormányzótól megkapta a Kemény József gróf gyűjteményeit, újabban is átnézte az alapszabályokat s 1857. május 3-án gyűjtő- és ideiglenes bizottságot alakított, melynek, mint kezdettől fogva az értekezleteknek, munkás jegyzője Finály volt. 1859. július 21-én Finály, mint a Magyar Futár helyettes szerkesztője, lapja élén feltűnő betűkkel közölte *Liechtenstein* hg. kormányzónak Béli gr. megyefőnökhöz júl. 29-én intézett táviratát, mely szerint az uralkodó az erdélyi országos múzeumot engedélyezte. Szept. 15-én ugyanígy tudatta, hogy a helytartóság szept. 8-án az alapszabályokat az uralkodó aláírásával ellátva küldte le, 18-án pedig már közölte az alapszabályokat és a november 23-i közgyűlésre szóló meghívót, melyet mint elnök Mikó, mint jegyző ő írt alá. Ily körülmények közt a nemzet újraéledése gyanánt tekintették Erdélyben is a *Kazinczy-ünnepet*³⁾ s magát a múzeumi közgyűlést, melyet 442 egyleti tag, a M. Tud. Akadémia s több hatóság küldötteinek jelenlétében a kitűzött napon tartották meg. Az alapszabályokat Finály olvasta föl s a jegyzőkönyvet is ő vezette. Ő maga a kapott biztatásokhoz képest szívesebben lett volna a múzeum könyv-

¹⁾ Magyar Futár, 370. sz. Itt mondja, hogy majdnem négy hónapig volt távol. Ekkor tehát Finály szerkesztette lapját.

²⁾ Cikkét az Erdélyi Múzeum megalapításának körülményeivel együtt legújabbban szellemi utóda, gr. Kuun Géza ismertette az Erdélyi Múzeumban, 1898. 545—556. l.

³⁾ A kolozsvári Kazinczy-ünnepen (1859. okt. 27.) Teleki Domokos gr., Gyulai Pál, Finály (Kazinczy előszava Gessner idylljei fordításához) és Szász Domokos tartottak felolvasásokat.

tárnoka, de ezzé Szabó Károlyt,¹⁾ őt pedig november 25-én Dósa Dániel 111, Gyulai Pál 9 s Gondol Gedeon és Indali Péter 1—1 szavazata ellenében 124 szóval titkárrá választották s ebben az állásában mindhalálig megtartották. Az egyesületi év csak 1860. január 1-én kezdődött ugyan, ő azonban azonnal elfoglalta hivatalát, de Mikó indítványával szemben csak az egyesületi év kezdetétől fogva fogadta el 500 frtos fizetését, sőt 100 frttal már előbb (nov. 15.) ő is belépett az alapító tagok sorába.

A múzeum működésének első esztendeje megoszlott az elhelyezkedés csöndes, de fáradságos munkája és a politika közt, mely 11 esztendei szunnyadás után teljes erővel kerítette hatalmába a lelkeket. A sárospataki kollégium háromszázados ünnepén (1860. július 8.) az erdélyi múzeum is képviseltette magát²⁾ s Mikó fölemlítette a két testvérhaza egységét, a közlakomán pedig a tanítás szabadságát élte. Augusztus 12—16-áig a Verein für siebenbürgische Landeskunde beszterczei közgyűlésén a szászok ünnepelték a M. T. Akadémia és az Erdélyi Múzeum küldötteit. Nagy hatást keltett a közgyűlés első napján (aug. 13.) *Finálnak* az a beszéde, melyet a Vereinhoz a múzeum nevében intézett levele magyarázatául mondott.

»Az újabb kor álelméleteihez tartozik — szólt, — hogy a tudománynak nincs hazája. Lehet némi igazság benne, ha tudomány alatt az emberi elmének azt a sajátságát értik, melynél fogva tanulás által ismereteket szerezhet. De szerinte tudománynak csak az nevezhető, mi amaz ismeretekből látható és szembetűnő hatást tett egy ország művelésére s mi csak *egy* országnak vált kitűnően sajátjává. Így a matematika, mely a tengerészetre alkalmazva Angliát első tengeri hatalommá tette s annyi remek gép előállítását által benne a honi ipart oly magas fokra emelte, nem kizárólag angol matematika-e? A tudománynak tehát van hazája. Ezt érezve alakult hús év előtt a Verein s most a Múzeum, melynek czélja, hogy azt ne csak utolérje, de túl is szárnyalja. Bizonyos benne, hogy ezzel nem sért; mert a

¹⁾ Szabó Károly elhunytával 1890. szeptemberétől 1891. július 2-áig (Ferenczi Zoltán hivatalba-lépéséig) a könyvtárt is vezette, fizetéséről azonban az özvegy javára lemondott. Működése évről 1. jelentését az Erdélyi Múzeumban, 1891. 251—52.

²⁾ Mikó, Gyulay Lajos és Kuun Géza grófok, Nagy Péter, Mentovich és Finály által.

tudomány terén való verseny nem lehet ellenséges. S valamint két egyfajú növény ugyanazon földbe ültetve egymást nemcsak nem akalyozhatja növényében, sőt éppen együttléte által termékenyítőleg hat egymásra, úgy az egyirányú két egylet, ugyanazon édes haza anyaföldében gyökerezvén, nemes versenyben kell hogy közreműködjék a közös haza jólétére és dicsőségére. Jelenlétök mutatja, hogy törekvésök igaz és őszinte.«¹⁾

Valóban a politikai szempontok kerekedtek felül minden téren. *Finály*, midőn 1860. november 23-án a múzeumban első tudományos felolvasását tartotta, az erdélyi bányákból került viasztáblákról és az ősrómai folyóírásról szólva is talált alkalmat, hogy Róma példáját állítsa a bécsi centralisták elé.

»Róma — szolt — ma is állana, ha gyönyörű timokrátiája mellé feltalálja a képviselői önkormányzatot. De nem tudott kibontakozni a centralisatióból és az ahhoz való ragaszkodás adta előbb zsarnok császárok, később egy csapat korhely és dőlyfös praetorianus önkényébe a gyönyörű államot, mely a terjedő centrum saját zsírjában való elrothadása után természetesen összeroskadtt saját teste alatt, mihelyt a legkisebb külmozgalom megingatá.« Nem folytatta, de elég érthetően tette hozzá, hogy »kiki belátása szerint vonja el magának a képben rejlő nagy és fontos tanulságot«.

Az októberi diploma (1860.) s a februári patens csakugyan némi fordulatot jelzett. Az uralkodó már 1860. december 10-én Erdély kormányzójává (a főkormányshék elnökévé) nevezte ki *Mikó* Imre grófot. Mikó mint elnöki fogalmazót azonnal fölterjesztette kinevezésre *Finályt*, ki már 1861. február 2-án le is mondott gymn. tanári állásáról és mindjárt febr. 11—12. részt vett a »bizalmi férfiak« gyulafehérvári értekezletén, melynek conservatív több-

¹⁾ Aug. 16-án a Weisz-féle kertben tartott búcsúestély a magyar-szász testvériség ünnepe lett. Eötvös József báró beszéde valósággal elragadta a szászokat, *Finály* búcsúáldomása pedig Fronius lelkes válaszára és testvéries csókokra vezetett. (V. ö. Polit. Ujdonságok, 1860. 551. l.) »Úgy váltunk el — írja maga *Finály* (Laudator temporis acti. »Kolozsvár«, 1887. 300. sz.) — hogy a százszokkal egyek vagyunk, hogy ők minden utógondolat nélkül mellénk szegődtek, hogy, ha az alkotmányos önállóság kivívása harciba fog kerülni, e harcban ők hű szövetségeseink lesznek.« A gyulafehérvári értekezleten azonban a szászok már az unió ellen nyilatkoztak.

²⁾ Erdélyi Múz. Évk. I. 75—88.

sége az 1848. évi törvények mellett foglalt állást. Ő maga, mint szemtanú, az összehívó *Kemény* Ferencz báróhoz, az erdélyi udvari kancellária elnökéhez intézett emlékiratban igen találón jellemezte az értekezlet pártalakulásait s törekvéseit.¹⁾ Mikó 1861. márczius 26-án őt maga mellé mint kormányiszéki és elnöki fogalmazót nevezettette ki.²⁾ Mint ilyen, főnökét majdnem minden útjára elkísérte s így alkalma nyílt alaposan megösmernie Erdély intéző egyéniségeit s betekinthetett a kormányzat titkaiba is azóta, hogy ápril 6-án a kormányiszék megkezdte üléseit. Nagyon sok jellemző részletet beszélt el ez időkből barátai előtt, jegyzeteket azonban ismételt sürgetésekre sem tett. Az alkotmányos élet különben csak nagyon rövid ideig tartott. Mikó saját kérelmére már november 24-én megkapta fölmentését, a kormányiszék tagjait és hivatalnokait azonban maradásra buzdította. Finály tehát *Crenneville* Lajos gr. altábornagy kormányiszéki elnöksége alatt, a provisorium idejében is folytatta hivatalát még egy esztendeig. E közben történt, hogy az erdélyi román irodalmi társaság (*Assoctiunea Transilvana pentru Inaintarea literaturii si culturalei popului Romanu*) őt 1862. aug. 1. Mikó Imrével együtt tiszteletbeli tagjául választotta.³⁾ Kormányiszéki hivataláról csak 1862. november 26-án mondott le⁴⁾ s a főkormányiszék decz. 10-én elösmerését nyilvánította közhivatalnokoskodása alatt sikeresen folytatott működéséért.

¹⁾ Rückblick auf die am 11. u. 12. Febr. 1861. zu Karlsburg gehaltene Konferenz der Vertrauensmänner Siebenbürgens. . . . Von einem Augenzeugen. Ivrét, 7 lap. Kézirat.

²⁾ 889. sz. kir. rendelet. A kir. kormányiszék erről ápril 6-án tartott üléséből 5. sz. a. értesítette s azonnal fel is eskette. (Korunk, 1861. 83. sz.)

³⁾ Korunk, 1862. 118. sz.,

⁴⁾ *Crenneville* a maga részéről már nov. 27-én 6032. eln. sz. a. elbocsátotta, de lemondását az erdélyi udv. kancellária elnöke elé terjesztette.

IV. Finály mint archaeologus.

Finály 1862. november 26-án azért mondott le kormányzéki hivataláról, mert ugyanaznap az Erdélyi Múzeum őt választotta meg *az érem- és régiségtár őrévé*, illetőleg reá bízta e tár rendezését és kezelését.¹⁾ Ezzel a múzeum az eddiginél sokkal határozottabb irányba terelte jeles titkáranak kitűnő tehetségeit s mintegy fölhívta őt Erdély régiségeinek és érmeinek beható tanulmányozására.²⁾

Finály különben új állására sem lépett készületlenül. Az ő hatalmasan fegyvelmezett eszének csak foglalkoznia kellett valamely új disciplinával, hogy hamarosan otthon érezze magát benne. Innen van, hogy szaktekintélynek tarthatták egyszerre több tudományban is. Majdnem ugyanakkor, mikor a M. T. Akadémiában »A magyar ige időformáiról« szóló értekezéssel foglalta el székét, a Múzeumban is mintegy székfoglalót tartott, midőn 1860. november 23-án és decz. 15-én az erdélyi bányákból került *viasztáblákról* és *az ősrómai folyóírásról* értekezett. Magyarázataiban nemcsak a classicus philologus, hanem a gyakorlati jogász is támogatta az archaeologust, midőn megfejtette a 162. június 20. és okt. 20. kelt kötelezvény-táblák szövegét és megmagyarázta tartalmuk jelentőségét. Kimutatta, hogy

¹⁾ Finályt a közgyűlés már 1861. nov. 25-én megválasztotta az érem- és régiségtár őrévé (Korunk 1861. 244. sz.) s kimondta, hogy nem szabad más hivatalt viselnie; és ehhez 1862. július 7-én hozzájárult gr. Esterházy László is, ki 5000 forint alapítványt tett az őr fizetésének kiegészítésére, mire Finály szept. 18. Bécsbe utazott s onnan okt. 12. tért vissza a gróf tekintélyes éremgyűjteményével. Tehát Finály csak most gondolhatott a kormányzéki hivatalról való lemondásra, a mire különben a multévi közgyűlési határozat alapján nov. 12. a választmány is felszólította. Kettős hivatala után fizetése 1000 frt és 300 frt szálláspénz volt.

²⁾ Finály 1864. feb. már befejezte az 1012 régiségből s az Esterházy-gyűjteménynyel együtt 14,213 éremből álló gyűjtemény rendezését. Ez az alapja a most már valóban tekintélyes, kellő helyiség hiányában azonban még mindig eléggé hozzáférhetetlen régiségtárnak.

valóságos literarum obligatiók s hogy nagyon becses példái a régi rómaiaknál divatos legszigorúbban kötelező adósleveleknek. Ő, a váltórendtartás fejtegetője, egynek vélte az ilyen obligatiót a modern legszigorúbban kötelező adósságlevéllel, a váltóval, úgy, hogy szerinte a középkori olasz a giroban csak tökéletesítette a római váltót. Ez nyomozásának legnevezetesebb eredménye. A táblák közzétételével és magyarázásával lényegesen előmozdította a római folyóírás ösmeretét is, sőt ebben egyenesen az úttörők közzé tartozik.

Kisebb jelentőségű a kolozsvári *ötvöscső* 1473. évi szabályairól szóló felolvasása (1860. decz. 29.), melyet Cicero-ból vett jeligével vezetett be,¹⁾ s a *zárákról* (1861. okt. 9.) tartott szóbeli előadása.

Finály jól tudta, hogy talán sehol sem kell óvatosabban eljárni a *római régiségek és emlékek* kutatásában mint éppen Erdélyben, mert olyan helyekre is széthordták a követeket, hol rómaiak soha sem laktak. Meggyőződhetett erről, midőn a múzeum érdekében 1862. ápril 7-én első nagyobb archaeologiai útját tette Erdélyben.²⁾ Ekkor *Torma* Károlylyal együtt rándult ki a Veczelben gyanított castrumhoz. Mivel az erdélyi múzeum Kemény József gróf felíratgyűjteményének rendezésével és kiegészítésével Tormát bízta meg, Finály ezen a classicus területen reáállt, hogy előtte egyetlen felíratot se közöljön. Ez az oka, hogy kitűnő classicus philologus létére az inscriptiók olvasását és magyarázatát a nyilvánosság előtt mellőzte.

Megnézték V.-Hunyad romokban heverő várát is és mindketeket lehangolta az eléjük táruló véghetetlenül szomorú látvány. Jelentésében Finály halálos bűnnek nyilvánította e vár pusztulását s azt ajánlotta, kérje el a múzeum a kincstártól és szólítsa föl a hazát, sőt egész Európát a várnak közadakozásból való fölépítésére. A kaláni római puszta fürdő s a kőboldogfalvi római táborhely megtekintése után Zalasdon kerestek felíratos követeket, majd Gyulafehérvárra

¹⁾ Majdnem negyven év múlva (Régi dolgok. Kolozsvár, 1889. 298. sz.) ismét visszatért erre a felolvasásra, midőn a sokat emlegetett erdélyi zománcznak, az erdélyi ötvösök ismeretlen remekeinek fölfedezésére s megismertetésére ösztönzött.

²⁾ Finály, Egy arch. kirándulás Vajda-Hunyadra Erd. Muz. Évk. II. 135—141.

mentek át, hol megbotránkozva látták, hogy Apulumban a bérlők ölszáma adják el a kiásott római köveket. Ez a vandalismus annál inkább bántotta őket, mert Finály szerint rendszeres ásással itt valószínűs kis Pompeiit lehetne csinálni.¹⁾

A következő évben *Korbuly* Bogdán figyelmeztetésére *Mikó* Imre gróffal ment ki Bánffy-Hunyadra s onnan Sebesvárra, hol a Sebes és Körös összefolyása közt levő 5 holdas magaslaton tíz bélyeges tégladarabot talált a vízvezeték maradványaival együtt. Kifejezte abbéli gyanítását, hogy itt római város, colonia állt, melyet egy cohors praetoria, a cohors secunda Illyrica és a cohors II. Aegyptica, összesen mintegy 2500 katona őrzött. Tovább menve, Feketetón ráakadt az onnan vezető út egyik állomására s már ekkor kíváncsúnak tartotta, hogy valaki ezekben a határhegyekben kutassa Dacia kincsét, a határ őrzésére kétségtelenül fennállott sánczokat és őrhelyeket.

Első két régészeti útját még nagyon sok más kirándulás követte, úgy, hogy alig volt Erdélynek talpalatnyi földje, melyet be nem járt s arhaeol. tekintetben nem kutatott volna.²⁾ Hivatala tette őt *numismatává* is, a mire különben igazi hajlam vezette, mert benne matematikai imereit is értékesíthette. Az előgyakorlatot *Esterházy* László gróf bécsi éremgyűjteményének lehozatala és felállítása, majd a kath. lyceum éremgyűjteményének rendezése közben szerezte meg.³⁾ Időközben (1864.) reá bukkant *Debreczeni* László kolozsvári pénzverőnek az aranyfinomításról 1540 táján írt könyvére. Látnia kellett, milyen óriási mulasztás, hogy még csak kísérletkép sincs megírva a magyar bányá-

¹⁾ Domaszevszky később (Mömsen, Corpus Inscr. Lat. III. Suppl. II. p. 1374.) szintén kifakadván Apulum mai lakosainak a felírtas kövek iránt tanúsított gondatlansága miatt, egyoldalú értesítés alapján mégis Finályt látszik vádolni, mikor azt írja, hogy a praefectusok közönye (incuria praefectorum) következtében az erdélyi múzeumnak szánt sok felírtas kő nem jutott el oda, s vagy elveszett vagy megsérült. V. ö. O. Benndorf és O. Hirschfeld jelentésével, Mittheil. der Central Commission, 1873. (Különnyomat, 10. l.)

²⁾ Jó helyre fordult tehát Ch. Stewart, midőn 1867. deczemberében segítségét kérte egy Erdélyről szóló angol útikönyv készítéséhez. 1868 márcziusában elküldte a könyv tervezetét is; a munka megjelénéséről azonban nincs tudomásom.

³⁾ Ezért a főkörmányszéknek 1864. decz. 7-én 3385—386. sz. a kelt értesítése alapján decz. 23-án 2375. sz. a. Ráduly János káptalani helyettes mondott neki köszönetet.

szat és pénzverés, valamint pénzrendszer története. Ehhez való fontos adaléknak tekintette Debreczeni értekezését az aranykezelésről, »melylyel (az aranyat) oly szokott tisztaságig művelik, hogy belőle feddhetetlen arany pénzeket lehessen verni«. Három esztendő múlva már sokat felhasznált adataiból a *régi magyar súlymértékről* szóló értekezésében,¹⁾ melyben tulajdonképen egy régi súlymérték meghatározása körül tett vizsgálódása eredményét mutatta be. Előbb azonban gyakorlati észrevételeket tett a mérlegről, súlymértékről s a mérlegelésről. (Azon nagyon kevés magyar historikus közét tartozott, kik a physikával nem álltak hadilábon.) Eredeti adatok és számítások után jött rá, hogy az Árpádok korában a régi budai márka 249—250, a szebeni mintegy 219·5 grammot nyomott.

Romer Flóris már is a legörvendetesebb eredmények közé sorolta Finály legújabb érmészeti mély és fáradalmas kutatásait.²⁾ 1883. ápril 12-én a M. T. Akadémia régészeti bizottsága erre az értekezésre gondolt, mikor Finályt a magyar numismatica (Corpus Nummorum Hung.) bevezető *metrologiai* részének megírására szólította fel s 1884. január 18-án hozzá írt levelében Salamon Ferencz megint erre a tanulmányra és időközben (1883.) az ókori súlyokról és mértékekről megjelent könyvére³⁾ célozva jelentette ki, hogy régi pénzek dolgában máshoz, mint Finály szakértelméhez folyamodni hazánkban nem lehet.

Időközben megkezdte az erdélyi múzeumba került érmek tudományos leírását is. Nagy figyelmet keltettek érmészeti közleményei a múzeum évkönyveiben. Először, általános fejtegetések után, V. Istvánnak egy radnai érmét ismertette; majd az ókori álpénzekről s egy ily álpénz készítésére szolgáló hunyadmegyei pénzverő bélyegről értekezett; utóbb 2 kiadatlan görög és 22 római pénzt ösmertetett; a legnevezetesebb azonban az Apulum romjaiból (a Nerotól Crispináig terjedő időkből) hozzá került 612

¹⁾ Erd. Múz. Évk. IV. 54—71. (Különlenyomat 1868.)

²⁾ Archaeol. Ért. 1868. I. 30. l.

³⁾ Budapest, 1883. 2r. 163 lap.

római pénz 374 különböző veretének leírása és meghatározása.¹⁾

1865-ben már a nagy közönséggel is megismertette az erdélyi múzeum érem- és régiségtárát²⁾ s a képviselőháznak a közintézetek ügyei rendezése végett kiküldött választmánya 1866. júniusában mint egy tekintélyes gyűjtemény jónevű őrét őt is meghívta a hazai múzeumok dolgainak megbeszélésére.

1867-ben a párisi világkiállításon is bemutatta az erdélyi érmek gyűjteményét s résztvett az osztrák kormány-nak a kiállításról készített hivatalos jelentése megírásában, miért a cs. kir. keresk. minisztérium legteljesebb elismerését és őszinte köszönetét nyilvánította. 1868. szept. 20—25. a Magyar Történelmi Társulat első vidéki gyűlésén Kolozsvárt a kir. főkormányzói épületben külön kiállítást rendezett a marosportusi ásatásoknál talált római³⁾ és a magánosoktól összegyűjtött magyar régiségekből s bemutatta a régiségtárt. A Történelmi Társulat a levéltári kutatások folytatása s a régiségek fenntartása végett szept. 25-én egy Kolozsvárt székelő állandó bizottságot alakított, melybe beválasztotta Finályt is, ki a közgyűlésen a város és a múzeum nevében válaszolva *Horváth* Mihály elnöknek, megindító, lelkes szavakban mondott köszönetet, hogy a társulat Kolozsvárt tartotta első vidéki gyűlését. 1868. december 3-tól 1873. június 5-éig tagja volt a M. Történelmi Társulat választmányának is, de csak a kolozsvári bizottságban működött. 1869. ápril 5-én ez őt kérte meg, hogy Erdély katonai térképére bejegyezze az elpusztult várak, városok és helységek neveit; november 3-án itt tett jelentést, hogy *Torma* József *Calendarium Diplomaticum*-át *Torma* Károly költségén már nyomatja s hogy ehhez ő dolgozta ki és mellékelte a hiányzó mohammedán naptárt; ugyanekkor őt, *Lázár* Miklós grófot és *Szabó* Károlyt bízták meg, hogy

¹⁾ Múz. Évk. III. 92—100. és VI. 24—41.

²⁾ Korunk 1865., 8. sz. Későbbi jelentései az *Archaeol. Értesítőben* II. 10., 84. (1866—1870.) Az erdélyi múzeum könyvészete *Szinyei Repertoriumában*, II. 876—7.

³⁾ Rövid jelentést tett róluk a *Századokban*, 1867., 202—5. l.

javaslatot készítsenek egy *székely oklevéltár* szerkesztése és kiadása ügyében; s Finály 1871. márczius 28-án már be is mutathatta a Székely Oklevéltár első nyomtatott ívét.

Ez a bizottság különben csak kevéssel élte túl Finálynak azt az 1871. január 13. tett indítványát, hogy magának a múzeumnak kebelében alakítsanak *régészeti* bizottságot. Egyelőre február 24-én még a régi, eredeti szervezetű szakosztályban kellett bemutatnia a mező-nagy-csáni leletet s mindazokat a kincseket, mikkel a múzeum időről időre szaporodott.

Ez a biztos növekedés adott alkalmat arra, hogy az erdélyi régészeti leletek krónikája ügyében indítványt tegyen¹⁾ s hogy a mezei gazdák figyelmét fölhívja a földben talált régiségekre.²⁾ Egyébiránt nagyot változott az erdélyi múzeum helyzete és föladata, midőn az állammal kötött szerződés értelmében Finály 1872. október 19-én mint igazgató vette át az akkor föllített egyetem rendelkezésére bocsátott s a történelmi segédtudományok tanszékéhez kapcsolt érem- és régiségtárt.

Az állam azonban egy negyed század múlva sem bírt megfelelni annak a kötelezettségének, hogy méltóan helyezze el az intézetet, mely éveken át szorongott néhány szűk, nedves és czélszerűtlen szobában. Sőt — Finály halála előtt éppen egy nappal (1898. febr. 12-én) — az egyetem középonti épületének lebontása következtében egy részét a régi vármegyeháza átalakított *börtöneibe*, a másikat a levéltárba kellett beraktározni, úgy, hogy a közönség most már egyáltalán nem látogathatta.

Mindezek miatt a kolozsvári sajtóban,³⁾ sőt (különösen 1887. márczius 30-án) a közgyűlésen is egyesek Finályt hibáztatták, sőt olykor egész szenvedélylyel támadták ugyan, működésének legigazibb bírálata azonban az a meleg nyilatkozat, melyet koporsójánál a múzeum elnöke, gr. *Esterházy Kálmán* tett. »Egy állása volt különösen szívéhez növe — szólt, — az, melyet a múzeum-egylet kebelében keletkezésétől kezdve elfoglalt. Az egylet negyvenéves története mutatja,

¹⁾ Magyar Polgár, 1871. 47—48. sz.

²⁾ Erdélyi Gazda, 1871. 1. sz.

³⁾ Főkép a Kolozsvár, 1887. 79. sz.

mily hatással volt *páratlan, gondos, megfontolt, szakavatott munkásságával.*»

Volt különben idő, midőn a múzeumot évenként kétezeren is látogatták, tárgyai s azok őre pedig éppen nem maradtak ösmeretlenek a tudományos világ előtt. Így történt, hogy, midőn Finály a bécsi világkiállításra (1873.) tárgyakat vitt föl az erdélyi múzeumból, a magyar művészeti szakosztály egyhangúlag megválasztotta a Bécsben *ókori festészeti tárgyak* bírálására alakított nemzetközi bizottság tagjává és hogy a római Instituto di corrispondenza archeologica is levelező tagjainak sorába iktatta.¹⁾ Cohen Henrik a »Description des medailles frappées sous l'empire Romain« hetedik kötetében már az ő közlései szerint ismertette a múzeumban levő kiadatlan római császári érmekeket,²⁾ melyeket 1874-ben újabb sorozattal egészített ki.³⁾ Levelezett Momm-sennel is, ki már 1857-ben járt Kolozvárt s a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetében többször hivatkozott is Finálnak a viaszos táblákról írt értekezésére,⁴⁾ a dáciai feliratok közlésében azonban főkép Torma Károly segítségével élt, a pótfüzetben pedig *Domaszewszky* által — ha nem is név szerint — megrovatni engedte Finályt, mert »a kolozvári múzeum kevésbé felelt meg az alapítók azon szándékának, hogy az egész Dacia római emlékeit mint valami kincsházba gyűjtse össze.«⁵⁾ Pedig Domaszewszky több levelet váltván Finályval, tudhatta, hogy nem ez, vagy inkább nemcsak ez volt a múzeum feladata. Rajtok kívül, főkép a muzeummal kapcsolatos arch. és epigraphiai kérdésekben leveleket váltott Henzen, Benndorf, Hirschfeld. Gozzadini (Firenze), Hans Hildebrand és Almgren Oszkár (Stockholm), Tischler Ottó, Ranke, Maue és Reinecke (München), a belga Cumont, a párisi Br. J. de Baye, a

¹⁾ M. Polgár, 1874. 257. sz.

²⁾ Ezeknek francia jegyzékét Finály még 1867. június 13. elkészítette.

³⁾ Erdélyi Múzeum, 1874. 123—5.

⁴⁾ C. I. L. III. 929., 930., 932., 935., 948., 954. l.

⁵⁾ U. o. Supplementum, II., 1374. l.

bécsi Kenner,¹⁾ Much, R. v. Schneider, Riegl Alajos és más tudósokkal, Wattenbach, Benndorf, Hirschfeld, Almgren, Reinecke, Cumont, R. v. Schneider, Cichorius, a koppenhágai Sophus Müller, a berlini Voss, a boroszlói Grempler, a königsbergi Tischler pedig személyesen is fölkereste. Viszont a hazai tudósok közül különösen Romerrel, Henszlmannel, Hampellel, főképp azonban Torma Károlylyal és Zsófiával váltott néha kedélyes, de mindig tanulságos és jellemző leveleket.

Összeköttetéseinek számát s múzeuma tekintélyét növelte, hogy 1876. résztvett a budapesti nemzetközi őstörténelmi és embertani (VIII.) congressuson,²⁾ 1878-ban pedig a párisi világkiállításon, hol — mint maga írta — »az igazat megvallva, a trocaderoi csarnokban levő régészeti kiállítást kivéve, a mely roppant gazdag és roppant érdekes, a többi nem nagyon ragadta el.«

Az Erdélyi Múzeumban³⁾ négy közleményben is ösmertette, az archaeologia milyen helyet foglalt el ezen a kiállításon. Különösen a tanagrai (boeotiai) nem-rég kiásott szobrocskák ragadták lelkesedésre. A világkiállítást megelőző időben a biharvármegyei régészeti és történelmi társulat nagyváradi tárlatán (1878. ápril 22.) mutatta be az erdélyi múzeum egyes tárgyait;⁴⁾ azután 1879-ben a székesfehérvári,⁵⁾ 1885-ben a budapesti országos,⁶⁾ 1890. az aradi alföldi s 1896. az ezredéves országos kiállításon Budapesten. Időközben Resch Adolffal és Téglás Gáborral körülbelül egyidőben (1887.), de mindenesetre legbővebben írta le⁷⁾ a krásznai (háromszékmegyei) aranyeletet, az első ismert római pénzrudakat, két esztendő múlva pedig az

¹⁾ Különösen érdekes Kenner Frigyesnek a krásznai aranyelet ügyében 1889. januar 15. írt levele.

²⁾ A congressus elnökségének 1876. nov. 2200. sz. a. kelt köszönő-írata.

³⁾ 1878. 7—10. sz.

⁴⁾ U. o. 5. sz. 65—7. sz.

⁵⁾ Erről díszoklevelet nyert 1879. júl. 1.

⁶⁾ Elismerő és köszönő levél 1886. febr. 7. Kiállított tárgyait 1885. május 3. a király is megtekintette. V. ö. Erd. Múz. kiadv. III. 202.

⁷⁾ Erdélyi Múzeum, 1887. 337—346.

apahidai gót aranytárgyakat, melyeket 1889. augusztusában Budapesten a bécsi régészeti congressus tagjainak is bemutatott.¹⁾ Nagy segítségére volt Torma Zsófiának ősrégészeti kutatásaiban, melyek magukra vonták a külföld figyelmét.²⁾

A külföldi múzeumok közül Finály különösen Páris, Leyden, Berlin, München, Köln, Strassburg és Olaszország gyűjteményeit tanulmányozta. Legemlékezetesebb eszetendeje volt 1888, midőn Olaszország nagyobb városait bejárta s Bologna, Firenze és Nápoly gyűjteményei mellett június 20-án meglátogathatta Pompejit, június 26-tól pedig pár napig Róma régiségeit szemlélte meg. »Minthogy a dolgok nagyobb részét rajzból és leírásból már ismertem — írta nejjének, — a látás olyformán hatott rám, mintha az ember álmodik. Nem lepett meg semmi; sőt — az egy Szent Péter templomát kivéve — kisebbnek láttam mindent, mint a mekkorának képzeltem.«

V. Finály mint a történelmi segédtudományok egyetemi tanára.

Finályt az erdélyi múzeumnál elfoglalt állása határozottan az archaeologia művelésére ösztönözte és az archaeologia szerzett neki tanszéket a Kolozsvárt 1872-ben föllállított tudomány-egyetemen is. Szabó Józsefnek, a kitűnő orvosnak s Kolozsvár egyik képviselőjének salonjában az 1868: XLIII. t.-cz.-ben megújított unio óta sokszor volt beszéd tárgya, hogy Kolozsvárt végre-valahára föllálítsák a tudomány-egyetemet, melyet Szabó 1848 óta folytonosan sürgetett. B. *Eötvös* József 1870. ápril 7-én már be is nyújtotta a kolozsvári országos egyetem föllállításáról szóló törvényjavaslatot. A Kolozsvárt élő tudósok egy részére

¹⁾ A neki 1889. júl. 14. bejelentett leletet szept. 17. írta le. L. Arch. Ért. 1889. 305—320., Erd. Múz. 1889. 403—423. és Ung. Revue, 1890. 761—771. A bemutatásról l. Erd. Múz. 1890. 308.

²⁾ Torma Zsófiának Finályhoz intézett számos levele közül legérdekesebb az 1888. ápril 8-i, mely világosan kifejti nézeteit »Trója és Dácia leleteinek azonossága« iránt. Finály sokban nem értett vele egyet.

nézve nemcsak nemes dicsvágy, hanem az anyagi élet kérdése is volt, hogy az egyetemre jussanak s így a tudományos téren nyugodtan és határozott irányban dolgozhassanak. A jogakadémia és az orvos-sebészti intézet, valamint a középiskolák néhány tanára ugyan meglehetősen nyugodtsággal nézhetett az ügy fejlődése elé; azok azonban, kiknek erejüket, hogy magukat és családjukat fenntarthassák, sokfelé kellett elforgácsolniok, nem várhatták közönyösen a pályázat kihirdetését s annak esélyeit.

Finály csak az egyetemi kérdés előtérbe lépése után, 1871. február 14-én mondott le a római kath. lyceumi nyomda igazgatóságáról, melyet 1868-tól fogva viselt s melynek alapján 1868-tól 1882-ig a kolozsvári kereskedelmi és iparkamarának is elnöke volt. Mint választmányi tag működött a kolozsvári és az egyesült erdélyi takarékpénztáraknál, utóbb más pénzintézeteknél is. Ezek és a múzeum közt kellett megosztania munkásságát. Családi viszonyai szintén kíváncsiságot tettek, hogy annyi küzdelem után határozottabb állást foglaljon el a közéletben. Első felesége *Kerekes Anna* 1868. január 7-én elhunyt s Finálynak egyelőre csak mostohafiáról, Vasady Gyuláról kellett gondoskodnia. 1869. ápril 5-én azonban másodszer nősült, feleségül vevén *Sebesi Annát*, ezt a kedves és szép nőt, ki igazán boldoggá tette életét. Házasságát Isten négy derék fiúval áldotta meg, kik közül Lajos és Gábor már akkor életben volt.

Ily körülmények közt határozta el, hogy még a pályázat kihirdetése előtt lépéseket tesz kolozsvári egyetemi tanársága ügyében.

»Vajha sikerülne valaha sok fáradtsággal és utána-járással szerzett ismereteit azon a pályán értékesíteni hazája és fiai javára, a melyre tanulmányai megkezdése óta készült, a melyre kétségtelen hivatást és képességet érezett magában és a melyről végképen lemondani a legkecsegtetőbb ígéretekkel szemben sem tudta soha magát elszánni . . . Nem rajta mult, nem képessége hiánya az oka, hogy ha mindent elkövetett, hogy Istentől nyert képessége és szorgalma után nyert tudományát hazája szolgálatának szentelje, ez csak annyiban sikerült, hogy 1853 óta szolgálhatott ugyan a közügynek, de nem az állam akkori kormányának. Tudományos és irodalmi munkássága képes

volt figyelmet ébreszteni, pedig mostohább anyagi körülmények közt forgott mint mások, a kik egyenesen az állam szolgálatában állottak.«¹⁾

1871. december második felében a tanárság dolgában már Pesten járt 6 napig s Haynaldal együtt²⁾ többen voltak abban a véleményben, hogy »oly elsőrangú celebritást« meg kell nyerni »Erdély (?) legfőbb tanintézetének.« »Oly szellem, oly munkaerő, oly műveltség, melyet benne bír hazánk — írta Haynald évek múlva is³⁾ — önmaga teremti meg s biztosítja sorsát. Kiket Isten ingyen kegyelme a dolgok élére állított, csak szerencséseknek vallhatják magukat, ha ily férfiak előtt az érdempálya sorompóit megnyitják.« Jellemzi a polyhistort, hogy erőt érzett magában *három* tanszék közül akármelyiknek betöltésére is; mivel azonban Trefort miniszternek a mennyiségtani és a classica philologiai tanszékre már voltak alkalmas és kitűnő szakemberei, az erdélyi múzeum gyűjteményeinek az egyetem részére szerződés útján való biztosítására Mészáros Ferencz miniszteri tanácsos kíséretében Kolozsvárra érkezett Szilágyi Sándor útján azt izente neki, hogy a *történelmi segédtudományok* ny. r. tanárává kívánja kinevezni s hogy, ha ezt elfogadja, a mellett a múzeum titkára s a régiség- és éremtár őre maradhat.⁴⁾ A király Ischlben 1872. szept. 29-én valóban ki is nevezte őt a történelmi segédtudományok ny. r. tanárává 2000 frt évi fizetéssel, 300 frt lakásbérrel s a magasabb fizetésre való előléptetés jogával együtt.⁵⁾ Október 19-én a hivatalos esküt is letette.

A történelem segédtudományainak nagy tere, a kezdetben csak hároméves tanfolyam elégtelensége s a többi történelmi előadásokhoz való alkalmazkodás szükséges volta arra a meggyőződésre vezette Finályt, hogy a szoros értelemben vett *régészet csak másodszorban* tartozhatik előadásai keretébe s hogy a *főszűlyt* a régebben ú. n. *diplomaticára* kell fektetnie.

¹⁾ Levele Trefort miniszterhez 1872. decz. 18-án.

²⁾ Haynald levele Finályhoz 1872. január 9.

³⁾ 1872 január 28-án.

⁴⁾ Szilágyi Sándor nyilatkozata 1887. aug. 6.

⁵⁾ Budapesti Közlöny, 1872. okt. 3. 226. sz. 1805. l. A miniszteri értesítés okt. 5. kelt.

Finály tanszékét minden közelebbbi meghatározás és részletezés nélkül nevezték el a *történelmi segédtudományok* tanszékének. »Melyek is csakugyan ezek a segédtudományok?« — kérdezte pályája vége felé maga Finály. — Hamar lehet elmondani: Időszámítástan, írás- és oklevéltan, címér- és pecséttan, érmészet, mértéktan és a mi ezekkel kapcsolatban van. Azt kérdjük, méltányos-e követelni, hogy egy ember mindezeket tudományos alapossággal értse és bírja és egyetemi színvonalon előadja és fejtegetse is? És ez a kérdés annyival is inkább jogosult, mivel akkor alig kezdett csirázásnak indulni az erre a térre vonatkozó hazai irodalom; s így Finálynak még abban sem volt módja, hogy hallgatóinak bár egy segédkönyvet tudjon ajánlani!«

Minden esetre tanulságos látnunk, milyen rendben és kiterjedésben művelte mindezeket a tudományokat.

1. Az *időszámítástannal* foglalkozott legbehatóbban. Már a legelső félévben általános mennyiségtani és csillagászati bevezetést nyújtott az időszámításba, s ennek alapján tárgyalta az egyiptomiak, babyloniak, görögök és (Caesarig) a rómaiak időszámítását.¹⁾ Az általános időszámítástant elméleti és gyakorlati részre osztotta, különös súlyt fektetvén a görög és római időszámítás gyakorlatára.²⁾ Ez utóbbin kívül azonban foglalkozott az ó-egyiptomi,³⁾ zsidó, perzsa, török, arab,⁴⁾ sőt az indiai és a kínai időszámítással is.⁵⁾ A rómaiak és a keresztény népek *calendariumát* többször egyfolytában ismertette;⁶⁾ a keresztény időszámítást és naptárt ismételve külön előadásokban is tárgyalta.⁷⁾ A nagy

¹⁾ Az 1872—3-i I. félévben hetenkint öt, 1876—7., 1878—9. és 1896—7. csak három órában.

²⁾ 1875—6. II. félév 5, 1883—4. I. félév 3 óra hetenkint.

³⁾ 1881—2. I., 1885—6. I. és 1892—3. II. félévben, 2—3 órában.

⁴⁾ 1873—4. I., II. 1876—7. II., 1879—80. I., 1883—4. II., 1885—6. II., 1888—9. II., 1893—4. I. félévben, hetenkint 3—3 órában.

⁵⁾ 1876—7. II. és 1879—80. I. félév, amazokkal együtt.

⁶⁾ 1872—3. II. félévben hetenkint 5, 1895—6. I. II. hetenkint 3 órában.

⁷⁾ 1880—1., 1884—5., 1887—8., 1890—1. és 1897—8., mindig az I. félévben, heti 3 órában.

részletekbe csak egyszer ment át, midőn »Macrobius a római naptárról« czímmel tartott publicumot.¹⁾

2. Az írás- és oklevéltanba való bevezetésül többször ismertette a középkori latin írásokat;²⁾ palaeographiai előadásai³⁾ azonban többnyire elméletiek voltak s diplomaticai gyakorlatokat csak egyetlen egyszer tartott. Szabó Károly már a harmadik esztendőben indítványt tett a karban egy külön oklevéltani tanszék felállítása iránt, mert egy egyén a történelmi segédtudományokat képtelen kellő alapossággal tárgyalni s minden egyes ágban elég mélyre hatolni. A hallgatóság kevésbé érdeklődött Finály ezen előadásai iránt, melyek jelentkezők hiányában néhányszor el is maradtak.

3. Czimertani előadást Finály gyakran hirdetett, de ezeket sem tarthatta meg mindig. Belevette természetesen a *pecséttant* is. Itt az általános szempontok vezették, de a magyar tekinteteket sem hanyagolta el.

4. Az éremtan terén főkép az ókori és a hazai szempontokat vette figyelembe. Első ilyenmű előadásaiiban hetenkint nem kevesebb mint 5 órát szentelt az ókori érmészet megértéséhez szükséges bevezetésre.⁴⁾ A hazai érmészetre két félét szánt.⁵⁾ Egyszer az erdélyi érmészetre is fordított heti 3 órát,⁶⁾ és ismételve ösmertette a hazai,⁷⁾ egyszer pedig az ó-, közép- és újkori pénzverés történetét.⁸⁾ Előadásait az erdélyi múzeum éremtárában, tehát szemléltetve tartotta.

5. *Metrológiai* előadásai, szorosan összefügtek az érem-

¹⁾ Hetenkint egyszer, 1882—3. I.

²⁾ 1873—4. I., 1876—7. I., 1878—9. II., 1879—80. I., 1882—3. II., 1884—5. I., II., 1885—6. II., 1888—9. I., 1890—1. I., 1893—4. II., 1896—7. I. félévben, heti 2—3 órában.

³⁾ 1874—5. II., 1875—6. I., II., 1877—8. I., 1879—80. II., 1880—1. II., 1881—2. II., 1883—4. I., 1886—7. I., 1887—8. II., 1888—9. II., 1889—90. II., 1891—2. I., 1893—4. II., 1897—8. I., hetenkint 2—2 órában.

⁴⁾ Bevezetés 1874—5. II., ókori érmészet 1875—6. I., 1878—9. I., 1882—3. I., II.

⁵⁾ 1874—5. I., és húsz év múlva 1894—5. I.

⁶⁾ 1879—80. II.

⁷⁾ 1880—1. I., 1886—7. I., 1890—1. II.

⁸⁾ 1885—6. I. félév.

taniakkal. Az egyetemen öt ízben fejtegette az ókori mértekeket és pénzrendszereket.¹⁾

6. Az *östörténelmi régészet* köréből csupán kétszer hirdetett előadást,²⁾ de az első ezek közül is elmaradt. Annál sajnálatosabb, mert az erdélyi múzeum gyűjteményeiben elég módot és alkalmat nyújtott volna a régészet megértésére s megkedvelésére.

7. »*A mi ezekkel kapcsolatban van,*« a mit tehát ő maga mintegy háttérbe helyezett, előadásainak voltakép fő és talán legvonzóbb részét tették. Ide tartoznak a *római magán- és államrégiségek*. Amazok körében a magánháztartás, család, társadalom, multságok, játékok, nevelés stb. ismertetése³⁾ és az egésznek koronája Róma városának,⁴⁾ néhányszor külön csak magának a Forum Romanumnak helyrajza.⁵⁾ Az államrégiségek közül különösen a közigazgatás és államháztartás érdekelték⁶⁾ s külön szolt a római császárság pénzügyéről.⁷⁾ Az ókori államszervezet fejlődéséről egy ízben⁸⁾ értekezett. Nyelvészeti és régészeti szempontból ismételve fejtegette és értelmezte Gajus első commentariúsát,⁹⁾ Gajus institutioinak IV. könyvét¹⁰⁾ és Macrobius Saturnalia című munkáját.¹¹⁾

¹⁾ 1873—4. I. hetenkint 5, 1876—7. II., 1877—8. I., 1880—1. II. és 1894—5. II. hetenkint 2—2 órában. 1897/8. II. is hirdetett előadásokat, de még a félév megnyilta előtt elhunyt.

²⁾ 1877—8. I. és 1878—9. I. hetenkint 2 órában.

³⁾ 1874—5. I., II., 1878—9. I. hetenkint 5, 1883—4. II., 1885—6. I., 1887—8. I—II., 1889—90. I—II., 1892—3. II., 1893—4. I., 1896—7. I., II. hetenkint 2 órában.

⁴⁾ 1873—4. II. 5, 1881—2. II., 1891—2. I—II., 1894—5. I—II. 3 órában.

⁵⁾ Hetenkint 1 órában 1879—80. I., 1884—5. I., 1888—9. I., 1890—1. I.

⁶⁾ 1877—8. I., 1890—1. II., 1895—6. I—II., hetenkint 3—4 órában.

⁷⁾ 1888—9. I., 1892—3. II., hetenkint 1 órában.

⁸⁾ 1882—3. I—II. heti 2 órában.

⁹⁾ 1880—1. I., 1889—90. I., 1893—4. II., heti 1 órában. 1897—8. II. félévre is kihirdette.

¹⁰⁾ 1877—8., 1881—2. I., 1891—2. I., heti 1 órában.

¹¹⁾ 1889—90. I., 1891—2. II. és (ez elmaradván) 1892—3. I. heti 2 órában.

Az adott jegyzék talán fárasztó és unalmas, de kétségkívül helyénvaló, különösen azokkal szemben, kik az egyetemi tanárok tudományos súlyát irodalmi közléseik számához mérik.

Hallgatók hiányában Finálnak nem egy előadása maradt el. Talán azért látogatták kevesen, mivel a tanárképző-intézet kötelező előadásai mellett az ifjak nem győzték az ő óráit is venni s mivel tárgyai semmiféle vizsgálaton sem szerepeltek. De talán azért is, mert, míg egyrészt nagyon is elméletiek voltak, másrészt néha fölöslegeseknek látszottak a philologiai, történelmi és jogtörténelmi előadások mellett s míg az aprólékosságig foglalkoztak egyes ókori ázsiai népekkel, a hazai viszonyokat és a gyakorlati szempontokat meglehetősen mellőzték.

Hatását csökkentette, hogy előadásainak *közzétételére* sem nyílt alkalma. Finály apróra kidolgozta minden egyes előadását, úgy, hogy sajtó alá bocsáthatta volna valamennyit. Így 1874-ben már teljesen készen állt az *időszámítástan kézikönyve*¹⁾ s belőle az egyiptomiak időszámításáról szóló fejezetét be is mutatta az Archaeologiai Értesítő 1873. évi folyamában. Ő maga Brassaival együtt sajtó alá rendezte Torma József Calendarium Diplomaticumát, mely azonban csak 1879-ben jelenhetett meg, akkor, a mikor már három év óta közkézen forgott Knauz Kortana, mely 1872-ben elnyerte a M. T. Akadémia jutalmát. Egyik bírálója Finály volt. 1889-ben Horvát Árpád is kiadta Diplomatikai Kortanát, a mi éppen elég volt arra, hogy Finály ne találjon kiadót a maga 36 éves diplomatikájának s 91 éves időszámítástanának kiadására, a mint hogy Torma Károlynak is magának kellett kiadnia apja s Horvátnak a saját munkáját.

¹⁾ Kéziratban 4r. 91 ív. Belőle mutatványképen megjelent: Az egyiptomiak időszámítása (Arch. Ért. 1873. 11—14. sz.) A zsidók időszámítása (Erd. Múzeum, 1881. 257—289.) A görögök időszámítása (Erd. Múzeum, 1882., 1—49. l.); Az ósrómai naptár és a német tudósok (U. o. 65—116. l.); Der Altrömische Kalender (Különlenyomat az Ungar. Revueból. Budapest, 1882., 8r. 48 lap); Epacta (Erd. Múzeum, 1881. 193—219. l.)

1874-ben sajtóra teljesen készen állt Finály közép-kori *latin palaeographiája* is. De csak egy tekintetben ért czélt, t. i. abban, hogy a magyarországi közép- és újkori latinság szótárának elkészítése iránt az erdélyi múzeumban 1883. december 7-én tett javaslatát a M. T. Akadémia egészben véve elfogadván, kiküldött bizottsága 1884. márcz. 21-én Finály előadósága mellett meg is kezdte munkálatait; mindez azonban más körbe tartozik, ha még annyira hivatva volt is, hogy elősegítse középkori okleveleink és egyéb emlékeink helyes értelmezését. Fő és legsajnosabb az, hogy kiadó Finály latin palaeographiájára sem akadt.

Szerencsésebb volt *ókori metrologiájával*. Thallóczy Lajos a M. T. Akadémia régészeti bizottságának alosztálya nevében már 1881. márcziusában megkérdezte, nem volna-e hajlandó megírni bevezetésképen a metrologiát a tervezett Corpus nummorum számára; s erre ő azzal felelt, hogy a M. T. Akadémia II. osztályában már 1882. október 9-én felolvasta (illetőleg bemutatta) az ókori súlyokról és mértékekről szóló könyvét, mely a következő évben nyomtatásban is megjelent. Ebben általában véve szólván a mértékekről, megismertette az ókori mértékek arányait, külön a babyloni, aeginai és attikai talentumokat; majd áttért a római súlymértékekre és pénzrendszerre. Bemutatta a görög és római hossz- és térmértékeket, az attikai és római ürmértékeket, az egyiptomi, palaestinaí és perzsa mértékeket s a római pénzértékeket görög rendszerben. Most már 1883. ápril 12-én a M. T. Akadémia archaeol. bizottsága hivatalosan is felszólította a Corpus Nummorum metrologiai részének megírására; de ha vállalkozott is rá, ki nem adhatta, mert a Corpus az ő életében nem jelent meg.

Így járt az *általános czímertannal* is, melynek kéziratát b. Nyáry Albert a M. T. Akadémia II. osztályában (1878. január 14-én) szigorúan bírálta. Kilencz esztendő mulva Finály minden lényeges változtatás nélkül nyújtotta be kéziratát a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságnak, mely azt 1886. okt. 16-án három bírálónak adta ki. *Tagányi* Károly előadói jelentésének meghallgatásával azután 1887. február 5-én a választmány azt határozta,

hogy »a munka kiadásába csak akkor bocsátkozhatik, ha a szerző a bírálók által kijelölt változtatásokat végrehajtja.¹⁾ Finály azonban ez ügyben többé nem érintkezett a Heraldikai Társasággal.

Classica archaeologiaja kéziratban egymaga mintegy 230 ívre megy, tehát oly nagy arányú, hogy szegényes irodalmunkban már terjedelménél fogva is számot tehetne. Róma topographiáját pl. 54 íven adja; a többi főkép a magánrégiségekkel és Gajusszal foglalkozik. Ebből a művéből azonban szintén csak töredékek jelenhettek meg; így a *jus gentium*, *jus civile* és a rabszolgaság,²⁾ továbbá Gajusról szóló megnyitó előadása³⁾ és a római történelem tanulmányának céljairól és módjairól való fejtegetése.⁴⁾

Valóban feltűnő, hogy, míg Finálynak a történeti segédtudományok köréből tartott előadásai közül csak egyetlenegy (a metrologia) jelenhetett meg egész terjedelmében, 1885—6. II. felében a nyugalomba vonult Imre Sándor helyett, tehát mellékesen tartott *magyar nyelvészeti előadását* egy terjedelmes kötetben a M. T. Akadémia szívesen kiadta. Megírta Finály teljes 60 íven a *német irodalom történetét* is abból az alkalmából, hogy 1884—5-ben az egészségének helyreállítása végett Tuniszba utazott Meltzl Hugót helyettesítette. Ez a munkája azonban kéziratban maradt.

Méltán bánthatták Finályt az egyetemi kézikönyvek kiadásával járó szinte legyőzhetetlen nehézségek; azonban ezek alig jöhettek szóba az ifjú egyetem első éveinek egyéb nyomorúságai mellett. Finály kifejezést is adott elégtelenségének nyiltan és pedig sok kiméletlenséggel, midőn a kolozsvári egyetem a bölcsészeti karból őt először választván meg rectorának,⁵⁾ 1874. október 12-én rectori székét elfoglalta.

¹⁾ Dr. Fejérfpataky László szíves közlése.

²⁾ Erd. Múzeum, 1880. 57—78.

³⁾ U. o. 1875. 153—7. és 1879. 105—108.

⁴⁾ Kath. Szemle, 1888. 199—213. Ez úgy szólván székfoglalója volt a Szent-István-Társulat irod. és tud. osztályában.

⁵⁾ Megerősítve 1874. július 31.

Különösen azon felfogás ellen kelt ki, mely a kolozsvári egyetemet a budapesti mellett mint valami alsóbbrangű, másodrendű intézetet tünteti föl s előléptetésnek tekinti, ha egy tanárt Kolozsvárról Budapestre helyeznek át. Az egyenrangúságot a törvény kimondta ugyan, de anyagi és szellemi téren a kormány s a társadalom egyaránt a régi, idősebb egyetemnek kedvez; az időszakai sajtó pedig maga is csúfolja az egyetemet, melynek hallgatói nincsenek ugyan, de tanárai már is fizetés-emelést és nagyságos címet kérnek. A kicsinylésben része van a kormánynak, de a tanárok azon részének is, mely a kolozsvári tanítószéket csupán lépcsőnek tekinti a budapestihez. A collegialitas ellen többen vétettek, személyeskedtek, egymást tudatlanságról vádolták stb. Vádolnia kellett azonban a kormányt és törvényhozást is, mivel a kolozsvári egyetemet *fölállították a nélkül, hogy megalapították volna*; hiszen *első* felszerelésre is csak annyit adtak, a mennyit a budapestinek *évenként* nyújtanak. Úgy szólván *suttyomban nyitották meg* s nem olyan fénynyel, zajjal, mint a németek a strassburgit, vagy mint most legújabban a horvátok a zágrábit. Még az ifjak ösztöndíjait is csekélyebbre szabták mint Budapesten; és gúnyolódnak, hogy az ifjak nem keresik föl Kolozsvárt, melynek egyeteme csak 3 éve áll fenn s maga a város mulatságok, élvezetek s könnyebb megélhetés dolgában nem vetekedhetik Budapesttel és a külföld egyetemi városaival. A tanári kar egyetértésében, a törvény szava s a tudomány érdeke következtében az egyetemet megillető jogok követelésében s a helybeli társadalomhoz való simulásban látta azt a módot, melylyel mostani bajaiból az egyetem kibontakozhatik.¹⁾

Öszinte beszédét nem tartották egyúttal tapintatosnak s az egyetemen és a sajtóban kedvezőtlenül ítélték róla.²⁾ Trefort miniszter még jobban elhanyagolta ezt az egyetemet, melynek jelentőségét csak életének legutolsó éveiben látszott elősmerni. Rectori beszámolójában Finály épp oly nyíltan vallotta be a sikertelenséget, mint a mily leplezetlenül megmondta rectoriséga kezdetén, hogy nem magát félti, hanem az ifjú egyetemet.

A kolozsvári egyetem történetében³⁾ részletesen elmondtam, ez a pálma milyen súlyok alatt nőtt ott keleten; maga Finály pedig egész fejlődésében bemutatta a bölcsészet-

¹⁾ Beszéde az egyetem Actáiban, 1874—5. I. 42—65.

²⁾ Különösen Magyar Polgár, 1874. 233—8. és Kelet 233. sz.

³⁾ A kolozsvári m. kir. Ferencz-József-tudományegyetem története és statisztikája. (Utóbbi Piszatory Mórtól.) Kolozsvár, 1896. Sr. 142 lap.

nyelv- és történettudományi kart,¹⁾ melynek két ízben (1876—7. és 1887—8.) dekánja is volt. De talán beérhetjük azzal az egy adattal is, hogy a magyar tudományosságának egykori Hamupipőkéje ma már népességre a föld 165 egyeteme közt a középső helyen áll s megközelíti a strassburgit, melyet vele majdnem egy időben a német állam oly halhatlan áldozatok árán alapított újra.²⁾ Finály halálának évében a kolozsvári egyetemen a hallgatók majdnem annyival gyarapodtak, mint a mennyien a megnyitás esztendejében *összesen* voltak, a nélkül, hogy a város maga sokkal több vonzóerőt gyakorolhatott volna rájuk. S Finály aligha gondolt erre, midőn negyedszázaddal ezelőtt rectori székfoglalójában azzal vigasztalódott, hogy a hallgatók nagy száma nem mindig kizárólagos érdeme az egyetemnek és tanárainak.

Az egyetem és saját kara, melynek igazgatásában ismételve résztvett, többször küldte őt képviselőnek más egyetemek ünnepségeire; így jelent meg 1874. okt. 19-én a *zágrábi* egyetem megnyitásán, hol először volt szerencsém vele találkozni, 1875. február 7—12. a *leydeni* egyetem háromszázados ünnepén,³⁾ 1875. szeptemberében a *csernowitzi* egyetem fölavatásán, 1888. június 11—13. a *bolognai* egyetem nyolczszázados ünnepén. Tudásával és nagy nyelvismeretével (különösen bolognai »brillantissimo brindisi«-jével) mindenütt feltűnést keltett⁴⁾ és sok jó barátot szerzett magának is, az egyetemnek is. Igazsága volt *Kern* Henriknak, a leydeni egyetemen a szanszkrit nyelv hírneves tanárának, midőn a leydeni jubiláris napokról

¹⁾ A felső oktatásügy Magyarországon. (Budapest, 1896.) 356—376. l.

²⁾ Említett rectori beszédében Finály (59. és 60. l.) ismételten utalt a strassburgi egyetem példájára. A Minerva idei (1898—9. évi) kötetében még csak az 1897—8. évi adatokat közli.

³⁾ Erről ő maga az Erdélyi Múzeumban 1875. 33—40. l.

⁴⁾ Bolognai felköszöntőjét s az egyetemhez a kolozsvári egyetem nevében intézett üdvözlő iratát közli a kolozsvári egyet. Acták 1887—8. évi III. füzeté, 109—112. l. A bolognai ünnepek leírása ugyanőtőle az Erd. Múzeumban 1888. 339—358. l.

úgy nyilatkozott Finályhoz írt levelében,¹⁾ hogy »oly időben, midőn a maguk helyén jogosult nemzetiségi érzékenykedések oda is becsúsznak, a hová nem valók, jó, ha a tudománynak emberies oldala is előtérbe lép. Új tudományos összeköttetésekbe léptünk, barátságokat kötöttünk. S a tudósoknak éppen olyan, vagy még nagyobb szükségök van mint másoknak a meleg érzületre s a rokonszenv fejlesztésére.«

Nagyrődemű tagját a kolozsvári egyetem bölcsészeti kara 1880. decz. 20-án a maga tiszteletbeli doktorainak sorába emelte. A kar mellett fölállított országos tanárvizsgáló bizottság és a középisk. tanárképző intézet azonban nem számíthatta tagjai közé, a mi a hazai középiskolai ügynek kétségtől hátrányára vált.

Mennyire nem lehetett megelégedve azzal a helyzettel sem, melybe az erdélyi múzeum régiségtára mint az ő igazgatására bízott egyetemi gyűjtemény megfelelő szállás és kellő évi általány hiányában jutott, már abból a fejezetből ismeretes, mely Finályról mint archaeologusról szól. Annyi bizonyos, hogy ez a gyűjtemény így is szépen gyarapodott s hogy nem kis mértékben emelte Finály egyetemi tanszékének súlyát és jelentőségét.

VI. Finály mint nyelvész.

Az egyetem és az erdélyi múzeum miként hatott Finály tudományos munkásságának irányára, a polyhistornak az az elhatározása tanúsítja legjobban, hogy Finály magát 1881. május 18-án a M. T. Akadémia nyelv- és széptudományi osztályából a bölcséleti, társadalmi és történeti tudományok osztályába tette át.

Finály philologiai működése azonban azelőtt is, azután is az akadémia nevéhez fűződik legszorosabban.

¹⁾ Leyden, 1875. ápril 6. Kern útján Finály saját műveiből könyveket is ajándékozott a leydeni Akad. Műnzkabinetnek. Kern, midőn 1878-ban Párisban ismét találkozott vele, magyarul szólította meg; három év alatt »az ő kedvéért« nagyjából megtanult magyarul.

Osmeretes, hogy őt az akadémia 1858. decz. 15-én latin-magyar szótáráért választotta levelező tagjainak sorába. Székét 1860. január 30-án *a magyar ige időformáiról* szóló értekezésével foglalta el.¹⁾ A titkár ezt Jókai Mór székfoglalója (A magyar humorról) után mutatván be, magát a közönséget hidegen hagyta, a szakemberek érdeklődését azonban fölkeltette.

Akadémikusok körében már némi kedvetlenséget okozott az a másik értekezése,²⁾ melyben azt vizsgálgtatja, *hogyan kell latinból magyarra fordítani*. Megjegyzéseket tett arra az egyoldalú nyelvészkedésre, mely részint meggyőződésből, részint divatból többnyire csak nyelvhasználással foglalkozott. Kívánta, hogy ha már valóban ez irányban kell uralkodnia, ne csupán a rokon, hanem az idegen és merőben különböző alkatú nyelveket is fürkészszék. Azzal, hogy az idegenszerű formáknak megfelelő idomokat saját nyelvünkben kitalálni, vagy — ha nem volnának meg — anyanyelvünk sajátos szellemében megalkotni törekszünk, nevezetes tényezőt nyerünk az idegen nyelvek tanulásában az anyanyelv tökéletes átértésére. Ily tanulmányokra a bevégzett latin nyelvet tartotta legalkalmasabbnak és ennek alapján kívánta a közönséges jó fordítást és a műfordítást. Értekezésére Hunfalvy Pál több megjegyzést tett, de elismerte, hogy észrevételei általában helyesek s hogy sokat gondolkozott erről a nyomós tárgyról.

Nagyobb feltűnést keltett a múzeum-egyletben 1862. márczius 12-én tartott felolvasása, melyben élesen megtámadta a *Magyar nyelv szótárának* az akadémia kiadásában és Czuczor s Fogarasi szerkesztésében akkor megjelent I. füzetét.³⁾ Mint ebben a tekintetben minden esetre illetékes szakember, föllállván egész általánosságban a szótár-készítés szabályait, behatóan és kiméletlenül bírálta az akadémia

¹⁾ Megjelent a M. Akad. Értesítőben, I. (1860.) 25—60. l. »Oly tárgy, mondta Csengery Antal (Pesti Napló, 1860. 38. sz. és Budapesti Szemle, VIII. 465.), mely kiválólág a szakembereket érdekli s a melyhez egyszeri felületes hallás után nem szólhatni.«

²⁾ Magyar Nyelvészet (szerk. Hunfalvy Pál, 1861. 480—498.

³⁾ Megjelent a Korunkban, 1862. 48—50. sz.

értelmező szótárát s egyenesen azt követelte, hogy az I. füzetet vonják ki a forgalomból s új és helyes alapon folytassák az egészet. Fogarasi a Magyarország tárczájában május 16—22. válaszolt,¹⁾ mire Finály, kinek Brassai is pártjára kelt, július 16-án, a mint eleve is tennie kellett volna, egyenesen az akadémia elé terjesztette észrevételeit, melyeket Hunfalvy Pál a Nyelvtud. Közleményekben szerkesztői jegyzetek kíséretében adott ki.²⁾ Finály a Múzeumban válaszolt.³⁾ A következőzés megmutatta, hogy ebben a kérdésben Finálnak volt igazsága; a nagy szótárt már befejezése előtt elavúltak tekintették.

Ettől fogva nem is találkozunk vele nyolcz álló esztendőn át a M. T. Akadémiában, a minek oka inkább Finály archaeologiai elfoglaltsága. Csak 1870. november 14-én lépett föl ismét »Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez« című tanulmányával.⁴⁾ Semmi esetre sem tartotta magát az elsőnek, ki ezzel a kérdéssel foglalkozott, de úgy találta, hogy az előtte szólók nem jártak a helyes nyomon. A rokonértelmű szókat ő két irányban vizsgálta; egyfelől azt kereste, »a két vagy több ily szókkal jelölni szokott fogalmak mennyiben hasonlók egymáshoz és miben egyeznek egymással; másfelől azt, micsoda árnyalat különbözteti meg egymástól az első pillanatra azonosoknak látszó fogalmakat s melyik kifejezés jelöli sajátosságosan az egyik vagy másik árnyalatot.« Amaz változatossá, emez szabatosná teszi a beszédet. Ezt pedig nagyon is fontosnak találta a nyelvrontás idejében, midőn a nyelvérzék majdnem minden téren veszendőbe menni látszott. Legfőbb elvéül azt állította fel, hogy két rokonértelmű szó vizsgálatában a rokonságot mindig a gyökben vagy törzsben s a különbséget a képzőben kell keresni. Legtöbb eredményre

¹⁾ Magyarország, 1862. 113—114. és 118. sz.

²⁾ M. T. Akad. Értesítő. Nyelv- és széptud. oszt. közl. II. kötet, 300—341. l.

³⁾ 1862. decz. 10. és 1863. január 14.

⁴⁾ Érték. a nyelv- és széptud. köréből, II. kötet, IV. sz. 1870. Sr. 47 lap.

az eredeti népdalok, példabeszédek és az ú. n. szójárások vizsgálata alapján jutott.

A nyelvészeti divatokhoz való makacs ragaszkodást nemcsak ebben az értekezésében gáncsolta, hanem abban az emlékbeszédében is, melyet az ily makacsság egyik tudományos áldozata, *Engel József* lev. tag felett 1872. okt. 27-én tartott.¹⁾

1877. óta Finály az akadémiában már inkább a II. osztályt foglalkoztatta, hol Szilágyi Sándor 1877. okt. 22. olvasta fel *tőle* Knauz kortanának, Nyáry Albert báró pedig 1878. január 14-én *rőla* heraldikai kézikönyvének szigorú bírálatát. Akkor, midőn a Franklin-Társulat éppen elfogadta (1880. decz. 23-án) latin-magyar nagy szótárának új kiadását, tehát mikor legnagyobb *nyelvészeti* munkáját készült bemutatni a világnak, Finály az akadémia *történeti* osztályába tette át magát (1881. május 18.).

Az az értekezés különben, melylyel (1882. okt. 9.) az ókori súlyokat és mértékeket ösmertetve, úgyszólván második szégfoglalót tartott, méltó volt a classicus philologushoz, kinek füzetekben megjelenő *latin szótára* ekkor már ismét magára vonta a tudományos világ figyelmét.²⁾ Ez nem volt többé iskolai, hanem teljes kézi szótár, mely felölelni törekedett az ókori latinság egész nyelvkincsét, úgy, hogy a magyar kutatóra fölöslegessé tegye pl. Klotz vagy Georges szótárait, melyekből különben bőven merített, ha főkép a kútfőkre támaszkodott is. Főczélja az volt, hogy a magyar emberrel minden más segédeszköz nélkül tökéletesen megértesse az ókori latin irodalom bármely művét. A fordítást magát másodsorban vette tekintetbe. A classicus forrásokat csak kivételes esetekben jelölte meg, hanem a szó értékét és megbízhatóságát megfelelő jegyek és jelzések segítségével tüntette föl. Így a teljes idézetek elha-

¹⁾ Érték. a nyelvtud. köréből, 1873. III. k., 5. füzet, 8r. 15 lap.

²⁾ Bírálatai közül l. a Zsoldos Benőét (Sárospataki Lapok, 1882., 851—3. hasáb) és Ábel Jenőét (a berlini Philol. Wochenschriftben, 1883., 202—3. l.), Pruzsinszkyét az Egyet. Phil. Közönyben, 1890., 710. Lásd még az Egyetértés 1884. 213. sz. mellékletét.

gyásával műve sokkal rövidebb lett a nélkül, hogy tudományos értékéből veszített volna.

Az akadémia I. osztályában szóba is jött (1886.), hogy a nagy jutalmat ennek a szótárnak ítéljék oda, majd hogy megoszszák azt Lehr Albert Toldi-kommentárja közt. »A lyukfúrás — írta volt Torma Károly¹⁾ — azt mondta és hozta magával, hogy Lehr és egy finnista. Éljen a finnismus!« Mellőztetése annál rosszabbúl esett, mert ugyanakkor a II. osztályban is megbukott, mint rendes tag, Nagy Imrével szemben.

Finály még 1883. decz. 8-án az erdélyi múzeumban tette meg indítványát olyan előmunkálatok megkezdésére, melyek a *magyarországi középf- és újkori latinság szótárának* szerkesztésére az anyagot egybegyűjtve, az alapot megvethetik.²⁾ Összegyűjtetni kívánta azt a nyelv- és szóanyagot, mely a magyarországi oklevél- és egyéb íráttárakban, mint a magyarországi középf- és újkori latinság különleges sajátága jelentkezik. Az Akadémia II. osztályának egy értekezlete felkarolván ezt az ügyet, Wenzel Gusztáv elnökelete mellett Hajnik Imrét és Finályt küldte ki jelentéstételre. A bizottság már 1884. márcz. 21. megkezdte működését s azonnal meg is szerkesztette javaslatát a glossarium megindítása ügyében.³⁾ Ezt a II. osztály ápril 14-én azzal az egyetlen módosítással fogadta el, hogy az anyaggyűjtés határául 1720. helyett 1790-et tűzte ki. Az anyaggyűjtésére, rendezésére, a munkaerők felkeresésére, megnyerésére, az eljárás szervezésére stb. 11 tagú bizottságot küldött ki, benne természetesen Finályval. Majdnem a tempo jelent meg (júniusban) Bartal Antal bírálata Finály szótáráról.⁴⁾ Finály nem volt tisztában magával, jóakarató és elösmerő ismertetés, tárgyilagos bírálat, vagy rosszakarató gáncsoskodás akar-e az lenni. Úgy találta, hogy mindenikből van benne valami, s hogy »lehettek okai erre«.

¹⁾ 1886. május 5. Finályhoz.

²⁾ Közli a Századok, 1884. 271—4., 372—6.

³⁾ U. o. 1884. 461—3.

⁴⁾ Az Orsz. Középisk. Tanáregyes. közlönyében, 1884. 577. l.

Élesen felelt tehát a Budapesti Szemlében¹⁾ s a támadás egyik okát abban gyanította, hogy az I. osztály utóbb Bartalt bízta meg a Dictionarium Latinitatis szerkesztésével. Bartal tíz év múlva (1894. június 5.) az Akadémiához intézett jelentésében²⁾ egyebek közt kiemelte, hogy mivel Du Cange nem áll mindenkinek rendelkezésére, Finály szótára pedig nálunk el van terjedve, szótárával nélkülözhetővé kívánja tenni a külföldi szótárakat s beléje venni mindent, mi nincs meg Finálynál. Finály elégedetlen volt ugyan tervének ilyen megoldásával, nyilvánosan azonban tudtommal nem szólalt föl Bartal ellen, ki ezt a fontos feladatot valóban nem személyes ügye gyanánt fogta föl. Finály maga még 1883-ban belépett az Archiv für lateinische Lexicographie und Grammatik munkatársai közé és Wölfflin Thesaurusa számára szószedetet készített Rabinus Maurusból, 1888-ban pedig Leo Magnus leveleiből.³⁾ Ennek a vállalatnak ő volt az egyetlen magyar munkatársa; a magyar latinság szótárának munkálataiban azonban nem vett részt.

De »mint a ki maga is foglalkozott latin szótáriródommal«, s mint a kit 1892. jún. 20. az akadémia is beválasztott a classica-philologiai bizottságba, 1892. okt. 24-én az Akadémia I. osztályában külön felolvasásban ismertette »A besztercei szószedet«-et, ezt a XV. századbéli latin-magyar nyelvemléket.⁴⁾ Tagányi Károly az 1893. febr. 20. tartott osztályülésben kiemelte ennek a szószedetnek műveltségtörténeti jelentőségét⁵⁾ s végül több »összetűzés« után is készséggel ösmerte el Finálynak a szószedet körül szerzett kiváló érdemeit. »Ő hitta fel reá — úgy mond — először a tudós világ figyelmét, s megint az ő szorgalmának köszönhetjük, hogy aránylag oly rövid idő

¹⁾ 39. kötet (1884.) 311—4. l.

²⁾ M. Akad. Értesítő, 1894. 503—7. V. ö. u. o. 1895. 147—152. és 640—5.

³⁾ Wölffinnel ez ügyben több levelet váltott.

⁴⁾ Értek. a nyelvtud. köréből. XVI. kötet, 1. szám (1892.) 8r. 92 lap.

⁵⁾ Századok, 1893, 306—327. l.

alatt s ennyire használható alakban immár közkézen foroghat.«

Finály különben sohasem maradt hűtlen a *lexikographiához*. Már 1887. február 12-én szerződött Kürschner József tanárral, Pierer lexikonában az Universal Sprachen-Lexikon szerkesztőjével, egy német-magyar és egy magyar-német szótár készítésére; 1890. nyarán fejezte be munkáját 1893-ban pedig magának a nyomtatásnak javítását is. Jeles műve Pierer Conversations-Lexikonában jelent meg.¹⁾

Időközben *magyar nyelvészeti* tanulmányait is folytatta. A kolozsvári egyetemen Imre Sándor helyett a magyar szóragozásról és mondattanról tartott előadásait kiadás végett már 1886. júl. 16-án betérjesztette a M. Akadémiának. Benne a jelenleg divatozó művelt társadalmi és irodalmi nyelv rendszerét kívánta szabatosan kimutatni. A bírálat különösen a magyar nyelv hangrendszeréről szóló fejezetre tett megjegyzéseket; Finály a közönség elé felebbezte ügyét s közölte ezt a fejezetet az erdélyi múzeum kiadványaiban, hol mutatványul már előbb kiadta a nyelvtudományba bevezető előadásul,²⁾ mire phonetikáját Simonyi Zsigmond nyiltan is erősen megtámadta.³⁾

A M. T. Akadémia azonban 1888-ban módosítás nélkül adta ki Finálynak azt a legterjedelmesebb és legönállóbb magyar nyelvészeti munkáját, mely »Hogy is mondják ezt magyarul?« czímmel jelent meg.⁴⁾

Finály a támadások egész sorát várta, de három évig alig jelent meg róla egyéb, mint *Ferenczi Zoltánnak* beható és elösmerő tanulmánya és *Simonyi Zsigmondnak* az a nyilatkozata, hogy mondattani fejtegetései »nem érdeketlenek,« nyelvtörténeti alapjok azonban gyöngye. Maga a »Nyelvőr« is elösmerte, hogy az író egyénisége s a hely, a

¹⁾ Hetedik kiadás, 1888—1893.

²⁾ Bevezetés a nyelvtudományba. III. kötet, 20—40. l. A magyar nyelv hangrendszere u. o. IV. 1—23. l.

³⁾ Magyar Nyelvőr, XVI. 309—315. és 356—360.

⁴⁾ Budapest, 1888. N. 8r. 296 l. Előszava korábban (1886. júl. 16.) kelt, mint a hangrendszerhez a múzeumi kiadványban írt megjegyzése (1886. decz. 14.)

honnan szólt, nagyobb figyelmet érdemelt volna; három év múlva azonban ő is *Albert* János igen kiméletlen bírálatának nyitotta meg hasábjait.¹⁾ A legigazibb bírálatot a közönség mondta ki azzal, hogy vette, olvasta ezt a könyvet, mely sok évi megfigyelés, sok gondolkodás eredménye. Finály nem is felelt. A könyvében kifejtett elvek — mint egy levelében 1891. nov. 21-én ő maga mondta, — annak az iskolának elvei, a melyhez ő tartozik és a melynek jelszava: fenntartani a nyelv sajátosságait és eredetiségét, — ellene szegülni minden idegenszerűségnek, ha még oly tetszetős módon akarja is magát becsempészni.²⁾ »Ez az irány azonban — teszi hozzá — most nem divatos, kivált nem a fővárosban és bizonyos nyelvtudósok táborában.« Könyve nem jelentéktelen adalék a tudományos magyar nyelvtanhoz. Megírására egyrészt az bírta, hogy ennek változhatatlan alaptörvényei még nincsenek megalapítva, másrészt hogy felkeltse a leendő tanároknak azt a magyar nyelvérzékét, melyet, felfogása szerint, az iskolai nyelvtanok és gyakorló könyvek majdnem rendszeresen kiölnek a magyar gyermekből.

Finály mint *fordító* is érdemeket szerzett. Az Akadémia 1895. június 22-én őt szólította föl Bolyai Farkas Tentamene jegyzeteinek latin fordítására, mert — a hogy a főtítkár írta hozzá — a matematikai ismeretek és *correct* latinság együttességét csakis benne találta föl. 1897. január 2-án készült el a fordítással s König Gyula a III. osztályban február 15-én már be is mutathatta az új kiadás I. kötetét. »Közönséges értelemben vett fordítással — szólt³⁾ — nagy kudarcot vallottunk volna. Oly erőre volt szükségünk, kiben a megfelelő tárgyi ismereteket is megtaláljuk és a ki, a munka nem nagyon jutalmazó volta mellett is, igaz lelkesedéssel vállalkozik e szolgálatra. Akadt collegánk, a ki a matematikában is járatos és a

¹⁾ Magyar Nyelvőr, 1891. (Három közlemény.)

²⁾ Utóbb a »Kolozsvár«-ban is cikkezett az ujonan becsempészett magyartalanságok, főleg a germanizmusok ellen.

³⁾ Akad. Értesítő, 1897. 416. A munkát König Gyula és Réthy Mór (Finály sógora) rendezték sajtó alá.

classikus latin nyelvnek elsőrangú kezelője. Ez Finály Henrik akad. tag úr, ki a jegyzeteket dolgozta át úgy, hogy ezek kész alakjukban nem is éreztetik azt, hogy fordítással van dolgunk.«¹⁾

A kolozsvári egyetem latin okiratainak nagy részét szintén ő fogalmazta s résztvett latin almanachjának szerkesztésében. Ő fordította latinra Torma Károly »Repertorium Dacia régiség- és felírtani irodalmához« című munkájának (1880.) bevezetését, németre pedig Torma Zsófia s az Erdélyi Múzeum munkatársai felolvasásainak egy részét, valamint saját munkái közül néhányat. Van angolul és francziául fogalmazott értekezése²⁾ s néhány francziából való fordítása is,³⁾ tudományosan azonban a modern nyelvek közül csak a némettel foglalkozott.

VII. Finály mint polgár és családapa.

Finály naponként órákat töltött könyveire, írásaira hajolva; de azután fölemelte fejét, az emberek közé vegyült, s a hogy Solon kívánta az attikai polgároktól, résztvett a közélet minden mozzanatában, városa minden ügyében.

Harmincz éven át, majdnem haláláig, tagja volt Kolozsvár sz. kir. város *képviselő-testületének* s méltán bántotta, hogy halála előtt másfél hónappal a választópolgárok mégis megfélekedtek róla. Évtizedeken át buzgó tagja volt a legtöbb városi bizottságnak; a városi vízvezetéki és csatornaügyi (1890.), az építő (1894.) és több más bizottságban működött a városnál, mely több ízben bízta rá a városi, 1893-ban pedig az országos *képviselőválasztások* vezetését is.

¹⁾ L. Különösen a Tentamen II. kiadásának (Budapest 1897.) I—XII. és 613—677. lapjait.

²⁾ Notices sur les médailles romaines stb. (1867.) kézirat.

³⁾ Pl. francziából Müller Jenő regényét (Mionette, 1859.) és Limousin tanulmánya a közelgő forradalomról (1884.), németből Hoffman Diótörő és egerkirály cz. ifjúsági regéje (1873.), melyek külön is megjelentek.

Az erdélyi róm. kath. státus szintén munkás tagjai közé számította. Finály 1876. óta volt tagja az igazgatótanácsnak, tíz esztendő múlva pedig a státus világi jegyzője lett. Mint ilyen, igen élénk részt vett a legkülönbözőbb bizottságok munkálataiban s a mellett a kolozsvári egyházközség választmányi üléseiről sem maradt el.

Iskolaügyekben az egyetemen kívül is nagy munkásságot fejtett ki. A városi iskolaszéknek 1877 óta tagja, 1886-tól alelnöke, 1890-től pedig haláláig elnöke, az erdélyi róm. kath. státus tanügyi bizottságának elnöke¹⁾ s a róm. kath. egyházközség iskolaszékének tagja és iskolalátogatója volt. 1878. szept. 15. ő nyitotta meg a kolozsvári kereskedelmi akadémiát és decz. 18. óta mindhalálig elnöke maradt az akadémia felügyelő bizottságának. Midőn a derék intézet, melynek alapítása sok tekintetben az ő nevéhez fűződik, mindjárt eleinte válságos helyzetbe jutott, 1879. szept. 5-én önként ajánlkozott a keresk. számtannak hetenkint hét órában való tanítására. Példaadásának és a munkában hű társa, Kiss Sándor igazgató erélyének lehetett köszönni, hogy 1887. nov. 20-án megnyithatta az intézet saját palotáját.²⁾ 1888. ápriltól júliusig a kolozsvári tankerület főigazgatójának elhunytá után mint miniszteri biztos vezette a tankerület ügyeit, Erődy Béla távoztával pedig 1890. július 26-án Trefort miniszter ismét őt bízta meg a főigazgatói teendők ideiglenes ellátásával, mely alól csak 1892. szeptember 15-én Kuncz Elek kinevezésével mentette föl.³⁾ Ezenkívül mint miniszteri biztos 1886—1895-ig hét s mint az erdélyi róm. kath. státus biztosa 1888—1896-ig öt érettségi vizsgálaton vett részt. Tapasztalatairól, melyeket utóbbi minőségében szerzett, szigorú, de elszigetelten maradt bírálatot mondott középiskoláink bajairól.⁴⁾ A népnevelés kérdéseivel az irodalomban keveset

¹⁾ Erről 1890. aug. 8. mondott le. Az erdélyi kath. státus meleg köszönő írata, 1926—1296. sz. a.

²⁾ Sok részlet Kiss Sándor könyvében: A keresk. akadémia tört. Kolozsvár, 1896. N. 8r. 499 lap.

³⁾ Lőnhart erdélyi püspök okt. 17-én 3756. sz. a. tudatta távozását az erdélyi róm. kath. középiskolákkal.

⁴⁾ »Kolozsvár,« 1896. 68—69. sz. Hivatalos jelentése alapján.

foglalkozott; hatást keltett, midőn a kolozsmegyei tanítótestület közgyűlésén (1876. nov. 3.) azt fejtegette, mi minden telhetik egy lelkes néptanítótól,¹⁾ a midőn eszmetöredékeit közölte az iskoláról és az életről.²⁾ A népnevelés gyakorlati irányának szolgált, midőn 1894—1896-ban három ingyenes előadást tartott az iparos ifjak számára.

A kereskedelem és ipar érdekeivel különben is sokkal behatóbban kellett foglalkoznia mint azt egy philologustól és archaeologustól várni lehetett. Azon a czímen ugyanis, hogy 1868-ban a róm. kath. lyceum nyomdájának igazgatója lett, a kolozsvári keresk. és iparkamara azonnal elnökévé választotta őt. »Nem vagyok se iparos, se gazda, se művész — mondta 1873-ban,³⁾ midőn a bécsi világkiállítás leírására vállalkozott; — mindenikből értek valamit, láttam sokat. Így meg fogjuk érteni egymást.« 1882. január 24-én lemondván, másnap tartott közgyűlésében a kamara neki tulajdonította a zilált pénzügyek, a keresk. akadémia és az ipariskolák kitűnő rendezését, a szakoktatás ügyében indított mozgalmat, a kamarai jelentések rendszeres szerkesztését, a kamara tekintélyének biztosítását. Őszinte köszönetet mondott tehát »munkás, bölcs és minden tekintetben önzetlen« vezetőjének.⁴⁾ Nem közönséges érdeme volt Finálynak, hogy a kamara útján már 1876-ban behozta az iparos ifjak rendszeres esti tanítását, a tanulók munkakiállításaiival s a vallásoktatásnak az ipariskolákba történt bevezetésével pedig megelőzte az ország többi iskoláit. Ezenkívül is számos kiállítást mozdított elő s országszerte figyelmet keltett a kolozsvári *történelmi iparkiállítás*, melyet ő teremtett meg (1882.). Párisi üzletemberek tőle kértek fölvilágosítást az erdélyi aranybányászatról; 1880-ban résztvett a magyar és horvát-szlavon keresk. és iparkamarák egyetemes gyűlésén, 1881. februárjában a miniszter őt is

¹⁾ Család és Iskola, 1876. 18—19. s külön füzetben.

²⁾ Magyar Polgár, 1884. 297. sz.

³⁾ Budapesti Szemle, III. 380.

⁴⁾ A kamara jegyzőkönyvi kivonatának 2. pontja, január 31. Az ez idő alatt kifejtett munkásságról I. A magyar. keresk. és iparkamarák tört., I. kötet, 15—21. és 29. l.

meghívta az ipartörvény felülvizsgálata ügyében tartott értekezletre, áprilisban őt bízták meg a vidéki kamarák, hogy küldöttségüket József főhg elé vezesse stb. Különösen nevezetes az a jelentése, melyet 1880. őszén tett, mint a minisztertől szept. 22-én a hazánkhoz legközelebb eső keleti tartományok kereskedelmi és forgalmi viszonyainak előleges tanulmányozására kiküldött bizottság¹⁾ elnöke. Erről szóló jelentése a következő évben nyomtatásban is megjelent²⁾ s valóban kitűnő tanúsága Finály alapos közgazdasági készségének. Munkájában mindenekelőtt Brassó keleti kereskedelmének föllendítése kérdésével, majd, a helyszínen tett tanulmányok alapján, Bukarest, Plojest, Braila, Galacz, Tulcsa és Rusztesuk kereskedelmi viszonyaival s a kölcsönös forgalom kifejlődésének föltételeivel foglalkozott. Külön szakértő bizottságot kívánt kiküldeni az ügy behatóbb tanulmányozására, mert csak komoly munkával lehet annyira megerősíteni a belföldi ipart, hogy czikkeivel ne csak a nálunk is elmaradottabb országok piaczeit keresse föl, hanem saját piacainkról is kiszoríthassa azokat a versenytársakat, »kiknek nem mindig dícséretes versenyzése oly nyomasztó lidérczként nehezedik közgazdasági jövőnk előkészítésén.«

Egyes *pénzüntézetek* szintén munkásaik közé számították.

Alig volt kolozsvári *egyesület és társulat*, melyet nem gyámolított volna. 1877-ben ő alapította a *franczia társsalgó kört*, melynek mindvégig elnöke volt s eljárt az *angol klubba* is; igazgatója lett a vörös-kereszt-egylet kolozsvári kórházának; a kolozsvári dalkör 1882. júl. 9-én őt választotta elnökévé s az ő vezetése alatt jelent meg még azon esztendőben a debreczeni, 1886-ban pedig a pécsi dalár-ünnepen.³⁾ Az Akadémia és egyetemi almanachokba odaírta

¹⁾ Diamandi Manole, Biasini Domokos, Sigmond Ákos, György E.

²⁾ A keleti szomszéd országok közgazdagsági viszonyainak előzetes tanulmányozására kiküldött bizottság jelentése. Kiadja a földmívelés-, ipar-, és keresk. m. kir. ministerium. Budapest, 1881. 4r. 48 lap.

³⁾ Ő maga is közreműködött jó bariton hangjával. A zenét

czímei közé, hogy számos egyesület fizető rendes tagja; soknak azonban a válaszmányában is benn volt. Fentebb láttuk, hogy az akadémia, a történelmi, heraldikai, archaeologiai, Szent-István- és Kemény-Zsigmond-társulatnak is dolgozó, az erdélyi gazdasági, az erdélyi irodalmi, a hunyadmegyei régészeti és történelmi, a besztercei magyar kaszinó, a debreczeni dal- és zene-egylet, a kolozvári Militair Wissenschaftlicher Verein és a román közművelődési egyesület pedig tiszteletbeli tagjai közé számította. A külföldiek közül csupán a római régészeti társulat tüntette ki levelező tagsággal.

Ő neki magának az volt a fővágya, hogy az erdélyi múzeumot, mely annyira szívéhez nőtt, *erdélyi tudóstársasággá* bővítsé ki. Alakulásakor a múzeum az önkényuralom nyomása alatt kijelentette ugyan, hogy nem követel magának semmi tudóstársasági rangot vagy tekintélyt, az egyetem megalapítása után azonban, midőn a munkaerők száma egyszerre majdnem 50 tanárral szaporodott, Finály a gyűjtés mellett a feldolgozás nagyobb arányokban való folytatására s arra gondolt, hogy Kolozsvárt, mint egyetemi várost, igazán pezsgő szellemi élet középpontjává tegye. A válaszmány azonban egyelőre csak annyit tehetett, hogy 1874. február elsején megindította az erdélyi múzeum-egylet évkönyveinek új folyamát,¹⁾ melyet azután 1878. deczember elsejéig mint titkár Finály szerkesztett. Ez évben a harmadfél év előtt önállóan alakult orvos-termesztud. társaság ismét egyesült a múzeummal, de külön folyóiratban tette közé felolvasásait, úgy hogy a folyóirattá átalakult »Erdélyi Múzeum,« melyet 1879—1882. végeig tovább is Finály szerkesztett, szűkebb keretben folytatta pályáját. Finály, hogy a tudományos tespedést megszüntesse, az 1882. ápril 17-én tartott közgyűlésen már határozottabban hivatkozott a múzeum tudóstársasági feladataira, s az 1883. évi

nagyon szerette s házánál gyakoriak voltak a triók, quartettek. Joachim egyik legkedvesebb tanítványának, a korán elhunyt Farkas Jánosnak zenei kiképzését ő tette lehetővé. A hangversenyeket talán még csak Brassai látogatta szorgalmasabban mint Finály.

¹⁾ A réginek hat kötetét 1861—73. Brassai szerkesztette.

közgyűlésen keresztűlvitte az alapszabályok módosítását,¹⁾ melynek értelmében az egyesület célja az országos múzeum fenntartása és fejlesztése mellett a tudományok művelése és a magyar tudományosság terjesztése. Ehhez képest a már meglevő orvos-természettud. szakosztálylyal párhuzamosan kimondatta a bölcsélet-, nyelv- és történettud. szakosztály fölállítását, a mi meg is történt már 1883. okt. 18-án. Azóta a múzeum két szakfolyóiratot tart fenn,²⁾ melyeknek idáig megjelent 36 kötetében Finálynak is van néhány becses értekezése; a szerkesztés gondjait azonban többé nem ő viselte. Határozottan a történelmi szakosztályhoz csatlakozott s már annak első szakülésén (1883. decz. 8.) megtette ösmeretes indítványát a glossarium dolgában, melyet a M. T. Akadémia karolt föl. 1889. június 8-án a közgyűlésen s harmadnap, az alapító Mikó Imre gróf kolozsvári szobrának leleplezésekor már úgy találta, hogy ezek a szakosztályok határozottan tudományos testületek, melyeknek, hogy valóságos tudós társaságok legyenek, még csak az kell, hogy tagjaikat válasszák.³⁾ Hét esztendő múlva, a múzeum ezredévi díszülésén (1896. december 2-án) még határozottabban hangoztatta, hogy a múzeum eddig követett helyes irányának betetőzése egy kolozsvári tudós társaság megalapítása.⁴⁾

Bizonyos idegenkedéssel fogadták ugyan, azonban célzott reá utolsó titkári jelentésében (1897. ápril 28.) is, mert »itt megállapodás nem lehetséges; szükségképen be kell következnie a fordultnak, mely elkerülhetetlen minden élet törvényszerű lefolyásában.«⁵⁾ Valóságos végső óhajtása volt ez a múzeumra nézve, melynek sorsa különben is sokféleképen aggasztotta. Az alapok alig bírták fedezni a rendes évi szükségleteket, az első alapítók pedig egymásután száll-

¹⁾ Megerősítve 1884. február 25-én 12797. belügym. sz. a.

²⁾ Tulajdonképen hármat, mert az orvos-természettud. Értesítőhöz német nyelvű Revue is járúl.

³⁾ Emlékkönyv a leleplezés alkalmából. (Szerk. Finály.) 27. l.

⁴⁾ Beszéde az Erdélyi Múzeumban, 1897. 1—11. l.

⁵⁾ U. o. 1897. 343. l.

tak sírba. Így 1876. szeptember 16-án a múzeum megte-
remtője, Finály buzditója és pártfogója, *Mikó* Imre gróf,¹⁾
kinek körében élt s mesteri bölcs vezetése alatt szolgálta
a közügyet.²⁾ Éppen nyolcz évre rá (1884. szept. 16.)
hunyt el *Nagy* Péter ref. püspök, a múzeum alelnöke, kit a
nem sokkal ifjabb Finály atyja gyanánt tisztelt. Sajat val-
lomása szerint a legelső rokonszenves egyéniség, kivel ez
új hazában (Erdélyben) találkozott.³⁾ 1890. aug. 31-én halt
meg a múzeum tudós könyvtárnoka, *Szabó* Károly; 1897.
márczius 1. *Torma* Károly alelnök, kihez oly megható és
áldozatokra készítő barátság kötötte és a ki fölött neki kell
vala tartani az akadémiai emlékbeszédet. 1897. június 24-én
mint százados tölgy dőlt ki a múzeum igazgató-alelnöke
Brassai Sámuel, kit ő, midőn sírja fölött a M. T. Aka-
adémia nevében beszélt, a legöregebb és legnagyobb magyar
tudósnek nevezett⁴⁾ s a ki fölött az egyetemen ő neki
kellett volna emlékbeszédet tartania. Az ötvenes évek neve-
zetes alakjai között az erdélyi gazdasági egyesületben ő
elevenítette föl az 1888. okt. 23. elhunyt elnök, b. *Kemény*
Gábor miniszter emlékeztétét.⁵⁾

Finállyn 1893. óta mindjobban erőt vettek a borús
sejtelmek. »Egymásután dőlünk ki — szölt a múzeum köz-
gyűlésen,⁶⁾ — napról napra apadunk és méltán elborúl
kedélyünk, ha a jövőre gondolunk.« Kevéssel azelőtt, ápril
8-án este, ő maga is nagyon rosszúl lett szívbajával, mely,
mint barátja Genersich egyetemi tanár már akkor meg-
mondta fiainak, bármely pillanatban megölheti. A munkából

¹⁾ Finály igen meleg nekrológot írt róla az Erdélyi Múzeumban (1876. 123—129.) az emlékbeszéd tartására azonban, melyre Torma Károly biztatta, nem vállalkozott. Szobrára ő készítette a lapidaris feliratot.

²⁾ Mikó-emlékkönyv, 47. l. Emlékbeszéd gyanánt vehető a tit-
kár »visszapillantása« u. o. 17—47. l. (Voltakép a múzeum története.)

³⁾ Finály 1885. ápril. 9-én tartott szép emlékbeszéde, Erdélyi
Múz. 1886. 48—68. l.

⁴⁾ Erdélyi Múzeum, 1897. 404—5. l.

⁵⁾ Közli a »Kolozsvár« 1889., 105. sz.

⁶⁾ 1893. május. 10. Erd. Múzeum, 427. Ugyanez a hang az 1894.
és 1897. évi közgyűléseken.

azonban ezentúl is, sőt talán még inkább kivette részét és szívesen vegyült barátai, tanártársai társaságába, melyben nemcsak szórakozást keresett, hanem lelket is öntött bele. Kitűnően alkalmazott adomái csak úgy folytak mint azelőtt s a vidám poharazástól épp oly kevésbé huzódzott, mint a tudós vitatkozásoktól és irodalmi munkáktól. Nagyon szerette fiatalabb kollégáit, kik őszinte tisztelettel csoportultak körülötte. Valamennyit felülmulta egyetemes ösmereteivel, de minden nagyképűséget utálva, még csak primus inter pares sem akart lenni. Szívesen járt barátaihoz és örömet gyűjtötte őket össze saját családja körében, hol ész világitott, szív melegített. 1894. ápril 25-én ülte meg ezüslakodalmát, 1895. aug. 14-én legöregebb fia menyegzőjét s 1896. május 6-án már első (életében egyetlen) unokájára mosolygathatott. Négy fiát rendkívüli gonddal neveltette s megérte azt az örömet, hogy föl is nevelhette őket. A legidősebb *Lajos*, okl. mérnök, szegedi gázgyári igazgató, *Gábor*, kinek ez életrajz sok adatát köszönhettem, doctor philosophiae és budapesti gymn. tanár, *György*, orvosdoctor, *István* pedig okleveles mérnök lett s kevésbé atyja halála után a műegyetemnél mint tanársegéd nyert alkalmazást. Főkép miattuk örvendett, hogy 1895. szeptember 25-én a királytól magyar nemességet, 1897. január 21-én pedig Kendi előnevet nyert. Czímerébe a mérnöki czéltáblát vétette be; mert mint okleveles mérnök kezében ezzel indult élete viszontagságos útjára s hű maradt ahhoz, a mit most czímerébe írtak: »Acute et recte.« »Mindig *nemes magyar* akartam lenni — szölt üdvözlő tisztelőihez: — most hálával fogadom, hogy *magyar nemes* lettem.«

Mikor az egyetem 1897. októberében szerény körben ülte meg negyedszázados fennállásának emlékűnnepét, Finály, ez egyetemnek kezdettől fogva tanára és egyik büszkesége, betegsége miatt már három hónapja szobafogságra kárhoztatva fogadta az üdvözleteket. Előadásait a jövő félévre is kihirdette, de már meg sem kezdhette. Hol a divánon, hol az ágyban heverészve olvasgatott, szivarozgatott, adomázgatott, beszélgetett vendégeivel. Csak feleségének betegsége, a múzeum költöztetésének kérdése és az aggasztotta, hogy

Torma Károly fölött a kitűzött időben nem tarthatja meg az emlékbeszédet, mert betegsége miatt nem dolgozhatott.

Nyugodtabb lett, midőn feleségét rábeszélhette, hogy egészsége érdekében, légváltoztatás végett, egy kis utat tegyen s midőn 1898. február 12-én este fia, György, jelentette, hogy a múzeum régiségtárának az ideiglenes helyiségbe való átköltöztetését befejezte. Másnap délben nyugodtan szivarozott és olvasott ágyában, midőn félegykor egy roham hirtelen kioltotta életét. Harmadnap a M. T. Akadémia, az egyetem, az erdélyi múzeum, a város és számos testület képviseltette magát temetésén, és tisztelőinek ezrei osztoztak a hazai tudomány veszteségében, a család gyászában.

V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tiszt. tagtól >	10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól >	20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	> 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	> 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól >	20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	> 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	> 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól >	30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól >	10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	> 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	> 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	> 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	> 10 kr.
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól >	10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	> 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	> 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól >	20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól >	20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	> 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	> 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	> 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	> 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	> 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól >	15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	> 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól	> 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	> 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	> 60 kr.

X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	Ára 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	> 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> 1. tagtól	> 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	> 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Péck Antal</i> 1. tagtól	> 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	> 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> 1. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	> 20 kr.
III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	> 20 kr.
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	> 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	> 40 kr.
VI. Kacskovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	> 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	> 50 kr.
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	> 45 kr.
IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól	> 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól	> 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	> 1 frt.
III. Pančič József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	> 40 kr.
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	> 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	> 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	> 50 kr.
VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 30 kr.
VIII. Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	> 30 kr.
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól	> 15 kr.
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	> 15 kr.
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	> 30 kr.
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	> 75 kr.

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	Ára 30 kr.
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	> 30 kr.
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	> 25 kr.
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	> 30 kr.
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> 1. tagtól	> 15 kr.
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	> 30 kr.
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> 1. tagtól	> 40 kr.
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	> 30 kr.
IX. Xántus János 1. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> 1. tagtól	> 30 kr.
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> 1. tagtól	> 40 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

IX. KÖTET. — 12. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
TÖRÖK JÓZSEF ÉS ANTAL GÉZA

AKADÉMIAI TAGOKRÓL.

HÓGYES ENDRE

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1899. márczius 27-iki összes ülésén.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1899.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

MAGY. AKADEMIA

KÖNYVTÁRA

I. KÖTET.

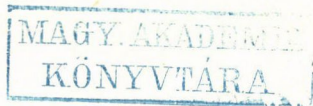
I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól	» 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	» 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	» 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	» 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	» 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	» 10 kr.
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apóthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.

TÖRÖK JÓZSEF ÉS ANTAL GÉZA EMLÉKEZETE.

HÓGYES ENDRE r. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1899. márczius 27-iki összes ülésén.)

Midőn a tekintetes Akadémia emlékbeszédben örökíti meg elhunyt tagjainak élettörténetét, két czélnek teszen eleget. Kegyeletének adóját rója le az elhunyt munkatársak iránt, kiknek mindegyike részt vett, tehetsége és körülményei szerint többet-kevesebbet, intézményünk közös munkájában, a tudományoknak általában, különösebben pedig magyar nyelven való művelésében és előbbre vitelésében. Az elhunyt tagtársak élete folyásának emlékezetébe hozásával, továbbá emlékezetében feleleveníti és tartja azon kort is, a melyben azok éltek, fejlődtek és működtek, azoknak a tudományos eszméknek szolgálatában, a melyért az Akadémia őket tagjává választotta. Ez emlékbeszédek egykoron értékes adatokul fognak szolgálni a magyar tudományosság fejlődéstörténetének megírásában.

Akadémiánk III. osztályának megbízásából ez összes ülésben két elhunyt orvoskartársunk emlékezetét igyekszem megvilágítani e két irányban.

Az egyik ezek közül *Török József* dr., ki 1843-tól 1894-ig, tehát 51 éven át volt tagja az Akadémiának, a

másik *Antal Géza* dr., kit az 1889-diki nagygyűlés választott levelező taggá, a ki azonban ugyanez év végén elhalálozván, székét el sem foglalhatta.

* * *

Török József dr., *Török Pál* ev. ref. superintendens testvére Alsó-Váradon Barsmegyében 1813. október 14-dikén született, hol atyja ref. lelkész volt, ki később mint az egyházmegye esperese Uj-Barson lelkészkedett.

Elemi iskoláit otthon végezte, a gymnasium 4 alsó osztályát pedig Selmeczbányán az ágostai hitvallásuak lyceumában, hová a német nyelv elsajátítása végett küldetett. A gymnasium felsőbb osztályait, továbbá a bölcseleti, jogi és theologiai tanfolyamokat pedig a debreczeni ref. főiskolában. 1836-ban Budapesten lépett az orvosi pályára s ezen tanfolyamot bevégezvén 1841-ben, a következő 1842-dik év marczius 17-dikén orvostudorrá avattatott fel. Ekkor azonnal külföldi tanulmányútra indult s egy fél évet Berlinben tanulmányozott, hallgatván az akkor európai híré belgyógyászt, *Schönleint* s a szintén nagyhírű műtősebészt *Dieffenbachot*, az idegkórtanból *Romberg*et stb. *Dieffenbach* a következő bizonyítványt adta számára:

Herr Dr. Joseph Török aus Pesth hat im Jahre 1842 meine chir. clin. Vorträge u. Operationen mit ausgezeichnetem Fleisse und grösstem Interesse besucht, und Beweise seiner tüchtigen Kenntnisse an den Tag gelegt. Die von denselben an Lebenden ausgeführten chirurg. Operationen wurden mit vorzüglicher Geschicklichkeit verrichtet. Dies bezeugt *Dieffenbach*. Berlin, d. 23. July 1842.

Berlinből Párisba ment, hol a sebészet akkori coryphaeusait hallgatta, ú. m. *Velpeau* *Lisfranc*, *Chassaignac*-ot stb. Ez utolsó következő oklevéllel tisztelte meg:

Université de France. Faculté de Médecine de Paris. Cours de Chirurgie. Je soussigné Professeur agrégé à la Faculté de Médecine de Paris, chirurgien du Bureau central des hôpitaux de Paris certifie, que M. le Docteur Török Joseph a suivi avec assiduité les Cours d'operations, que j'ai faite à l'École Pratique de la Faculté de Médecine.

dans le Cours de l'année 1842. Je certifie en outre qu'il s'est livré sous nos yeux à la pratique de la Médecine opératoire. En foi de quoi je lui ai délivré la présente attestation. Paris, le 30 Fébre 1842. E. Chassaingnac.

Párisból visszatérve, Bécsben állapodott meg s az ottan már akkor kimagasló egyéneket, ú. m. *Rokitansky*, *Skoda*, *Schuh*, *Hebra* stb. tanárokat hallgatta.

Ekként 4 egyetemnek, t. i. a pesti, bécsi, berlini és párisi egyetemeknek szellemével megismerkedve, az 1843-dik év elején Budapesten telepedett meg mint gyakorló orvos, hol azonnal egy kis sebészi magánkórházat nyitott és működése kellő elismeréssel találkozott. Az Akadémia ugyanis egy pályamunkájáért, melyet »Magyarország közgazdaságilag nevezetes termékeiről« végzett orvosnövendék korában írt s másodrendű jutalmat nyert, 1843. október 7-dikén levelező tagjává választotta. 1844. október 13-dikán az orvosi kar; október 23-dikán a budapesti orvos-egyesület r. tagjává; 1845-ben pedig a természettudományi társulat másodtitkárává választotta. Ez időtájt Böhm halálával megürülván a törvényszéki orvostan tanszéke, ezen állásra pályázott, a bécsi egyetem által leküldött 3 kérdésre latin, magyar és német írásbeli dolgozatot készítve, s ugyanezen három nyelven szabad előadást tartva. Mint köztudomású dolog ezen tanszéket néhai Rupp N. János nyerte el. Ezen pályázatnak azonban mégis volt annyi eredménye, hogy az akkori protomedikus, Stáhly Ignác által felszólíttatott, hogy készüljön a dietetika rendkívüli tanszékére, melyre őt kineveztetni óhajtja. Az akkori helytartó-tanácsnál azonban, mely az egyetemet katolikus jellegűnek tekintette, azt sem birta keresztülvinni. Ekként lemondva azon reményről, hogy valaha egyetemi tanár lehessen, 1847-ben elfogadta a debreczeni ref. főiskola meghívását a vegytan, növény- és ásványtan tanszékére, melyre az egyházkerület egyhangúlag választotta meg. 1849-ben Mészáros Lázár hadügyminiszter két honvéd-kórház főorvossá nevezte ki, mely minőségben ez év január 1-től április végeig működött; május havában az akkori belügyminiszter: Szemere Bertalan által miniszteri tanácsossá neveztetett ki az egészségügyi osztályhoz, mely-

nek főnöke akkor a protomedikus, Bugát Pál volt. Ez állás csak a világosi fegyverletételig tartott, mely után ismét elfoglalta debreczeni tanszékét, a mely tanszék későbbben, a jogakadémia szervezése alkalmával a törvényszéki orvostan és közegészségtan tanszékévé változott által. Ekként, a mely tanszékre pályája kezdetén aspirált a fővárosi egyetemen, elnyerte azt élete alkonyán egy vidéki akadémián. Debreczeni tanszékéhez azonban az orvosi gyakorlat is hozzá volt kötve, a főiskola kórházának ellátása s a tanuló ifjúság gyógykezelése is reá bízván. Ekként az orvosi gyakorlatot pályája kezdetétől fogva majdnem haláláig folytatta s miután az általa évenként kezelt betegek számát 2000-re bizvást tehetni, egy félszázad alatt 100,000-re rúg azoknak a száma, kiket gyógykezelt.

1888-ban tanári pályájának 40-dik évfordulója alkalmával ő Felsége a királyi tanácsosi czímmel tüntette ki. 1892-ben ünnepelte meg orvosdoktorságának 50 éves jubilaumát, mely alkalommal a budapesti k. tud. egyetem orvosi kara díszoklevéllel tüntette ki, debreczeni kartársai pedig Debreczen intelligentiájával együtt meleg ovatiókban részesítették.

1893 végén és 1894 elején az elaggott és elgyengült tudós sokat betegeskedett, míg végre 1894. márczius 14-én 81 éves korában kiszenvedett.

* * *

Török József elhunyt kartársunk tudományos köztevékenységét részint mint középiskolai tanár a debreczeni főiskolában, részint mint orvos és természettudós a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésein, részint a M. Tud. Akadémiában fejtette ki. Mint tanár különösebb gondot sok éveken át a chemia tanítására fordított. Hetenként 4—5 órán adta elő évek hosszú sorozatán keresztül. E tanítás természetesen laboratorium hiányában csak elméleti lehetett, ha ilyenénkép elmaradt is a kor szellemétől, annyi haszna azonban mégis volt, hogy e tan fontosságát a hallgató ifjúság felfogásába suggerálni birta. Buzgó láto-

gatója volt úgy a vándorgyűléseknek, valamint az Akadémia nagygyűléseinek. Ez utóbbiakon sok időn keresztül különösen a tagok választása körül fejtett ki élénk tevékenységet; mint veterán akadémikus ambitionálta, hogy az ő közreműködésével jussanak be az Akadémiába egyes fiatal tudósok.

Tudományos irodalmi működését — mint 30-as és 40-es években képzett természettudósaink legtöbbjéét — a többoldalúság és kevésbé a szűkebb értelemben vett szakzerűség jellemzi.

Első irodalmi dolgozatai költemények valának s nyomtatásban a *Péczy József* által kiadott »Debreczeni lant«-ban 1834 és 1835-ben láttak napvilágot.

Első tudományos dolgozata egy pályamunka volt, melylyel mint orvosnövendék pályázott a Magy. Tud. Akadémia egy pályatételére: Magyarország közgazdaságilag nevezetes termékeiről szólt. E dolgozata II-odrendű pályadíjt nyert és az Akadémiától kiadott »Természettudományi pályamunkák« 3-dik kötetében 1844-ben jelent meg.

Orvosdoktorrá avattatása alkalmával »Az egészséget nem rontó szépítő szerekről« értekezett, mely 1842-ben látott napvilágot.

1846-ban az Akadémiától »Honunk nevezetesebb ásványvizeiről« kitűzött pályakérdésre versenyezvén, munkája az elsőrangú jutalmat nyerte el. Ezen munka 1848-ban jelent meg, kiadva a »Magyar irodalomterjesztő társulat« által ily cím alatt: *A két magyar haza elsőrangú gyógyvizei s fürdőintézetei*, mely 1858-ban második javított kiadást is ért és hosszú időn keresztül egyetlen nagyobb ilynemű balneologiai magyar munka volt és kétségen kívül irányt adott és hézagot pótol.

A kir. Természettudományi Társulattól 1845-ben másodtitkárrá választatván, a társulat évkönyvének első kötetét ő szerkesztette, valamint a társulat 1847-diki és 1848-diki névkönyvét és naptárát is.

Ugyanezen ideig a negyvenes évek folyamán buzgó munkatársa volt a Bugáth és Flór szerkesztette »Orvosi tár«-nak is, melyben külföldi folyóiratokból több kisebb-nagyobb ismertetést közölt.

Fennebb jelzett életkörülményei őt a fővárosból elszólítván, új székhelyén Debreczenben kiterjedt orvossággyakorlata mellett buzgó apostolává lett a természettudományi ismeretek terjesztésének. 1848-ban természetrajzi tanszékét elfoglalván, a beiktatási ünnepélyre ilyen cím alatt írott értekezést: »A természettudományok elhanyagolásának káros következményeiről hazánkra nézve«, melyben buzdította hallgatóit az ország egyes vidékeinek természetrajzi kutatására. Maga különösebben Debreczen és vidékének földtani viszonyainak és rovarfaunájának ismeretéhez gyűjtötte az adatokat. E tanulmányainak lettek eredményei a következő értekezések:

Debreczen földtani viszonyai, melyeket a Debreczenben fúrt, bár nem sikerült artézi kutak próbáiból állapított meg és 1858-ban akadémiai rendes taggá történt megválasztása után mint székfoglaló értekezést mutatott be az Akadémiának, mely értekezés az Akadémiai Értesítő 1859-diki folyamának 3-dik füzetében jelent meg. *A jégkorszak nyomairól Magyarországon s különösen Debreczen vidékén*, mely a Természettudományi Közlöny 1875-diki deczemberi füzetében jelent meg. Továbbá *Debreczen Rovarfaunája*, melyet 30 évi kutatás és gyűjtögetés után állított össze, mely munkájából egyes részleteket a m. orvosok és természetvizsgálók nagygyűléseinek munkálataiban közölt, egészben véve pedig »Debreczen város« egyetemes leírásában tette közzé 1882-ben.

Nagy feltűnést keltett 1858-ban »*Értesítés a kabadebreczeni lebköröl*« írott, a Magyar Akadémiai Értesítőben 1858-ban közzé tett értekezésével, a melyben kimutatta, hogy e meteorit unicum a maga nemében, a mennyiben szervi anyagokat tartalmaz, a melyet a bécsi tud. Akadémia ülés-tudósításai XXXI. kötetében, valamint a Poggendorfféle Annales X. kötetében németül is megismertetett. Ugyancsak a meteoritekről tartott előadást, mint a magyar orvosok és természetvizsgálók XXII. ülésének megválasztott alelnöke a következő címen: *A magyar birodalom eddigelé ismeretes meteoritjai*.

Ha megemlítem még azt, hogy 1859-ben az Akadémia

számára megírta Pólya József dr. r. tag emlékezetét, hogy 1881-ben tanodák és a művelt közönség számára *Népszerű Emberélettant* bocsátott közre, hogy koronként különböző tárgyakról számos kisebb-nagyobb közleményt hozott napvilágra az Orvosi Hetilapban, a Gyógyászatban és a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók munkálataiban, elhunyt tagtársunk irodalmi működéséről azt hiszem elegendő teljes képet állítottam a t. Akadémia elé.

Török József egész irodalmi munkássága a negyvenes évek magyar orvosi és természettudományi culturájának jellemét viseli magán. Ő a maga kiképezését a budapesti egyetemen nyerte 1836-tól 1841-ig. Tanítói voltak: a mineralogiából és zoologiából *Reisinger*, a botanikából *Sadler*, az anatomiából *Csaszsz*, az élettanból *Schordann*, a gyógyszer-tanból és kórtanból *Tognio*, a belgyógyászatból *Bene*, a sebészetből *Stáhly*, a szülészettől *Birly*, az államorvos-tanból *Böhm*. Mindezen tanárok országos hírű eruditus férfiak valának, de tudásuk inkább receptív, mint productív vala. Előadásaikban, egyes irataikban igyekeztek híven regisztrálni a külföldi orvosi irodalom buvárlatait, de maguk a buvárlatokhoz édes-keveset conferáltak. Nem volt meg reá sem a neveltetésük, sem a módjuk. Kiképeztetésüket nagyobb részint a bécsi egyetemen nyerték, a hol a kari directorium behozatala után pangásnak indult a mult század végén már lendületbe jött tudományos szellem, a hol laboratoriumi klinikai önálló tudományos munkálkodásról és kutatásról a huszas években és a harminczas évek elején alig lehetett szó. Még kevésbé lehetett szó erről a pesti egyetemen, a hol a gyűjtemények és intézeti helyiségek még primitivebbek voltak, mint ottan. Külföldi utazásokkal tágítani, ismeret-körüket a tanerőknek úgy Bécsben, mint itten, szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Csak nagy utánjárással sikerült egyeseknek — mint Benének — kieszközölni azt, hogy az ország határán túl kiereszszék őket. Meg volt a bécsi egyetem orvoskarának azonban már akkor is egy nagy kincse, a mely későbbben Rokitanszky és Skoda fellépésével annak világhírt szerzett: a klinikákkal kapcsolatos általános közkörháza. A pesti egyetemen még ez is hiányzott.

Az egyetemi klinikákkal egybekapcsolását a fővárosi köz-kórháznak sohasem sikerült, fájdalom még azóta sem, kieszközölni, kétségenkívül nagy hátrányára az egyetemi orvosi oktatásnak és általában hazai orvosi kiképzésnek.

A 30-as és 40-es évek folyamán egész a 60-as évek elejéig a pesti orvosi karon, mint tudva van, a következő intézetek voltak:

1. *Természettrajzi gyűjtemény* (ásványok, állatok), három szoba. 2. *Chemiai laboratorium*, mely állott egy laboratoriumból és egy conservatoriumból. 3. *Theatrum anatomicum*, három szobával és két konyhával. 4. *Élethoncz-tani muzeum* négy szobával, melyben volt elhelyezve az a Fontanától Florenczben csinált viasz emberi testkészítmények gyűjteménye, melyet II. József császár 1789-ben ajándékozott a karnak. 5. Öt klinika: két belklinika az orvosok számára 13 ágygyal, a sebészek számára 8 ágygyal, egy sebklinika 9, egy szülészeti klinika 15, egy szemklinika 9 ágygyal. Mindezen intézetek a Hatvani-, most Kossuth Lajos- és Ujvilág-utca szegletén egy régi, egyrészen kétemeletes kolostorban voltak összezsúfolva. Csak a botanika és az állatgyógytan volt másutt. Ilyen körülmények mellett természetesen valamire való klinikai és laboratoriumi oktatást és buvárkodást kifejteni nem lehetett és a legjobb tanuló is csupán theoretikus kiképezéssel jöhetett ki az egyetemről, az önálló buvárkodás szelleme nem fejlődhetett ki sem a tanárban, sem a tanítványban.

Pedig a művelt külföldön már a harminczas évek folyamán nagy lendületet vett ez az irány az orvosi és természettudományok fejlődésében. A francia, angol, német folyóiratok ez országok tudományos laboratoriumaiból nagy chemiai, physikai, anatomiai, physiologiai és kórtani felfedezések hírért hozták hozzánk is, melyekből előrelátható volt, hogy a természetbölcsezet uralma, mely a hivatalos tankönyvek és azok szellemében történt tanítás folytán gyökeret vert a magyar orvosi és természettudományi felfogásban, nemsokára megszűnik e szakokra és az észszerű kutatás iránya foglalja el a transcendentalis helyét, egészséges philosophiai gondolkodást honosítva meg az aprioristikus és

ideális speculatiók helyett. Literatus műveltségű tanáraink és orvosaink érezték, tudták, hogy az orvosi tudományok a mindig szaporodó felfedezések alapján folytonos átváltozás alatt vannak és magok is a természettudományok közé emelkednek, de itthon erről saját vizsgálódások alapján személyes tudomást és meggyőződést szerezni nem tudtak. Ha a negyvenes évek elején szabadabbá vált mozgás következtében egyes tanulni vágyó ifjaink és tanáraink külföldi utazásaik közben az egyes szaktudományok önálló focusait látogatva megszerezték is e személyes tudomást és meggyőződést, külföldről hazajövet annál sivárabbnak találták az itthoni viszonyokat, melyek nem adták meg nekik az alkalmat, hogy az önálló tudományfejlesztésben magok is megfelelő részt vehessenek.

A természet- és orvostudományokban való e vigasztalan hátramaradásunkat élénken érezték jobbjaink és e hátramaradás érzete keltette fel mindjárt a negyvenes évek elején a magyar orvos-természetvizsgálók vándorgyűlésének, a budapesti kir. orvosegyesületnek, a kir. Természettudományi társulatnak társadalmi úton való megalkotását. Ezeknek keretébe léptek mindazok, kiket benső ösztönük és tudományos buzgalruk az orvosi és természettudományok művelésére vezetett.

Ez a tudományművelés azonban csak kezdetleges és csak olyan lehetett, a mit a külső viszonyok megengedtek. Tudományos vezetők, laboratóriumok, berendezett klinikák és kórházak híján, az orvos-természettudományoknak csak azon ágaiban produkálhattak valamit, a mihez az anyagot a természet önként adta és a minek feldolgozása tisztán észbeli és literatus munka volt. Ásvány-, növény-, állatgyűjtés, e gyűjtés adatainak a meglevő rendszerekbe beillesztése, egyes kóresetek leírása hozzáfűzött némely reflexiókkal, ezeket találjuk ama társulatok negyvenes évi kiadványaiban és az az időbeli sovány folyóiratainkban. Miután azonban a hivatalos tudomány alig tehetett még ennyit is, e társadalmi törekvésnek is el nem évülő becse van hazai orvosi és természettudományi fejlődésünk történetében.

A negyvenes évek e lelkes tudományos mozgalmába

állott be Török József is, ki orvosi tanfolyamának bevégzése után tett külföldi útjáról visszajött után mint egyik legképzettebb tagja az akkori fiatal generációnak, élénk részt vett a kir. Természettudományi társulat, a M. Tud. Akadémia működésében és az akkori viszonyokhoz mértén akadémiai pályadíjat nyert nagy munkájával a hazai ásványvizek és fürdőkre vonatkozó akkori adatok gyűjtésével és leírásával az ország természettudományi ismeretéhez értékes adatokkal járult hozzá. Tudományos munkásságának ez a descriptiv iránya maradt meg — a központról vidékre kerülve — egész életén keresztül. Igyekezett — a mennyire e tekintetben szűkes viszonyai megengedték — azt az országrészt, hova sorsa letelepítette, természetrajzilag megismerni és megismertetni. O is egyike volt orvosi rendünk azon most már egyenként majdnem teljesen kihalt jeles tagjainak, kiknek magasra törekvő tudományos életpályáját részint a negyvenes évek utolsó éveinek eseményei, részint az egyetem körében akkor még uralkodott felekezeties felfogás erőszakosan félbeszakították, de a kik az események által más térre szoríttatva sem mondtak le tudományszeretükről, hanem az adott viszonyok között eszményeik érdekében közvetve vagy közvetlenül tovább működtek és megtettek, a mit tehettek. A tudományos tekintetben jobb időket élő utódoknak tisztelettel kell tekinteni reájuk, kik szerény működésökkel már akkor kezdték élesztgetni és folyton égve tartani a hazai orvos- és természettudományok lassan pislogó mécsesét, midőn még hazai orvostermészettudományi culturánk mezején csaknem sötét és néma volt minden.

* * *

Most engedje meg a t. Akadémia, hogy e kultur-történeti visszatekintés fonalán a hazai orvostudományok fejlődéstörténelmének azon lapjait, a melyek az ötvenes és hatvanas évekről szólnak, gyorsan átugorhassam és másik halottunk élettörténetének rövid leírása kapcsán, habár csak nagyjában, egy másik az előbbinél kedvezőbb képet adjak arról, mikép fejlődhetett és minő eredményeket fejthetett

ki aránylag rövid idő alatt egy fiatal előretörekvő tudós a hatvanas évek vége felé és a hetvenes évek elején, és miféle eszmék mozgatták orvosi culturánkat a nagy politikai kiegyezés után az önálló fejlődés első idejében.

* * *

Magyardellői Antal Géza dr., született Nagy-Enyeden 1846-ban. Nagyatyja Antal János erdélyi ref. püspök, édesatyja nagyenyedi városi orvos volt. Elemi és középiskoláit Maros-Vásárhelytt végezte, a hova családjá az 1849-iki zavarok alkalmával menekült és a hol édesatyja későbbben szintén városi orvos lett, és mint ilyen, valamint az egyházi és polgári közélet terén kifejtett élénk és buzgó tevékenysége következtében nagy tekintélyre és kedves előzékeny modora által közszeretetre tett szert.

Antal Géza 1865-ben lépett az orvosi pályára, a bécsi egyetem orvosi karára iratván be magát, a hol tanult két idősebb fivére is, a kiket orvosi tanfolyamuk végezése közben ragadott el a halál. Mint másodéves orvostanhallgató a budapesti egyetem orvosi karára jött és itt végezte a tanfolyam többi éveit, valamint itt promoveálták orvosdoktorrá 1870-ben, sebészdoktorrá és szülésmesterré pedig 1871-ben. 1872-ben és 1873-ban Kovács tanár sebkezikáján volt műteví növendék és elnyervén a műteví oklevelet, ugyane klinikán tanársegéddé választatott, mely minőségében 1877-ig működött. 1876-ban mint három éves tanársegéd nyerte el a »venia docendi«-t »A férfi és női ivarszervek sebészi bántalmai«-ból. 1877. végén sebkezikai tanársegédségi ideje lejárván, a fővárosban mint gyakorló orvos telepedett le, magántanárságát természetesen megtartván, 1883-ban pedig rendkivüli tanári címet és jelleget kapott, 1884-ben a Rókus-kórház főkosztályának rendelő orvosa lett, 1886-ban nőszült, 1888-ban pedig a Rókus-kórház főorvosává neveztetett ki. 1889. májusban választotta az Akadémia levelező tagjává. Ugyanez év végén azonban néhány heti szenvedés után 43 éves korában typhusban meghalt.

Antal Géza köztevékenysége mint egyetemi docensnek a tanítás, mint szakírónak az irodalom, mint műteví orvos-

nak a Rókus-kórház- és a társadalom terén folyt. Mind a három téren — bár alig másfél évtizedre terjedett — minden tekintetben kiváló, mondhatni modern európai színvonalú volt, annak daczára, hogy kiképeztetését teljesen itthon nyerte és tanulmányai befejezése után teljesen önmaga útján fejlődött.

Ő 1865-től 1870-ig végezte az orvosi tanfolyamot. Ez idő alatt már a negyvenes évek elejéhez képest sokat változtak a hazai culturalis viszonyok orvostermészettudományi tekintetben is. A mi után a negyvenes évek orvostermészettudományért lelkesülő eleink álmadoztak, és a miben magok is nagyobb buzgalommal, mint effectiv eredménynyel közreműködni iparkodtak, az önálló magyar orvostermészettudományi művelődés kezdett némileg alakot öltetni. A tanszabadság behozatala az egyetemre, a német korszak egynéhány kiváló német és egy pár tudományának modern színvonalán álló hazai magyar tanárnak irodalmi példája, az ötvenes évek végén újra megindult magyar orvosi folyóirat az Orvosi Hetilap, Akadémiánknak, a budapesti kir. orvosegyesületnek, a kir. Természettudományi társulatnak az elnyomatás korszaka után újra felvett működése felpeszdtítették az orvostermészettudományok kedvelőinek munkakedvét is. A régiek gárdájához az átmeneti korszak generációjából új gárda szegődött, mely magát a legifjabb generatióból folytonosan újabb elemekkel igyekezett kiegészíteni, a mi most könnyebbé vált, mert a kiegészés után saját közoktatási kormányunk vehette és vette kezébe az orvostermészettudományok oktatásának és emelésének ügyét és apránként igyekezett az ország ezen téren való elmaradásán a meglevő intézmények javítása és új intézmények behozatala által segíteni. Az Eötvös és Trefort aera modern orvostermészettudományi culturánknak alapjait ez időben kezdette lerakni. A legfiatalabb generatio előtörekvő tagjait a hetvenes évek elején már e téren is biztató jövő kecsegtette.

A fiatal erők munkásságának megnyerésében és kitartó működésre buzdításában, különösen az orvosi tudomány terén, főleg két elhunyt tagtársunk szerzett kiváló érdemeket. Markusovszky Lajos és Balogh Kálmán, kiknek e téren

kifejtett tevékenységöket az ő emlékezetüknek e helyen való megújítása alkalmával volt szerencsém a t. Akadémia előtt ecsetelni, a kiknek ebbeli működése vetette meg alapját annak, hogy ma már az orvosi tudományok legkülönbözőbb ágaiban nálunk mint specialis kutatók és buvárlók nagyobb-részt az egyetem keretében, de azon kívül is, oly számosan és jelesen működnek.

Balogh volt az, a ki a hetvenes évek legelején Antal Géza tehetségeit is felismerte és szaktudományának buvárlatára ösztönözte.

Hogy miképen lehessen a fiatal tehetségeket speciális tanerőkké és önálló tudományos buvárokká czélszerűbben kiképezni, azon időben nem kifejezetten ugyan és egymásnak nem merevül szembeállítva, de kétféle felfogás uralkodott. Egyik felfogás az volt, hogy ifjainkat mihamarabb ki kell küldeni külföldre, hogy ott sajátítsák el egyes hírneves iskolákban és hírneves mesterek mellett az egyes szaktudományokat és az orvosi művészet egyes ágaiban való jártasságot. Voltak, a kik e czélt külföldi híres tanároknak vendéglőadásokra meghívása által kívánták elérni. A másik felfogás azt tartotta, hogy ifjainknak itthon kell megtanulni előbb mindent, a mit lehet, sőt azon a téren is, a hol speciális kiképzést nyerni itthon nem lehet, saját erején helyet kiküzdeni magoknak előbb és az önállóságra vergődés után menni ki külföldre a szellemi látókör kiszélesítése végett: a szellemi önállóságnak ez az eljárás nagyobb garantiáját adja mint a másik, a mely könnyen a jurare verba magistri és az egyszerű utánzás kényelmes ölébe hajthatja a fiatal tanerőt és a kezdő buvárt. Saját tudományos fejlődésének menete és sok esetben másokon szerzett tapasztalata Baloghot az utóbbi nézet hívévé és apostolává avatta. Magát Antalt is ilyen irányban befolyásolta.

Bár sokat lehet pro és contra mindkét nézet mellett és ellen felhozni: Antalra vonatkozólag Balogh e nézetében nem csalódott. Miután magát az egyetemnek sebklinikáján mint növendék és tanársegéd kiképezte, választott specialitására adta magát és abban itthon saját erején úgy irodalmilag, mint orvostudományilag európai színvonalra kimívelte.

Tudományos dolgozatainak, a budapesti kir. orvos-egyesületben tartott nagyszámú előadásainak, önálló műtéti módjainak egyenként való megismertetése túl esik ez emlékbeszéd keretén, amazoknak száma 27, emezeké 42. felsorolva lesznek azok ez emlékbeszéd kapcsán; csak egy munkáját emelem ki a többi közül, mely másfél évtizedi tapasztalatainak és buvárlatainak foglalatját képezi, nagy monographiáját a »Húgyszervi bántalmak sebészi kör- és gyógytanáról«, mely 1888-ban németül is megjelent és köz-elismeréssel találkozott és a mely munka alapján nyerte el Akadémiánktól azt az elismerést, hogy levelező taggá választotta.

Antal Géza egyaránt kitűnt mint tudományos író és buvár, mint jeles előadó, mint előkelő mintaszerű humanus gyakorló orvos és operáló sebész, mint kifogástalan pályatárs. Kora halálát az egész orvosi rend és nagyközönség osztatlan megilletődéssel fogadta, melynek illusztrálására, valamint elhunyt tagtársunk jellemzésére legyen szabad ide iktatnom záradékul az »Orvosi Hetilap«-ban megjelent nekrolójából a következő sorokat, melyeket a most idestova 10 évvel elhunyt halála után velem együtt bizonyára nem tart túlzottnak, a ki őtet és tudományos tevékenységét közelebbről ismerte.

»Hogy mit vesztett Antalban családja, melynek támogató oszlopa, reménye, mindene volt: érinteni tartózkodunk. A külső részvét, ha ildomos, a családi fájdalmak szentélyének csak a kapujáig hatol, nehogy felkavarja és súlyosbítsa azoknak szenvedéseit, a kik azon belől vannak.

Annak a fájdalomnak azonban, melyet elvesztése a hazai tudománynak, az orvosi tanítás ügyének, rendünknek, a szenvedő emberiségnek, a jó barátoknak okozott, hangot adni fel vagyunk jogosítva, mert az a mienk is egyúttal és pedig a legközelebbről.

A hazai orvosi tudomány benne egyik legkiválóbb és legtehetségesebb bajnokát veszítette el annak a kis tudományos körnek, melynek tagjai a hetvenes évek elején megindult orvosi reformok kezdetén boldogult Baloghunk köré csoportosulva, önálló buvárlataikkal, kitartó lelkes szorga-

lommal igyekeztek — mit az idősebb generatio jobbjai csak messzejövőben reméltek — felemelni az elmaradt hazai orvosi tudománynak egyes ágait a modern orvosi cultura színvonalára. Ő saját szakmájában a tiszta tudomány terén is egyike volt azoknak, kik a legjobban feleltek meg e feladatoknak. Tudományos dolgozatai nemcsak itthon nyertek elismerést hanem felemelkedtek azok az európai orvosi tudomány magaslatára és méltánylatára is.

A hazai orvosi tanítás ügye is méltán gyászolhatja benne úgy a jeles előadót, mint a kitünő műtevőt, kinek előadásai már korán feltűntek életelevenségükkkel, világos logikájukkal, kinek szabatos indicatiók alapján végezett operatióit a legkisebb mesterkéeltség nélküli elegancia, a legnagyobb könnyedség, a betegek iránt való gyöngédség jellemezte, melyek kivitelükben gyorsak, módszereikben mesteriek voltak, melyekben nem volt sietség és elhamarkodás, nem volt semmi zavar, melyeknél a mellett gond volt arra is mindig, hogy a tanítványok előtt ne legyen elrejtve semmi, a mi észlelni való. Alkalom adtán egykoron bizonyára a sebészet kitünő tanára lett volna belőle.

Az orvosi rend benne egyik leendő legbefolyásosabb tagját sirathatja, kinek folyton növekedő hírneve, emelkedő, a legmagasabb körökig terjedő társadalmi befolyása, kapcsolatban az igazi haladásért lelkesülő aspiratióival, kétségenkívül rendünk befolyásának emelésében hatalmas tényezővé válhatott volna.

Hogy mit vesztett benne a társadalom, mint orvosban, mint emberben, azt mindenki érzi és tudja, ki vele kiterjedt orvosi gyakorlatában mint beteg, a társadalmi érintkezésekben mint jó ismerős, jó barát valaha összejött. Ügyszólván első megjelenésével meg tudott magának nyerni kicsinyt és nagyot, beteget, egészségeset egyaránt. Mert róla is el lehetett mondani — mint a nagy angol sebészről: *Liston*-ról mondták —, hogy keze, a mely kemény volt mint a vas és biztos volt mint az aczél, a midőn a műtevő asztalon operált, gyengéddé és bársony puhává változott akkor, ha a szenvedő ereit tapintotta, avagy baráti kézszorításra nyujtotta. Vele szemben mindenkinek önkéntelenül

éreznie kellett, hogy egy nemes, fenkölt lelkű ember áll előtte, kinek jó szíve és mesterkéletlen szeretetreméltósága mindig ott van beszédeiben és tetteiben.

Úgy látszott, a sors kegyeltje vala ő, ki meg volt áldva a férfi-eszmény minden tulajdonságával, erős deli testalkattal, kifejezésteljes szép arczvonásokkal, természetes veleszületett affektálatlan finom modorral, a dolgok igazi lényegébe gyorsan beható, az adott helyzetet hamar átpillantó világos fővel, a tennivágyás nemes ösztönével, erős szívvel és akarrattal, kötelesség érzettel, kitartó szorgalommal, mely kitűzött czélja felé csüggedést nem ismerő energiával birt haladni. Oly tulajdonságok kétségenkívül, melyek számára a legfényesebb carrieret tették kilátásba. Belőle, ha a végzet közbe nem lép, úgy hírre, mint befolyásra minden bizonyynyal a magyar orvosi rend második Balassája válandott.

Az első zökkenést e remény 1885-ben kiállott typhusa által szenvedte, mely az emberekkel való közlekedés egyik legfontosabb szervének a hallásnak teljes működésképtelenségét hagyta nála hátra. De e zökkenés más felől új irányban keltette fel vele szemben a várakozást. Társadalmi befolyása megakadt fejlődésének rovására, az eddigieknél még intensivebb tudományos buvárkodást reménylettünk tevékeny szellemétől, mely maradandó alkotásokat fog teremteni szakmájában úgy a hazai, mint az egyetemes orvosi tudomány számára. Valóban az alkotások el is kezdődtek. A húgyszervek bántalmainak sebészi kór- és gyógytanáról írott munkája, mely nevét a külföldi irodalomban is az elsőrendű tudományos írók közé helyezi, már ezek közé való. Ezt követte volna a vese és ureterek chirurgiája, melynek tervezete már nagyjában el is készült és bizonyára méltó befejezése leendett az előbbieknél.¹⁾

Most már mindennek vége! Ott fekszik a szintén idejekorán elhunyt mesterrel, ki fényes tehetségeit legelső felismerte, Baloghgal együtt a fagyos sírhant alatt. Testüknök porladozó részeit alkotó részeire bomlaszthatja az enyé-

¹⁾ Szintén tervbe vette egy barátjával már akkor egy nagy magyar sebészeti kézikönyv megírását, a mely valószínűleg most már fél tized év mulva csakugyan létesülni fog.

szet, de a genius, az önállólag haladó magyar orvosi tudomány geniusa, mely porlatag agyveleiket mozgatta és alkotásokra ösztönözte, él, hat és fennmarad és eszüknek munkáit, sikeres tevékenységük emlékezetét hosszú időre bevési a magyar orvosi tudomány történetébe!« (l. Orvosi Hetilap 1889. 52. szám).

* * *

És e genius, t. Akadémia, valóban fennmaradt, él, hat és tovább működik. Az újabb harmincz esztendő, mely azon időtől eltelt, a melyben megemlékezésünk utóbbi alakja magát tudományában kiképezte, az orvostermészettudományok hazai fejlődése érdekében hihetetlen gyorsasággal oly számos és nagy alkotásokat hozott létre, a melyek elmaradt orvostermészettudományi culturánkat úgyszólván rohammal beemelték az internationalis orvostermészettudományi cultura sodrába.

Az a tekintélyes anyagi befektetés, melynek segélyével az önmagának visszaadott ország 1867 után rövid három évtized leforgása alatt a két egyetem és műegyetem, valamint az állatorvosi akadémia, orvosi és természettudományi intézeteinek egy részét legalább, Nyugat-Európa culturalis színvonalra emelte, nemcsak abban termette meg a maga gyümölcsét, hogy a hazai orvosi és természettudományi oktatás az előbbiekhöz képest tetemesen magjavult és hogy orvostanulóink, műegyetemi hallgatóink nagy része, a mely azelőtt külföldre ment tanulni, idehaza maradt; hanem abban is, hogy azóta egy, bár a fejlődés kezdetén levő, de mind jobban-jobban izmosodó önálló magyar orvostermészettudományi élet és irodalom keletkezett.

Ha végig tekintünk orvosi és természettudományi folyóirataink tudományos czikkein, meghallgatjuk különböző orvosi és természettudományi gyűléseinknek, Akadémiánknak, természettudományi társulatunk és orvosegyletünk különböző szakosztályainak évről-évre szaporodó szakbuvárlatokon alapuló előadásait: meg kell győződünk arról, hogy nálunk ez idő szerint már számottevő, önálló orvostermészettudományi élet és irodalom keletkezett.

tudományi buvárkodás létezik, melynek eredményeit figyelembe veheti és veszi és kellőleg méltatja a nagy nemzetközi tudományirodalom is. Orvosi és természettudományi tekintetben nem vagyunk többé tisztán a külföldön termett tudományos eszméknek egyszerű átvételére szorítkozva, hanem hozzá tudunk látni amaz eszmék önálló fejlesztéséhez is. Chovinismus nélkül szóba hozhatjuk talán ma már egy magyar önálló orvostermészettudományi iskola létezését, mert orvos- és természettudományunk majdnem minden ágában vannak specialis buváraink, kik maguk és tanítványaik munkálkodásával, bizonyos mértékben saját irányt képviselnek.

Nem szeretném azonban az elbizakodottság vádját magamra hárítani. Érzem és tudom ugyan, hogy a negyvenes évek második felének azon idejétől, midőn a tudományegyetem hivatalos felszerelésében még egyetlen mikroszkop sem létezett és az első mikroszkopot Magyarországon a természettudományi társulat keretében annak tagjai magánadakozás útján hozatták meg, a mai időig, midőn úgyszólván minden orvostanulóra esik egy-egy mikroszkop, midőn egyetlen tanszék nagyobb modern intézetében el lehetne helyezni tanszékeivel, laboratoriumaival, klinikáival a negyvenes évek egész orvosi és természettudományi fakultását, óriási a haladás: de nem hunyhatok szemet, és midőn a jelen korszakot bár röviden rajzolom, nem is szabad azt tennem, az előtt sem, hogy orvostermészettudományi culturánk felkelő napjának világosságában még sok az árnyék, hogy úgy tudományos felszerelésünk, valamint a tudományos közszellem tekintetében még mindig igen sok a kívánni való. Tanszékeinknek jó nagy része az ország első egyetemén is még mindig igen mostohán van elhelyezve. Hogy ne említsek egyebet, tessék megnézni az egyetem általános kórtani és Pasteur-intézetét, a kórboncztni intézeteket, a közegészség-tani intézetet, az elmekór és gyógytani, bőr- és bujakórtani intézeteket, valamennyi botrányosan szűk helyiségekben kénytelen tengődni, a mit még ríkítóbbá tesz az a sajátságos körülmény, hogy egyes tanszékek már másod ízben is kaptak fényes palotákat, míg ezek első ízben az életükhöz szük-

séges kellő elhelyezést sem nyerhették meg. Intézeti átalányaink nevetségesen csekélyek és intensivebb tudományos vizsgálódásokra — hogy azokkal a külföldi versenyben a mai idők szellemében kellőleg részt vehessünk — anyagi alapot nem nyújtanak. Vannak egyes tanszékek számára fényes palotáink, de belső tudományos felszerelésök szegényes és bizonyos mértékig igazolni látszik azon megjegyzés malitiáját, hogy az egyetemi építkezésekbe idáig befektetett 7—8 millió forintnyi összegnek egyelőre legalább nem annyira a felsőbb orvostermészettudományi oktatás, mint inkább az építészeti cultura vette és veszi hasznát. A tudományos közszellem, meg kell vallanunk, hogy magunk között, a tudósok között is, még mindig fogyatékos. Tudományos bűváraink — ha vizsgálódásaikban elmélyednek — bűvárlataikkal társ nélkül csakhamar magukra maradnak. Külföldre kell azokkal menniök, ha érvényesíteni akarják; itthon nem értjük meg; nem értik meg őket. Egy ugyanazon szakmában szakférfiak kevesen vagyunk, nem értünk rá, hogy más szakok hazai előhaladását is figyelemmel kísérjük. A tudományos közérdeklődés úgy a nagy közönségben, mint a sajtóban még mindig fejletlen, annak sakktábláján még majdnem kivétel nélkül csak politikai alakok szerepelnek, melyeknek a játszma folyamán kidülése vagy előtérbe nyomulása foglalja le leginkább a közkíváncsiságot. Lapjaink hasábokat szentelnek egy-egy furfangos betörés, egy-egy rablógyikosság leírásának, rendes rovatot tartanak fenn a törvényszéki csarnok büntárgyalásaira: de alig emlékeznek meg pár szóval egy-egy népszerű vagy szakszerű tudományos felolvasásról, bármily fontos legyen is az és az előadó bármily nagy gondot és fáradságot fordítson is azokra. A közelismerés a tudományos becsvágy előmozdítására még nagyon keveset conferál nálunk. Mindezek orvostermészettudományi kulturánkra még mindig a kezdetlegesség bélyegét sütik. De e kezdetlegesség daczára a haladás, a mozgásba jött lendület kétségen kívül constatálható és a továbbfejlődés elkerülhetetlenül bekövetkezik.

Tudományos fejlődésünknek eddigi örvendetes lendülete kétségen kívül a korszellem hatása, mely úgy az egyest,

mint az összességet ellenállhatatlanul viszi a fejlődés útjain még előttünk ismeretlen törvények szerint. Ez fogja annak haladását továbbra is kikényszeríteni. De a korszellem mindenha az egyes egyének agyvelőmunkájában nyilatkozik meg, melynek mindeniknek megvan a maga külön értéke, egyiknek több, a másiknak kevesebb, az egyetemes eredmény létesítésében. Mívelődésünk haladása törvényeinek lehető megértésére evidentiában kell tartanunk azért minden ilyen külön munkálkodás értékét, ha nem az életben, legalább a halál után. Ez a nyilvántartás a Magyar Tudományos Akadémiának nem az utolsó feladata és valóban ezt tesszük akkor, midőn tudományos fejlődésünk elhunyt munkatársaink emlékezetét emlékbeszédeinkben felelevenítjük. Ezt igyekeztem tenni a jelen emlékbeszédben én is.

Ha sikerült abban kellőképen kijelölni és méltányolni elhunyt két munkatársunk szellemi munkásságának értékét és kulturális jelentőségét; kérem a t. Akadémiát, iktassa be azt emlékezetének nagy tárházába, az elhunyt akadémiai tagok felett tartott emlékbeszédek közé, a hová az idők rendje szerint sokszor, annak ellenére néha, már oly sok jeles tagjának emlékezetét elhelyezte és a hová fogunk egykoron eljutni mi is mindannyian, kik most e két elhunyt tagtársunk életéről és koráról s azoknak kapcsán saját korunkról ez igénytelen elmélkedésbe bocsátkoztunk.

FÜGGELÉK.

I.

Dr. Török József akadémiai rendes tag irodalmi dolgozatai.

1. Első irodalmi dolgozatai költemények valának s nyomtatásban megjelentek a *Péczely József* által kiadott Debreczeni Lantban 1834 és 1835-ben.

2. A magyar Tud. Akadémia 1839-ben pályakérdést tűzött ki *Magyarország közgazdaságilag nevezetes termékeiről*. Ezen kérdésre pályázván még mint orvosnövendék, munkája másodrendű pályadíjt nyert s megjelent az Akadémia által kiadott »Természettudományi Pályamunkák« 3-dik kötetében 1844-ben.

A mű 130, 8° lapra terjed 4 fejezetre oszlik. Az első az ásványországból való »gyógy- s műtani testek«-et tárgyalja, a második a növényországból, a harmadik az állatországból való termékeket. Végül a 4. fejezetben mindezek »fonák kezelgetésének okait« fejtegeti.

3. Orvostudorrá avattatása ünnepélyére írta 1842-ben az *Egészséget nem rontó szépítő szerekről* című értekezését.

Egészséget nem rontó szépítő szerekről. Inaug. dissert. 1842.

Három csoportban tárgyalja a szépítő szereket. A »bőrt szépítő szerek«-ről szólva a szépítő szappanokat, mosdóporokat, szépítővizeket, bőrfinomító kenőcsöket, a szeplő, májfolt, »pattogzatok« és ebagák, valamint a veres orr ellen hatásos szereket ismerteti. Ezek után következnek a hajszépítő és fogszépítő, valamint függelékül »a bűdös száj ellen való szerek«. Műve végén a megemlített szerek vényeit közli.

4. 1846-ban az Akadémia által »Honunk nevezetesebb ásványvizeiről« kitűzött pályakérdésre versenyezvén, munkája az elsőrangú jutalmat nyerte el. Ezen pályamunka 1848-ban jelent meg, kiadva a »Magyar irodalomterjesztő társulat« által ily cím alatt: *A két magyar haza elsőrangú gyógyvizei s fürdőintézetei*. Ezen munka javított és bővített kiadásban megjelent 1858-ban is a következő címmel:

A két magyar haza elsőrangú gyógyvizei és fürdőintézetei.

A m. tud. Akad. által koszorúzott pályamunka. 12 képpel. Debreczen, 1859. II. bővített kiadás. 286. l.

Az első rész a hévvizeket írja le a következő fölosztással:

I. *Vegyileg közönyös hévvizek*: Daruvár, Stubnicza, Krapina, Szutinka, Szmerduch, Topuszkó, Eger, Borsod-Tapolcza, Keszthely.

II. *Kénés hévvizek*: Toplika, Mehádia, Harkány, Tr.-Teplicz, Pöstyén, Buda, N.-Várad, Alsó-Vácza, Lajta-Pordány, Menyháza, Magyarád, Gyügy, Bajmóc, Kaplath.

III. *Égvényes hévvizek*: Lipik, Algyógy, Kis-Kalán.

IV. *Kesersós hévvizek*: Háj-Stubnya.

V. *Meszes hévvizek*: Szklenó, Ruszbach, Buda.

VI. *Vasas v. aczél hévvizek*: Szliács, Vihnye, Lucski, Rajecz.

VII. *Konyhasós hévíz*: Mehádia, Herkules-forrás.

A második részben találjuk a következőket:

I. *Kénés hideg gyógyvizek*: Parád, Királyfia, Ajnácskő, Szinnye-Lipócz, Sesavnik, Czeméte, Szobráncz, Sibó, Szombatfalva, Disznópatak, Joód, Hosszúmező, Bruszno, Balf, Büdöskő, Málnási Bugyogó, Lázárfalvi Fortyogó, Torjai Sombor, Kovásznai Pokolsár, Gyügy, Mére, Szántó.

II. *Égvényes hideg gyógyvizek*: Fertőtő, Palityó, Konyáritó, Nyiregyházi sóstó.

III. *Savanyú vizek*: A) Glaubersósak: Balatonfüred (Balaton-tava), Ugod, Pecsényéd. B) Egyszerű vasas sav. vizek: Buziás, Kabolapolyána, Új-Lubló, Parád. C) *Egyszerű égvényes sav. vizek*: Borszék, Előpatak, Lövele, Bodok, Korond, Szaploneza. D) Égvényes konyhasós sav. vizek: Czigella, Bikszád, Szolyva, Nelipina, Suliguli, Ferenczvölgy, Zajzon, Szalatnya, Baczuch. E) Égvényes vasas sav. vizek: Tarcsa, Kábold, Visk, Batiza, Bocskó-Rabó, Szentgyörgy, Borvölgy, Jakabfalva, Polyán, Homoród, Előpatak. F) Égvényes konyhasós vasas sav. vizek: Bártfa, Szulin, Nagy-Szalók, Ránk, Sósút, Jamnicza, Borsa, Glord, Közép-Vissó, Suhly, Kvaszni, Borkút, Ploszkó, Dombhát, Zsély, Korytnicza.

IV. *Keserű vizek*: Buda, Alsó-felső-Alap, Ivánda, Esztergom, Lassina, Tűr, Kis-Czég, Ölves, Hovaj, Mocs.

V. *Vasgáliczos timsós vizek*: Parád, Gyöngyös, Erdő-Bénye, Zovány, Mogyorós, Sárísáp, F.-Vissó, Rónya, Borostyánkő.

VI. *Hideg konyhasós vizek*: Felső-Bajom, Vizakna, Torda, Alsó-Sebes, Polhora, Szlatina, Királymező, Felső-Nyérsház, Sóvár, Baranda.

VII. *Iblanytartalmú gyógyvizek*: Trencsényi hévizek legújabb vegybontása.

A fürdők leírását szerző nagyobb részt saját szemlélete útján közli és itt-ott képekkel is illusztrálja.

5. A kir. Természettudományi Társulat által 1845-ben másodtitkárrá választatván, szerkeszté a Társulat Évkönyvének 1-ső kötetét, a Társulat Névkönyvét és Naptárát 1847. és 1848-ra.

6. 1848. január 10-dikén Debreczenben tanszékét elfoglalván, beiktatási ünnepélyére írt értekezést »*A természettudományok elhanyagolásának káros következményeiről hazánkra nézve.*«

7. 1858-ban leírta az általa páratlannak felismert lett kabai meteor. követ ezen cím alatt: »Értesítés a kaba-debreczeni lebkőről«. Megjelent a Magyar Akadémiai Értesítőben 1858-ban. Leírta ezen meteoritot német nyelven is: a Sitzungsberichte der math.-naturw. Classe der kais. Akademie XXXI. kötetében s a Poggendorf's Annalen X-dik kötetében.

Szerző először is a kabai meteoritre vonatkozó történeti adatokat ismerteti. E meteorkő 1857. ápril 15-én este 10 órakor esett le, s másnap egy Szilágyi nevű gazda találta meg. A kabaiak aranyat, ezüstöt akartak benne találni s azért egyes darabokat letördeltek belőle. Eredetileg állítólag 7 fontos volt, de mire az előljáróság a meteoritot a debreczeni kollégiumnak beküldte s a kő Török kezébe került, már csak $5\frac{1}{4}$ fontot nyomott. Török a követ 3 oldalról lefotografáltatta s e képek rajzait a szöveghez mellékli.

A kabai meteorkő oldalról tekintve cipőhoz vagy túró gomolyához hasonlít. Külső kérge fekete; felső, domború felületén a központtól, mely kúpalakulag kiemelkedik, sugarak módjára kigyózó emelkedések s mélyedések indulnak ki. Belső alaptömege sötétszürke, földes törésű, törekeny, könnyen szétmorzsolható, fehérszínű és zöldes olivinhez hasonló szemcsékkel és köles-borsó nagyságú fekete golyókkal. E golyók egy szintelen kristályos és egy fekete ásványból állnak, belsejük üreges. A porrártott alaptömeget a mágnes vonzza. Wöhler, göttingiai tanár elemzése szerint a kő nagyjából a nem metallikus meteoritek közönséges alkotórészeit tartalmazza ugyan s keveréke HCl-ban könnyen oldódó magnesia-vasoxidul-silikátoknak és HCl-ban nem oldható silikátoknak, azonkívül tartalmaz kobalt és phosphortartalom nikelvasat, vassulfidot, chromvasat s mint szokatlan alkotórészt amorph szenet, sőt szerves szénhidrogén vegyületet, mely a földi viaszfajokhoz (ozokerit, schererit) hasonlít.

Németül e czikk a Poggendorf-Annalen X. köt.-ben is megjelent.

8. 1858-ban az Akadémia r. tagjává választatván, székét ily című értekezéssel foglalta el: *Debreczen földtani viszonyai*, melyeket az itten fúrt ártézi kutak próbáiból állapított meg. Megjelent az Akadémiai Értesítő 1859-diki folyamának 3-dik füzetében. 12 old. 1 színes tábla.

A Debreczenben fúrt ártézi kutakból vett anyag alapján szerző leírja Debreczen geológiai viszonyait, 312 láb mélységig. Vizsgálatának főbb eredményei a következők:

A talált földrétegek édes vízből lerakodásból erednek, az »áradmányi« (alluvium) képletekhez számítandók. E felől kétségen kívül

meggyőznek minket a talált csigafajok, melyek folyóinkban, tavainkban s száraz földünkön most is találhatók. Az áradmányi képletek vastagsága Debreczen vidékén túlhaladja a 300 lábat. A legnagyobb folyók (Mississippi, Ganges, Nilus, Dnua) deltáit leszámítva, ily vastag áradmányi képletet csak kevés helyen találhatni. A 300 lábnyi mélységben a televény vagy töltött föld alatt homok s agyagrétegek váltogatják egymást (összesen 7—7). A földrétegek legnagyobb része mésztartalmú, ezen alkotó rész csak a homok- és agyagterületek legtisztább kifejezéseiben hiányzik, névszerint a homokrétegek körül meszet nem tartalmaznak: az 5, 12 és 20 öl, az agyagterületek körül pedig a 6, 7, 33—25 öl. Szerző e körülményt igen fontosnak tartja államgazdászati szempontból; mert »ez idő szerint a vízmészlény (Hydraulischer Kalk) Debreczenbe is, hol azt a meszet lerúgó, nedves és salétromos falak tartóssá tételére sikerrel használják, nagy mennyiséggel szállítatik külföldről, nevezetesen Kufsteinből, holott e ezélra valószínűleg alkalmas márgafajtákat mindennap lábainkkal tapossuk«. — A csilla igen gyakori keverék része a Debreczen alatti homokos és agyagos képleteknek, s majd kisebb-nagyobb pikkelyekben vagy lemezekben, majd csak igen apró csillámló pontokban fordul elő. A föld felületéhez közelebb eső homokrétegekben vannak a legnagyobb csillalemezek. A csigákra vonatkozólag föltűnő az a körülmény, hogy a homokrétegekben egyáltalában nem voltak föltalálhatók. Mind a négy réteg, melyben találtattak, mésztartalmú agyagképlet. Kődarabok, melyek e folyókban hömpölygetés következtében kapott felületűek s ezért a görgecssek (Gerölle) közé számíthatók, csak egy rétegben, a 24 ölnyi mélységben feltűnő agyagképletben találtattak. E görgecssek fővenykőből álltak elő. A földrétegek kiterjedésére nézve nincs egyéb biztos támpont, mint hogy a jellegző tagok egymástól 600 ölnyi távolságban is feltaláltattak, miből arra következtet a szerző, hogy ha némely vékonyabb rétegek kiékülés (Auskeilen) által elfogynak is, a tetemesebbek mégis mértföldekre is elnyúlnak s így a nagy magyar medence kitöltésében e vidéken is jelentős szerepük van.

9. 1870-ben mint a főiskola Rectora alkalmi beszédet mondott a főiskola új épületének alapköve letétele alkalmából, mely önálló füzetben jelent meg.

10. 1859-ben megírta az Akadémia számára Pólya József dr. r. tag emlékezetét.

11. 1875-ben írt értekezést: *A jégkorszak nyomairól Magyarországon s különösen Debreczen vidékén*. Megjelent a Természettudományi Közlöny 1875-diki deczemberi füzetében.

A jégkorszakról általánosságban szólván, kimutatja, hogy a Tatra-lejtők morenái kívül más nyomai is vannak hazánkban a jégkorszaknak: *vándorkövek* az Alföldön, kivált Debreczen vidékén. Szerző 4-féle, egymástól különböző sajátos vándorköre bukkant, melyeket részletesen ismertet.

12. 1881-ben írta *Népszerű Emberélettan* című munkáját, tanodák s a művelt közönség használatára.

13. 1882-ben a magyar orvosok és természetvizsgálók XXII-dik nagygyűlésén, mint alelnök szerepelve, az ünnepélyes megnyitó ülésen ismertette a *magyar birodalom eddigelé ismeretes meteoritjeit*. Ezen értekezés megjelent a XXII. nagygyűlés munkálataiban s a Természet-tudományi Közlönyben.

A magyar birodalom meteoritjei. Term. tud. Közl. XIV. köt. 159. és 160. füzet. 1882.

Miután a meteoritekről általánosságban értekezett, ismerteti a magyarországiakat: 3 meteorvasat (zágrábi, lénártói, árvai), 10 vas-szemecset (nagydivinai, milénai, mezőmadarasi, borkúti, ohabai, kakovai, knyabinyai, slavetici, zsadányi és mócsi) és a széntartalmú kabait. Végezetül a meteoritek jelentőségét magyarázza.

14. 30 évi kutatás folytán összeállította *Debreczen Rovarfau-náját*, mely részletenként megjelent a m. orvosok és természetvizsgálók nagygyűléseinek munkálataiban. (Magy. Orv. és term. vizsg. Munkálatai, IX., XI., XII., XIV. és XV. köt.)

Összeállítása a Debreczen határában szerző által talált rovaroknak és pedig:

Coleoptera	355 faj
Lepidoptera	144 »
Hymenoptera	112 »
Diptera	78 »
Hemiptera	61 »

Összesen 750 faj.

Egészben pedig Debreczen város Egyetemes leírásában, 1882-ben.

15. Írt számos értekezéseket, melyek az Orvosi Tár, új folyam, Orvosi Hetilap, Gyógyászat s a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók munkálataiban koronként jelentek meg.

II.

Dr. Antal Géza akadémiai megválasztott levelező tag irodalmi dolgozatai.

A) Tudományos értekezések és külön kiadott munkák.

1. *Kimutatás a m. k. egy. sebészeti kóroda 1872/3. évi működéséről. Orvosi Hetilap* 1874. 12., 19., 20., 21., 22., 23., 24., 26., 29., 32., 34., 35., 39., 41., 42., 43. sz.

2. *Kísérleti gyógykezelés Condurango kéreggel rosszindulatú újdonszerű képleteknél és bujakóros bántalmaknál. Orv. H.* 1875. 19., 20. sz.

3. *A férfiivarszervek sajtos lobfolyamata. Orv. H.* 1875. 23., 24., 30—32. sz.

A férfiivarszervek sajtos elfajulásának általános ismertetése után a kórodán észlelt eseteit adja elő, különös figyelmet fordítva a kór-
szövettani mozzanatokra. Azt tapasztalta, hogy a zsíros szétesés az
ondócsatornácskákban lépett fel először s azokban már tetemesen elő-
haladt, míg a közti szövet még csak sajtos beszűrődést mutatott.
A 3. ábrában látható, még aránylag ép, összenyomott ondócsatornács-
kák, melyek a tömött kötszövetté alakult közti szövetbe vannak be-
ágyazva, inkább azon nézet támogatására szolgálnának, mely mellett
Rindfleisch s Kocher is szólnak, hogy t. i. a heresajtosodásnál a csa-
tornácskák csak passiv szerepet játszanak, a bántalom székhelye a
közti szövet. De ha tekintetbe vesszük, hogy a mellékheréből áttérjedt
lobfolyamatról egyes berecsatornácskák megkímélve maradhatnak s ha
most a szomszédos lobos csatornácskákból a lobfolyamat áttérjed a
közti szövetre, a sejtes beszűrődés folytán a még ép ondócsatornács-
kák összenyomathatnak, sőt a későbbi szakban, midőn a sejtes beszű-
rődés kötszövetté alakul át, teljesen el is enyészhetnek. Így a kórfo-
lyamatnak az ondócsatornácskákból kiindulása mellett még mindig
magyarázható az, hogy helylyel-közzel ép ondócsatornákra is akadunk.
A sajtos folyamat a herékben a legtöbb esetben az ondócsatornácská-
ból és nem a közti szövetből indul ki. E feltevése mellett szól az is,
hogy a here és mellékhere sajtos lobfolyamatainak egy igen tekinté-
lyes száma húgycsőtakár által előidézett mellékherelob után lép fel,
hol a lobfolyamat a szervezetnek bizonyos alkati sajátágánál fogva

nem azon rendes phasisokat írja le, melyeket épszövetű egyéneknél észlelünk, hanem az ondócsatornácákban zsíros szétesésre, sajtos elfajulásra vezet.

4. Szeméremrészar égés után, szeméremrésképlés. Orvosi Hl. 1876. 10. sz.

5. A külső nemzörések elefántkórja. Orv. Hl. 1876. 8. sz.

6. Külső húgycsömetszés átjárhatlan heges húgycsőszornál a Brainard-féle kutaszolás segélyével. Orv. Hl. 1876. 9. sz. Németül: Allg. Med. Centr.-Zeit. 1876. 25. sz.

Hullákon végzett kísérleteiből kiderült, hogy ha a szűrcsapolást $2\frac{1}{2}$ —3 cm.-rel tette a fanív felett, sokkal könnyebben hatolhatott be a hólyagból a húgycső belső nyílásába s további folytatásába. Ajánlja tehát, hogy oly eseteknél, hol utólag Brainard-kutaszolást akarunk végezni, a hólyagszűrcsapolást 2—3 cm.-rel magasabban végezzük a rendesnél. A Brainard-féle kutaszoláshoz jó egy domborulatán csekély vályúval ellátott ezüstkutaszt használni, melynek vályúja, ha külső húgycsőmetszésre kerül a dolog, egy másik vájt kutasz igénybevételét nélkülözhetővé teszi.

7. A magy. k. egyet. sebészeti kóroda működése 1871/2., 1872/3. és 1873/4. tanévben. 10 nyomott ív, 44 fametszésű ábrával. Franklin társ. kiad. 1877.

Terjedelmesen s tüzetesen közölt casuisticán kívül számos modern sebészi kérdés bírálatát is tartalmazza (sebkezelés, vérkimélés stb.)

8. Untersuchungen über Vegetationsformen von Coccobacteria septica von Th. Billroth. Könyvismertetés. Orvosi Hetilap. 1874. 20. és 31. sz.

9. Kísérleti tanulmányok a petefészek edényeinek lekötésére azok elsorvasztása céljából. Orv. Hl. 1877. 4. sz. Németül: Allg. Med. Centr.-Zeit. 1877. 12. sz.

Azon állatkísérletek eredményeit adja elő, melyeket a petefészek elsorvasztására, vagyis mesterséges korai klimax előidézésére tett nyulakon, kutyákon s juhon, még mielőtt Hegar és Battey műtétei ismerve lettek volna. Kísérleteiből kiderült, hogy az alákötött petefészek minden esetben elzsírosodtak, a nélkül, hogy genyedés vagy gyors fertőzést előidéző elhalás jött volna elő. E műtét kivitelére élő egyéneken két utat jelöl meg: egyik a hasfal, másik a hüvely.

10. A húgycsőtükrök értéke a húgycső lobos bántalmainak körismérésére és gyógykezelésére vonatkozólag. Orv. Hl. 1878. 18—19. sz.

A húgycsőtükrök történeti ismertetése után annak valódi értékét bírálatilag tünteti elő, saját eseteivel illusztrálva.

11. Fistula vesico-vaginalis, Bildung einer Fistula Rectovaginalis, Atresia vaginae.

Archiv f. Gynaekol. 1880. III. füz.

Az eset páratlan az irodalomban úgy a műtét terve, kivitele, mint az elért eredmény tekintetében. Az igen nagy sipoly elzárására

oldal- és hídszerű lebenyekkel eredménytelen lévén, a szerző elhatározta, hogy a vizeletet a végbélbe vezeti el. A végbél-hüvely sipolyt oly helyen készíttette, hol a hüvelynek hegesen hátra vont mellső falmaradványa, a sipoly-nyílást billentyűszerűleg fedve, egyrészt a vizeletnek folytonos átözlését a végbélbe, másrészt bélsárdaraboknak átjutását a hólyagba meggátolhatta, így elkerülhette a hólyagnak és végbélnek folytonos kifeléyesedését, a mi a Simon és Rose által műtett hasonló esetben halált okozott. A hüvely elzárása után közvetlen a bemenetnek megfelelőleg a vizelet a végbél-hüvely sipolyon át koronként — midőn t. i. a hólyag annyira telt, hogy felemelkedve a billentyűszerűleg működő mellső hüvelyfalrészletet magával felvonta — kiürült a végbélbe, a midőn beteg székingert érzett és a végbél zárizmai által visszatartott vizeletet önhatalmúlág üríthette ki. A még meglevő hólyagdetrusorok, melyek hátsó végeikkel majdnem a billentyűszéleken tapadnak, azt a kiürítés pillanatában felvonva tartják mindaddig, míg a hólyag teljesen kiürül. Miután a végbélben vizelet nem pang, itt kifeléyesedés, lob sem jó létre. A beteg elbocsátásakor $1\frac{1}{2}$ —2 óráig volt képes vizeletét visszatartani.

12. *Súlyos vizeletsipoly-műtétek nőknél.* Orv. Hl. 1881. 25. sz.

A szerző egy általa konstruált műszert ír le, melylyel a hegesen befordult sipolyszéleket sokkal könnyebben lehet kifordítani, műtetre hozzáférhetőkké tenni, mint a horgas csípőkkel. Azután áttér a súlyos vizeletsipoly esetekre, különösen azokra, hol a hólyag zárizma is be van vonva az anyagveszteség körébe. A hólyagzárizom készüléknek méltatása után kifejti, hogy a hólyagnyak elpusztulása után, ha a húgycső felső felerészből, mely még tartalmaz elzárásra képes izomelemeket, sok esetben sikerül új zárkészüléket létesíteni.

13. *Hasmetszési esetek. Újabb adatok a méhcsont kezeléséhez. A petefészkek sorvasztó alákötése.* Orv. Hl. 1881. 42. sz.

6 eset közül, csak egy volt halálos (ez esetben már a műtét előtt septicus fertőzés volt jelen). Antal a petefészektömlők kiirtásánál az intraperitonealis kezelést követi. A csont edényeit egyenkint köti le, a peritoneum sebszéleit catgut szűcsvarrattal egyesíti. Különösen vastag, szövettűs kocsnánál ajánlja ezen utóvérzéstől védő és a csont sebét befedő eljárást; vékony kocsnánál a tömeges lekotást alkalmazza. A méhnek hüvelyesrész feletti kiirtásánál is az intraperitoneal kezelést követi, a csontot tölészerszerűre metszi, edényeit egyenkint köti le s a csont sebszéleit $1\frac{1}{2}$ cm.-re bemélyedő szűcsvarrattal egyesíti, mely a hashártyaboríték sebszéleit is magába foglalja. Utóbbi méhkiirtásainál a műtét alatti vérzés meggátolására a méh nyaki részét Schröder ajánlatára gummicsővel szorítja le azon módosítással, hogy a széles szálagokat előzetesen leválasztja a méh oldaláról és hashártya lemezeit összevarrja. Ez által elkerüli, hogy a gummicső levételekor a széles szálagnak a cső tekerületei alatt levő részeiből utólag vérzés lépjen fel, melyet külön kell csillapítani.

Schröder Etagen Nath.-ját csak ott tartja szükségesnek, hol a csont sebfelületei nem fekszenek elég pontosan egymásra. Hogy a csont sebe a nyakcsatornán át a hüvelyből ne fertőztessék, saját eljárásait ajánlja: a méh belső szájának elzárását catgut-varratokkal. Két esetben a petefészkek sorvasztó lekötését azok pysiologikus működésének meggátítása végett sikerrel alkalmazta, miért is ezt az eljárást, mint a kiirtásnál kisebb sebészi jelentőségűt, adott esetben ajánlja.

14. *Észrevételek Tauffer Vilmos tud. előadása felett a nők castratiójáról.* Orv. Hetil. 1882. 23. sz.

Szerző nézeteit a nők castratiójáról 4 pontban foglalja össze: 1. A nők castratiójának halálozási százaléka 15—20%. 2. Okvetlenül szükséges, hogy műtét előtt a petefészkek helyzetéről tájékozva legyünk. 3. A petefészkek egyoldali lobos bántalmainál, új képleteinél és helyzetváltozásánál elég a kórosoldalnak eltávolítása. 4. A petefészkeknek szokott kimetszése sok esetben helyettesíthető azoknak általa javasolt sorvasztó-alákötése, nem kisebb sebészi jelentőségű műtét által.

15. *Laparotomien. Die atrophisirende Unterbindung der Ovarien behufs Sistirung der phisiologischen Function derselben.* Beiträge für intraperitonealen Behandlung des Uterusstrumpfes bei Uterusexstirpationen. Centralbl. f. Gynaekolog. 1882. 30. sz.

Az Orv. Hetil.-ban megjelent 6 hasmetszési eseten kívül egy 7.-et is ismertet, hol fibroma uteri miatt hüvelyes rész feletti kiirtást végzett s a bal petefészket lekötötte teljes sikerrel. Antal a petefészkek sorvasztó-alákötését ezek alapján a következő esetekben ajánlja: 1. méhrostdaganat, 2. méh és hüvely durványos kifejlődése és elzáródása, 3. méhtúltengés, 4. a petefészkek helyzetváltozása, 5. a petefészkek kis tömlős és struma-elfajulásai, ha a daganat kicsiny s a kúrtók épek.

16. *A massage alkalmazása callosus húgycső-szűkület tágitásánál.* Orv. Hl. 1884. 13. sz.

6 esete alapján szerző kifejti, hogy a külső massage a húgycső-körüli kötőszövet-keményedések felszívására sikeresen használható; megkönnyíti a szűkült rész áthatolását, miáltal a külső húgycsőmetszést sokszor nélkülözhetővé teszi, másrészt tetemesen megrövidíti a tágitási időtartamot.

17. *Adatok a hasmetszéshez.* Orv. Hl. 1884. 30. sz.

Szerző e cikkében kifejti, hogy míg azelőtt rendszerint az intraperitonealis csontkezelést alkalmazta, újabban az extraperitonealis kezelés szerint is operál, még pedig minden oly méhcsontkolásnál, hol a méhtest vagy ennek nagyobb része eltávolítandó s hol az edények igen tágultak. Ez eljárás a késői sepsis és az embolia megakadályozása végett a jelzett esetekben igen előnyös.

18. *Módosított magas húgyhólyag-metszés.* Orv. Hetilap. 1885. 14. szám.

Előleges közlemény. Új hólyagmetszési eljárást közöl, melynek lényege a lapos vagy lapos-tölcséres felsebzés, mely által az egyesítendő sebfelületek 2—3-szor nagyobbak lesznek mint a függélyes megnyitáskor keletkezők s a per primam való gyógyulás könnyebben létre jő.

19. *Módosított felső hólyagmetszés s hashártyaürön kívüli módosított hólyagcsonkolás gyógyult esetei.* Orv. Hl. 1885. 25—27. sz.

A hólyagmetszésre vonatkozó tapasztalatait közli e cikkében Antal. A faniv feletti hólyagmetszés czélszerű hólyagvarrat alkalmazása mellett kisebb sebzési jelentőségű, mint az oldalgátmetszés; egyetlen mód a hólyag belsejében ülő széles alapú újképletek exakt eltávolítására; teljes biztosítékot ad a kő eltávolítására. Az Allarton-Thompson-féle gátmetszés a legkisebb sebzési jelentőségű műtét a hólyagür hozzáférhetővé tételére; széles alapú daganatok kiirtására azonban nem alkalmas. Az oldalgátmetszés a prostata és hólyagnyak bemetszésével az összes hólyagmetszések közt a legsúlyosabb sebzési jelentőségű, kődarabok visszahagyása ellen nem biztosít, sem széles alapú hólyagdaganatok eltávolítására nem alkalmas; csupán a prostata mellő részének átmetszésével, a hátsó résznek s hólyagnyaknak épen hagyása mellett csekély sebzési jelentőségű műtét. Nőnél a hüvelymetszést hólyagvizsgálat, kőműtét s vékony kocsanýú daganatok eltávolításánál a húgycső erőművi kitágítása helyettesítheti. A hüvelymetszés magasra víve, hashártya megsértésének veszélye folytán súlyosabb sebzési jelentőségű, mint a faniv feletti metszés; nem is ad elég tért a hólyag széles alapú újképleteinek kiirtására. A hólyagcsonkolás, hol a hashártyaboríték ép, lehetőleg ennek megsértése nélkül a hashártyaürön kívül végzendő.

20. *A húgycsőszűkület különböző műtétai módszerei és azok bírálat.* Orv. Hl. 1887. 17—21. sz.

A húgycsőszűkület gyógyítására vonatkozólag a szerző nézetei következők: A szűkület lehetőleg kezdeti, lobos szakában veendő kezelés alá. Lobos szűkület kezelésére legjobb a fokozatos tágitás, a tágitás végén enyhe edzésekkel. Kötőszöveti szakú szűkületeknél a fokozatos s lehetőleg állandó tágitás gyors és nagyobb visszaeséstől mentes eredményt hoz létre, melynél jobbat a húgycsőmetszés sem biztosít. A szűkület területén vagy annak határain a takáros idült lobfolyamat esetleges maradványai a tágitás befejezte s a mechanikus lobnak elmúltá után kezelés alá veendőek. Callosus szűkületnél, ha a kötőszövetültengést melegedő borogatás, meleg fürdő és massage által felszívódásra bírhatjuk, a fokozatos tágitás sikeres. Ha a felszívódás nem jó létre, a húgycsőmetszés javalata lép előtérbe, még pedig a külső előnyösebb a belsőnél, kivált húgycsőkörüli tályogoknál s álutaknál, míg a húgycső külső nyílásához közel eső kis, gyűrűs kötőszöveti szűkületeknél jobb a belső. Traumás heges szűkületnél legjobb a külső húgycsőmetszés, midőn a heges húgycsőfalak kiirtása mindazon esetek-

ben előnyt biztosít, hol a húgycső nyálkahártyájának harántirányú egyesítése kivihető. A szűkület erőszakos repesztése, mely a szűkület épebb vagy ép részeit támadja meg, s sértési heges szűkületre vezet: minden fajú szűkületnél kerülendő.

21. *Észrevételek a húgycsőszűkület kórismejéhez.* Orv. Hetilap. 1887. 3. sz.

E tárgyban Antal nézeteit a következőkben foglalhatni össze: A vizsgálat hengeres alakú, lehetőleg merev s oly vastag műszerrel történjék, mely a húgycső külső nyílásán beszorulás nélkül épen áthatol. Rendellenesen szűk külső nyílásnál véres tágitás szükséges. Ha az így választott kutató gyanús, akadályt gördítő pontra vagy érdes felületre talál: e pont tükrörral vizsgálendő. Ily eljárással a strictura már oly szakában is felismerhető, mikor súlyos s többé el nem enyészethető következményei még nem léptek fel.

22. *Húgyszervi bántalmak sebészi kór- és gyógytana.* Budapest, 1888. Orv. könyvk. társ. kiad. 358. lap.

A húgyszervi bántalmak sebészi kór- és gyógytanát kimerítően tárgyaló munkájában a szerző saját tapasztalatait, saját felfogását és önálló nézeteit is kifejti. Az általa fölaltalt aero urethroscopot és a hólyagmetszésnél követett eljárását részletesen ismerteti. Sok vitás kérdést tisztáz és részben új felvilágosítást ad a húgyszervi bántalmak kór- és gyógytanára vonatkozólag.

23. *Specielle chirurgische Pathologie und Therapie der Harnröhre.* Stuttgart, 1888.

Az előbbi mű német kiadása.

24. *Hajtű a húgyhólyagban.* Orv. Hetil. 1889. 1. sz.

A hólyagba masturbatio alkalmával jutott hajtű művi eltávolítását írja le. A tű helyének és eltávolítása módjának megállapítására nagy segítségére volt a cystoskop.

25. *Hólyagmosás és fecskendés.* Orv. Hl. 1889. 16. és 19. sz.

Részletesen ismerteti a hólyagmosás- és fecskendésnél követendő eljárásokat, különös tekintettel arra, hogy fertőző anyagok a mosáskor hólyagba be ne vitessenek.

26. *Hólyagdaganat eltávolítása a rendes húgycsövön keresztül előleges cystoskopikus tájékozás után.* Orv. Hl. 1889. 39. sz.

Casuistikus közlemény. Cystoskoppal tájékozódván a daganat helyzetéről, azt urethrafogóval lecsavarta s eltávolította.

27. *A hólyag izomzatának trabecularis túltengése.* Orv. Hetil. 1890. 51. sz.

A szerző halála után jelent meg. Casuistikus közlemény. A betegnél trauma után hólyaginsufficiencia és trabecularis túltengés keletkezett. A beteg naponta kétszer katheterizáltatott s 17-ik napra az insufficiencia megszűnt, a trabecularis kötegek jelentékenyen visszafejlődtek.

B) Bemutatók a budapesti kir. orvosgyeleti üléseken.

1876. 1. Brainard-féle kutaszolás heges húgycsőszornál.
 1877. 2. Méhizomrostdag. bemut.
 1878. 3. A húgycsőtükör értéke a húgycső lobos bántalmainak kör-
 ismerésénél és gyógykezelésénél.
 4. Műtett kétoldali heresérv bemut.
 5. Kiirtott méh és petefészektojárló bemut.
 1879. 6. Húgyhólyaghüvely-sipoly műtett esete.
 1880. 7. Kiirtott méhtest bemut.
 8. Hüvelyes rész feletti méhkiirtás 3 műtett esete.
 9. Gyógyult sértési ütérdag. a tenyéren.
 10. Cystosasmus esete.
 11. Sikeresen műtett petefészektojárló esete.
 1881. 12. Két gyógyult vizeletsipoly-eset bemut.
 13. Húgycsőképlés gyógyult esete.
 14. Petefészektojárló kiirtás gyógyult esete.
 15. Hat hasmetszési eset.
 1882. 16. Hüvelyes rész feletti méh kiirtás gyógyult esete.
 17. Petefészektojárló kiirtás gyógyult esete.
 18. Szőlőfürtszerű mola bemut.
 19. Teljes méhkiirtás hüvelyen keresztül.
 20. Észrevételek a nők castratiójára vonatkozólag.
 1883. 21. Elephantiasis a szeméremajkon.
 22. Hólyaghüvelysipoly esete.
 23. Elephantiasis verrucosa esete.
 1884. 24. Húgykő gyógyult esete.
 25. Két kiirtott gümős here és mellékhere bemut.
 26. Gyógyult kőműtési eset.
 27. Tuboovarialis daganat gyógyult esete.
 1885. 28. Kőműtési esetek bemutatása.
 29. Hólyagdaganatok műtett esetei.
 1887. 30. Felső hólyagmetszés két esete.
 31. Az aerourethroskop bemutatása.
 32. Új szerkezetű katheter (2) bemutatása.
 33. Elektromos eudoskop bemutatása.
 1888. 34. Komplikált laparotomia esete.
 35. Hólyagpapilloma műtett esete.
 36. Húgycsőpapilloma esete.
 37. Hólyagkőképződés idegen test körül.
 38. Külső sérülés által létrejött hólyaghüvelysipoly operatív
 elzárása.

1889. 39. Gyógyult magas kőmetszés esete.

40. Húgycső pótlása praeputiumból vett lebeny átültetésével.

41. Trabecularis hólyag cystoskopos képének bemutatása.

C) Népszerű előadás.

Az elvéréstől. Budapest, 1883. Term. előadások. 37. füzet.
Népszerű előadás, melyet 1882-ben tartott a kir. Természettudományi Társulat népszerű estélyein.

D) Journalistikai munkásság.

Az »*Orvosi Hetilap*«-ot, melyet 1857-ben *Markusovszky Lajos* dr. alapított, 1889 január 1-ével mint kiadótulajdonos Markusovszkytól átvette és Hőgyes Endre tanárral mint társszerkesztővel, haláláig együtt szerkesztette és mint ilyen abban több irányzikket, könyvismertetést stb. írott. Halála után az Orvosi Hetilap kiadói tulajdonjoga és szerkesztése Hőgyes Endre tanár kezébe ment át.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 10275/1952

V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tisztt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisztt. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisztt. tagtól	» 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.

XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	Ára 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péck Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Rádza Rádszendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 40 kr.
VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	» 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	» 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	» 1 frt.
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 40 kr.
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	» 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	» 50 kr.
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 30 kr.
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	» 30 kr.
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól	» 15 kr.
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 15 kr.
XI. Markuszovszky Lajos t. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 30 kr.
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 75 kr.

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	» 30 kr.
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	» 25 kr.
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	» 30 kr.
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	» 15 kr.
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	» 30 kr.
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	» 40 kr.
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	» 30 kr.
IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	» 40 kr.
XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	» 60 kr.